

Державний вищий навчальний заклад
«Українська академія банківської справи Національного банку України»
Юридичний факультет

В.В. Сухонос

ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Підручник

Суми
Університетська книга
2014

УДК 340.12(075.8)

ББК 67.0я73

С 91

Рекомендовано до друку вченою радою ДВНЗ «Українська академія банківської справи Національного банку України».
Протокол № 8 від 23.05.2011.

Рецензенти:

Скрипнюк О. В., керівник управління по зв'язках з органами державної влади та міжнародними організаціями Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України, Заслужений юрист України;

Дудченко В. В., професор кафедри теорії держави і права Національного університету «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, Заслужений юрист України;

Пархоменко Н. М., старший науковий співробітник відділу теорії держави і права Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, доктор юридичних наук, Заслужений юрист України

Сухонос В. В.

С 91 Теорія держави і права : підручник / В. В. Сухонос. –
Суми : Університетська книга, 2014. – 544 с.

ISBN 978-966-680-693-5

Підручник підготовлено професором кафедри державно-правових дисциплін Державного вищого навчального закладу «Українська академія банківської справи Національного банку України» доктором юридичних наук, доцентом Сухоносом Володимиром Вікторовичем. Він складається з 29 глав, що об'єднані в три розділи: «Метатеорія держави і права», «Теорія держави», і «Теорія права». Для студентів юридичних вищих навчальних закладів, які вивчають курс «Теорія держави і права» та «Проблеми теорії держави і права».

УДК 340.12(075.8)

ББК 67.0я73

ISBN 978-966-680-693-5

© Сухонос В. В., 2013

© ТОВ «ВТД «Університетська книга», 2014

З М І С Т

Вступ	8
-------------	---

Частина I МЕТАТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Глава 1. Предмет і науковий статус теорії держави і права	12
§ 1. Предмет теорії держави і права як науки	12
§ 2. Теорія держави і права в системі наук	24
§ 3. Теорія держави і права в системі соціальних наук	30
§ 4. Теорія держави і права в системі юридичних наук	31
Глава 2. Методологія теорії держави і права	34
§ 1. Загальне вчення про методи теорії держави і права	34
§ 2. Загальнонаукові методи пізнання держави і права	37
§ 3. Методи соціальних наук, що використовуються в теорії держави і права	40
§ 4. Спеціальні методи пізнання державно-правових явищ	42
<i>Запитання для самоконтролю до частини I</i>	<i>44</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>44</i>

Частина II ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ

Розділ 1

Поняття, статус і походження держави

Глава 3. Поняття і суспільний статус держави	48
§ 1. Поняття, ознаки і символи держави	48
§ 2. Роль держави в політичній системі суспільства	55
Глава 4. Генеза держави	64
§ 1. Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства	64
§ 2. Шляхи природного виникнення держави	67
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 1</i>	<i>74</i>

Розділ 2 Філософія держави

Глава 5. Теорії про походження держави	76
§ 1. Гуманістичні теорії походження держави	76
§ 2. Посилкові теорії походження держави	78
§ 3. Чинникові теорії походження держави	82
Глава 6. Теорії про сутність держави	85
§ 1. Теорії автократично-елітарного спрямування	85
§ 2. Теорії демократичного спрямування	87
Глава 7. Теорії про цілі та завдання держави	90
§ 1. Теорії етатистського спрямування	90
§ 2. Теорії соціумного спрямування	93
§ 3. Теорії цивілітарного спрямування	95
Глава 8. Теорії про методи і засоби діяльності держави	98
§ 1. Теорії науково-технічного спрямування	98
§ 2. Теорії юридичного спрямування	102
Глава 9. Теорії про шляхи і перспективи подальшого розвитку держави	104
§ 1. Теорії глобалізації	104
§ 2. Теорії відмирання держави	106
§ 3. Теорії відродження нації	115
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 2</i>	<i>119</i>

Розділ 3 Сутність, функціонування та форма держави

Глава 10. Державна влада	122
§ 1. Поняття та методи здійснення державної влади	122
§ 2. Основа державної влади	132
§ 3. Легітимність державної влади	135
§ 4. Єдність, з'єднання і поділ влади	143
Глава 11. Функції держави	154
§ 1. Завдання і функції держави	154
§ 2. Форми і методи реалізації функцій держави	163
Глава 12. Механізм держави	168
§ 1. Поняття і структура механізму держави	168
§ 2. Державні технології	179

Глава 13. Форма держави	192
§ 1. Поняття та елементи форми держави	192
§ 2. Монархія	200
§ 3. Республіка	207
§ 4. Проста держава	211
§ 5. Складна держава і державоподібні об'єднання	213
§ 6. Тоталітарний режим	220
§ 7. Авторитарний режим	227
§ 8. Ліберальний режим	232
§ 9. Демократичний режим	235
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 3</i>	243

Розділ 4

Типологія держави

Глава 14. Тип держави: сутність, класифікація і структура	246
§ 1. Тип держави	246
§ 2. Типологія держави: поняття та основні підходи	248
§ 3. Юридичний підхід до типології держави	254
Глава 15. Типологія держави: формаційний підхід	262
§ 1. Рабовласницька держава	262
§ 2. Феодальна держава	268
§ 3. Буржуазна держава	270
§ 4. Соціалістична держава	274
Глава 16. Типологія держави: цивілізаційний підхід	291
§ 1. Держава західної цивілізації	291
§ 2. Держава православно-слов'янської цивілізації	294
§ 3. Тип держави в цивілізаціях Далекого Сходу	297
§ 4. Тип держави в релігійних цивілізаціях Азії	303
§ 5. Тип держави в цивілізаціях Африки й Латинської Америки	308
§ 6. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу	316
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 4</i>	321
<i>Список рекомендованих джерел</i>	322

Частина III
ТЕОРІЯ ПРАВА

Розділ 5
Енциклопедія та філософія права

Глава 17. Поняття і соціальний статус права	326
§ 1. Регулювання суспільних відносин	326
§ 2. Поняття, принципи і функції права	332
§ 3. Виникнення права	338
§ 4. Співвідношення права і моралі	340
Глава 18. Філософія права	342
§ 1. Загальна характеристика філософії права	342
§ 2. Теорії права за джерелом його утворення	344
§ 3. Теорії про основу права	346
Глава 19. Норма права	350
§ 1. Соціальні норми	350
§ 2. Поняття, ознаки і види норм права	355
§ 3. Структура норми права	363
Глава 20. Форма права	369
§ 1. Сутність форми права	369
§ 2. Правовий звичай	373
§ 3. Юридичний прецедент	377
§ 4. Нормативний договір	381
§ 5. Нормативно-правовий акт	390
Глава 21. Право, законодавство, система	397
§ 1. Система права	397
§ 2. Система законодавства	405
§ 3. Систематизація законодавства	408
§ 4. Правова система	413
Глава 22. Законність і правова культура	419
§ 1. Законність, правопорядок і дисципліна	419
§ 2. Гарантії законності	424
§ 3. Правосвідомість	428
§ 4. Правова культура та її антиподи	432
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 5</i>	438

Розділ 6 Правова діяльність

Глава 23. Правотворчість і правове регулювання	440
§ 1. Правотворчість	440
§ 2. Прогалини в позитивному праві	444
§ 3. Юридична техніка	448
§ 4. Правове регулювання	451
§ 5. Правові засоби	461
Глава 24. Реалізація і тлумачення права	467
§ 1. Тлумачення права	467
§ 2. Реалізація і застосування права	473
§ 3. Юридичні колізії та способи їх розв'язання	481
Глава 25. Правовідносини	486
§ 1. Поняття, ознаки і види правовідносин	486
§ 2. Структура правовідносин	490
§ 3. Юридичні факти, презумпції і фікції	497
Глава 26. Правова поведінка і юридична відповідальність	502
§ 1. Правова і правомірна поведінка	502
§ 2. Правопорушення	507
§ 3. Юридична відповідальність	515
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 6</i>	<i>520</i>

Розділ 7 Порівняльне правознавство

Глава 27. Формально-правові правові сім'ї	522
§ 1. Англо-американська правова сім'я	522
§ 2. Романо-германська правова сім'я	526
§ 3. Звичаєва правова сім'я	529
Глава 28. Ідеократичні правові сім'ї	531
§ 1. Релігійна правова сім'я	531
§ 2. Соціалістична правова сім'я	533
Глава 29. Змішані правові сім'ї	537
§ 1. Скандинавська і латиноамериканська правові сім'ї	537
§ 2. Пострадянська правова сім'я	538
<i>Запитання для самоконтролю до розділу 7</i>	<i>542</i>
<i>Список рекомендованих джерел</i>	<i>543</i>

ВСТУП

Після ліквідації СРСР та відмови від марксистсько-ленінської ідеології стало зрозумілим, що вітчизняна юриспруденція не може без новітньої методології опанувати ті новації, які з'явилися після 1991 року. Основу такої методології повинна була скласти теорія держави і права, але, як зазначав один з російських правознавців, ця наука, «...незважаючи на всі зусилля її подвижників, зістарилася»¹.

Постала проблема у нових підручниках, що змогли б урахувати сучасні новації юридичної науки і, систематизувавши їх, створити більш прогресивні підходи до теорії держави і права.

Однією зі спроб вирішити названу проблему є запропонований підручник. Його основою є навчальний посібник з теорії держави і права, виданий автором у видавництві «ВТД «Університетська книга»» у 2005 році, а також лекції, прочитані автором на юридичному факультеті ДВНЗ «УАБС НБУ» у 2005–2010 роках. Крім того, істотна частина підручника базується на власних наукових розробках автора (монографії і статті тощо).

Підручник об'єднує три частини: “Метатеорія держави і права”, “Теорія держави” і “Теорія права”. У свою чергу, частина «Теорія держави» складається з чотирьох розділів: “Поняття, статус і походження держави”, “Філософія держави”, “Сутність, функціонування та форма держави” та “Типологія держави”. Частина “Теорія права” поділяється на три розділи: “Енциклопедія та філософія права”, “Правова діяльність” та “Порівняльне правознавство”.

Слід мати на увазі, що окремі теми підготовлені автором на основі власних переконань і мають дещо дискусійний характер. Насамперед це стосується питань теорії держави, зокрема глав про розвиток, форми та механізм держави. Не відмовився автор і від подання теми, присвяченої типології держави, підходи

¹ Глебов А. П. Новое поколение учебников по теории государства и права / А. П. Глебов // Государство и право. – 1997. – № 4. – С. 63.

до якої розглянуто у трьох главах, а також від спеціального тематичного розгляду філософського аспекту держави: теорій про її походження, сутність, функціонування та перспективи, фундаментальний (п'ять глав) аналіз якого здійснено вперше в Україні.

Декілька тем підготовлено на основі напрацювань інших науковців. Вони потребували особливої уваги і переробки для того, щоб з'ясувати власні позиції автора, усунути певні компроміси. На все це у підручнику зроблено відповідні посилання.

Для кращого зрозуміння основних положень теорії держави і права автор намагається ілюструвати їх достатньою кількістю прикладів, адже досвід дидактики свідчить, що підручник, який містить багато ілюстрованого матеріалу, більш істотно сприяє засвоєнню необхідної інформації, ніж такий, де прикладів немає. Але студенту не обов'язково запам'ятовувати їх, тим більше, що для людини із звичайною пам'яттю це досить важко, адже приклади вирвані із контексту відповідних джерел, і завдання їх здебільшого є ілюстративним.

У цілому ж підручник «Теорія держави і права» є сучасним і своєчасним.

Автор сподівається, що його праця приверне увагу не лише студентів, а й науковців, які займаються проблематикою, викладеною в підручнику, і матиме позитивні відгуки.

Частина I

МЕТАТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Метатеорія – теорія про теорію. Метатеорія держави і права вивчає предмет і функції теорії держави і права, особливості її методології, а також її науковий статус, тобто місце теорії держави і права в системі гуманітарних наук та юридичних дисциплін

Предмет і науковий статус теорії держави і права

Предмет теорії держави і права як науки • Теорія держави і права в системі наук • Теорія держави і права в системі соціальних наук
• Теорія держави і права в системі юридичних наук

§ 1. Предмет теорії держави і права як науки

Теорія держави і права як наука. У Стародавньому Китаї існувало прокляття: «Щоб вам жити в епоху змін»¹. На противагу цьому відомий російський поет Ф. І. Тютчев писав: «Блажен, хто посетил сей мир в его минуты роковые...»². Наш час ознаменований і «фатальними хвилинами», і «змінами». Сучасне українське суспільство на порозі зламу. І не випадково дедалі більш зростає його потреба в грамотних юристах, які не тільки б змогли захистити права громадян, а й грамотно сформулювати закони захисту суспільства.

Фахівці з кримінального права борються зі злочинністю, фахівці цивільного права забезпечують правове функціонування підприємницької діяльності, фахівці адміністративного права переймаються питанням державного управління. Однак адміністративне, кримінальне, цивільне право – це галузі права. Вихідним матеріалом для них служить теорія права, що є складовою частиною фундаментальної науки *теорія держави і права*.

Значення теоретичних розробок досить велике. У 1975 році видатний американський соціолог Д. Белл опублікував працю “Наступ постіндустріального суспільства”, де наголосив, що в

¹ Кинг С. Несущая огонь / С. Кинг ; [пер. с англ.] // Кинг С. Избранные произведения : в 3 т. / Стивен Кинг. – СПб. : Нева-Лад, 1992–1992. – Т. 1 : Несущая огонь. Туман. – 1992. – С. 172.

² Тютчев Ф. И. Цицерон / Ф. И. Тютчев // Тютчев Ф. И. Сочинения : в 2 т. / Ф. И. Тютчев. – М. : Художественная литература, 1980–1980. – Т. 2. – 1980. – С. 62. – (Серия «Классики и современники»).

умовах постіндустріальної цивілізації, до якої нині належать суспільства провідних країн світу, центральну роль відіграють теоретичні знання¹. Водночас слід зазначити, що будь-яка теорія, тобто *система суджень, ідей, понять*, набуває статусу науки, якщо підноситься до вироблення достовірних й узагальнених об'єктивних знань про певні явища і процеси дійсності, що пропонують систему прийомів, способів (механізм) використання цих знань у суспільній практиці. Наука становить творчу діяльність учених з отримання всієї суми беззаперечних і наявних знань як результат наукового виробництва. Наука, на відміну від інших видів діяльності, забезпечує збагачення знань, окреслює нові обрії в певній сфері і цим стимулює будь-яку іншу діяльність.

Відмінність науки від буденного пізнання полягає в такому:

- 1) *істинність* – наука відображає істинні знання про об'єктивну реальність;
- 2) її дослідження *не обмежуються об'єктом буденного досвіду*. Наприклад, наука вивчає поняття сутності права, без якого в повсякденному житті можна, у принципі, обійтися;
- 3) *об'єктивність* – для науки характерна наявність специфічного апарату процедур і методів, що використовуються спеціалістами для здобуття і перевірки знань;
- 4) *систематичність* – означає, що наукове знання – це завжди систематизоване знання. Наука співвідносить усі свої наукові результати з існуючою системою аксіом, положень чи постулатів і лише після цього додає їх до загальної скарбниці наукових знань. При цьому попередні знання не відкидаються, а лише переосмислюються та уточнюються;
- 5) наукове знання завжди має *загальнозначущий характер*, оскільки апелює не стільки до унікальних можливостей видатних людей, скільки стає доступним для всіх, хто має відповідну підготовку. Однак це не означає, що наука не має власної спеціальної мови: термінів, понять, символів чи законів;
- 6) про науку можна говорити лише тоді, коли процес здобуття нових знань та їх систематизації стає не лише засобом діяльності людей (як це було на початку історії людства), а однією з її самостійних цілей. При цьому наука є могутньою силою перетворення суспільства.

¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 18.

Отже, можна запропонувати таке визначення науки.

Наука – це система знань про світ і людину, закономірності їх виникнення і розвитку, що здобуті за допомогою певних методів і характеризуються об'єктивністю, здатністю до розвитку та точністю.

Будь-яка наука має властиві їй:

- 1) *предмет дослідження* – ті властивості, зв'язки, відносини об'єктивної реальності, що включені в процес пізнання;
- 2) *методи* – принципи пізнання, пізнавальні прийоми та способи, за допомогою яких досліджується предмет науки;
- 3) *категорії* (мова науки) – поняття, у яких виражається зміст пізаного;
- 4) *форми знання* – закони, теорії, описи, в яких виражаються ідеї про об'єктивну реальність;
- 5) *функції* – основні напрями діяльності, які пов'язані із задоволенням актуальних потреб людини і завдяки яким наука стає потрібною в суспільстві.

Залежно від застосування результатів наукових результатів у практичній діяльності всі науки можуть бути або прикладними, або фундаментальними. Прикладні науки використовують дані прикладного дослідження на практиці.

Спрямованість на дослідження глибинних і найбільш суттєвих зв'язків і відносин дозволяє вважати теорію держави і права фундаментальною наукою, що на відміну від галузевих наук, знання яких мають більш прикладний характер, прагне пізнати стійкі глибинні зв'язки державно-правового життя, визначити його історичний рух. Вона має на меті отримання, відновлення й поглиблення узагальнених достовірних знань про державу і право. Унікальність теорії держави і права полягає в тому, що вона не обмежена в часі й просторі, тобто для пізнання державно-правових явищ теорія держави і права може досліджувати державу і право будь-якої країни в будь-який історичний проміжок часу. Крім того, теорія держави і права не має просторових меж, оскільки вивчає узагальнено країни всього світу, а також часових, бо держава і право розвиваються з часом, отже, і теорія держави і права розвивається з часом. Викладене вище дозволяє дати таку дефініцію теорії держави і права.

Теорія держави і права – це фундаментальна юридична наука про основні загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування державних і правових явищ.

Предмет, об'єкт і система теорії держави і права. Розглядаючи питання про предмет теорії держави і права, слід визначити, що таке взагалі предмет науки і як він співвідноситься з об'єктом науки. Річ у тому, що єдність матеріального і духовного світу обумовлює взаємозв'язок наук, які досліджують об'єктивну дійсність. Кожна наука має свій об'єкт дослідження, що є частиною об'єктивної реальності і взаємодіє з суб'єктом пізнання. Однак об'єкт ще не аналізується суб'єктом, не досліджені його властивості й ознаки, на нього лише спрямовано інтерес дослідника. Тому можлива ситуація, коли одне явище стає об'єктом багатьох наук. Так, держава і право досліджується філософією, економічною теорією, соціологією, політологією, історією тощо. Предмет же науки – це сторона, частина об'єкта, що виокремлюється з об'єктивної реальності і залучається до процесу пізнання, тобто це ті процеси і явища реального світу, які досліджуються наукою та на вивчення яких спрямоване наукове пізнання. Інакше кажучи, якщо *об'єкт науки* відповідає на запитання, на що спрямовано науковий інтерес дослідника, то предмет науки відповідає на запитання, що конкретно вивчає наука.

Предмет теорії держави і права не становить винятку. У той час як об'єкт науки теорія держави і права спрямовано на дослідження таких явищ суспільного життя, як держава і право, а також сфера державно-правового функціонування суспільства, предмет теорії держави і права – це дещо інше.

Загалом предмет теорії держави і права можна визначити як *закономірності та випадковості, властивості й сторони, характеристики, що є загальними для всіх державно-правових явищ і процесів.*

Найбільш загальними закономірностями предмета теорії держави і права є:

- відповідність форми та типу правової системи культурі та ментальності суспільства;
- обумовленість виникнення, розвитку та функціонування права і держави процесом ускладнення соціально-економічної та духовної структури суспільства, що потребують регулювання й організації;

- обумовленість розвитку законності, правопорядку та демократії рівнем правосвідомості й правової культури, ефективністю правотворчої й правозастосовчої діяльності;
- відповідність форм і типів держави та права рівню зрілості суспільства;
- перехід від одного типу права і держави до іншого в міру формування передумов;
- відповідність і єдність типу права і типу держави;
- опосередкування в нормі права індивідуальних та загальнозначущих інтересів;
- співвідношення в сутності права і держави загальнолюдських і класових моментів;
- взаємозалежність і взаємозв'язок правовідносин і норм права;
- обумовленість форми правління політичним і державними режимом;
- відповідність суцього і належного в праві тощо.

Таким чином, предмет теорії держави і права є досить складним утворенням. Його дослідження передбачає характеристику:

- сутності держави і права;
- загальних рис, що притаманні державі та праву будь-якої правової системи чи державно-правового типу;
- загальних закономірностей виникнення держави і права;
- типів та форм держави і права;
- загальних закономірностей, принципів і механізмів розвитку й функціонування держави і права;
- загальних закономірностей зв'язку держави і права одне з одним та з іншими соціальними явищами тощо.

Складність предмета теорії держави і права визначається тим, що він охоплює не лише статичні моменти (державу і право), а й їх динаміку (наприклад, процес правового регулювання).

Зазначене вище дозволяє визначити структуру предмета теорії держави і права:

- закономірності виникнення, розвитку й функціонування держави і права;
- сутність, типи, форми, функції, структура і механізм дії держави і права, правова система;
- основні державно-правові поняття, що є загальними для всієї юридичної науки.

Таким чином, можна визначити предмет теорії держави і права.

Предмет теорії держави і права становлять об'єктивні властивості держави і права, основні й загальні закономірності виникнення, розвитку та функціонування державних і правових явищ у їх взаємозв'язку й взаємозалежності.

Предмет теорії держави і права не залишається незмінним. Він перебуває в постійному розвитку, і перед наукою на сьогодні постають нові й нові питання, які слід проаналізувати і на які необхідно дати відповідь. Першочерговими з них є:

- межі впливу права та держави на суспільні відносини;
- функції права;
- закономірності формування та розвитку апарату влади й управління, шляхи підвищення його відповідальності;
- роль права як регулятора суспільних відносин у період науково-технічної революції й формування глобального інформаційного суспільства;
- шляхи розвитку демократії, удосконалення представницької системи сучасної держави;
- аналіз проблеми реалізації законності як невід'ємного компонента способу життя українського суспільства;
- шляхи вдосконалення системи права та розроблення засад систематизації законодавства, практики його реалізації тощо.

Слід також урахувати, що система теорії держави і права складається з двох частин – державознавства (теорії держави) і правознавства (теорії права). Саме тому до предмета теорії держави і права слід додати предмет правознавства:

- закономірності права;
- догму права – безпосередній юридичний зміст правових галузей;
- техніку юриспруденції – засоби та прийоми практичної діяльності юридичних органів із правотворчості та застосування права.

Функції теорії держави і права. Функціями теорії (науки) є напрями її дії, необхідні для вирішення завдань, які постають перед наукою.

Теорія держави і права виконує низку функцій, міцно пов'язаних між собою (див. рис. 1.1).

1. **Онтологічна функція.** *Онтологія* – це вчення про таке глобальне філософське поняття, як буття. У межах онтології

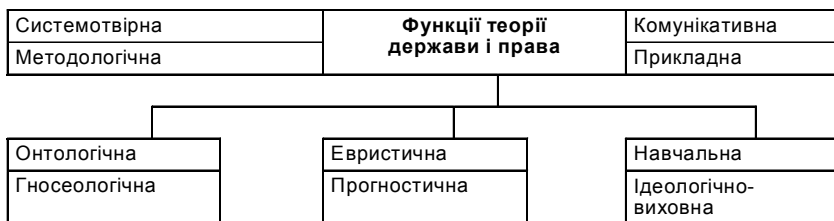

Рис. 1.1. Блоки функцій теорії держави і права

досліджуються основи, принципи буття, його структура і закономірності. Теорія держави і права в межах цієї функції відповідає на запитання, що є держава і що є право. Онтологічна функція має на меті опис державно-правових явищ минулого і сучасності. Вона спрямована на те, щоб виокремити ці явища з інших соціальних явищ і показати їх взаємозв'язок з іншими явищами. Крім того, згідно з цією функцією теорія держави і права повинна відповісти на запитання, чому виникло і існує те чи інше державно-правове явище.

2. Гносеологічна функція. *Гносеологія* – теорія пізнання. Теорія держави і права сприяє розвитку правового пізнання. Суть гносеологічної функції полягає в дослідженні предмета теорії держави і права, у пізнанні та поясненні сутності, змісту й форм держави і права, а також інших, органічно пов'язаних з правом та державою явищ і процесів. На основі реалізації цієї функції відбувається становлення теорії держави і права як системи знань. Особливість функції полягає в тому, що вона виконується наукою для свого власного розвитку. Саме тому практичне здійснення гносеологічної функції є умовою існування теорії держави і права.

3. Методологічна функція. Як відомо, метод у науці є засобом здобуття нових знань. Ці знання використовуються як засіб вирішення галузевих теоретичних проблем. Категорії, принципи, ідеї і висновки теорії держави і права є своєрідними «опорними пунктами» галузевих і спеціальних юридичних наук. Останні спираються на термінологію, розроблену теорією держави і права. Терміни і визначення, які використовує теорія держави і права, можуть бути *доктринальними* (визначення, що даються вченими-юристами) і *легальними* (визначення, зафіксовані в нормативно-правових актах).

4. Прикладна функція. Теорія держави і права покликана формувати наукові засади внутрішньої та зовнішньої юридичної політики, забезпечувати науковість державного управління. Крім того, теорія держави і права є науковою основою функціонування держави і права, виробляє рекомендації для вирішення численних проблем державно-правового будівництва. Саме в межах цієї функції розробляються правила юридичної техніки, створюються нові способи тлумачення нормативно-правових актів, робляться пропозиції щодо вдосконалення законодавства, його систематизації, а також вирішуються інші питання практичного характеру.

5. Ідеологічно-виховна функція. Теорія держави і права акумулює і систематизує ідеї про державу і право, створює наукову основу для формування суспільної й індивідуальної політичної та правової культури. У межах ідеологічної функції теорія держави і права формує правову ідеологію, певний світогляд. Саме тому теорія держави і права повинна сприяти підвищенню правової культури населення, допомагати знаходити правильні орієнтири у сфері державно-правового життя, виховувати повагу до права, правосуддя, Конституції тощо.

6. Навчальна функція. Теорія держави і права дає певні юридичні знання в межах навчального курсу теорії держави і права. Як навчальна дисципліна теорія держави і права є першочерговою дисципліною. Вона викладається в більш-менш популярній формі, спрощеній до рівня можливостей її активного сприйняття особами, які не мають попередньої юридичної підготовки. Отже, теорія держави і права є своєрідним “ключем” для оволодіння юридичними знаннями. У той самий час теорія держави і права – це складова завершального циклу дисциплін, необхідних для оволодіння професією юриста.

7. Системотвірна функція. Теорія держави і права відіграє роль системотвірної науки в системі юридичних наук. Саме вона об’єднує всю юридичну науку в злагоджену гармонійну пізнавальну систему, визначаючи її інтегральну єдність. Ця функція виступає як процес, зумовлений властивостями єдності і диференційованості державно-правової надбудови суспільства.

8. Комунікативна функція. Дозволяє вирішувати проблеми піднесення юридичної науки до рівня розвитку науки в цілому. Цьому сприяє те, що найновіші досягнення деяких галузей знання теорія держави і права пристосовує до потреб юридичної науки, а

також вирішує проблеми забезпечення найкращих умов для розвитку інших юридичних наук.

9. Евристична функція. *Евристика* – це мистецтво знаходження істини, нових відкриттів. Як галузь наукового знання евристика досліджує шляхи та методи розв’язання різних пізнавальних завдань і намагається оптимізувати процес пізнання. У межах евристичної функції теорія держави і права відкриває нові закономірності в розвитку державно-правових явищ у нових умовах.

Термін “евристика” пов’язаний з ім’ям видатного давньогрецького вченого й механіка з міста Сіракузи Архімеда. Легенди розповідають, що тиран Сіракуз Гірон наказав Архімеду визначити, скільки золота й срібла міститься в жертвній короні. Завдання було досить складним. Знесилений Архімед вирішив відпочити й прийняти ванну. Коли він у неї заліз, то вода перелилася через край. Саме тоді вчений зрозумів, як вирішити завдання. З криком “Знайшов” він вибіг на вулицю і голим побіг додому. Грецькою “знайшов” звучало як “еврика”.

Так, загальновідомим є той факт, що якщо республіканська конституція розробляється урядом або главою держави, а згодом схвалюється на референдумі, то вона затверджує, як правило, авторитарний режим. Це закономірність.

Приклад 1.1

Роль референдуму в затвердженні авторитарного режиму

Це проявляється під час розвитку так званої плебісцитної демократії. Одним з її інститутів є референдум. Саме йому Російська Федерація зобов’язана інститутом президентства. У важкий період становлення російської державності саме референдум сприяв посиленню авторитарних тенденцій. Так, 25 квітня 1993 р. на референдумі 48 мільйонів виборців висловили довіру президенту Б. Єльцину. У відповідь на це 1 травня 1993 р. в Москві опозиція організувала демонстрації, що в деяких місцях перетворилися на масові безпорядки. 6 травня президент, проаналізувавши підсумки референдуму, проголосив про подальші кроки вищих органів виконавчої влади. 21 вересня 1993 р. президент видав указ про розпуск Верховної Ради і з’їзду народних депутатів РРФСР. Останні не підкорилися і в ніч з 3 на 4 жовтня організували масові безпорядки в Москві. Наступного дня президент як Верховний головнокомандувач віддав наказ про застосування сили для придушення опозиції. Армія виконала наказ. 12 грудня 1993 р. на референдум був винесений проект нині діючої Конституції Російської Федерації. Формально проголосивши республіканську форму правління змішаного типу,

вона фактично затвердила в Росії своєрідний авторитарний режим. Президенту були надані величезні повноваження. Так, ст. 111 п. 4, по суті, узаконила його право розпустити Державну Думу в разі, якщо остання відмовиться призначити зручного для глави держави голову уряду. Проте ця Конституція була затверджена, що свідчило про підтримку авторитарного режиму в Російській Федерації більшістю її громадян.

Інший приклад, що ілюструє роль референдуму у визначенні соціальної основи державної влади, пов'язаний із прийняттям 11 вересня 1980 р. нині діючої конституції Чилі. Документ, який чилійці схвалили на референдумі, складається з двох частин – «Основного Закону» і «Перехідних положень». Президенту надавалася вся повнота виконавчої влади в країні, а також право видавати декрети, що мали силу закону.

Конституційне формування V Республіки у Франції також зазнало впливу референдуму. І якщо Конституція IV Республіки 1946 р. суттєво обмежувала права президента, то прийнята на референдумі 4 жовтня 1958 р. Конституція V Республіки їх значно розширила. Навіть просте порівняння нумерації глав у конституціях IV і V Республік Франції дає уявлення про пріоритети. Так, у Конституції 1946 року II розділ присвячено парламенту і лише V – президенту Республіки. Конституція ж 1958 року другий розділ віддала президенту Республіки, а IV – парламенту. Затвердження Конституції V Республіки безпосередньо пов'язане з особистою популярністю її першого президента – Шарля де Голля. Характеризуючи цю особу, кандидат юридичних наук Є. Марчук говорив: «...Він зумів консолідувати усе суспільство, у тому числі – свою численну опозицію. Знаходячись у зеніті своєї слави і сили, де Голль міг би з нею розправитися. Але він, як великий француз і мудра людина, розумів, що в той період усю націю – і опозицію, і не опозицію – треба було залучити до відродження Франції»¹. Таким чином, президент де Голль як ніхто інший розумів, що успіх відродження Франції залежить від підтримки перетворень у досить об'єднаному суспільстві. І хоча режим особистої влади де Голля, по суті, був одним із різновидів авторитаризму (про що вже згадувалося), проте він користувався великою підтримкою в громадян у період становлення V Республіки. Про це свідчить і підтримка проекту Конституції де Голля на референдумі в жовтні 1958 року.

Це все також віддзеркалює про специфіку правової культури французів, чилійців і росіян. Проблема полягає в тому, що хоча референдум і є юридичним вираженням волі народу, проте винесені на нього законопроекти, як правило, не обговорюються: відбувається просте голосування «за» чи «проти». Більшість французів, чилійців і росіян у наведених прикладах

¹ Прокопчук С. Євген Марчук: Я – прихильник особистості з потужним інтелектом і міцною волею / С. Прокопчук, О. Ягольник // Труд-Україна. – 1999. – 6 січня. – С. 2, 3.

не мала достатніх пізнань у правознавстві або взагалі не вважали за необхідне ретельно вивчити текст винесеного на референдум законопроекту. Як правило, вони, формально проголосувавши за запропонований проект Конституції, бездумно закріплювали те, що було необхідно для держави в той період. Тому референдум, незважаючи на його ніби демократичність, може бути, *по-перше*, простим знаряддям у руках владарів за відсутності досить розвиненої правосвідомості в громадян держави, і, *по-друге*, недемократичним способом прийняття закону, тому що закон цей, як правило, не обговорюється.

Джерело: Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2003. – С. 43–45.

10. Прогностична функція. На основі визнання закономірностей розвитку держави і права теорія держави і права висуває гіпотези про їхнє майбутнє, істинність яких потім перевіряється практикою. У межах цієї функції мова йде про наукове передбачення у сфері державно-правових явищ, створення науково обґрунтованих гіпотез. Прикладом прогностичної функції може бути питання щодо еволюції форми держави, зовнішнього вираження державно-політичного режиму, а також питання щодо успіху правової реформи чи шляхів формування в Україні соціально-правової держави тощо. Ця функція може мати як критичний, так і підтримувальний або навіть апологетичний зміст щодо тих чи інших сторін держави або правової системи. Ті чи інші теоретичні постулати можуть використовуватися різними соціальними верствами або для критики чи знищення існуючих інститутів держави і права, або для їх підтримки, виправдання, розвитку.

Основна відмінність прогностичної функції від функції евристичної полягає в тому, що евристика оперує закономірними результатами, тоді як прогноз – лише імовірними, тобто такими, що залежать від різних чинників та змінних величин.

Прогноз щодо побудови комунізму

Однією з основних проблем побудови комуністичного суспільства є неможливість реалізації принципу «Від кожного за здібностями, кожному – за потребами». Як свого часу зазначав відомий публіцист Віктор Суворов, «...кожен матиме всього відповідно до своїх потреб. Це як? Кожен буде мати... меблі скільки завгодно? А якщо всім хочеться – з карельської

берези? Так не вистачить тих беріз»¹. Дійсно, в умовах індустріального ладу неможливо забезпечити усім людям «меблі з карельської берези». Проте в майбутньому можна досягти ситуації, коли всім «вистачить тих беріз». Мова тут йде про так звані нанотехнології – сукупність методів створення продуктів з заданою атомарною структурою шляхом маніпулювання атомами й молекулами². Ідеальним результатом нанотехнологій є створення так званого асемблера – машини, яка, оперуючи атомами, буде створювати нові матеріали. Ось саме тоді всім і «вистачить тих беріз»: асемблер зможе, наприклад, перетворювати купу пилу на щось корисне (їжу, питво, карельську березу, одяг, золото тощо).

Таким чином, створивши асемблери, ми зможемо забезпечити «кожному за потребами» (принаймні матеріальними), що практично впритул наблизить людство до комунізму.

Проте зазначений прогноз має істотні прогалини.

По-перше, можливо, асемблери ніколи не будуть створені. Тоді забезпечити «кожному за потребами» буде неможливо.

По-друге, асемблери будуть створені, але будуть занадто дорогими в експлуатації, а тому не стануть загальнодоступними. Це призведе до того, що вони опиняться в руках невеликої групи осіб, які зможуть ними користуватися. Інша ж частина людства буде позбавлена такої можливості. Зрозуміло, що принцип «кожному – за потребами» при цьому буде порушено.

По-третє, однією з небезпек розвитку нанотехнологій є сіра драговина (випадкова втрата контролю над розмноженням нанороботів, які починають перетворювати інфраструктуру і людство на інших нанороботів) та чорна драговина (умисне сприяння втраті контролю над розмноженням нанороботів). Результатом цього може бути повне винищення людства.

Таким чином, побудова комунізму є можливою лише за дуже сприятливих обставин і залежить від низки чинників. Якщо ж цього немає (нанотехнології не розвиваються або розвиваються не так, як прогнозується), то комуністичне суспільство й надалі залишатиметься утопією, а сам прогноз щодо його побудови стає все більше неправильним.

¹ Суворов В. Очищение: Зачем Сталин обезглавил свою армию? / Виктор Суворов. – М. : АСТ, 1998. – С. 214.

² Рыбалкина М. Нанотехнологии для всех. Большое – в малом [Электронный ресурс] / Nanotechnology News Network. – Режим доступа : <http://www.nanonewsnet.ru/files/users/ul/download-book.png>.

§ 2. Теорія держави і права в системі наук

Система наук. Теорія держави і права існує та розвивається як один із найважливіших компонентів складної й цілісної системи наук (див. табл. 1.1).

Цілісність і єдність духовного і матеріального світу обумовили єдність усіх наук. Наука має чотири об'єкти дослідження: природу, суспільство, людину та техніку. Згідно з цим усі науки поділяються на природничі (фізика, хімія, біологія), соціальні (соціологія, історія, юриспруденція, політологія, економічна теорія), гуманітарні (психологія, формальна логіка, педагогіка, мистецтвознавство) та технічні (електроніка, біотехнологія, радіотехніка). Універсальними науками є філософія та математика. Остання тому, що вона вивчає кількісну основу, характерну для всіх явищ навколишнього світу. Між *соціальними* (досліджують життя людей у суспільстві), *гуманітарними* (досліджують людину природу, духовність), *природничими* (спрямовані на пошук нових можливостей техніки) науками існує певна взаємодія. Саме тому до розроблення потужних природничих проблем слід залучати не лише представників природничих наук (фізика, біологія, хімія тощо), а й представників соціальних наук (юристів, економістів, соціологів, істориків, політологів) та філософів і психологів. Це можна пояснити тим, що саме на стику різних наук виконуються плідні дослідження як фундаментального, так і прикладного характеру.

Особливо тісний взаємозв'язок існує між соціальними науками, які певною мірою стикаються з питанням про державу і право, їх роль і місце в житті суспільства. Звідси і тісний взаємозв'язок теорії держави і права з політологією, соціологією, історією тощо.

Теорія держави і права входить до системи юридичних наук.

Таблиця 1.1. Система наук

Науки	Природничі	Технічні	Гуманітарні	Соціальні
Об'єкт науки	Світ ПРИРОДИ	Світ ТЕХНІКИ	Світ ЛЮДИНИ	Світ СУСПІЛЬСТВА
Приклади	Фізика, хімія, біологія	Електроніка, радіотехніка, біотехнологія, робототехніка	Мистецтвознавство, психологія, педагогіка, логіка	Юриспруденція, соціологія, політологія, історія

Сама ж система юридичних наук складається з чотирьох блоків: історико-теоретичні, галузеві та спеціальні юридичні науки, міжнародне право.

Теорія держави і права і філософія. Предметом філософії є загальне, тобто все те, що стосується всіх об'єктів, явищ, предметів, процесів навколишнього світу. Філософія вивчає найзагальніші закономірності розвитку природи, суспільства та мислення. На відміну від філософії теорія держави і права досліджує лише закономірності розвитку суспільства в умовах його державно-правових форм існування. Вирішуючи свої власні питання, теорія держави і права спирається на висновки філософії, суттєво вичерпуючи з неї свої власні ідеї. Філософські уявлення (наприклад, про те, яким має бути ідеальне суспільство) значною мірою визначають висновки державознавців та правознавців про конкретні державно-правові явища, про державу і право в цілому.

Слід також мати на увазі, що впродовж тривалого часу в філософії існує одне з основних питань: що є первинним: матерія чи свідомість? Прихильників первинності матерії називають матеріалістами, а свідомості – ідеалістами. Методологічним фундаментом матеріалістів є діалектика, а ідеалістів – метафізика. Між цими методологіями також ведеться боротьба. Вітчизняній теорії держави і права властива орієнтація на матеріалістичний підхід, згідно з яким сутнісні, глибинні сторони держави і права визначені, врешті-решт, економікою, наявними формами власності.

У зв'язку з цим до основних методів пізнання належить *діалектичний*, який полягає в дослідженні науки крізь призму трьох законів діалектики:

1. *Перехід кількісних змін у якісні.* Так, наприклад, збільшення атомів ртуті може призвести до появи золота.

2. *Закон єдності протилежностей.* Зазначений закон іноді втілюється в боротьбі, а тому має офіційну назву «закон єдності та боротьби протилежностей». Наприклад, другий закон діалектики втілюється в боротьбі двох протилежностей – Добра і Зла. Якщо перемагає Зло і Добро зникає, то і Зло втрачає свої якості, адже вони проявляються лише за умови наявності Добра. Так, діти, які живуть в умовах постійної війни (Зло), не можуть уявити собі мирне співіснування (Добро). І хоча при цьому вони живуть в умовах війни всіх проти всіх, вони цього не розуміють. Тоді як дорослі пам'ятають часи, коли зазначеної війни

(Зла) не було. Порівнюючи війну з попереднім мирним співіснуванням, вони чітко розрізняють Добро (мир) і Зло (війну). Не може існувати Добра без Зла і Зла без Добра – ось у чому виявляється їхня єдність. Проте боротьба є наявною лише за умови саме антагоністичних протилежностей, тоді як в умовах наявності неантагоністичних протилежностей така боротьба може бути відсутньою. Зокрема, саме про це свідчить існування магніту як органічної єдності двох протилежних полюсів: позитивного («плюс») та негативного («мінус»). Проте говорити про боротьбу між цими полюсами не можна. Якщо ж піднести до зазначеного магніту інший магніт, то притягуватися (єднатися) будуть саме протилежності (мінус і плюс), тоді як відштовхуватися (боротися) будуть подібності (плюс і плюс або мінус і мінус).

3. Закон подвійного заперечення. Дитина народжується (друже заперечення) після зачаття (першого заперечення).

Крім того, теорія держави і права спирається на синергетику (від грец. “синергетикос” – спільний, узгоджено діючий).

Синергетика – це наука про самовільні, випадкові процеси, які самі собою організуються. Вона, як правило, використовує апарат фізичних та математичних методів дослідження.

Коли синергетика вперше почала використовуватися під час дослідження соціальних та природних явищ, під нею розуміли винятково сферу наукових досліджень, метою яких було виявлення загальних закономірностей у процесах утворення, сталості та ліквідації упорядкованих часових та просторових структур у складних (не рівноважних) системах різної природи: соціальних, фізичних, біологічних тощо. Тут “спільна, узгоджена дія” може бути як наслідком самоорганізації (у результаті розвитку власних нестійких елементів системи), так і наслідком вимушеної організації внаслідок зовнішнього впливу.

На сьогодні ж зрозумілим є той факт, що і в останньому випадку досліджується саме процес самоорганізації (наприклад, “Самоорганізація соціальних, економічних та історичних процесів”), адже будь-яку вимушену зовнішніми чинниками організацію можна описати в рамках синергетики (тобто з погляду самоорганізації), якщо розглядати зовнішні чинники як частину нової, більш повної системи.

Обґрунтуванням необхідності синергетичних досліджень є той факт, що кооперація багатьох підсистем будь-якої системи

підпорядковується єдиним принципам незалежно від природи підсистем. Пізнання цих принципів дозволяє по-новому підійти і до проблеми раціонального управління розвитком складних систем, зокрема держави. З позиції синергетики не можна, наприклад, при управлінні розвитком соціальної системи (зокрема держави) нав'язувати невластиві для неї форми організації. Дослідивши систему, слід не збільшувати силу управляючої дії, а посилювати узгоджений вплив з власними тенденціями системи.

Таким чином, синергетика дозволяє краще зрозуміти різні процеси самоуправління та управління державними справами (особливо при розвитку демократичних засад у місцевому самоврядуванні та в структурах виконавчої влади). Нові дані про конструктивну роль випадку в суспільному розвитку суттєво пояснює суб'єктивний чинник у державно-правовому житті суспільства. Саме це дозволяє враховувати поряд із закономірними причинами зв'язки між випадкові та вірогідні зв'язки.

Однак між діалектикою та синергетикою існують протиріччя (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2. Порівняння діалектики і синергетики

Розвиток (динамічний процес)	Діалектика	Синергетика
Причини	Єдність і боротьба протилежностей; суперечливість; заперечення заперечення; перехід кількості в якість	Нерівноважність; нестабільність; кризи; еволюція і коеволуція
Форми	Перерив поступовості: "ривки"; "за спіраллю" ("зняття"); від нижчого до вищого	Накопичення флуктуацій (відхилень); біфуркація; фазові переходи; самовільні переходи системи до нового стану; нелінійність лавиноподібні процеси; самоорганізація
Властивості	Детермінованість; випадкове – форма необхідного	Імовірна випадковість; випадок (поява різних варіантів можливого та їх відбір); детермінованість (окремі сфери)
Чинники	Об'єктивні; суб'єктивні; закономірності; тенденції	Малий вплив; випадок; аттрактори; параметри порядку; вплив процесів на мікрорівні через мезорівні та макрорівні

Продовження табл. 1.2.

Розвиток (динамічний процес)	Діалектика	Синергетика
Результати	Врешті-решт необхідне; зворотний рух; зміни (у тому числі вплив середовища, що змінилося, на суб'єкта динамічного процесу)	Поява багаторівневого цілого, що зовсім не дорівнює сумі частин; нова нерівноважність; незворотність; невідповідність задуманому; ускладнення
Способи пізнання та перевірки результатів	Рух від абстрактного до конкретного та від конкретного до абстрактного	Раціоналізм; редукціонізм; коеволюціонізм; непередбачуваність

Пояснимо деякі поняття.

Коеволюція – термін, який означає розуміння розвитку як зростання розмірності, взаємозв'язку різних засад, зокрема – цілей людини та внутрішніх гармоній природи, замість колишніх установок на її “підкорення” та завоювання.

Редукціонізм – спрощене трактування тих чи інших явищ та процесів, пов'язаних із зведенням вищих форм до нижчих (наприклад, духовних чинників – до економічних, технологічних чи біологічних).

Приклад 1.2

Роль синергетики у праві

Недоліком попереднього етапу економічного розвитку... є: надмірна регламентація, дріб'язкова опіка органів управління над підприємствами та організаціями, гіпертрофована відомча нормотворчість. Вони могли розвинутися на основі кібернетичних уявлень про управління. Свого часу останні, безперечно, зіграли позитивну роль, у тому числі і в сфері права, зокрема, уявлення про правове регулювання як про специфічну форму зворотного зв'язку, про можливість застосування в правовій сфері окремих кібернетичних законів, наприклад, “кібернетичної різноманітності”, дозволили сформулювати теоретико-прикладні положення, спрямовані на підвищення якості радянської правової системи, на використання кількісних підходів до вивчення ефективності правових норм тощо (60–70-ті рр.). Вони лягли в основу положень про пріоритет централізації в управлінні народним господарством.

Проте час довів методологічну недостатність та однобічність цих уявлень. Вони мало що дали, наприклад, при дослідженні ефективності правових норм. Одна з причин, на нашу думку, полягає в тому, що кібернетичні

закономірності відображають в основному одну сторону управлінських процесів – управління з єдиного центру за заданими параметрами. А в практиці правового регулювання на кібернетичні закономірності весь час впливають інші, у тому числі синергетичні, що в ряді випадків спотворюють непередбаченим чином заздалегідь задані соціально-правові параметри господарського життя. Один з найяскравіших прикладів цього: було підвищено районний коефіцієнт до заробітку у північних районах Сибіру (передбачалося, що поточність кадрів викликана недостатнім рівнем зарплатні). Однак на практиці після підвищення заробітку середній термін перебування працівників на Півночі скоротився. Виявляється, більшість приїжджала на Північ з метою накопичити певну суму грошей (для купівлі будинку, автомобіля тощо), нова оплата допомогла зробити це швидше...

І такі приклади нестійких соціальних систем, що організуються самі собою, проте ухиляються від заданих параметрів управління, можна продовжити. Зокрема, цим характеризуються процеси урбанізації. Так, передбачалося, що Тинда буде рядовою станцією БАМу з населенням до 19 тис. осіб. Але вже сьогодні там мешкає близько 60 тис., причому більше половини – в тимчасових, малоприматних для життя збірних будинках та вагончиках. Або ось. Постійно приймаються постанови, спрямовані на скорочення строків будівництва, підвищення якості об'єктів, на боротьбу з “незавершеною”. Проте фактично кількість об'єктів, що одночасно будується, постійно перевищує їх раціональне число у 1,5–2 рази, строки їх спорудження набагато вище нормативних, плани вводу потужностей та об'єктів не виконуються. Прикладом системи, що організується сама собою, є і перерозподіл надлишків жилої площі, піднайму жилого приміщення тощо.

Чому у наведених та інших аналогічних ситуаціях не спрацьовує правовий регулятор? Чому у першому випадку посилилася нестійкість певної соціально-економічної структури – кадрового забезпечення сибірської Півночі, а в другому – випадкове відхилення привело урбаністичну структуру в інший, непередбачуваний стан? Чи немає чого спільного в усіх цих достатньо різних за змістом випадках? Вважається, що на відміну від кібернетики саме синергетика методологічно правильно та найбільш повно відповість на поставлені запитання.

Джерело : Венгерова А. Б. Синергетика, юридическая наука, право / А. Б. Венгерова // Советское государство и право. – 1986. – № 10. – С. 37–38.

§ 3. Теорія держави і права в системі соціальних наук

Теорія держави і права та соціологія. *Соціологія* – це наука про суспільство як єдину соціальну систему, що досліджує закономірності розвитку і функціонування суспільства, його структуру та організацію, поведінку людей у ньому. Соціологія є однією з соціальних наук, що вивчає проблеми управління соціальним життям і функціонування соціальних систем. Тому вона пов'язана з управлінням, що здійснюється державою за допомогою права. Предметом соціології є також закономірності соціальної поведінки людей, їхня мотивація. Спираючись на досягнення соціології, на конкретні соціологічні дослідження, теорія держави і права може досить успішно вирішувати проблеми підвищення соціальної ефективності норм права, способів і гарантій удосконалення державного апарату.

Теорія держави і права та політологія. Політологія досліджує політичні системи й політичну свідомість суспільства. Можна сказати, що *політологія* – це наука, що досліджує сутність політики як суспільно-історичного явища. Предметом політології є сутність, форми, закономірності та випадковості політичного життя суспільства, зміст, функціонування та розвиток політики й політичних систем, їх місце та роль у життєдіяльності людей, соціальних груп, націй та держав.

При цьому *політика* – це суспільна діяльність, що пов'язана передусім з участю в отриманні, утримуванні та реалізації влади в державі.

Теорія держави і права використовує дані політології для характеристики взаємовідносин інститутів держави і недержавних політичних інститутів. У свою чергу, саме з теорії держави і права політологія бере необхідні відомості про механізм і функції держави, про особливості функціонування інститутів держави в різні історичні епохи і в різних країнах. Коли ж теорія держави і права торкається політичних питань, вона стає не лише юридичною, а й політичною наукою.

Теорія держави і права й історія. Історія досліджує минуле людства в усій його конкретності та різноманітності. Так, з'ясовуючи причини походження держави і права та досліджуючи їх поступальний розвиток, теорія держави і права спирається на

конкретні свідчення історичної науки. Це – свідчення про первісне суспільство, яке проіснувало на Землі більш ніж мільйон років, про соціально-економічні умови виникнення держави в різних країнах і регіонах світу приблизно шість тисячоліть тому. Великий матеріал для теорії держави і права містять історичні події: Паризька Комуна у Франції 1871 року, Нідерландська буржуазна революція тощо. У той самий час історія, звертаючись до питань держави і права, користується відповідними поняттями, що були розроблені теорією держави і права.

Теорія держави і права й економічна теорія. Економічна теорія досліджує закономірності суспільного виробництва і розподілу матеріальних благ, форми власності, особливості розвитку економіки суспільства в різні історичні епохи. Залежно від того, яке значення надається дослідникам ролі економіки в розвитку соціальних процесів, по-різному визначається сутність держави і права. В одних випадках (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін) ця сутність зводиться до економічних факторів, а в інших (М. Вебер) – економіка стає лише одним із зазначених чинників.

§ 4. Теорія держави і права в системі юридичних наук

Історико-теоретичні науки охоплюють теорію держави і права, історію держави і права, історію вчень про державу і право. Предметом дослідження *історії держави і права* є виникнення, розвиток та зміна типів і форм держави і права, а також державні органи й правові інститути конкретних держав у конкретних народів у певні історичні періоди на основі виявлення і пізнання властивих їм об'єктивних законів. В українській науці історії держави і права розрізняють загальну історію держави і права та історію держави і права України. *Історія вчень про державу і право* (історія політичних і правових вчень) – це самостійна наука та навчальна юридична дисципліна, що досліджує і висвітлює історію виникнення й розвитку теоретичних знань про політику, державу, право, тобто вивчає процес пізнання людьми явищ політики, держави і права на різних етапах історії в різних народів, починаючи з давньої державності і дотепер. Предметом її є держава, право і політика в їх ідеологічному відображенні у формі вчень, теорій, ідей і поглядів. Конкретними виразниками політичних, державно-правових вчень, теорій, ідей та поглядів є певні особи (філософи, юристи, політичні та державні діячі).

Серцевиною історії політичних і правових вчень є вчення, основоположниками і творцями яких є мислителі, які зафіксували своє ставлення до держави, права та політики у формі вчення чи теорії – цілісної системи поглядів зі стійкими, логічними зв'язками. **Вчення про державу** – це логічно пов'язана система теоретичних положень про неї, її форми, завдання та зміст діяльності, а також про походження, сутність, механізм дії, характер влади тощо. **Вчення про право** – це логічно пов'язані систематизовані уявлення про правові інститути, співвідношення права і закону, правовідносини, права людини, законодавство, законність тощо.

Усі історико-теоретичні науки мають загальний об'єкт дослідження – державу і право.

Галузеві науки. Це науки конституційного, кримінального, адміністративного, цивільного права тощо.

Під **конституційним правом** розуміється провідна галузь права, сукупність правових норм, якими регулюються відносини за змістом засад політичної організації суспільства, пов'язаних з організацією і функціонуванням державного механізму.

Кримінальне право – це галузь права, сукупність юридичних норм, якими встановлюються засади кримінальної відповідальності, види злочинів та покарання за їх вчинення.

Щодо **адміністративного права**, то це галузь права, якою регулюються суспільні відносини, що виникають у сфері функціонування виконавчої влади.

Цивільне право – це галузь права, яка регулює майнові та особисті немайнові відносини, що ґрунтуються на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників.

Крім того, до галузевих наук належить трудове право, господарське право тощо. Теорія держави і права є для них методологічною основою, тобто виконує методологічну функцію.

Спеціальні та прикладні науки. До спеціальних наук належать судові та правоохоронні органи, прокурорський нагляд, адвокатура тощо, тобто ті, що вивчають діяльність відповідних державних органів.

Основними серед прикладних наук є криміналістика та кримінологія. **Криміналістика** – це юридична наука про спеціальні прийоми, методи і засоби, що застосовуються в кримінальному

судочинстві з метою запобігання злочинам, їх розкриття і розслідування, а також під час розгляду кримінальних справ.

Щодо *кримінології*, то це наука про злочинність, її причини, особистість злочинця і заходи запобігання злочинності.

До прикладних юридичних наук відносять також судову статистику, судову медицину, судову психіатрію та ін. Теорія держави і права пов'язана з ними загальною термінологією. Значно меншою мірою, ніж з галузевими науками, виконує методологічну функцію.

Теорія держави і права та міжнародне право. Особливе місце серед юридичних наук посідає *міжнародне право*, тобто правова система, що складається з принципів і норм, якими регулюються відносини між її суб'єктами – державами, міжнародними організаціями тощо. Теорія держави і права є первинною щодо міжнародного права, тому що останнє сформувалося і розвивається на базі загальнотеоретичних поглядів і підходів до правових явищ. Водночас міжнародне право не може не впливати на теорію права.

Методологія теорії держави і права

Загальне вчення про методи теорії держави і права • Загальнонаукові методи пізнання держави і права • Методи соціальних наук, що використовуються в теорії держави і права • Спеціальні методи пізнання державно-правових явищ

§ 1. Загальне вчення про методи теорії держави і права

Поняття і структура методології. Вчення про парадигми, принципи і методи наукового пізнання називається *методологією*.

У структурі методології теорії держави і права існує три рівні: рівень парадигм, рівень принципів і рівень методів.

Парадигму можна визначити як сукупність пізнавальних принципів та прийомів відображення процесів у державно-правовій сфері, що визначають логіку організації знань, модель теоретичного тлумачення однотипної групи.

Існує два типи парадигм: загальнотеоретичні (теологічна, натуралістична, соціальна) і юридичні (позитивістська, природно-правова, історична).

Так, *теологічна парадигма* (Аврелій Августин, Фома Аквінський) інтерпретує державу і право як надприродні прояви Божої волі.

Натуралістична парадигма (Жан Боден, Шарль Луї Монтеск'є) тлумачить державу і право в контексті домінуючого впливу позасоціальних, природних чинників: ґрунту, географічного середовища, клімату, вроджених якостей людини, її інстинктів тощо.

Соціальна парадигма пояснює природу держави і права впливом соціально-економічних та соціокультурних чинників. Особливий внесок у цю парадигму зробили марксистичні (Карл Маркс, Фрідріх Енгельс, Володимир Ленін), теоретики солідаризму (Леон Дюгі), представники насильницької теорії (Карл Каутський, Євгеній Дюринг), прибічники культурологічної теорії (Макс Вебер).

Позитивістська парадигма (Джон Остін, Габріель Шершиневич) відстоювала ідею права як примусового порядку, що утворюється державою.

Природно-правова парадигма (Гуго Гроцій) визначала право як те, що не суперечить справедливості.

Історична парадигма (Георг Пухта) вважала державу і право формою втілення “народного духу”.

Природним недоліком парадигм є деяке спрощення складної системи державно-правових процесів. Однак безсумнівно позитивним є те, що вони вказують на зв’язок юридичних теорій з концепціями більш високого рівня (філософськими, соціологічними, соціокультурними тощо) і надають можливість користуватися їх досягненнями.

Другий рівень – *рівень принципів* – спирається на найбільш загальні засади, що дозволяють йому виражати природу і сутність державно-правових явищ. Такими принципами є принцип об’єктивності, принцип плюралізму і принцип конкретності.

Принцип об’єктивності полягає в прагненні теорії держави і права до істини, що вимагає об’єктивного відображення державно-правової дійсності, закономірностей її виникнення та тенденцій розвитку. При цьому складність процесів, що відбуваються в державно-правовій сфері, не повинна долатися шляхом з’єднання всієї різноманітності до один раз і назавжди заданих значень.

Принцип плюралізму виражається в можливості дослідження держави і права з різних позицій, а також у повазі іншої думки. Він дозволяє сформулювати повне уявлення про державно-правові явища, утворити найбільш оптимальну систему суджень, в яких поєдналися б переваги різних шкіл і підходів.

Принцип конкретності полягає в тому, що свої висновки та узагальнення теорія держави і права будує на основі точного врахування тих чинників та умов, в яких функціонує держава і право конкретного моменту. Саме завдяки цьому принципу досягається єдність теорії і практики.

Третій рівень – *рівень методів*.

Методи пізнання державно-правових явищ. Теорія держави і права не зібрання готових догм, істин або канонів. Це жива наука, що постійно розвивається і знаходиться в безперервному пошуку. Розвиваючи й оновлюючи свої методи пізнання, вона наближається до здійснення свого основного призначення – служити науковим орієнтиром державно-правовій практиці.

Термін «метод» введено в наукову лексику стародавніми греками. Під ним розуміється *спосіб пізнання, дослідження явищ природи і суспільного життя*. Якщо предмет науки відповідає на запитання, що вивчає наука, то метод – як наука вивчає свій предмет. Плодотворність наукового пошуку, ступінь і глибина пізнання реальної дійсності значною мірою залежать від методів, що використовуються дослідниками.

Отже, можна запропонувати таке визначення:

методи теорії держави і права – це ті способи, підходи, прийоми, що використовуються нею для пізнання свого предмета й отримання наукових результатів.

Будь-яка теорія, використовуючи свої методи пізнання, несе крихти знань у загальну скарбничку, дозволяючи повніше і глибше зрозуміти ті чи інші грані досліджуваних явищ. На нашу думку, сьогодні найбільш прийнятним для теорії держави і права є *конструктивно-критичний* підхід до аналізу й оцінки минулих і сучасних державно-правових вчень.

Вибір конкретного методу залежить від предмета та завдань дослідження. Так, наприклад, системний метод дозволяє досліджувати політику, державу і право як комплексний процес, виявляти на загальному фоні розвитку ті чи інші прояви, дослідити їхні причинні зв'язки. Взятий абстрактно, безвідносно до предмета, метод дослідження не зможе стати джерелом поглиблення знань, але в разі його вмілого вибору і використання метод зможе раціоналізувати пізнавальну діяльність теоретика, забезпечити його наукову коректність і практичну результативність. Врешті-решт він дозволяє систематизувати й оцінити накопичені фактичні дані, зробити прогноз на майбутнє.

Характеризуючи методи загалом, слід мати на увазі, що теорія держави і права розробляє власні методи дослідження державно-правових явищ. У той самий час вона активно використовує загальні методи, що вже виробили різні природничі й суспільні науки.

Знання і вміле використання загальнонаукових методів передбачає застосування характерних для соціальних наук певних методів пізнання державно-правових явищ. До них належать конкретно-соціологічні методи, історичні методи, статистичний, кібернетичний метод тощо. Найбільш поширеними є конкретно-соціологічні й історичні методи.

Крім загальнонаукових методів, та методів, що розроблені соціальними науками, теорія держави і права виробила власні спеціальні методи пізнання державно-правових явищ. До них належать методи правового моделювання, порівняльно-юридичний та формально-юридичний метод.

§ 2. Загальнонаукові методи пізнання держави і права

Діалектичний метод. До основних загальнонаукових методів пізнання держави і права належить *діалектичний*, який полягає в дослідженні теорії держави і права крізь призму трьох законів діалектики:

1. *Перехід кількісних змін у якісні.* Так, наприклад, збільшення кількості норм і інститутів, що закріплюють і регулюють відносини приватної власності, може призвести до розподілу права на приватне і публічне, як це сталося в Стародавньому Римі.

2. *Закон єдності протилежностей.* У теорії держави і права існує явище єдності прав і обов'язків, тобто немає прав без обов'язків й обов'язків без прав (див. рис. 2.1). Ця теза означає, що якщо в будь-кого є певне право, то є хтось, хто це право забезпечить. Наприклад, згідно зі ст. 27 Конституції України “Кожна людина має невід’ємне право на життя”. У той самий час є хтось (у даному разі це – держава), хто зобов’язаний це життя захищати. Саме на цьому прикладі виявляється єдність прав (право на життя) і обов’язків (обов’язок держави захищати це життя). Водночас право і обов’язок є протилежностями.

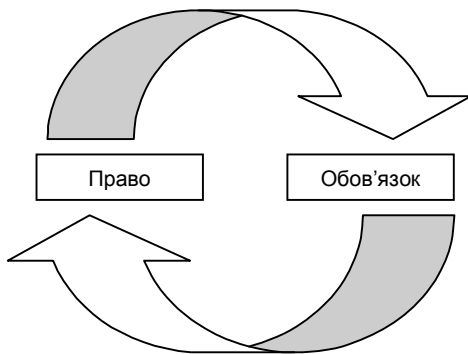

Рис. 2.1. Єдність прав і обов'язків

3. Закон подвійного заперечення. В українській державності є елементи минулої і зародки нової державності. Особливості переходу України від тоталітарного режиму до демократичного зумовили й становлення специфічного «змішаного» державного режиму. Деякі державознавці вважають, що в умовах сучасної України з'єдналися парламентська республіка, президентське правління і радянська влада. До залишків останньої слід віднести такі специфічні риси політико-правової свідомості значної частини адміністративних кадрів, політиків і рядових громадян, як упевненість у власній непогрішності, нетерпимість до політичного інакомислення, етатизм, егалітаризм, догматизм, імітація елітою бурхливої діяльності, примітивізація політико-правової культури. Знищені у своїй основі на центральному інституціонально-нормативному рівні залишки радянської влади і далі розцвітають в багатьох сферах на локальному, регіональному і секторному рівнях політичної системи.

Загальнологічні методи. Серед загальнологічних методів найбільш поширеними є: аналіз, синтез, індукція і дедукція, аналогія тощо.

Дедукція – метод сходження від загального до конкретного, рух від загальних понять (наприклад, форма держави) до конкретних (Великобританія). Ми розбираємо це поняття таким чином: форма держави (найбільш загальне поняття) → форма правління (загальне поняття) → монархія (менш загальне поняття) → обмежена монархія (більш конкретне поняття) → парламентарна монархія (конкретне поняття) → Великобританія (найбільш конкретне поняття).

Індукція – метод сходження від конкретного до загального. Наприклад, з'ясування загальних ознак адміністративного, кримінального, цивільно-правового і дисциплінарного правопорушення дозволяє вивести загальне поняття правопорушення.

Аналіз – дозволяє подумки “розкласти” явище на складові й визначити характер взаємозв'язку між ними. Так, державу можна уявити як єдність території, населення та публічної влади. Якщо ж просуватися далі, то можна виділити всередині держави її органи, функції, принципи формування і функціонування.

Синтез – об'єднання елементів та властивостей у єдине ціле. Так, на основі розрізнених формальних ознак права (нормативність, формальна визначеність, загальнообов'язковість тощо) складається загальне уявлення про право.

Системно-структурні методи. Системний підхід розглядає державно-правову сферу як систему, тобто дещо ціле, яке складається із взаємопов'язаних елементів. Звертається увага на характер зв'язків з зовнішнім середовищем. Реагуючи на зовнішні та внутрішні імпульси, держава і право розвиваються.

Системний підхід спирається на теорію систем, яка, у свою чергу, спирається на певний понятійний апарат. До основних понять теорії систем належать: система, елемент, склад, структура, функції, функціонування, мета.

Система – об'єкт, функціонування якого, необхідне і достатнє для досягнення відповідної мети, забезпечується (в умовах певного середовища) сукупністю елементів, що складають цю систему і знаходяться в доцільних відносинах одне з одним.

Елемент – внутрішня вихідна одиниця, функціональна частина системи, власний устрій якої не розглядається, хоча й ураховуються її властивості, необхідні для побудови і функціонування системи.

Склад – повна (тобто необхідна і достатня) сукупність елементів системи, взята поза її структурою, тобто певний набір елементів.

Структура – відносини між елементами системи, необхідні і достатні для того, щоб система досягла мети.

Функції – способи досягнення мети, засновані на доцільних властивостях системи.

Функціонування – процес реалізації доцільних властивостей системи, що забезпечують їй досягнення мети.

Мета – це те, чого система повинна досягти на основі свого функціонування.

Системний підхід має два аспекти – *пізнавальний* (описовий) та *конструктивний* (використовується при утворенні систем). У першому випадку зовнішні прояви системи (її доцільні властивості, а також функції як способи досягнення мети) пояснюються через її внутрішній устрій – склад і структуру. У другому ж випадку процес відбувається поетапно: *проблемна ситуація – мета – функція – склад і структура – зовнішні умови*. Так, в умовах правотворчої діяльності на перше місце виходить саме конструктивний аспект, але при дослідженні ж правовідносин як “готової” конструкції, починати слід саме зі складу й структури.

Крім того, системний підхід включає у себе *структурно-функціональний метод*, який виходить з того, що державно-правові явища мають структуру, складаються з елементів, кожен з

яких виконує певну функцію, а всі разом вони забезпечують життєдіяльність системи в цілому. Якщо який-небудь елемент не виконує своїх функцій, то система не працює.

Системно-функціональний підхід розглядає окремі сфери суспільного життя та суспільство в цілому як взаємозалежні елементи, кожен з яких діє як функція цілого. Цей підхід, з одного боку, протистоїть уявленням про суспільство як механічну суму чи конгломерат елементів, а з іншого – уявленням про невигадливу органічну єдність, яка не потребує упорядкування з боку держави. При цьому система є таким типом соціальної цілісності, яка являє собою проблему влади та управління.

§ 3. Методи соціальних наук, що використовуються в теорії держави і права

Конкретно-соціологічний метод. Цей метод полягає в дослідженні права не на рівні абстрактних категорій, а на основі конкретних соціальних фактів. У рамках цього методу використовуються такі прийоми, як експеримент, інтерв'ювання, анкетування, спостереження та ін. З його допомогою можна виявити стан законності і правопорядку в країні, ступінь ефективності функціонування всіх гілок державної влади, правового регулювання. Саме цей метод зможе ефективно використовуватися при дослідженні різних сфер діяльності правових і державно-політичних інститутів, результативності рішень, що ними приймаються, а також своєчасності та надійності правової охорони та правового регулювання. Зазначений метод дозволяє не лише глибоко, з урахуванням суспільних потреб підійти до вирішення багатьох традиційних державно-правових проблем, а й поставити ще низку нових питань. Справа в тому, що для процесу переходу до глобальної інформаційної цивілізації недостатньо лише визначити загальні положення, принципи, особливості та тенденції розвитку держави і права. Слід також знати, як саме діють ці чинники в реальних відносинах, як забезпечити результативне функціонування державно-правової системи в цілому і, нарешті, як дослідити це функціонування для кожного з елементів системи.

Історичний метод. Суть історичного методу полягає в тому, що процес розвитку державно-правових явищ відновлюється в

усій своїй різноманітності, в усій повноті – з усіма випадковостями, зигзагами, що перекручують об'єктивну логіку розвитку. Зазначений метод рекомендує розглядати державу і право не лише в розвитку, а в послідовній зміні одного історичного типу держави іншим, як правило, більш досконалим і прогресивним. За допомогою історичного методу процес розвитку держави і права досліджується в часі. Цей метод *дозволяє виявити зміни, що відбуваються з державою і правом у конкретні періоди їх еволюції у різних країнах*. У рамках історичного методу досліджується специфіка державно-правових явищ конкретного історичного періоду. Він дозволяє дослідити динаміку розвитку держави і права. При цьому жоден з історичних типів не може розглядатися як завершений етап розвитку людства. Саме за допомогою історичного методу можна висвітлити особливості як ранньої державності, так і сучасної соціально-правової держави.

Приклад 2.1

Про метод об'єктивного історичного дослідження

Можна поставити і ставлять історичному дослідженню інше завдання, більш об'єктивного характеру. Можна визнати точною відліку в дослідженні історії не суб'єкта-дослідника, а досліджуваний об'єкт, виходячи з того самого погляду на історичний процес, на якому побудовано й суб'єктивний метод. Можна вбачати в історичному процесі послідовну зміну явищ, що готують сучасний стан освіченого людства. Але можна не зупинятися на цьому стані як на чомусь твердому, адже сучасний стан, сьогодення – це також суб'єктивне уявлення, яким позначається не історичний факт, а лише хронологічне ставлення спостерігача до відомих історичних фактів, і в цьому сенсі поняття про сучасний стан, про сьогодення значною мірою є абстракцією, тобто фікцією. Історична дійсність заперечує і минуле, і сьогодення, а визнає лише безперервний рух; ледве спостерігач встигне охопити своїм спостереженням рухому хвилину, відомі поточні явища, як охоплене ним уявлення стає вже анахронізмом: вона відображає вже не те, що рухається, а те, що минуло; усі наші уявлення про явища сучасного стану людства є, по суті, таким самим анахронізмом. Коли дослідник відсторониться від цієї фікції, що змушує його відрізнити сучасний стан від минулого, коли він повірить, що будь-які окремі уявлення про явища сучасного життя є, по суті, уявленнями про ті самі минулі факти історії, тоді в історичному процесі перед ним залишається проблема, що потребує його рішення, не генезис відомих історичних станів, чи-то формацій спільного життя, а сам історичний рух, що послідовно створює й руйнує різні стани або різні формації, співжиття. Цей рух і залишається завданням історичного дослідження. Усі окремі культури набувають значення

лише окремих явищ, у яких цей рух виявляється. Отже, можна поставити завданням історичного дослідження *сам історичний рух*.

Що входить до поняття руху? Сили, що його створюють, властивості предметів, що рухаються цими силами, і порядок, чи-то послідовність, самого руху. Для дослідження усього цього не годяться прийоми суб'єктивного методу, чи метод суб'єктивного історичного дослідження. Досліднику немає потреби добирати явища, тому що для нього всі явища є, по суті, проявом історичного руху; для нього немає потреби і в порівняльній оцінці явищ стосовно їх відношення до сучасного стану людства, для нього явище набуває значення, наскільки воно виявляє дії історичних сил, властивості історичних союзів чи порядок історичного руху. Відповідно, явища він зможе розрізнати лише як менші чи більші зручності, як кращі чи гірші засоби розуміння. Для дослідника втрачає свою важливість навіть хронологічна послідовність явищ, адже при дослідженні дії сил, властивостей людських союзів чи-то послідовності руху важливим стає не те, що після чого настає, а те, що з цього виходить. Для такого дослідження, яке... ми будемо називати *об'єктивним*, необхідними є інші прийоми; цих прийомів також три: *спостереження явищ, зіставлення явищ та узагальнення явищ*.

Джерело: Ключевский В. О. Методология русской истории. Лекция XVI / Василий Осипович Ключевский // Ключевский В. О. Сочинения : в 9 т. / В. О. Ключевский. – М. : Мысль, 1988– . – Т. 6 : Специальные курсы. – 1989. – С. 73–74.

§ 4. Спеціальні методи пізнання державно-правових явищ

Порівняльно-юридичний метод. Зазначений метод ґрунтується на послідовному вивченні й порівнянні великої кількості подібних об'єктів. Його перевагою є можливість порівняння державно-правових явищ, що розвиваються в різних країнах у ті самі періоди, і на цій основі виявити переваги і недоліки конкретних правових систем, форм правління, політичних режимів тощо. Це дозволяє виявити межі і можливості перенесення іноземного досвіду правового розвитку в конкретний регіон чи державу.

Зазначений метод може бути як синхронічним (синхронним), так і діахронічним (порівняльно-історичним). За рівнем же він може бути макропорівняльним (порівняння державно-правових систем) та мікропорівняльним (порівняння елементів правових систем).

Порівняльно-юридичний метод складається з таких *етапів*:

- окреме дослідження інститутів, що порівнюються між собою;
- порівняння виявлених ознак з позицій їх подібності та відмінностей;
- оцінка результатів.

Формально-юридичний метод. Він *допомагає описати, класифікувати й систематизувати державно-правові феномени, досліджувати їхні зовнішні та внутрішні форми.* У ньому використовуються такі прийоми: *аналіз* джерел (форм) права, формальної визначеності права як його найважливішої властивості; *дослідження* внутрішнього змісту правових норм і права у цілому, правил юридичної техніки; методи *систематизації* нормативного матеріалу тощо.

Так, саме за допомогою цього методу була встановлена класифікація авторитарних державних режимів залежно від мети їхнього встановлення на модернізаційні (режим Петра Першого встановлено для проведення модернізації Московії), стабілізаційні (режим Шарля де Голля встановлено для стабілізації ситуації у Франції 50-х років) та тиранічні (режим Івана Грозного встановлено для задоволення особистих потреб царя).

Правове моделювання полягає в тому, що між різними правовими і державними явищами існує деяка подібність, і тому, знаючи властивості й ознаки одного з них (моделі), можна досить точно судити про інше. Цей метод також спрямовано на пошук оптимальної для умов конкретної країни структури державних і правових інститутів, який здійснюється шляхом ідеального відтворення досліджуваних об'єктів стосовно конкретної ситуації. Так, філософи минулого розробили модель правової держави. “Накладаючи” зазначену модель на Україну, можна з'ясувати, є вона правовою державою чи ні. Крім того, цей метод дозволяє оновити категоріальний апарат науки, передбачити можливі тенденції розвитку держави і права.

Запитання для самоконтролю до частини І

1. Що таке теорія держави і права?
2. Що таке синергетика?
3. Що таке політика?
4. Що є спільного в історико-теоретичних науках?
5. Що таке методи теорії держави і права?
6. Які існують закони діалектики?
7. Що дозволяє виявити історичний метод?
8. У чому полягає суть формально-юридичного методу?

Список рекомендованих джерел

1. Актуальні проблеми теорії держави і права : навч. посібник : у 2 ч. / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, Н. М. Пархоменко та ін.]. – К. : КНТ, 2007. – Ч. 1 : Актуальні проблеми теорії держави. – 2007. – С. 8–69.
2. Скаун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / О. Ф. Скаун. – Х. : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – С. 3–23.
3. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навч. посібник] / В. В. Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2005. – С. 9–41.
4. Теорія держави і права : підручник : академічний курс / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
5. Трофимова З. В. Теорія держави і права : навчальний посібник / Зоя Василівна Трофимова. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – С. 5–9.

Частина II

ТЕОРІЯ
ДЕРЖАВИ

Розділ 1

ПОНЯТТЯ, СТАТУС
І ПОХОДЖЕННЯ
ДЕРЖАВИ

Поняття і суспільний статус держави

Поняття, ознаки і символи держави • Роль держави в політичній системі суспільства

§ 1. Поняття, ознаки і символи держави

Ознаки держави. Як правило, будь-яка держава вважається механізмом.

До ознак держави належать суверенітет, публічна влада, територія, наявність системи податків і зборів, а також зв'язок з правом. Іноді до ознак держави відносять також примус.

Публічна влада – це державна організація життя, за якої влада відправляється професійно, а суб'єкт і об'єкт влади не збігаються. Публічна влада означає, що в державі існують ті, хто керує (монарх, президент, парламент, уряд, чиновництво) і заробляє цим гроші, і ті, хто підкоряються (усі інші). Ті, хто керує, – суб'єкт влади. Ті, хто підкоряються, – об'єкт влади.

Територіальна організація позначає факт проживання людини на території держави. Територія держави визначається її кордонами. За територіальною ознакою держава може бути власне державою (Україна) чи державоподібним утворенням (Ватикан). Територіальна організація держави пов'язана з юрисдикцією або тими повноваженнями, які вона поширює на свою територію. Власне держава поширює свою юрисдикцію на свою територію. Державоподібне утворення ж може мати ширшу або вужчу юрисдикцію, ніж державні кордони. Так, влада Папи Римського, його юрисдикція поширюється на всіх віруючих-католиків усього світу, а не обмежена лише територією Ватикану. Власне ж держава може бути централізованою (унітарна держава, імперія) чи децентралізованою (федерація, державоподібні об'єднання).

Система податків і зборів – це кошти, призначені для утримання публічної влади. За цією ознакою держава може бути власне державою чи державоподібним утворенням. Це пов'язано

з тим, що податки як обов'язкові платежі притаманні лише власне державі (наприклад, Швеція). Проте є утворення, які не знають таких обов'язкових платежів, наприклад, Запорозька Січ. Так, в її рамках існували своєрідні митні збори за проїзд територією Запоріжжя, проте це були саме збори, а не податки. Коли ж запорожці вирушали у похід, вони збирали добровільні пожертвування, на які й ходили в походи.

Зв'язок з правом – це зв'язок із системою основних правил поведінки, встановлених чи санкціонованих державою.

Розглядаючи формаційний підхід до типології, слід мати на увазі, що кожному типу держави відповідає певний тип права.

Так, рабовласницькому типу держави відповідає рабовласницький тип права, феодальному – феодальний, буржуазному – буржуазний, а соціалістичному типу держави – відповідно соціалістичний тип права. Аналіз типології держав за формаційним підходом дає підстави стверджувати: тип права формується в інтересах панівного класу. Так, рабовласницьким типом права була піднесена в закон воля рабовласників. На період рабовласницької суспільно-економічної формації (СЕФ) припадає формування рабовласницького типу права. Одним із найважливіших його принципів є існування приватної власності на основні засоби виробництва і на людей – рабів. Оскільки раби і рабовласники є основними антагоністичними класами рабовласницького суспільства, то рабовласники мали всі права, а раб вважався живою річчю. Прикладом цього може бути Стародавній Рим, де повна правоздатність визнавалася за патриціями, скорочена – за плебеями, ще більш обмежена – за іноземцями. Раби були цілком неправоздатні.

Феодальним типом права було право як привілей. Це пов'язано з тим, що для феодальної держави характерний поділ суспільства на два основні класи – феодалів і залежних селян. Земля знаходилася у власності феодала, а селяни працювали на ній, несли феодальні повинності. Тому, поділяючи феодальну СЕФ та епоху Темних століть, епоху Відродження і Реформації та епоху Просвітництва, слід мати на увазі, що зазначені привілеї були досить різноманітними.

Так, для епохи Темних століть було характерно створення централізованої феодальної держави і її подальше роздроблення. Це пов'язано з тим, що монарх роздавав землю феодальній знаті за службу. Одним із найважливіших принципів феодального типу права в цю епоху був принцип відповідності обсягу і характеру

політичної влади розмірам землі, принцип васального підпорядкування, що здійснювалося за правилом «Васал мого васала – не мій васал!». Система феодальних привілеїв тут була уособленням привілеїв окремих феодалів. Оскільки земля належала феодалам, то вони мали, наприклад, право вільно полювати на ній. Однак здебільшого земля була поділена між селянами. Полюючи феодал мав повне право потоптати врожай на селянських ділянках. Це – його привілей. Крім того, були ще й економічні привілеї: панщина (коли селяни були зобов'язані працювати певний термін на землях феодала) та оброк (коли селяни були повинні віддавати частину свого врожаю феодалу). Були ще й інші привілеї: право феодала на першу шлюбну ніч, право феодала сидіти в присутності короля чи покривати голову, право встановлювати свої митні кордони, валюту тощо. В епоху Відродження починає відбуватися об'єднання земель і створення станово-представницької монархії. Змінюється й характер привілеїв. Хоча панщина залишається, оброк поступово перестає бути натуральним, а стає грошовим, феодали втрачають своє право створювати власну валюту, хоча митні кордони й залишаються. На наступний період Реформації припадає зародження привілеїв контролю над релігією. В епоху Просвітництва та створення абсолютної монархії привілеї перестають бути винятковим правом окремих феодалів. Тепер лише монарх спроможний їх надавати. Економічні ж привілеї (панщина та грошовий оброк) залишаються. Змінюється лише термін панщини чи розмір оброку.

На противагу феодальному праву буржуазний тип права вже характеризується соціальною нерівністю (яка замінює станову нерівність), формально-юридичною рівністю громадян перед законом, священною приватною власністю. Поділяючи розвиток буржуазної держави на етап первинного накопичення капіталу, індустріалізації та імперіалізму, слід зазначити, що для всіх них священним правом стало право приватної власності. Крім того, теорія народного суверенітету, що з'явилася в епоху Просвітництва, обґрунтувала ідею народу як єдиного джерела влади. Це призвело до введення виборчого права, заснованого на певному соціальному статусі особи. Для перших двох етапів було характерним цензове виборче право. Вводився майновий цenz, тому що лише економічно незалежні суб'єкти були здатні приймати рішення. В епоху імперіалізму вводиться загальне виборче право. Однак воно не працює, тому що виборча компанія «по

кишені» лише тим, хто користується підтримкою великого капіталу.

Після соціалістичних революцій з'являється соціалістичний тип права, який, формально виражаючи інтереси народу, фактично обстоював інтереси партійно-державної бюрократії. І хоча формальним джерелом права був нормативно-правовий акт, фактично все підкорялося рішенням правлячої партії.

Суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої і зовнішньої політики. Суверенітет буває зовнішнім і внутрішнім.

Зовнішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань зовнішньої політики незалежно від внутрішніх сил (партій, рухів, класів тощо). Наприклад, у 1998 році ВПС НАТО розпочали бомбардування Югославії. Багато країн осудили це. У деяких з них (наприклад, у Росії) певні сили намагалися втягнути свої країни у цю війну на боці СРЮ (наприклад, у РФ лунали голоси про відправлення добровольців та військової техніки (зенітно-ракетні комплекси С-300) на допомогу Югославії). Така політика могла призвести до розширення конфлікту і навіть переростання його у III Світову війну. Однак згідно з правом зовнішнього суверенітету Росія не пішла на ці кроки і не сприяла затягуванню конфлікту, адже суть зовнішнього суверенітету полягає у верховенстві держави (президент, уряд) у вирішенні питань зовнішньої політики незалежно від внутрішніх сил.

Внутрішній суверенітет – верховенство держави у вирішенні питань внутрішньої політики незалежно від зовнішніх сил (інших держав, міжнародних організацій тощо). Винятком із внутрішнього суверенітету вважається питання охорони прав людини. Це пояснюється тим, що *порушення прав людини не є внутрішньою справою держави*. Однак, на нашу думку, ніякого винятку тут немає. Річ у тому, що більшість цивілізованих країн підписала міжнародні угоди з приводу охорони прав людини, тим самим поклавши на себе відповідні зобов'язання. Порушення ж цих зобов'язань може призвести до відповідних санкцій у вигляді “втручання у внутрішні справи”. Таким чином, зазначене втручання, що має на меті захист порушених прав людини, слід розглядати не як порушення внутрішнього суверенітету, а як санкції за недотримання зобов'язань за договором (адже міжнародні конвенції та пакти є нічим іншим, як договорами).

Отже, суверенітет – це не незалежність. Швидше, незалежність є наслідком суверенітету.

Виходячи з наведеного, можна визначити поняття держави.

Держава – це публічний, політико-територіальний механізм організації суспільства, що має суверенітет, який забезпечується за допомогою права та спеціальної системи оподаткування.

Символи держави. Публічний вимір держави пов'язаний із символами держави, які є неодмінною, проте суто зовнішньою і формальною ознакою суверенітету будь-якої країни. Символи держави є офіційними і неофіційними. До офіційних символів належать герб, прапор та гімн держави. Неофіційними символами держави є лідер держави і назва держави. При цьому будь-які державні символи – клейноди, корогви, знамена, жезли тощо завжди були атрибутами влади, свідченням і підтвердженням державно-владних повноважень.

Державний герб – це офіційний символічний знак держави, що в графічних і кольорових зображеннях виражає її традиції та особливості.

По суті, це офіційно прийнята емблема, виконана за законами геральдики й зображувана на прапорах, монетах, печатках, офіційних паперах тощо. Державні герби відомі з III тисячоліття до н. е. Зокрема, гербом держави шумерів був орел з головою лева, Єгипту – змія, стародавніх Афінів – сова, Персії та Стародавнього Риму – орел. Двоголовий орел був характерним для Візантії. Саме принцеса Софія Палеолог привнесла цей герб у Росію як своє придане, коли вийшла заміж за великого князя Московського Івана III. В Україні був запозичений герб Київської Русі. Головним елементом цього герба був тризуб – знак княжої влади Рюриковичів.

Державний гімн – це офіційна урочиста пісня або інший музичний твір, що в музично-поетичній формі виражає державницьку ідею, соціальний ідеал народу і офіційно визначається як символ держави, символ державної єдності.

Гімн розрахований на масове сприйняття та виконання. При виконанні державного гімну належить вставати, демонструючи цим шану до держави, громадянську лояльність. Перший в історії гімн, який виконується й досі, був ухвалений у Японії у IX столітті. У царській Росії вперше державний гімн зазвучав у 30-х роках XIX століття. Найвідомішими гімнами є Марсельеза, Інтернаціонал. Будь-які гімни несуть з собою

якийсь позитивний потенціал. Цей потенціал може мати як характер протесту (“Ще не вмерла України і слава, і воля...” або “Ніколи, ніколи, ніколи, ніколи англієць не буде рабом”), так і форму уславлення (“Слава Союзу нашому, слава”). На нашу думку, протестний варіант гімну може спрацювати в період кризи, але він не є надійною опорою в період будівництва нової державності.

Державний прапор – це офіційний відмітний знак держави у вигляді полотнища встановлених розмірів одного або кількох кольорів, можливо, з якимось зображенням, що є символом держави, відтворюючи одну або кілька ідей політичного характеру.

Державний прапор обов’язково встановлюється на будинках державних органів, його наявність є необхідною під час публічної присутності на виступі найвищих посадових осіб, він супроводжує перебування поважних представників держави в інших країнах. Історично появі прапорів (ще з часів античності) передувала еволюція відміток, особливих засобів сигналізації на полі бою. Здебільшого то були прикріплені до держака, жердини, списа і помітні з різних частин поля бою шматки шкіри, кольорове пір’я, різнобарвна тканина. Метою таких відміток була точна і надійна вказівка дислокації війська, можливого місця битви чи присутності вождя або ж передача іншої необхідної інформації. В українській мові є етимологічне підтвердження первинної ролі прапора. Так, один із синонімів слова “прапор” – “стяг” у Київській Русі походить від слова “стягуватися”, тобто збиратися в певному місці. Поставити стяг означало збір війська в конкретному місці, підготовку до бою чи надання княжій дружині сигналу про таку підготовку. Найбільш ранніми державними прапорами, що існують і сьогодні, є прапор Данії, що з’явився у 1219 році, та прапор Швейцарії, прийнятий у 1229 році. Після Великої Французької буржуазної революції білий стяг Бурбонів було замінено на сучасний триколор. У 1787 році з’явився державний прапор США, на якому зображувалося 13 зірок, які означали 13 штатів, що ввійшли до нової держави. У 1805 році було прийнято зелено-біло-червоний прапор Італії.

Назва держави є її своєрідним неофіційним символом. Так, Великобританія передає певну велич. Франція – походження від франків, а Росія – претензію на спадок – Київську Русь. Назва “Україна” має як прихильників, так і супротивників.

Так, другий президент України Л. Кучма вбачає в назві “Україна” слово рай¹.

Супротивники ж наголошують на тому, що назва “Україна” означає “окраїну”, “узбіччя”. Вони вважають, що така назва принижує державу і розділяє її, адже, як зазначав С. Удовик: “...у цьому слові нема начала, що об’єднує”². Він пропонує змінити назву на більш нейтральну, наприклад, Київська Русь. На нашу ж думку, навіть погоджуючись з тим, що “Україна” означає “окраїну”, слід наголосити на тому, що слово “українець” означає прикордонник, який знаходиться на окраїні держави і захищає її від кочівників “Дикого Поля”. Саме тому нічого принизливого в назві “Україна” як окраїна немає.

До неофіційних символів держави також належить її лідер. Таким лідером можуть бути глава держави (як правило, президент чи монарх), глава уряду (канцлер), глава правлячої партії (генеральний секретар) чи духовний лідер країни (аятола). І якщо президент чи канцлер є символом держави у відносинах з іншими країнами, то генеральний секретар чи аятола стає таким символом також і всередині держави. Щодо монарха, то він завжди є символом держави як у середині країни, так і поза її межами. Сучасна монархічна ідея є досить популярною. Саме це призводить до того, що монарх Великобританії є главою держави ще й таких великих держав, як Канада, Австралія, Нова Зеландія. Саме він є тим символом, який об’єднує ці країни і робить їх єдиними навіть у внутрішньодержавному житті. Таку єдність можна пояснити фактом, що всі референдуми, які проводилися з приводу виходу домініонів з Британської співдружності, не мали успіху.

¹ Кучма Л. Д. Україна – не Росія / Л. Д. Кучма ; [пер. з рос. І. Пащенко] – М. : Время, 2003. – С. 65. – (На укр. язьке).

² Удовик С. Л. Государственность Украины: истоки и перспективы / С. Л. Удовик. – К. : Ваклер, 1999. – С. 150.

§ 2. Роль держави в політичній системі суспільства

Суспільство та основні етапи його розвитку

Суспільство – це сукупність форм спільної діяльності, що склалися історично.

У своєму розвитку суспільство пройшло два етапи, що відповідає двом основним макроформаціям – добувній (відповідає первісному суспільству) та виробничій (здебільшого існувала протягом державної організації суспільства). Перехід від добувної макроформації до виробничої відбувся під час так званої «неолітичної революції», коли людство перейшло до аграрного суспільства. Промислова (індустріальна) революція, що відбулася протягом кінця XVIII – початку XIX століть, не змінила того факту, що в основі економіки знаходилось виробництво, хоча й не аграрне, а промислове (індустріальне). У 80-х роках XX ст. розпочалася постіндустріальна революція, яка знаменує собою перехід від виробничої макроформації до макроформації нового типу (нейросоц, когнітивна ера, гуманістичне суспільство тощо).

Політична система суспільства. Різноманітність відносин між людьми виявляється в економічних, політичних, моральних, релігійних і т. п. зв'язках. Тому суспільство не може обійтися без **соціальних** або **політичних інститутів** – стійких соціальних або політичних утворень, установ, об'єднань і спільнот, що виконують необхідні для суспільства соціальні або політичні функції.

Слід відрізнити соціальні інститути від соціальних спільнот. **Соціальні спільноти** – це групи людей, що об'єднані якими-небудь загальними ознаками (загальними інтересами, цінностями, загальною справою тощо). До останніх належать етнос, народ, нація, клас тощо.

Етнос – стійка група людей, об'єднаних господарськими зв'язками, територією, звичаями, віруваннями, мовою та іншими спільними чинниками.

Народ – це населення тієї чи іншої **країни** (відособленої території незалежного мешкання певного суспільства зі своїми кордонами та суспільним ладом).

Нація – це сукупність людей, об'єднаних єдиною територією, економікою, мовою, культурою, самосвідомістю та організованих у державу.

Класи – соціальні групи, належність до яких визначалася економічним станом людей. Тобто коли ми говоримо про соціальні спільноти, ми маємо на увазі природні об'єднання людей, а коли ми маємо на увазі соціальні інститути, то це передбачає дещо штучне, створене для задоволення певних потреб людей.

Сьогодні до соціальних інститутів належать родина, кооперативи тощо, до політичних (тобто пов'язаних зі владою) – держава, політичні партії і рухи, групи тиску тощо. Церква і профспілки займають проміжний стан: вони належать до соціально-політичних інститутів.

Зазначене вище дозволяє говорити про соціальну і політичну системи суспільства.

Політична система – державні і недержавні соціальні інститути, що здійснюють політичні функції.

До цих інститутів належать: держава, політичні партії, профспілки, інші організації і рухи, що беруть участь у процесі захоплення, утримання і використання влади і пов'язаних з нею цінностей – суверенітету, свободи особи тощо.

Держава – важливий елемент політичної системи (є представником інтересів громадянського суспільства).

Політична партія – організована група однодумців, що представляє інтереси частини народу і ставить своєю метою їхню реалізацію шляхом завоювання державної влади або участі в її здійсненні. Для політичної партії характерні чітка організаційна структура, статут (необов'язково письмовий) і детально розроблена політична програма. При цьому зовсім не обов'язково, щоб існували списки всіх членів тієї чи іншої партії (як це, наприклад, було в КПРС). Прикладами політичних партій можуть бути консервативна партія у Великобританії, демократична партія у США, КПРС тощо.

На відміну від політичної партії для **політичного руху** не характерні чітка організаційна структура і детально розроблена політична програма. Характерною рисою політичного руху є наявність кількох чи одного лідера, за яким йдуть люди. Крім того, для руху обов'язковою є ідея. Прикладом політичного руху може бути Народний Рух України за часів лідерства В. Чорновола, або чартистський рух у Великобританії, або різного роду революційні рухи (гусити в Чехії або так звана революція 1905–1907 рр.).

Щодо **групи тиску**, то вона не ставить за мету завоювання державної влади або участь у її здійсненні. Вона лише прагне до тиску на органи державної влади з метою реалізації інтересів

частини народу. Прикладами груп тиску є лобізм, тобто спосіб тиску на процеси прийняття політичних рішень, що здійснюється організованими групами для реалізації своїх інтересів. Прикладами груп тиску були також масонські ложі XVIII–XIX ст., що намагалися впливати на правлячі кола різних країн.

Громадські організації – об'єднання громадян для задоволення і захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, спортивних та інших інтересів (профспілки).

Вплив держави на політичну систему суспільства. Як відомо, держава є головною частиною політичної системи. Її вплив на останню визначається тим, що держава:

- 1) визначає головні напрями розвитку суспільства;
- 2) є організацією всіх громадян;
- 3) має у своєму розпорядженні спеціальний апарат управління і примусу;
- 4) здійснює правотворчість;
- 5) має суверенітет;
- 6) характеризується єдністю законодавчих, управлінських і контрольних функцій;
- 7) є єдиною повновладною організацією в масштабах усієї країни.

Зупинимося на окремих напрямках впливу.

Держава визначає головні напрями розвитку суспільства. Державні органи та посадові особи визначають основні напрями розвитку суспільства.

У 1929 році США підпали під світову економічну кризу, яка здобула в Америці назву “Велика депресія”. Для подолання в країні кризи був потрібен новий курс. Саме таку назву одержала політика президента Франкліна Делано Рузвельта. Було прийнято низку законодавчих актів. Так, згідно з законом про поліпшення положення в сільському господарстві від 12 травня 1933 р. міністр сільського господарства уповноважувався “за допомогою угод, що укладені на основі добровільності, з виробниками або «за допомогою інших методів вживати заходів щодо скорочення посівних площ або товарного виробництва (або того й іншого) будь-якого з основних сільськогосподарських продуктів, а також вживати заходів щодо забезпечення виплати платежів і бенефіцій, що виникають як із вказаних вище угод, так і з угод, що стосуються такої частини продукції якогось з основних сільськогосподарських продуктів, що, на думку міністра, може бути по справедливості визнана необхідною для внутрішнього

споживання»¹. У результаті урядових закупівель надлишків у фермерів були підвищені ціни на продукцію сільського господарства, збільшені асигнування на дешеве цивільне будівництво, соціальне страхування, організацію суспільних робіт, були створені трудові табори, де знаходили собі роботу молоді безробітні у віці 18–25 років, з метою економії була скорочена заробітна плата державним чиновникам, були розширені права профспілок тощо. Це дозволило зазначити в законі “Про відновлення національної економіки” від 16 липня 1933 р. на такі суспільні роботи: «(а) будівництво, ремонт і поліпшення шосе і магістралей, суспільних будинків і будь-яких інших державних підприємств і комунальних установ; (б) збереження природних багатств і розвиток їхнього видобутку, включаючи сюди контроль, використання й очищення вод, запобігання ґрунтовій і береговій ерозії, розвиток водяної енергетики, передачу електричної енергії, будівництво різних річкових і портових споруд і запобігання повеней»². Проведення “нового курсу” вимагало надання президенту практично необмежених владних повноважень, які і були йому надані з мовчазної згоди Конгресу і ділових кіл США, що не бачили іншого виходу з кризи. Рузвельт зумів виділити головне в тому комплексі проблем, що стояли перед новою адміністрацією, а саме: необхідність активного державного втручання в економіку, яке практично було відсутнє при його попередникові – президенті Герберті Гувері. Так, ще до моменту вступу Ф. Д. Рузвельта на посаду президента США з 19 тис. американських банків більшість була закрита. Найбільші чикагські та нью-йоркські банки були на межі банкрутства. 5 березня 1933 р. Рузвельт своїм першим указом як президента США тимчасово закрав усі без винятку банки країни. Скликаний через декілька днів на надзвичайну сесію Конгрес США прийняв закон, відповідно до якого в країні спочатку відновили свою діяльність 12 федеральних резервних банків, а потім почали відчинятися й ті приватні банки, яким вдалося заручитися підтримкою держави. Однак

¹ Об улучшении положения в сельском хозяйстве : Закон США от 12 мая 1933 года // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / ред. К. И. Батыр и Е. В. Поликарпова. – М. : Юристъ, 1996. – Т. 2 : Документы Нового и Новейшего времени. – 1996. – С. 304.

² О восстановлении национальной экономики. Закон США от 16 июля 1933 года // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. / ред. К. И. Батыр и Е. В. Поликарпова. – М. : Юристъ, 1996. – Т. 2 : Документы Нового и Новейшего времени. – 1996. – С. 307.

більше 6 тис. банкам це не вдалося, і вони остаточно припинили своє існування. Особливе місце в “новому курсі” займала діяльність адміністрації Ф. Д. Рузвельта щодо скасування так званого “сухого закону”. Спочатку був легалізований продаж пива, а потім Конгрес США прийняв XXI поправку до Конституції США, яка закон скасувала зовсім. Завдяки вільному продажу алкогольних напоїв, обкладених досить високими федеральними податками, було забезпечено надходження в бюджет значних додаткових коштів. Це все забезпечило вихід США з кризи. А після її подолання, з 1933 по 1936 рік, цілий ряд законопроектів і реформ, схвалених Конгресом з ініціативи Рузвельта, визнані Верховним Судом США неконституційними, а отже, недійсними.

Держава є організацією всіх громадян. Будь-який громадянин може бути членом будь-якої організації (партії, профспілки, клубу тощо). Однак лише держава є організацією, членом якої громадянин повинен бути. Саме держава об’єднує громадян.

Держава має у своєму розпорядженні спеціальний апарат управління і примусу. Саме за допомогою визначеного апарату держава здійснює управління суспільством та його політичною системою.

Держава здійснює правотворчість. За допомогою законодавства держава виявляє, які елементи політичної системи мають право на існування, а які – ні.

Крім того, держава і громадські організації взаємодіють між собою за допомогою таких форм, як співробітництво, взаємодопомога, координація, керівництво, визначення меж правового простору, нагляд та контроль.

Співробітництво. Держава сприяє розвитку громадських організації (у тому числі політичних партій), а останні справляють вплив на прийняття державою важливих політичних рішень, адже за допомогою виборчого права вони можуть взяти участь у формуванні парламенту.

Взаємодопомога. У важкі часи існування держави саме громадські організації, як ніхто інший, можуть сприяти консолідації суспільства навколо держави. У той самий час держава захищає громадські організації від сваволі окремих посадових осіб і громадян.

Координація. Будучи організацією всіх громадян, держава може координувати діяльність громадських організацій у тому напрямі, який вигідний державі в певний момент часу.

Керівництво. У недемократичних державах державні органи прямо керують суспільством та його громадськими організаціями.

Визначення меж правового простору. Державне законодавство встановлює межі правового простору, у якому можуть діяти громадські організації. У низці країн, наприклад, заборонені фашистські організації, в інших – так звані тоталітарні секти тощо.

Нагляд і контроль. В Україні нагляд за дотриманням законності покладено на органи прокуратури. Вона також здійснює нагляд за законною діяльністю громадських організацій.

Громадянське суспільство. Питання про співвідношення суспільства і держави порушує проблему громадянського суспільства.

Загалом його можна визначити як сукупність неполітичних відносин (економічних, духовно-моральних, релігійних, культурних) громадян та їх асоціацій, заснованих на принципах самодіяльності, невідчужуваності та автономії щодо держави.

Однак виключення політичних відносин одразу дозволяє зробити висновок про існування розвиненого громадянського суспільства в умовах авторитарного режиму, а це – не так.

Інше визначення свідчить про те, що громадянське суспільство – це сукупність особисто вільних індивідів.

Якщо розглядати громадянське суспільство з погляду політології та соціології, то таке визначення є повним. Проте з позицій теорії держави і права таке визначення є недостатнім, адже не віддзеркалює відносини між громадянським суспільством і державою.

З цих позицій громадянське суспільство – це система відносин у суспільстві, прямо не врегульованих державою за допомогою права.

Те, що відносини в громадянському суспільстві не врегульовані державою безпосередньо за допомогою права, не означає, що громадянське суспільство не взаємодіє з державою. Навпаки, в умовах розвиненого громадянського суспільства держава:

- підпорядковує свою діяльність служінню цьому суспільству;
- забезпечує рівні можливості для всіх людей в усіх сферах їхньої життєдіяльності на засадах соціальної справедливості;
- не втручається в особисте життя людини;
- регулює суспільні відносини в межах чинного законодавства;
- наділяє члена суспільства економічною свободою, тобто правом вибору форм і видів трудової діяльності, у тому числі підприємницької, свободою ідеологічною і політичною; правом приватної власності тощо.

Тобто можна сказати, що в цьому випадку держава і громадянське суспільство є рівнозначними елементами суспільства взагалі.

Існує п'ять основних різновидів взаємодії держави і громадянського суспільства в межах суспільства взагалі: анархістський (коли є відсутньою держава, а суспільство повністю поглинається громадянським суспільством), демократичний (держава врегульовує основні відносини, але інтереси суспільства здебільшого реалізуються через інститути громадянського суспільства), ліберальний (суспільство однаковою мірою реалізує свою діяльність як через інститути держави, так і через інститути громадянського суспільства), авторитарний (суспільство реалізує свої інтереси через державні інститути, але в певних (позаполітичних) сферах можуть існувати окремі елементи громадянського суспільства) і тоталітарний (громадянського суспільства не існує, а суспільство поглинається державою) (див. рис. 3.1).

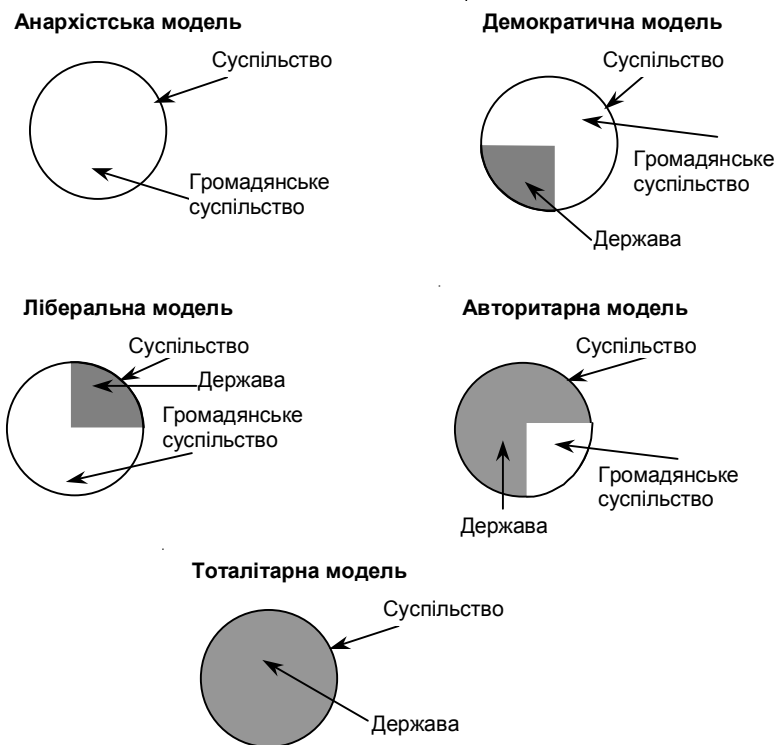

Рис. 3.1. Співвідношення держави і громадянського суспільства

Крім того, громадянське суспільство функціонує на засадах права. Останнє слід розуміти так, що право може регулювати порядок утворення і функціонування структурних елементів громадянського суспільства, однак безпосередньо закон не регулює відносини між людьми, що входять до зазначених елементів. Це означає, що, наприклад, відносини між членами політичної партії не регулюються нормами права: для цього існують корпоративні норми. У такому разі партія є структурним елементом громадянського суспільства. До цих елементів також належать різноманітні об'єднання громадян, масові рухи тощо.

Громадянське суспільство – це продукт взаємодії особисто вільних індивідів, що утворився без державного втручання.

Структура громадянського суспільства – це внутрішній устрій зазначеного суспільства, що відбиває різноманітність та взаємодію його складових елементів, які забезпечують його цілісність і динамізм розвитку.

Структура громадянського суспільства складається з таких систем, як соціальна, економічна, політична, духовно-культурна та інформаційна (табл. 3.1).

Економічна система являє собою сукупність економічних інститутів та відносин, у які вступають люди в процесі реалізації відносин власності, виробництва, розподілу, обміну та споживання сукупного суспільного продукту.

Таблиця 3.1. Основні елементи структури громадянського суспільства

Громадянське суспільство	
Вільні взаємовідносини між людьми	Соціальні інститути
Сімейні	Шлюб, сім'я, материнство, виховання тощо
Економічні	Приватна власність, фермерство, акціонерні товариства тощо
Творчі	Винахідництво, наука, живопис, творчі спілки тощо
Релігійні	Віросповідання, церква, вінчання, Різдво Христове тощо
Політичні	Партії, рухи, організації, клуби, дискусії тощо
Міжнародні	Неурядові організації, фестивалі, конкурси тощо

Політична система утворюється за рахунок цілісних саморегульованих елементів, пов'язаних із владою. Структурними елементами громадянського суспільства тут можуть бути держава, політичні партії, рухи та групи тиску.

Соціальна система охоплює сукупність об'єктивно сформованих спілок людей та взаємовідносин між ними. До соціальної системи громадянського суспільства належать родина, громадські організації (у т.ч. церква) тощо.

Духовно-культурна система утворюється з відносин між людьми, їх об'єднаннями, державою та суспільством у цілому з приводу духовно-культурних благ і відповідних матеріалізованих інститутів та установ (релігійних, освітянських, культурних, наукових), за допомогою яких реалізуються ці відносини.

Інформаційна система виникає в результаті спілкування людей між собою безпосередньо і за допомогою засобів масової інформації. Елементами інформаційної системи громадянського суспільства є суспільні, муніципальні та приватні організації, установи та підприємства, а також громадяни та їх об'єднання, що створюють засоби масової інформації.

Гене́за держа́ви

Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства • Шляхи природного виникнення держави

§ 1. Владно-регулятивна характеристика первісного суспільства

Етап стадної організації. На цьому етапі люди ще не цілком стали людьми, хоча саме тут людський колектив безпосередньо змінив зоологічні об'єднання тваринних предків людини, тобто це був перехідний етап від тваринного світу до людської організації. Як припускає більшість учених, період стадної організації був часом становлення людини сучасного типу, боротьби виникаючих соціальних настанов з зоологічними інстинктами, що залишилися людям від їхніх тваринних предків. Археологічно епоха стадної організації охоплювала нижній і почати середній палеоліт. Антропологічно – це період існування пралюдей – архантропів (пітекантропів та синантропів) і палеантропів (неандертальців). Їхнє господарство було засноване на поєднанні полювання та збору плодів, тобто економічною основою стада була не виробляюча, а привласнююча економіка. Господарськими знаряддями праці були ручні рубила, грубі знаряддя, що рубають (чопери), відщепи, гостроконечники тощо. Стада очолювалися ватажками, що, як правило, уособлювали фізичну силу. Шлюбні відносини спочатку, можливо, були безладними, але згодом статеві зв'язки між членами одного стада перестали практикуватися і були заборонені. З переходом до шлюбних зв'язків виключно із членами інших стад почав складатися рід.

Приклад 4.1

Опис людини часів стадної організації

У східній частині середнього хребта гори, де на горах є невеличкі кам'янисті і мало зарослі майданчики, у перелісах, що одягають їх північні схили, і у свіжих гротах, якими прорізани ці гори, живуть і люди.

Але як ще мало схожі вони на людей і як тотожні своєму лісовому сусіді – орангутангу!

Як і на ньому, одягу в них немає. Темна шкіра вкрай покрита волоссям, немов рідкою шерстю. Кутастий товстий череп, який розщепить найміцніший сучок, наполовину пішов у потилицю. З-під схожого на повсть блискучого чорного кучерявого волосся ледь-ледь видніється вузький та низький бугристий лоб. Немов постійно насторожені вуха відстали від голови та піднялися високо. Щелепи висунулися далеко уперед, і широкі, пухкі вуста майже затулили ледь видний приплющений ніс. Тільки очі гарні. Темна та яскрава зіниця серед чистого білка блищить відвагою, пристрасною, силою. Майже так само свіжою, незайманою силою дихає і все темне тіло: широкі, ледь підняті плечі, товста шия, залізні мускули рук (руки набагато довші за наші), могутні стегна, швидкі та міцні ноги, тонкі донизу, без ікр, як у сатирів чи фавнів, створених грецькою фантазією, – тільки замість копита справжня ступня людини, довга, широка та плоска. Пальці на ній такі гнучкі та сильні, що ними можна ухопитися за гілку дерева так само легко, як і пальцями руки.

Ця сила, що проглядається в кожній частині тіла, у кожному русі, варта нашої краси. У цій силі незалежність людини, її свобода, її щастя. З цією силою йому ще не потрібно багато думати про самозбереження. Час небезпеки рідко не буває часом перемоги.

Джерело: Михайлов М. За пределами истории / Михаил Михайлов // Библиотека фантастики : в 24 т. / [сост. Ю. Медведев]. – М. : Правда, 1986– . – Т. 1 : Русская фантастическая проза XIX – начала XX века. – 1986. – С. 241–242.

Етап родової організації

Рід становив собою групу (спільноту) людей, об'єднаних кривним або передбачуваним спорідненням, спільною власністю, спільною працею і зрівняльним розподілом.

На етапі родової організації відбувається перехід від привласнюючої економіки до виробляючої. Рід мав спільну власність, спільну працю і зрівняльний розподіл. Однак зароджується особиста власність. Війн немає, хоча бійки між родами досить часті. Рід управляється *старійшиною*. Його влада спирається на особистий авторитет. Поки старійшина має авторитет, йому підкоряються, але як тільки він його втрачає, влада зникає. Спочатку старійшиною був найдужчий (своєрідне продовження стада), потім – найрозумніший, найдосвідченіший. Відносини в роді

регулювалися мононормами – ще не розчленованими на норми права і норми моралі соціальними нормами первісного суспільства. Мононорми являли собою звичаї і табу – заборони, що мали релігійно-містичний характер.

Мононорми – недиференційоване, синкретне правило поведінки, що не може бути віднесене ані до сфери права, ані до сфери моралі з її релігійним усвідомленням, ані до сфери етикету унаслідок поєднання у собі особливостей будь-якої норми поведінки.

Етап родоплемінної організації. Згодом роди стали об'єднуватися в племена.

Плем'я – це сукупність родів, об'єднаних кривними узами та територією, господарською й мовною спільністю.

Спочатку це були тимчасові союзи родів. Причиною об'єднання були необхідність боротьби із загальним ворогом, велике полювання тощо. Плем'ям управляла рада старійшин, що обирала племінного *вождя* на період існування племені. На етапі родоплемінної організації зароджуються сусідська община, родина і приватна власність.

Етап племінної організації. Згодом родина і сусідська община витісняють рід. Тепер все плем'я управляється вождем, а приватна власність існує поряд із общинною. На етапі племінної організації починаються війни як продовження політики іншими засобами. Ця політика спрямована поки що на досягнення малих результатів, але це тільки початок. Саме на цьому етапі племена починають об'єднуватися у союзи племен, що згодом утворювали певні народності.

Народність – це сукупність племен, об'єднаних спільною територією, господарськими, мовними та культурними зв'язками.

Приклад 4.2

Анкетування у первісному племені кванів, проведене мандрівниками у часі

Плем'я нараховувало сто тридцять осіб: сорок шість чоловіків, тридцять дев'ять жінок та п'ятдесят дітлахів. Постійне місце проживання – середній кам'яний вік, печера імені Чудака. Національність – квани, рідна мова – кванська. Освіта – неграмотні. Професія – мисливці, ремісники, домогосподарки. Соціальний стан – один вождь, один – особа невизначених занять

(чаклун), інші – трудящі. Релігійна належність – язичники: вірують у Сонце, Місяць, блискавку тощо.

У подальшому Аркадій заніс до зошита і низку спостережень соціального плану. Квани мали право особистої власності на засоби виробництва: кам'яні сокири, дротики та списи з металевими дошками, палиці, а також на одяг із шкір та прикраси. Звісно, нікому і в голову не спадала думка про те, щоб забрати собі землю та мисливські угіддя. Розподіл продуктів харчування був зрівняльним, хоча закон припускав для вождя, чаклуна та вдалих мисливців подвійну порцію. Спосіб правління кванів Аркадій визначив як первісну демократію: влада вождя була не спадковою, а виборною.

Джерело: Санін В. Приключения Лана и Поуна / В. Санін // Мир приключений. Сборник фантастических и приключенческих повестей и рассказов / сост. А. Балабуха. – М. : Детская литература, 1981. – С. 103–104.

§ 2. Шляхи природного виникнення держави

Загальна характеристика процесів виникнення держави. Людство знає два способи виникнення держави – природний і штучний. В останньому випадку виникнення держави відбувається за активної участі людей. Прикладами штучного способу виникнення держави була поява на карті світу США у 1776, СРСР у 1922, Ізраїлю у 1948 або України у 1991 році. Такий спосіб виникнення держав існує, і відкидати його ми не маємо права.

На відміну від штучного природний спосіб не передбачає активної і свідомої діяльності людей у процесі створення держави. Саме за таким способом виникали перші держави сучасної цивілізації. При цьому способі держава ставала п'ятим етапом розвитку соціальної організації суспільства після стадної, родової, родоплемінної та племінної організації. Держава виникала поступово, коли в племенах відбувалося розшарування суспільства.

Виникненню держав за природним способом сприяла низка причин:

- необхідність удосконалення управління суспільством, що пов'язано з його ускладненням в результаті розвитку виробництва, розподілу праці, зміни умов розподілу продуктів, зростанням кількості населення і розшаруванням суспільства на соціально неоднорідні групи;
- необхідність підтримки в суспільстві порядку, який забезпечує його соціальну стійкість. Остання досягається за допомогою загальнообов'язкових соціальних норм;

- необхідність придушення опору експлуатованих мас, який виникає в результаті розшарування суспільства на соціально неоднорідні групи;
- необхідність захисту території і ведення війн, що мали як оборонний, так і загарбницький характер;
- необхідність організації великих суспільних робіт, об'єднання з цією метою великих груп людей.

Вожді, старійшини, чаклуни та їхні приборчаники зосереджували у своїх руках доступ до основних засобів виробництва (земельні угіддя, землі для полювання, розподіл здобичі тощо) і, як наслідок, владу. У результаті почали утворюватися своєрідні протокласи: *ті, хто править*, і *ті, хто підкоряється*. Так виник перший історичний тип держави – **первинний**, який ще можна назвати **ранньокласовим**.

Потім формування держави відбувається по-різному. Сьогодні називають три природні *шляхи формування держави*: східний, античний та західноєвропейський (рис. 4.1).

Характеристика первинної держави. Як правило, перші держави виникали саме як місто-держава. Селище, у якому жили вільні общинники-землероби в період утворення перших держав, вже являли собою не родову, а сусідську общину. Це дозволяє стверджувати, що період зародження перших держав припадає саме на період племінної організації суспільства, коли деякі селища починають перетворюватися на господарські та релігійні центри. Потім ці селища переростають в адміністративно-господарські та релігійні центри-міста. Місто такого типу з сільськогосподарською місцевістю, яка прилягала до нього, ставало містом-державою, у якому постійно проживали вожді та жерці. Місто-держава ставало місцем, де відбувалися засідання рад і зборів.

Місто-держава вже знає чітку соціальну диференціацію та майнову нерівність, розподіл праці тут закріплюється територіально:

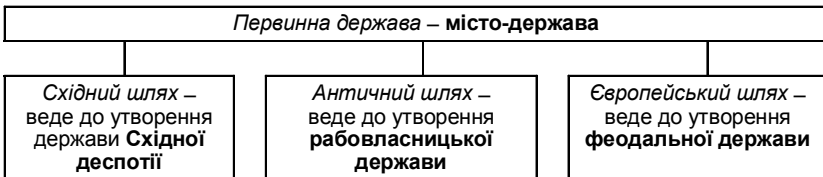

Рис. 4.1. Виникнення держави

з'являються квартали ковалів та інших ремісників, виокремлюється еліта, формується поки що примітивний апарат державного управління, коли з'являються особи, які займаються організацією виробництва, обліку тощо.

У місті-державі з'являються три центри управління адміністративного та ідеологічного лідерства: міська община, палац і храм. Зокрема, останній починає виступати не лише як релігійна система, а як система організаційно-господарська, розподільча та інформаційна.

Місто, що стало містом-державою, починає виконувати щодо інших селищ функції державного управління. Основними з-поміж них були:

- управління общинним землеробством та землеволодінням;
- виконання суспільних ритуальних обрядів;
- здійснення міждержавного продуктообміну, який з часом перетворився на товарообмін (продуктообміну всередині міста-держави майже не існує, адже кожна “велика родина” забезпечує себе повністю, за винятком виробів з кераміки, прикрас, окремих знарядь тощо. Власне торгівля з'являється дещо пізніше);
- захист від військових нападів та організація військових походів для покороення інших міст-держав, стягнення данини чи податків;
- створення та розподіл суспільних фондів, в основному продуктів на випадок стихійних лих, військових нападів тощо;
- створення інститутів для розгляду суперечок, підтримка відповідних звичаїв, установа світських та релігійних правил тощо;
- розвиток ремесел та торгівлі тощо.

Таким чином, держава як п'ята організаційна форма життя суспільства також виникає об'єктивно в результаті неолітичної революції та переходу від первісного суспільства до аграрного. Вона не нав'язується суспільству ззовні, а виникає внаслідок внутрішніх чинників: матеріальних, організаційних, ідеологічних.

Первинна держава виникає, щоб організаційно забезпечити функціонування виробляючої економіки, нові форми трудової діяльності, яка віднині стає умовою виживання та розвитку людства, тобто для забезпечення самого існування людства в умовах аграрного суспільства.

Східний шлях. Стародавній Схід складається з трьох регіонів: стародавніх країн Близького Сходу, Африки (Єгипет) та Азії

(Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирія, Мідія, Персія); Стародавньої Індії та Стародавнього Китаю.

Держави Стародавнього Сходу виникали внаслідок необхідності організації населення для здійснення трудомістких іригаційних робіт, що забезпечували харчування всіх общинників.

Для спорудження каналів і дамб, потрібних в умовах поливного землеробства, зусиль окремих родин було недостатньо. Нерозвиненість знарядь і низька продуктивність праці компенсувалися кооперацією живої праці, об'єднанням зусиль багатьох общин, необхідних для оброблення землі, тощо.

Крім того, другим чинником, що вплинув на появу держави на Стародавньому Сході, стало ведення війн. Саме цей чинник, на нашу думку, відіграв вирішальну роль у формуванні держави на Сході, яку назвали державою Східної деспотії.

Формування цього типу держави відбувається в кілька етапів, які можна пояснити на такому прикладі.

Річка. На її березі знаходиться місто-держава А. На віддаленні від річки знаходиться місто-держава Б. Як ми розуміємо, і А. і Б. є містами-державами традиційних общин, які сповідують культ предків і не намагаються змінити місце свого проживання. А. користується благами, що надає йому річка, проте відмовляє Б. в праві користуватися річкою. Назриває конфлікт. Врешті-решт Б. вирішує напасти на А. з метою виходу до річки. Подальший сценарій припускає кілька варіантів розвитку подій. Перший варіант передбачає поразку Б. У цьому разі місто-держава не еволюціонує в Східну деспотію. Другий варіант передбачає перемогу Б., що, у свою чергу, також пропонує кілька варіантів розвитку подій.

Перший варіант передбачає переселення Б. до річки. Як нам здається, такий варіант майже не буде реалізовано, адже в традиційних суспільствах, де сповідують культ предків, залишити місце свого проживання означає залишитися без допомоги предків, які поховані в землі – місці знаходження Б.

Другий варіант є більш прийнятним. Згідно з ним Б. проривають до свого міста канал. Але, на нашу думку, Б. не самі починають рити цей канал. Скоріше за все, це доведеться робити переможеним А.

У такому разі А. стають рабами. Але не рабовласників. Вони стають рабами общини міста-держави Б. так само, як земля і вода.

Зважаючи на те що необхідність об'єднання общинників зумовила виділення функцій централізованого управління в особі держави та її органів, а розгалужений апарат управління виник із знаті, яка поступово закріпила за собою функції управління,

общинна власність стає державною. Уособленням же держави на Сході є її глава – деспот.

Слід також зазначити, що Східна деспотія є характерною не лише для країн Стародавнього Сходу, а й для країн Латинської Америки (Гірське Перу, держави тольтеків, ацтеків, майя, інків). Для неї характерними є:

- соціальна диференціація між різними групами відбувається на основі політичної нерівності, тобто за їх положенням у владній ієрархії;
- ступінь матеріального достатку та спосіб життя різних соціальних верств насамперед пов'язані з формальними рангами, які вони займають у відповідних владних ієрархіях;
- домінування державної власності – об'єднання влади і власності;
- необмежена монархія – монарх вважається Богом (фараон – син бога Ра);
- повна покора індивіда державі внаслідок його контролю з боку сільської общини.

Усе вищезазначене дозволяє припустити, що Східна деспотія виникла насамперед як імперія.

Античний шлях. Якщо формування держави Східної деспотії відбувалося внаслідок поєднання трьох чинників: іригації, війни і традиціоналізму, то в Елладі (Стародавня Греція) та в Стародавньому Римі в основі формування держави були насамперед конфлікти всередині суспільства.

Античний шлях знає як імперський варіант розвитку держави (Рим, Македонія), так і конфедеративний (Еллада).

Так, в Елладі конфлікт набув особливої гостроти між демосом (аналог бідноти) та аристократією (родова знать). В Афінах завдяки реформам архонта Солона перемогу одержав демос. Саме там утворилася перша у світі демократична республіка. В інших же полісах (міста-держави Еллади) перемогу одержувала аристократія (Спарта) або боротьба точилася протягом усього існування поліса.

Унаслідок того що в Елладі жоден із полісів (Афіни, Спарта, Фіви) не міг отримати вирішальної перемоги над іншими, сама Стародавня Греція стала своєрідною конфедерацією.

Дещо інакше відбувався розвиток подій у Стародавньому Римі. На цьому слід зупинитися більш докладно.

Основний конфлікт у Римі відбувався між корінним населенням (квирітами та їхньою елітою – патриціями), з одного боку, і прибульцями (плебеями) – з іншого. Річ у тому, що географічне розташування Риму було дуже вдалим. Через це туди з'їжджалися

купці майже з усієї Італії. Саме їх називали плебеями. Корінне населення прагнуло не давати плебеям якихось прав як жителям Риму. Боротьба точилася запекло. Реформи римського рекса Сервія Тулія – один з численних прикладів цієї боротьби. Проте врешті-решт усі жителі Риму стали його громадянами. При цьому плебеї, як більш багаті та нахабніші, змогли отримати владу в Римі. З'явилася навіть плебейська царська династія Риму – Тарквінії.

У 510 р. до н. е. відбулася подія, яка отримала назву “Вигнання Тарквінія Гордого”. У результаті непримиренних суперечностей між патриціями Валерієм, Т. Ларцієм та М. Коріоланом, з одного боку, та прихильниками царя-рекса Тарквінія Гордого, з іншого – вилилися у громадянську війну. Її приводом стало насильство над знатною патриціанкою Лукрецією. У результаті війни в Римі зникає посада рекса. Той варіант, який передбачав поступовий перехід до Східної деспотії, не відбувся, адже в умовах останньої земля, вода і раби є власністю деспотів. Ліквідація ж рекса призвела до того, що управління в державі зосередилося в руках колегіальних чи виборних структур – сенату, народних зборів, магістратів тощо. Утворилася *res publica* (загальна справа) – форма правління, за якої управління справами в державі стало загальною справою її громадян.

Проте це було не єдиним результатом утворення республіки. Унаслідок того що земля, вода і раби, які могли бути зосередженими в руках рекса, в умовах республіки перейшли у власність до громадян Риму, з'явився клас власників рабів або рабовласників.

Майже аналогічною була ситуація в Елладі, де точилася боротьба між родовою аристократією та демосом (простолюдинами). Після реформ, які проводив афінський архонт Солон, демос отримав перемогу: усі афіняни були визнані громадянами Атики (поліс, який очолювався Афінами). Таке становище дозволило афінянам мати в приватній власності землю і рабів.

Отже, слід зазначити, що античний шлях виникнення держави зумовлює формування рабовласницької держави.

Європейський шлях. У країнах Західної та Східної Європи формування держави йшло інакше, ніж на Сході, в Елладі та Римі. Цей шлях притаманний тим народам, що відразу йшли від первинної держави до держави ранньофеодальної під впливом політичної та майнової нерівності. Розшарування різних соціальних верств насамперед відбувалося за їх положенням у системі державно-владної ієрархії. При цьому потреба в об'єднанні викликана насамперед зовнішньою загрозою.

Довге існування сільської общини та органів племінної демократії також викликані зовнішньою загрозою, адже відсіч ворогу могла бути ефективною лише за умови об'єднаних зусиль общинників. У цих умовах військово-організаторські та управлінські функції поступово зосереджувалися в руках військового вождя та його дружинників. У результаті завойовницьких походів у їх руках також зосереджувалися колосальні багатства, що забезпечувало єдність влади та власності. При цьому рабство внаслідок міцних общинних порядків та економічної неефективності не отримало значного поширення. Саме так виникали первинні держави у “варварів” – германців, слов'ян, сарматів, гуннів, ірландців та ін.

Проте далеко не всі з них стали феодальними. Основною подією, яка істотно вплинула на появу перших феодальних держав, стало Велике переселення народів IV–VII ст. н. е.

У результаті масового руху гуннів у 70-х рр. IV століття з місця були зрушені колосальні маси народу – цілі союзи племен – франків, готів, аварів, вандалів та інших. Уся ця навала рушила на Захід. Коли вони дійшли до краю континенту, перед ними були два шляхи – на північ і на південь. На півночі були холод, голод і суворий, неприступний край. На півдні – багата і сита країна, що вже знаходилася в небезпечному для життя стані – Римська імперія. Варвари рушили на південь.

У самій Римській імперії ситуація вже не нагадувала період її розквіту. Рабовласницький лад відмирав. Це стає зрозумілим, якщо згадати, що в цей період раби стають вже суб'єктами права, у яких було власне майно – так звані “раби з хатами”. Саме вони відіграли роль своєрідної “п'ятої колонії”, яка зсередини підточувала Рим.

Варварська навала знищила римську державу, король остготів Одоакр усунув від влади останнього римського імператора Ромула Августула, а варварські союзи племен розселилися на теренах колишньої імперії: франки – у Галлії, остготи – в Італії, вестготи – в Іспанії, вандалі – у Північній Африці.

Для управління захопленими територіями і почали створюватися держави. Вони не були рабовласницькими з двох причин. Перша причина пов'язана з відсутністю класичного рабовласництва у самому Римі. Друга – самі варвари не знали класичного рабовласництва.

Ці держави формувалися як феодальні, і такий процес дуже нагадує сучасний рекет.

У відомого російського письменника Ю. Нікітіна є роман “Фарамунд”, де розповідається, як утворюється феодальна держава.

Приклад 4.3

Формування феодальної держави Фарамунда

Минув тиждень. Він об'їжджав села, приймав комендації – так називалася присяга вільних франків, коли вони віддавалися під його заступництво. За це він зобов'язувався їх захищати, а якщо його захист їм здається недостатнім, то вони також мають право відмовитися від його меча.

Доводилося тягнути за собою сильне військо, щоб своїм виглядом, з одного боку, стращати, а з іншого – вселяти впевненість: такі воїни самі будь-кого зімнуть і зжеруть печінку прямо на полі бою. Розорені набігами, грабежами села приймали його захист охоче, до того ж жахлива слава не йшла, а летіла попереду його коней...

Джерело: Никитин Ю. А. Фарамунд : фантастический роман / Ю. А. Никитин. – М. : ЗАО Центрполиграф, 1999. – С. 149–150.

Цей приклад можна продовжити.

Згодом таких містечок стає дедалі більше. Військо також збільшується. Його ватажок стає королем, а члени війська – васалами короля.

Проте управляти великою кількістю містечок стає дедалі важче. Саме тому королі починають об'єднувати ці поселення у великі території (феоди), які роздаються васалам короля за вірну службу.

Однак управляти великими феодами також важко, і васали короля (герцоги і графи) роздають землю своїм васалам (баронам), які при цьому нічим не зобов'язані королю.

Саме так виникають феодальні сходи і починає діяти принцип “Васал мого васала – не мій васал”.

Отже, європейський шлях зумовлює формування феодальної держави, характерний для країн Західної і почасти Східної Європи. Держава виникає в результаті захоплення ранньокласовими державами варварів нових територій Римської імперії для управління останніми.

Запитання для самоконтролю до розділу 1

1. Що таке держава?
2. Що таке громадянське суспільство?
3. Що таке рід?
4. Які шляхи формування перших держав ви знаєте?

Розділ 2

ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ

Філософія держави – це наука, що досліджує сенс держави, її сутність, поняття, підстави та місце у світі, її цінність та значущість, а також роль у житті людини і суспільства, у долі народів та людства.

Умовно всі теорії, що складають предмет філософії держави, можна поділити на п'ять груп: про походження, про сутність держави, про цілі та завдання, про засоби й методи її діяльності та про шляхи і перспективи її подальшого розвитку.

Теорії походження держави

Гуманістичні теорії походження держави • Посилкові теорії походження держави • Чинникові теорії походження держави

§ 1. Гуманістичні теорії походження держави

Гуманістичними слід називати ті теорії походження держави, що визнають вольову діяльність людей як головну першопричину утворення державної організації людства. У цю групу об'єднуються теорія суспільного договору та психологічна теорія походження держави.

Теорія суспільного договору. *Ця теорія передбачає виникнення держави в результаті договору між людьми як наслідок усвідомлення ними своїх нагальних потреб та інтересів.*

Можна сказати, що вперше ця теорія з'явилася у поглядах еллінського філософа Епікура, який вважав, що держава виникає тоді, коли люди уклали між собою угоду з метою забезпечити загальну користь – взаємну безпеку.

У різні часи прихильниками теорії суспільного договору були: у Голландії – Г. Гроцій, Б. Спіноза; в Англії – Т. Гоббс, Дж. Мільтон, Дж. Лільберн, Дж. Локк; у Німеччині – С. Пуфендорф, Х. Томазій, Х. Вольф, І. Кант, у Франції – Ж. Ж. Руссо, Д. Дідро, К.-А. Гельвецій, П.-А. Гольбах; у Росії – О. Радищев, П. Пестель; в Україні – Я. Козельський, С. Оріховський. Усі вони розглядали державу як форму суспільного життя, що засновується людьми добровільно, на основі взаємної згоди.

Причини укладення суспільного договору пояснювалися різними чинниками.

Так, Т. Гоббс вважав, що причиною укладення суспільного договору є усвідомлення людьми необхідності забезпечити мир у суспільстві, гарантувати людині життя та безпеку, спрямувати її діяльність на досягнення загального блага. У природному стані недоліки людського характеру (власлолюбство, жадоба багатства,

бажання шкодити одна одній) тягнуть за собою ворожнечу, ненависть та помсту і, як наслідок, стан “війну всіх проти всіх”. Цей стан долається за допомогою спільної влади, яка дбає про громадський порядок. Індивіди добровільно передають усі свої права і свободи державі. Так укладається суспільний договір.

На відміну від Т. Гоббса Дж. Локк вважав природний стан досить упорядкованим. Життя в ньому регулювалося законами природи. Проте механізму, здатного забезпечити користування своїми природними правами, люди не мали. Таким чином, причиною переходу людей до громадського стану була ненадійність прав у природному стані, де кожен був змушений самостійно відстоювати своє право й карати його порушників. Гарантувати свободу і надійне користування природними правами допомагало укладення суспільного договору. Отже, це був акт усвідомлення, а не вияв крайньої необхідності.

Ж. Ж. Руссо причиною укладення суспільного договору вважав прагнення людей захистити себе від зовнішніх обставин (наприклад, стихійних лих), а також наявність приватної власності, яка породжує нерівність та роз'єднує. У результаті укладення договору колективним сувереном стає народ. Тим самим Ж. Ж. Руссо сформулював теорію народного суверенітету (верховенства народу)¹.

Ці погляди цілком поділяв О. Радищев. Він стверджував, що державна влада належить народу, проте передана ним монарху і повинна знаходитися під контролем народу. Люди ж, входячи до держави, лише обмежують, але не втрачають своїх природних прав і свобод. Звідси випливає теза про повстання та революційне усунення від влади монарха, якщо той зловживає владою².

Психологічна теорія походження держави. Серед найбільш відомих представників психологічної теорії походження держави можна назвати Л. Петражицького, Г. Тарда, З. Фрейда та ін. Вони пов'язують виникнення держави з особливими властивостями людської психіки: потребою певних людей владарювати над

¹ Стосовно поглядів Т. Гоббса, Дж. Локка та Ж. Ж. Руссо на суспільний договір детальніше див. : Тимошенко В. І. Договірна теорія походження держави / В. І. Тимошенко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 2 : Д–Й. – 1999. – С. 259–260.

² Див. : Венгеров А. В. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов] / А. В. Венгеров. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – С. 44.

іншими, прагненням одних підкорятися, наслідувати, а інших – підкоряти, бути прикладом.

Причини походження держави полягали в тих здібностях, які первісна людина приписувала племінним вождям, жерцям, шаманам, чаклунам тощо. Їхня магічна сила та психічна енергія (вони робили полювання вдалим, боролися із хворобами) створювали умови для залежності свідомості членів первісного суспільства від вищезазначеної еліти. Саме від влади, що була притаманна цій еліті, починає виникати влада держави.

Разом з тим завжди є особи, які не згодні з владою або ж виявляють агресивні наміри та інстинкти. Для тримання в покорі осіб з різними психічними особливостями і виникає держава.

Зазначена теорія, таким чином, доводила, що держава є необхідною як для задоволення потреб більшої частини населення бути покірними певним особам у суспільстві, так і для придушення агресивних настроїв окремих індивідів. Звідси природа держави – та, що міститься в закономірностях людської свідомості, тобто психологічна. На думку представників психологічної теорії, держава є продуктом вирішення психологічних протиріч між ініціативними (активними) особистостями, здатними до прийняття відповідальних рішень, та пасивною масою, що здатна лише до наслідувальних дій та виконує вищезгадані рішення.

§ 2. Посилкові теорії походження держави

Посилкова група теорій походження держави утворюється тому, що її прихильники «відсилають» дослідників до якихось зовнішніх сил: Бога, природи, інших держав, прибульців з космосу.

Теологічні теорії. Однією з найдавніших теорій, що намагалися пояснити процес виникнення держави, вважалася теологічна теорія. Її авторами були як середньовічні богослови Тертуліан, Аврелій Августин, Фома Аквінський, так і такі вчені XIX століття, як Ж. де Местр.

Теологічна теорія наполягала на божественному походженні держави, державної влади, затверджувала і захищала тезу “вся влада від Бога”. Незважаючи на свій релігійний зміст, ця теорія, що виникла ще в стародавній Юдеї, відображала певні реалії, як-то теократичний характер первинних держав (владу жерців, значну роль храмів, поділ влади на релігійну і світську тощо).

Оцінюючи цю теорію, слід також мати на увазі, що освячення влади божественним началом (що мало місце в первинних містах-державах) надавало владі і авторитету, і безумовної обов'язковості. Не випадково, що ця теорія була абсолютно домінуючою в епоху Середньовіччя, а в епоху Революцій її використовували для обґрунтування необмеженості влади монарха.

Сьогодні існує два варіанти сучасного звучання теологічної теорії. Перший – це *християнсько-демократична концепція держави*, заснована на підкресленні унікальності та самоцінності будь-якої людини, повага її з боку держави, піклування кожного громадянина про суспільство, особу та державу, а також допомоги з боку держави тим, хто самостійно не може себе забезпечити: інвалідам, безробітним, особам похилого віку тощо.

Прихильниками цієї концепції були такі відомі особистості, як Папа Римський Лев XIII, Папа Римський Іван Павло II, російські та українські політики В. Аксютин, В. Борщев, О. Огородников, В. Савицький, Л. Черновецький, О. Чуєв, Г. Якунін та ін.

Другий варіант теологічної теорії – це *теорія космічної експансії*. Її розробниками були В. Авінський, Е. Деникен, А. Елфорд, З. Ситчин, К. Цюлковський, М. Реріх, Л. Чулков та ін. Відповідно до їхніх поглядів держава була дарована людству прибульцями з космосу.

Теологічна теорія, так само як і теорія космічної експансії, не може бути ні доведена, ні спростована. Проте навіть сьогодні з'являються погляди, що неолітична революція, яка розпочалася 10–12 тис. років тому, мала божественне начало. При цьому теологи зазначають, що, на їхню думку, точних причин такого якісного перелому в історії людства сучасна наука досі не встановила, а ось релігійне обґрунтування міститься ще в Біблії.

Приклад 5.1

Папа Римський вважає, що потребуючим верствам слід надати допомогу

Все ж таки було б гарно, і з цим погоджуються усі, якби найнижчим верствам була надана швидка і результативна допомога, оскільки внаслідок нещасливих відносин дуже значна частина людей веде дійсно убоге та нещасливе життя, негідне людини. У минулому столітті були ліквідовані колишні ремісничі цехи, проте їх не замінили нічим новим; в міру ж того як закони та суспільні установи позбавлялися християнського духу,

кустарі йшли на прокорм безжальним капіталістам та суперникам, нестримним у жадобі. – Відносини погіршило ненависне лихварство, неодноразово засуджене вироком Церкви, яке, однак, хоча й виявляється кожного разу в іншому вигляді, є заняттям жадібних та прагнучих до вигоди людей. Виробництво і торгівля перетворилися майже на монополію небагатих, і, таким чином, купка багатіїв наклала майже рабське ярмо на весь трудовий стан.

Джерело: Енциклика Его Святейшества Папы Льва XIII «Regum potatum» по соціальної проблемі о положенні робочих // Енциклики Его Святейшества Папы Римского 1891, 1981, 1991 годов о труде и человеческой жизнедеятельности, нравственности и морали. – К. : Институт праксеологии, 1993. – С. 62.

Історико-матеріалістична теорія. Її прихильниками були Л. Морган, К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, І. Франко та ін. *Теорія припускає, що держава виникла як результат природного розвитку первісного суспільства.* Це насамперед економічний розвиток, що поряд із забезпеченням матеріальних умов виникнення держави і права визначає соціальні зміни в суспільстві. Останні також являють собою важливі умови і причини виникнення держави і права.

Історико-матеріалістична теорія спирається на два підходи.

До 90-х років ХХ ст. домінувала сталінська інтерпретація історико-матеріалістичної теорії, що спиралася на роботи Ф. Енгельса «Походження родини, приватної власності і держави». Згідно з нею головною передумовою виникнення держави є класова боротьба, в результаті якої перемігший клас створює державний апарат із метою організованого придушення переможеного класу. Другою передумовою було виникнення приватної власності. Третьою – твердження того, що сама приватна власність обумовлена виникненням надлишкового продукту. Четвертою – обумовлена удосконалюванням знарядь праці. П'ятою – розподіл праці¹. З 90-х років ХХ ст. згадали про іншу роботу Ф. Енгельса, присвячену походженню держави, «Анти-Дюринг». Суть її полягала в тому, що держава виникає не після і не в результаті розподілу суспільства на класи, а до цього. Більш того, вона створює самі класи: панівна бюрократія перетворюється на перший панівний клас. Таким чином, іншою причиною

¹ Докладніше див. : Енгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / Фридрих Энгельс. – М. : Госполитиздат, 1958. – С. 165–185.

походження держави була не класова боротьба, а необхідність виконання загальних справ¹. Однак для основоположників марксизму головним було не те, що раніше виникає – держава чи класи. Головним було: коли б не виник панівний клас (до або після виникнення держави), він за всіх часів прагне захопити цю державу і підкорити її собі, зробити її механізмом для придушення опору підлеглих класів і видавати свої вузьокласові інтереси за загальні.

Органічна теорія. Процес виникнення і функціонування держави ототожнюється з біологічним організмом. Уявлення про державу як про своєрідний людський організм були сформульовані ще Платоном. У ХІХ ст. ці погляди були розвинуті Г. Спенсером, який зазначав, що *держава* – це суспільний організм, який складається з окремих людей так само, як і людський організм складається з клітин².

Згідно з органічною теорією держава, як і будь-яке тіло, базується на диференціації та спеціалізації. Диференціація означала, що держава спочатку виникає як найпростіша політична реальність і в процесі свого становлення ускладнюється та розростається. Цей процес завершується загибеллю держави внаслідок її старіння. Таким чином, органічна теорія передбачає, що держава зачинається, народжується, зростає, мужніє, старіє і вмирає, тобто вона є своєрідним аналогом організму.

Це можна пояснити на прикладі Стародавнього Риму. Рим був заснований Ромулом у 753 р. до н. е., тобто відбулося його зачаття. У 510 р. до н. е. був вигнаний Тарквіній Гордий, і утворилася рабовласницька держава, тобто відбулося народження римської держави. Римська республіка зростала, приєднуючи до себе все нові і нові території. За часів правління Октавіана Августа вона змужніла, перетворившись на імперію у формі принцепату. Відмова від завойовницьких походів після смерті імператора Траяна та перехід до домінації стали символом початку старіння римської держави. У 476 р. н. е. останній римський імператор Ромул Августул був позбавлений влади – Стародавній Рим помер.

¹ Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведенный господином Евгением Дюрингом. / Фридрих Энгельс. – М. : Политиздат, 1966. – С. 148. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

² Див. : Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – С. 25.

Стосовно спеціалізації, то вона передбачає, що формування держави супроводжується об'єднанням індивідів у групи-органи, кожна з яких виконує чітку, властиву лише їй функцію. У результаті утворюється система державних органів. І все це відбувається як у живому організмі, частини якого спеціалізуються на певній функції в системі цілого.

§ 3. Чинникові теорії походження держави

Група *чинникових* теорій утворюється внаслідок того, що головною першопричиною утворення держави є певні внутрішні (родина) або зовнішні (інші народності й племена) чинники.

Патріархальна теорія. Суть теорії полягає в тому, що держава виникає з патріархальної родини в результаті її зростання: родина → сукупність родин (селище) → сукупність селищ (держава). Глава ж патріархальної родини (патріарх) стає главою держави – монархом. Таким чином, його влада є проведенням влади батька, сам же монарх є батьком для усіх своїх підданих.

Усе це можна пояснити, якщо проаналізувати погляди основоположників теорії (Аристотеля, Конфуція, Р. Фільмера та М. Покровського).

Так, Аристотель називав людину політичною твариною, що вступає у відносини з людьми з метою виживання. Відбувається об'єднання родин. Розвиток цих родин в результаті розмноження призводить до утворення селищ, їхнє ж об'єднання утворює державу¹.

На думку китайського філософа Конфуція, держава повинна спиратися не на безликий та всеохоплюючий закон, не на свавілля тирана, а на мудрість доброзичливого правителя (батька) та його талановитих і гідних помічників (старших дітей)².

У 1642 році англійський філософ Р. Фільмер написав роботу “Патріархія, або Захист природного права королів”. У ній цей ярий прихильник необмеженої королівської влади намагався, спираючись на Біблію, довести, що Адам, який отримав владу

¹ Див. : Скаун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / О. Ф. Скаун. – Харьков : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – С. 24.

² Див. : Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник] / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 79.

від Бога, потім передав цю владу своєму сину – патріарху, а той уже своїм нащадкам – королям¹.

Відомий російський історик М. Покровський також вважав, що найстародавніший тип державної влади розвинувся безпосередньо від влади батьківської².

На нашу думку, саме з патріархальної теорії в Росії, Україні та інших республіках колишнього СРСР виросли патерналістські ідеї та віра у “доброго царя”, “батька народів”, вождя та надлюдину, що здатна вирішити за нас усі проблеми.

Однак на невеликому просторі, в грецьких містах-полісах об’єднання родин, на нашу думку, дійсно стало тим вирішальним чинником виникнення держави, оскільки родина являла собою найбільш ранню з нині існуючих форм організації людей, розподілу та кооперації праці.

Теорія насильства. Її прибічниками були К. Каутський, Є. Дюринг, Л. Гумплович, Леся Українка та ін.

Причину виникнення держави вони вбачали у військово-політичних чинниках – насильстві, завоюванні одних племен іншими. Для управління захопленими народами та територіями є потрібний спеціальний апарат примусу. Ним і стає держава.

Це можна пояснити, якщо проаналізувати праці основоположників теорії насильства – Л. Гумпловича та К. Каутського.

Так, Л. Гумплович наприкінці ХІХ століття писав: “Історія не надає нам жодного прикладу, коли б держава виникала не за допомогою акту насильства, а якось інакше. Держава завжди була результатом насильства одного племені над іншим; воно виражалось у захопленні та підкоренні більш сильним чужим племенем більш слабого вже осілого населення”³.

Отже, прихильники теорії насильства стверджували, що первісні племена, зустрічаючись між собою, воювали. Переможці перетворювались на панівну частину суспільства, утворювали державу та використовували державну владу для насильства над підкореними народами. Держава, на думку представників цієї

¹ Див. : Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник для юрид. вузов] / А. Б. Венгеров. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – С. 43.

² Див. : Теория государства и права : учебник для вузов / [Алексеев С. С., Игнатенко Г. В., Леушин В. И. и др.] ; под ред. В. М. Корельского и В. Д. Перевалова. – [2-е изд.]. – М. : НОРМА, 2000. – С. 45.

³ Цит. за : Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник] / А. Б. Венгеров. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – С. 45–46.

теорії, виникала з сили, що була нав'язана суспільству ззовні, а класовий поділ суспільства мав етнічне чи расове походження.

К. Каутський зазначав з цього приводу у своїй книзі “Матеріалістичне розуміння історії”: “Плем’я переможців підкоряє собі плем’я переможених, присвоюючи собі всю їхню землю, а потім змушує переможене плем’я систематично працювати на переможців, платити їм данину чи податки. У кожному випадку такого захоплення виникає поділ на класи, але не внаслідок поділу общини на різні підрозділи, а внаслідок об’єднання в одну двох общин, з яких одна стає панівною, а інша – пригнобленим та експлуатованим класом, примусовий же апарат, що створюється переможцями для управління переможеними, перетворюється на державу”¹.

Як бачимо, К. Каутський також вважав, що держава не є результатом внутрішнього розвитку суспільства, а нав’язана йому ззовні сила, що первісна племінна організація перетворюється на державну лише під зовнішніми ударами.

З одного боку, військово-політичні чинники суттєво вплинули на утворення варварських королівств готів, гунів, слов’ян, франків, вандалів та інших союзів племен. Однак інші держави майже не використовували ці чинники або ж вони були другорядними порівняно з соціально-економічними.

¹ Цит. за : Венгеров А. Б. Теория государства и права : [учебник] / А. Б. Венгеров. – [3-е изд.]. – М. : Юриспруденция, 1999. – С. 46.

Теорії про сутність держави

Теорії автократично-елітарного спрямування • Теорії демократичного спрямування

§ 1. Теорії автократично-елітарного спрямування

Теорія еліт. Її основоположниками були В. Парето, Г. Моска, Д. Сарторі, Х. Лассуел, Т. Дай, Х. Ортега-і-Гассет та ін. *Суть теорії полягає в тому, що народ не здатний управляти державою, і тому управління здійснюється верхівкою суспільства – його елітою.* Принцип формування еліт різноманітний: здібності, досвід, освіта, походження тощо. При цьому поповнення еліт можливе за рахунок найбільш здібних представників мас, однак демократію елітарна теорія розглядає як утопію чи міраж, наздоганяючи яку, некомпетентні маси населення стають інструментом у руках демагогів і прокладають шляхи до диктатур – соціалізму чи фашизму. Саме тому Г. Моска пов'язував свободу людства не з демократією, а з компетентною правлячою елітою.

Другий засновник цієї теорії – В. Парето вважав, що державою завжди править еліта, що утворюється в трьох головних сферах (політичній, економічній та інтелектуальній) шляхом висування індивідів, що досягли у своїй справі найбільших успіхів. Проте кожна правляча еліта через деякий час після отримання влади заспокоюється на досягнутому і втрачає свої найкращі якості, творчу енергію та вироджується. Однак саме це зумовлює появу нової потенційної еліти, що прямує до влади. Між потенційною та старою елітою відбувається боротьба у формі насильства, переворотів та революцій. Останні В. Парето вважав корисними для суспільства, адже їхнім результатом стає “циркуляція” еліти¹.

¹ Стосовно поглядів Г. Моски та В. Паретто див. : Загальна теорія держави і права : навч. посібник / [Колодій А. М., Лисенков С. Л., Пастухов В. П. та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова. – [Стер. вид.] – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 96.

На сьогодні елітарна теорія існує з деякими “редакційними правками”. Суть її полягає в тому, що в сучасному суспільстві є кілька еліт, між якими існує вільна конкуренція, заснована на принципах політичного і партійного плюралізму. При цьому еліти намагаються в співробітництві здійснювати керівництво державою і суспільством; еліти не відірвані від народу, а контролюються ним за допомогою загального виборчого права, незалежних ЗМІ тощо.

Технократична теорія. Ця теорія тривалий час була поширена у Франції, де, як зазначав видатний американський філософ Д. Белл, під *технократією* розумілася “політична система, за якої вирішальний вплив належить технічним спеціалістам у сфері адміністрування та економіки”, а *технократом* вважали “людину, що здійснює керівництво з причини своєї технічної компетенції”¹.

Її прихильниками, крім Д. Белла, були Т. Веблен, Д. Барнхейм, Г. Саймон, К. Дойч та ін. Розвиваючи теорію еліт, вони вважали, що управляти суспільством повинні фахівці – керівники, менеджери, які здатні за рахунок знань та інформації визначати дійсні потреби певного суспільства, оптимальні шляхи його розвитку, а також необхідні засоби. У результаті управління стає науковим і тим самим забезпечується прогресивний розвиток суспільства.

Теорія масового суспільства. Теоретики масового суспільства (Макс Вебер, Мішель Дюверже та ін.) наголошували на тому, що масове суспільство складається з аморфного та безликого натовпу, що охоплює неізолюваних, пов’язаних між собою індивідів, які вже перестали мислити. Будь-яка людина в такому стані стає частиною натовпу і поводить себе як натовп. На останній же діють найпримітивніші емоції: любов, ненависть, патріотизм, націоналізм, расизм. Натовпу потрібен вождь. Він завжди знаходиться в натовпі, його породжує сама ситуація. Лідер натовпу – емоційний, палкий, той, хто дуже добре розуміє настрої цього натовпу. Вождь формує натовп, хоча він цього й не усвідомлює. Лідер натовпу – це людина, наділена харизмом, тобто харизматичний лідер. Вчення про харизму є ключовим у теорії масового суспільства. Вождь, наділений харизмом, – це знаряддя в руках бога (провидіння, долі, національного духу тощо), пророк, через якого воля божа не лише виражається, а й реалізується. Істина,

¹ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 468.

оголошена харизматичним лідером, є трансцендентальною, вона не ґрунтується на науці та досвіді, вона не має нічого спільного з істиною. У міру ж того як харизматичний лідер оголошує натовпу містичну істину, натовп збуджується і приймає харизматичного вождя як засновника нової релігії. Вождь обожнюється, йому поклоняються. Слова вождя є священними. Їх не можна обговорювати, в них не можна сумніватися, їх можна лише зачувати напам'ять. Харизматичний лідер використовує маси як будівельний матеріал для реалізації своїх ідей. Але зазвичай, як показує досвід, харизматичне напруження в масах не може тривати довго. Рано чи пізно народ втомлюється від героїчного керівництва, починає розуміти, що його просто оманюють, і тоді настає кінець харизматичного вождя. Для того, щоб продовжити своє панування, харизматичні вожді додають максимум зусиль, щоб перманентно підтримувати маси в штучному збудженні.

На сьогодні найбільш відомими втіленнями теорії масового суспільства є режими Й. Сталіна в СРСР та А. Гітлера в Німеччині.

Сьогодні теорія масового суспільства втілюється в доктрині плебісцитарної демократії, яка визначає, що носієм державної влади є не еліта, а вождь. Народу ж відводиться роль натовпу, що ухвалює рішення харизматичного вождя. Виконання ж рішень останнього передається у руки професійної автономної (незалежної від народу) бюрократії.

Сьогодні найбільш відомими втіленнями плебісцитарної демократії є режими Шарля де Голля у Франції та Індіри Ганді в Індії.

§ 2. Теорії демократичного спрямування

Теорія колективістської демократії. Колективістські погляди на демократію були домінуючими в епоху античності (афінська демократія), а згодом були наявними у творчості мислителів Епохи Революцій (XVI–XVIII ст.): Т. Мора, Е. Кабе, Ж. Ж. Руссо та деяких інших.

Так, теорія демократії Ж. Ж. Руссо базується на належності усієї влади народу. Утворення народу означає повне відчуження кожного з членів асоціації з усіма його правами на користь усієї громади. З цього моменту особа втрачає свої права. Вони стають їй непотрібними, адже ціле (державна), подібно будь-якому іншому організмові, піклується про своїх членів, а громадяни, у свою чергу, повинні думати про благо цілого – держави.

Саме народ володіє спільною волею, неподільним та невідчужуваним суверенітетом, що розуміється як реалізація загальної волі.

Ідеї Ж. Ж. Руссо (принцип народного суверенітету, прямого голосування тощо) знайшли своє відображення в Конституції Франції 1789 р. Водночас саме вони послужили виправданням якобінського терору. Тому не випадково М. Робесп'єр назвав Ж. Ж. Руссо провісником революції. Колективістська спрямованість теорії демократії Ж. Ж. Руссо отримала подальший розвиток та практичне завершення в ленінській теорії демократії, а також у різних моделях соціалістичної демократії.

Теорія індивідуалістської демократії. Ідея автономії особистості та її первинності відносно народу є визначною щодо індивідуалістських теорій демократії. На відміну від колективістських теорій, що не розділяли державу, суспільство і особистість, *індивідуалістські концепції демократії* виділяють особистість з суспільства й держави. Вони *приділяють основну увагу створенню конституційних та інших гарантій для індивідуальної свободи, які попереджають будь-яке придушення особистості владою.*

Головні ознаки індивідуалістської концепції демократії:

- 1) визнання особистості первинним та головним джерелом влади, пріоритет прав особистості над правами держави;
- 2) зазвичай негативне сприйняття індивідуальної свободи як відсутності обмежень чи небажаного втручання;
- 3) обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної та групової свободи і автономії;
- 4) обмеження компетенції та сфери діяльності держави зазвичай охороною громадського порядку, безпеки громадян, соціального миру, його невтручання в справи громадянського суспільства, пріоритет ринкового саморегулювання суспільства над державно-політичним управлінням;
- 5) поділ влади, створення системи стримувань та противаг як умови ефективного контролю громадян над державою, попередження зловживання владою.

Як зазначав ще у XVIII ст. Ш. Л. Монтеск'є, суспільство може проконтролювати лише ту владу, що є роздробленою і окремі частини якої протиставлені одна одній. Типовим представником концепції індивідуалістської демократії був Дж. Локк, який зазначав, що центром демократії є особистість, її права та свободи, а державі відводиться лише роль нічного сторожа, який охороняє власність, права та свободи громадян.

Теорія плюралістичної демократії. Її представниками були Г. Ласки, М. Дюверже, Р. Дарендорф, Р. Даль, Р. Аллен, Д. Рісмен, Г. Парсонс та ін. Зміст теорії полягає в тому, що в сучасному суспільстві, по суті, класи перестали існувати, і тому влада втратила класовий характер. Суспільство є сукупністю *взаємодіючих соціальних об'єднань людей (страт), утворених за різними ознаками: коло інтересів, місце проживання, професія, вік, релігія* тощо. Таким чином, є страти юнаків і старих, пивоварів і спортсменів тощо. Оскільки зазначені інтереси не є антагоністичними, то і відносини між стратами позбавлені антагонізму.

Для відображення соціальних інтересів створюються відповідні зацікавлені об'єднання – групи тиску. Це профспілки, асоціації підприємців, пацифістські чи патріотичні організації, релігійні, спортивні та культурні об'єднання. Кожна група тиску діє у власних інтересах, а не керується загальною метою. Для задоволення інтересів соціальних страт, які вони представляють, групи тиску беруть участь у політичному житті, використовуючи загальне виборче право, право на об'єднання в політичні партії та громадсько-політичні організації, прагнуть отримати доступ до ЗМІ з метою формування суспільної думки.

Механізм політичної влади, прийняття урядом тих чи інших політичних рішень у цих умовах стає результатом взаємодії різних політичних сил, їх конкуренції, що сприяє виробленню загального інтересу та встановленню класового миру. У зв'язку з цим політична система розглядається як певний баланс сил між конфліктуючими економічними, етнічними, релігійними, професійними та іншими верствами та асоціаціями. Кожна з них впливає на формування політики, однак жодна з них не має монополії на владу. Відбувається своєрідна дифузія політичної влади між державними та недержавними інститутами. Таким чином, різноманітні суспільні інтереси максимально враховуються і вважається, що саме при такому плюралізмі здійснюється народовладдя.

Звідси впливає положення про роль держави в умовах “плюралістичної демократії”: держава є лише знаряддям узгодження різних груп, нейтральний арбітр між конкуруючими політичними групами, основне призначення якого полягає у недопущенні переваги одних над іншими, тобто в охороні умов вільної конкуренції. При цьому діяльність “зацікавлених” груп тиску зображується не як пов'язана з державою: переговори з іншими групами та укладення угод (наприклад, колективних угод між профспілками та підприємцями) стають різними формами тиску на інші групи.

Теорії про цілі та завдання держави

- Теорії етатистського спрямування • Теорії соціумного спрямування
• Теорії цивілітарного спрямування

§ 1. Теорії етатистського спрямування

Теорія тоталітарної держави. Термін «тоталітаризм» уперше використаний італійським мислителем-антифашистом Дж. Амендолою. У 1926 році його вже починають використовувати інші. Так, у 1926 році італійський філософ Дж. Джентиле обґрунтував необхідність побудови в Італії фашистської тоталітарної держави. Лідер італійських фашистів Б. Муссоліні визначав тоталітаризм як суспільство, у якому головна державна ідеологія здійснює вирішальний вплив на громадян.

При цьому Дж. Джентиле та Б. Муссоліні вважали, що саме розвиток комунікаційних технологій зумовлює безперервне вдосконалення пропаганди, наслідком чого є неминуха еволюція суспільства в бік тоталітаризму.

Приклад 7.1

В. В. Сухонос (мол.) про фашизм в Італії

Так, у 1932 році в своїй “Доктрині фашизму” Б. Муссоліні писав, що “фашистська концепція життя підкреслює значення Держави і приймає індивідуальне лише настільки, наскільки його інтереси збігаються з інтересами Держави, яка уособлює совість та універсальну волю людини як історичної сутності”.

Джерело: Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2003. – С. 27.

Теорія корпоративної держави. Ідея корпоративної держави стала результатом розвитку теорії «солідаризму» Л. Дюгі, який

розглядав державу як «працюючу корпорацію», що є сукупністю публічних служб, яка обслуговує все суспільство, «усю націю». Дюгі вважав, що корпоративна держава прийде на зміну державі як «публічній владі», оскільки її створення спрямовується на подолання класових антагонізмів та ліквідацію класів взагалі. Замість класів прибічниками цієї теорії запроваджувалося поняття «корпорацій», за допомогою яких реалізується співробітництво «праці й капіталу»: кожна корпорація реалізує свою соціальну функцію, а підприємець в «корпорації» є не «експлуатором», а «лідером індустрії».

Найбільш повно ідеї «корпоративної держави» були реалізовані в рамках фашистської Італії, франкістської Іспанії, салазарівської Португалії та почасти нацистської Німеччини.

Приклад 7.2

Стаття XIII іспанської «Хартії труда» від 9 березня 1938 р.

1. Державна система націонал-синдикалізму буде надихатися принципами єдності, тоталітаризму та ієрархії.

2. Усі елементи економіки будуть охоплені – за галузями виробництва чи обслуговування – вертикальними синдикатами. Особи вільних професій та технічних спеціальностей будуть організовуватись аналогічним чином відповідно до встановлених законів.

3. Вертикальний синдикат є корпорацією публічного права, яка конституюється як єдиний організм, що об'єднує в єдине ціле всі елементи, зайняті в економічному процесі всередині певної галузі виробництва чи обслуговування, і будується ієрархічно під керівництвом держави.

4. Керівні пости в синдикаті обов'язково будуть обіймати члени «Іспанської фаланги традиціоналістів та хунт націонал-синдикалістського наступу».

5. Вертикальний синдикат є зняряддям на службі в державі; економічна політика держави реалізується насамперед через синдикати. Синдикати повинні розглядати проблеми виробництва та вносити пропозиції щодо їх вирішення, підкорюючи ці пропозиції національним інтересам. Вертикальний синдикат має право втручатися через спеціальні органи в питання регулювання, охорони та дотримання умов праці.

6. Вертикальний синдикат може створювати, утримувати або фінансувати установи дослідницького характеру, моральної, фізичної та професійної освіти, самозабезпечення та піклування, а також соціальні установи, які можуть викликати зацікавленість для різних елементів виробництва.

7. Синдикати створюють бюро найму для надання трудящим роботи відповідно до їхніх здібностей та заслуг.

8. До функцій синдикатів належить надання державі відомостей, необхідних для укладення статистики виробництва.

9. Закон про синдикати визначить форму включення до цієї нової системи існуючих нині економічних та професійних асоціацій.

Джерело: Декрет об утверждени «Хартии труда» от 9 марта 1938 года // Конституции буржуазных государств Европы : сб. конституций / [сост. Ф. А. Кублицкий ; ред. Г. С. Гурвич]. – М. : Изд-во иностранной лит., 1957. – С. 506–507.

Теорія регулярної держави. Ідея «регулярної держави» була створена видатними філософами Г. Гроцієм, С. Пуфендорфом, Х. Вольфом та Г. Лейбніцем. На їхню думку, для гарного життя досить було б запровадити «гарні» урядові установи. Ідеї «регулярної держави» були багато у чому реалізовані російським імператором Петром I. Саме в листуванні з ним Лейбніц писав: «Досвід достатньо показав, що державу можна привести у квітучий стан лише за допомогою встановлення гарних колегій, тому що як у годиннику одне колесо надає руху іншому, так і у великій державній машині одна колегія повинна надавати руху іншій, і якщо все влаштовано з точною розмірністю і гармонією, то стрілка життя буде показувати країні щасливі години»¹.

Його підтримує Вольф: «Уряд повинен мати право й обов'язок змушувати кожного до роботи, встановлювати заробітну плату і ціну товарів, піклуватися про влаштування гарних вулиць, міцних і гарних будинків, насолоджувати зір обивателів картинами, що радують око, а вуха – музикою, співом птахів і дзюрчанням води, сприяти суспільним розвагам театральними виставами й іншими видовищами, заохочувати поезію, піклуватися про шкільне виховання дітей, спостерігати за тим, щоб дорослі піддані старалися бути чесними і благочестивими»². Піддані ж «...повинні охоче робити те, що влада вважає за потрібне для загального блага»³.

¹ Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / А. А. Бушков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС ; СПб. : Нева ; Красноярск : Бонус, 1997. – С. 399. – (Досье).

² Там само.

³ Там само.

§ 2. Теорії соціумного спрямування

Теорія расової держави. Теорія расової держави виникла як результат нацистської расової доктрини, згідно з якою все людство ділилося на раси, і головне завдання держави полягало в проведенні расової селекції.

Зокрема, пропонувалося здійснити «модернізацію» усієї білої раси, а в перспективі – й усього людства. При цьому передбачалося радикальне збільшення кількості так званих «нордичних» арійців (німців, скандинавів, нормандців, фрізів), яких нацисти визнавали як «оберменші» та аналогічне зменшення кількості представників інших рас: «кельтської» (французів) та «гунської» (слов'ян), яких нацисти визначали як «унтерменші». Щодо інших рас (чорношкірих, семітів), то нацисти вважали, що більшість з них слід або знищити повністю (зокрема, євреїв вони вважали *нелюддю*, а отже, вони підлягали повному знищенню), або знищити як спосіб життя (циган, яких нацисти визнавали *напівлюдьми*, слід знищувати як представників кочового способу життя), або не давати жодного шансу для розвитку (чорношкірих нацисти також визнавали *напівлюдьми*) (рис. 7.1).

При цьому в рамках збільшення «нордичної раси» було розгорнуто культ «істинних арійців», а їхнє виховання розпочиналося від самого народження. Саме цьому повинно бути підкорено як шлюбно-сімейне, так і цивільне законодавство.

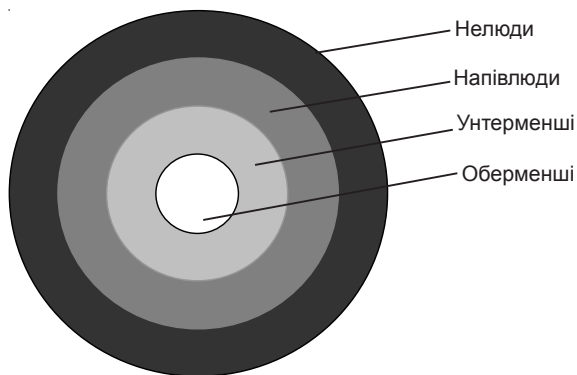

Рис. 7.1. Соціум з нацистської позиції

Щодо представників інших «рас», то скорочення їхньої кількості повинно було здійснюватися виключно шляхом створення напіввrabських умов праці та важких умов життя. При цьому росіяни, українці та білоруси повинні були бути відтіснені на схід – за Дніпро та Волгу для того, щоб «розчистити» життєвий простір для «нордичних аріїв».

Приклад 7.3

А. Гітлер про мету держави

Держава є засіб до мети. Її власна мета полягає в збереженні та в подальшому розвитку колективу фізично і морально однакових людських істот. Це збереження стосується насамперед лише того ядра, яке дійсно належить до даної раси і забезпечує їй розвиток тих сил, що закладені в цій расі. Частина цього ядра буде забезпечувати збереження фізичного життя, а інша частина – сприяти подальшому духовному розвитку. Насправді ж одна частина створює передумови, необхідні для іншої.

Держава, що не слугує цій меті, є якоюсь відразливою і приреченою на загибель. Сам факт її існування ще нічого не доводить. Адже ніхто не скаже, що успіх зграї флібустьєрів може виправдати розбійництво як інститут.

...Найвищою метою дійсно народної держави повинно стати піклування про збереження того расового ядра, яке лише й спроможне створити культуру, подарувати людству красу, гідність і все високе. Ми, арійці, розуміємо під державою лише живий організм раси, що не лише забезпечує саме існування цієї раси, а й забезпечує їй також можливість подальшого більш високого розвитку всіх закладених в ній здібностей до ступеня найвищої свободи”.

Джерело: Гітлер А. Моя боротьба / А. Гітлер ; пер. с нем. – М. : Витязь, 2000. – С. 328–329.

Теорія класової держави. На думку прихильників цієї теорії (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін та ін.), будь-яка держава за своєю сутністю є диктатурою панівного класу.

«Згідно з Марксом, – наголошує В. Ленін, – держава є органом класового панування, органом пригноблення одного класу іншим, є створення «порядку», який узаконює та зміцнює це пригноблення, стримуючи зіткнення класів»¹.

Панівний клас при цьому за допомогою державного апарату закріплює виробничі відносини, засновані на приватній власності,

¹ Ленин В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / Владимир Ильич Ленин. – М. : Политиздат, 1967. – С. 7.

і тримає в покорі експлуатовані маси народу, здійснює політичне управління суспільством.

З погляду прибічників теорії «класової держави» сутність держави найбільш чітко виявляється в тому, кому і в інтересах якого класу служить апарат примусу і проти якого класу його спрямовано.

Крім того, класова сутність держави конкретизується в її функціях та виявляється в діяльності державного механізму. При цьому держава, реалізуючи свої функції, вирішує завдання, що стоять перед нею на певному етапі розвитку даного класового суспільства.

§ 3. Теорії цивілітарного спрямування

Теорія держави загального благоденства. Криза 1929–1933 рр. змусила суспільство відмовитися від ліберальних поглядів на державу як на своєрідного “нічного сторожа”, яка не втручається в суспільне життя, крім випадків правопорушень.

Стало очевидним, що ринкова стихія не може бути ефективним регулятором. Саме необхідність визначення для держави завдання стати регулятором економічних відносин і викликала до життя концепцію держави загального благоденства.

Її основи сформулював у 30-ті роки ХХ ст. Д. Кейнс. Згодом його погляди були розвинуті в працях, авторами яких були Д. Мюрдаль, А. Пігу, К. Боулдінг, В. Мунд, Дж. Стречі та ін.

Зміст цієї теорії полягає в тому, що держава стала надкласовою, виражає інтереси всього населення, забезпечує благоденство всім. Базою цієї теорії послужили безперечні успіхи розвинутих країн у здійсненні великих державних програм у культурній, соціальній та інших сферах, у забезпеченні високого рівня життя населення. Теорія наголошувала цінність кожної людської особистості і ставила її інтереси в основу діяльності держави.

Прихильники цієї теорії вважали, що репресивно-каральні функції держави відмирають унаслідок розширення соціально-економічних функцій: державного регулювання економіки, соціальних послуг (культурно-освітня функція, охорони здоров'я, пенсійного забезпечення тощо).

Своє соціальне призначення така держава реалізує шляхом:

- націоналізації найважливіших галузей промисловості;
- впливу на ринок шляхом політики цін, державних замовлень, інвестицій, кредитної політики тощо;

- проектування соціально-економічного розвитку;
- здійснення широкої політики соціальних послуг, соціального страхування й забезпечення, підтримки високого рівня законності, допомоги малозабезпеченим верствам населення;
- захисту працівників від надмірної експлуатації з боку роботодавців.

Позитивним у теорії держави загального благоденства було те, що вона обґрунтовувала пріоритет загальнолюдських цінностей, інтереси та права людини. Її недоліком було те, що «загальне благоденство» забезпечувалося шляхом перенесення центру експлуатації на напівколоніальні держави та на держави, що розвиваються, рівень життя населення в яких є досить низьким, а його значна частина живе на рівні злидарства.

Теорія соціальної держави. Достатньо близькою до теорії держави загального благоденства є теорія соціальної держави.

Уперше поняття “соціальна держава” ввів німецький державознавець Х. Хеллер. Потім прихильниками цієї теорії стали Дж. Роулз, К. Арндт, Д. Клінк, К. Хессе, Х. Цахер, Г. Хартвих, В. Бабкін, О. Скрипнюк, В. Четвернін та ін.

Основною причиною соціальних конфліктів з погляду теорії соціальної держави є розрив у рівні прибутків. Високою є питома вага населення, що проживає нижче рівня бідності. Для досягнення соціальної гармонії держава разом із профспілками здійснює перерозподіл прибутків населення від багатих та середніх верств до незаможних.

Як зазначає один з основоположників теорії соціальної держави Х. Цахер, термін “соціальна” означає, що держава несе відповідальність за існування суспільства¹. Це держава, яка допомагає слабким і намагається впливати на розподіл матеріальних благ у дусі справедливості, щоб забезпечити кожній людині її гідне існування. Суттєве уточнення у визначення зазначеного терміна вніс Г. Хартвих: “Соціальна держава означає державу, яка отримала можливість на правовій основі розв’язувати завдання планування, поділу, організації індивідуального та соціального життя”².

¹ Див.: Бабкін В. Д. Від правової до соціально-правової держави / Володимир Дмитрович Бабкін // Правова держава : щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 271.

² Там само. – С. 272.

Теорія народної держави. Третьою теорією цивілітарного спрямування є теорія народної держави. Зокрема, професор Дж. Гелбрейт характеризував народну державу як таку, що здатна забезпечити всім членам суспільства порівняно високий рівень життя, справедливий розподіл ресурсів та ліквідацію соціальної нерівності. На його думку, усе це ставало можливим завдяки досягненням науково-технічної революції та модернізації системи управління, яка ефективно реагувала на потреби населення, що постійно змінювалися¹.

¹ Див.: Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник] / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 59.

Теорії про методи і засоби діяльності держави

Теорії науково-технічного спрямування • Теорії юридичного спрямування

§ 1. Теорії науково-технічного спрямування

Теорія наукової держави. Теорія наукової держави виникає в ХІХ ст. з початком науково-технічного прогресу. Її прихильниками були А. Сен-Симон, О. Конт та деякі інші позитивісти. Так, зокрема, основоположник сучасного технократизму та один з видатних ідеологів утопічного соціалізму А. Сен-Симон, протиставляючи наукову політику, що ґрунтується на «узгоджених рядах загальних історичних фактів», політиці метафізичній, яка ґрунтується «на абстрактних припущеннях, більш-менш туманних, більш-менш беззмістовних, таких, що є лише різними відтінками теології»¹, писав: «Але коли політика підніметься до рангу дослідних наук, що зараз вже не може бути дуже сповільнено, тоді стане точним та визначеним характер здібностей, необхідних для заняття нею; заняття політикою буде тоді доручено виключно спеціальному класу вчених, який змусить замовкнути балакунів»².

Про роль науки розмірковує й інший позитивіст, один з основоположників соціологічного напрямку в юриспруденції О. Конт: «Хоча позитивізм вже встановив філософські підстави істинного остаточного режиму, ці нові принципи, однак, ще настільки малорозвинені і особливо так погано оцінені, що вони жодним чином не можуть керувати власне політичним життям. Доти, доки вони не займуть першого місця в умах та серцях, на що

¹ Сен-Симон. О промышленной системе / Сен-Симон // Сен-Симон. Избранные сочинения : в 2 т. / Сен-Симон ; [пер. с франц. Л. С. Цетлина]. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1948– . – Т. 2. – 1948. – С. 20–21.

² Там само. – С. 18.

потрібно, принаймні, ціле покоління, вони не зможуть управляти поступовим утвердженням остаточних установ»¹.

У ХХ столітті у зв'язку з появою доктрини постіндустріального суспільства теорія наукової держави набуває нового сенсу. Так, основоположник сучасної доктрини постіндустріального суспільства професор Д. Белл писав: «Знання, зрозуміло, є необхідним для функціонування будь-якого суспільства. Однак постіндустріальне суспільство відрізняє те, що змінився сам характер знання. Головним при прийнятті рішень та управлінні змінами стало домінування теоретичного знання, превалювання теорії над емпіризмом і кодифікація знань в абстрактні системи символів, які, як у будь-якій аксіоматичній системі, можуть бути використані для дослідження найрізноманітніших сфер»². І ще: «У постіндустріальному суспільстві... найважливіші рішення щодо економічного зростання та його збалансованості будуть прийматися урядом, але базуватися на фінансованих ним дослідженнях та розробках, на порівняльному аналізі витрат та ефективності, витрат і прибутків»³.

Приклад 8.1

Про роль науки в політиці

Розроблення розумного курсу, будь-то у зовнішній політиці, обороні чи економіці, висуває на перший план людей, які мають знання, необхідні для передбачення труднощів, що стоять на цьому шляху, і здатних детально розробити політичну лінію, характер її втілення в життя і прорахувати наслідки того чи іншого альтернативного вибору. Революції у військовій справі (відкриття ядерної енергії, заміна керованих людиною літаків реактивними снарядами) були ініційовані вченими. Розвиток системного аналізу, методу зіставлення затрат і результатів, що революціонував як стратегічний процес, так і управлінську структуру Пентагону, було запропоновано математиками й економістами.

Джерело : Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 421.

¹ Конт О. Система позитивной политики [Фрагменты] / О. Конт ; [пер. с фр.] // Западноевропейская социология XIX века : тексты / ред. В. И. Добренко. – М. : Издание Международного университета бизнеса и управления, 1996. – С. 236.

² Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл ; [пер. с англ. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – С. 25.

³ Там само. – С. 463.

Теорія «техногенної держави». Її прихильниками були Г. Кан, П. Холл, М. Ришоньє, Е. Тоффлер та ін. Основу цієї теорії визначили успіхи багатьох країн світу в освоєнні й використанні технічних засобів, у т. ч. радіоелектроніки. Її прихильники вважають, що подальший розвиток техніки дозволить по-новому вирішувати багато завдань державного управління: наприклад, можна буде проводити опити громадян або голосування (референдум) із використанням радіотелевізійної техніки, комп'ютери ж дадуть можливість приймати рішення незалежно від волі окремих осіб і тому справедливі й оптимальні.

Зокрема, Е. Тоффлер, розмірковуючи про роль комп'ютерів у прийнятті рішень, писав: “Маючи можливість запам'ятовувати, пов'язувати між собою велику кількість казуальних сил, комп'ютер може нам допомогти вирішити такі проблеми на більш глибокому, ніж сьогодні, рівні. Він допоможе “просіяти” велику кількість даних, щоб знайти ледь помітні зразки, допоможе зібрати розрізнені “крупинки інформації” в більше за розміром і значенням ціле. Одержавши декілька припущень чи певну модель, комп'ютер зможе визначити наслідки альтернативних рішень і зробити це більш методично і повніше, ніж це здатна зробити будь-яка людина. Він навіть зможе запропонувати уявні рішення певних проблем або досі не зазначені взаємозв'язки між людьми та ресурсами”¹.

Приклад 8.2

Е. Корниш про техногенну державу

57. Державне фінансування не має принципового значення для розвитку інформаційних технологій. Люди хочуть, щоб вони удосконалювалися, і готові платити за це.

58. Держава матиме обмежений контроль над кіберпростором.

Швидке зростання інформаційних технологій можна розглядати як протидію спробам держави контролювати систему комунікацій. Уряд має право карати людину за використання інформаційних технологій з протизаконною метою, але тотальний контроль у цій сфері неможливий.

59. Комп'ютерні мережі надають вичерпну інформацію про законодавство, управління, політику держави, кандидатів від політичних партій та про самі ці партії. Виборець зможе отримати найповнішу інформацію про вибори того чи іншого рівня перед тим, як піти голосувати.

¹ Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ.] – М. : АСТ, 1999. – С. 292. – (Классическая философская мысль).

60. Комп'ютер надасть допомогу і в проведенні самих виборів. Виборці могли б голосувати за допомогою комп'ютера, залишаючись удома. Простота й дешевизна такого комп'ютерного голосування дозволяли б частіше проводити вибори, що наблизило б державу до народу.

61. Інформаційні технології зроблять багато країн більш відкритими. Вже сьогодні дисиденти з різних країн активно використовують Інтернет та електронні засоби зв'язку для викриття своїх урядів.

62. І представники урядів, і дисиденти будуть активно використовувати кіберпростір як для дезінформації, так і для поширення правдивої інформації. Головне завдання споживача в цьому разі полягатиме в тому, щоб відрізнити істину від брехні.

63. Оснащеність комп'ютерів дозволить їм приймати самостійне рішення в ситуаціях, коли необхідно врахувати таку кількість чинників, які людина просто не спроможна утримати в пам'яті. Крім того, людині в момент прийняття рішення заважає її емоційність. Тому може мати сенс передоручення комп'ютеру вирішення числених проблем.

64. ТБ та комп'ютери будуть відігравати все більш важливу роль у судовому процесі.

Судді можуть дозволити використання телекамер у залі суду та застосування відеозаписів як доказів. Можливим є також використання «віртуального залу суду», де розмістилися б усі учасники процесу. Така електронна форма судового засідання могла б виявитися більш зручною для всіх його учасників, а також для забезпечення безпеки свідків та приречених.

65. У зв'язку з широким використанням інформаційних технологій виникає маса юридичних проблем, над вирішенням яких ламають голови фахівці. Якщо хтось розміщує на сторінках комп'ютерного бюлетеня наклепницьку інформацію, хто повинен нести за це відповідальність?

66. Кібертехнології будуть відігравати все більш важливу роль у боротьбі зі злочинністю та насильством.

Люди будуть носити при собі електронні пристрої, які дозволяють визначити їхнє місцезнаходження на спеціальній комп'ютерній мапі. У разі нападу жертва завжди зможе покликати на допомогу.

Товари також можуть бути позначені за допомогою електронних пристроїв. У разі крадіжки вони легко встановлюються. Так, наприклад, були спіймані браконьєри в штаті Мериленд, які намагалися продати до ресторану позначеного окуня.

67. Дедалі більше приміщень оснащуються відеокамерами, які здійснюють постійне спостереження за тим, що відбувається. У Британії монітори встановлені також на автомобільних стоянках, вулицях, в районах підвищеної злочинної небезпеки, церквах, кладовищах тощо. Рівень злочинності в місцях, що знаходяться під наглядом, різко впав. Навіть якщо такі камери не встановлені з санкції офіційних органів, кожен може

опинитися в полі зору відео. Так, діти в одній з вашингтонських родин за допомогою відеокамери викрили домашню прислугу в момент викрадення грошей з їхньої кімнати.

Джерело: Корниш Э. Кибербудущее (92 изменения в нашей жизни к 2025 году) / Э. Корниш // Впереди XXI век : перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики. 1952–1999 / сост. И. В. Бестужев-Лада. – М. : Academia, 2000. – С. 200–202.

§ 2. Теорії юридичного спрямування

Теорія правової держави. Суть теорії полягає в тому, що вся діяльність держави повинна здійснюватися на правових засадах.

Правова держава – це така держава, яка не лише насаджує універсально діючі правові норми, а й сама підкоряється їм, тобто обмежує свої дії певними конституційно-правовими нормами.

У розвиток ідеї правової держави свій внесок зробили такі філософи, як Солон (ідея влади закону), Аристотель і Цицерон (природні права людини і закони держави). Значним є доробок у теорію правової держави Дж. Локка, Ш.Л. Монтеск'є, І. Канта, Т. Джефферсона та ін. Сам же термін «правова держава» з'являється в працях німецьких юристів К.Т. Вількнера, І.Х. Фрайхера фон Аретина, Роберта фон Моля та ін.

Останній у 1829 році визначив правову державу як конституційну державу, діяльність якої повинна бути заснована на закріпленні в конституціях прав і свобод громадян, на забезпеченні судового захисту особи¹.

Зародившись як реакція на абсолютну монархію, теорія правової держави поширилася не лише в країнах Західної Європи, а й Північної Америки, розвиваючись протягом століть. Поступово домінуючою стає ідея про те, що в правовій державі відносини між людьми та державою регулюються нормами, які встановлюють порядок та усувають безвладдя й свавілля. Це означає, що піддані, які раніше мали лише обов'язки, поступово перетворюються на громадян, у яких є встановлені законом права.

XX століття внесло суттєві корективи в теорію правової держави, адже вона збагатилася не лише позитивним досвідом

¹ Див.: Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – С. 149.

конституційних демократичних держав, а й досвідом знищення ідеології правової держави в СРСР та появи нацистського варіанта правової держави.

Теорія поліцейської держави. Відмітною рисою поліцейської держави є виключна багатовимірність адміністративної діяльності, регламентація дріб'язкових подробиць життя суспільства, настирлива опіка над підданими. Політична філософія, що панувала в епоху поліцейської держави і була її теоретичним обґрунтуванням, увійшла в історію під назвою *евдемонізму*. Найбільш видатний її представник Х. Вольф вбачав мету держави в реалізації народного добробуту, народного щастя. Останнє розумілося в безмежному та вкрай невизначеному сенсі. На перший план, однак, висував матеріальний бік: майновий добробут і достаток абсолютно в усьому. Визнаючи щастя метою особистого та державного життя, Вольф та його прибічники засобом досягнення такої мети вважали самовдосконалення особисті й держави. Для Вольфа мораль була наукою про досягнення індивідом свого щастя, політика була теоретичним обґрунтуванням досягнення щастя державою. Ідеологи поліцейської держави вважали, що щастя можна досягти завдяки регламентації всього і вся, оскільки сподіватися на те, що індивід може сам розуміти, що для нього, а відповідно, й для держави є добрим, а що поганим, є марним заняттям. Як з цього приводу зазначав король Пруссії Фрідріх II Великий: «Народу, як хворій дитині, слід казати, що їсти і пити»¹.

Своєрідність поліцейської держави полягала саме в тому, що хоча вона й прагнула до благоденства громадян, усунення злиднів, нещастя та інших соціальних проблем, а добробут, перш за все матеріальний, оголошувався природним правом людини, проте методи досягнення цих результатів були досить своєрідними, репресивними.

¹ Цит. за: Общая теория права и государства : учебник / [Афанасьев В. С., Герасимов А. П., Гойман В. И. и др.] ; под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 1996. – С. 363.

Теорії про шляхи і перспективи подальшого розвитку держави

Теорії глобалізації • Теорії відмирання держави • Теорії відродження нації

§ 1. Теорії глобалізації

Існує три різновиди теорії глобалізації: теорія мондіалізму, теорія «золотого мільярда» та «світової диференціації» і теорія конвергенції.

Теорія мондіалізму передбачає злиття всіх держав та народів у єдине планетарне утворення із встановленням Світового уряду, знищенням расових, релігійних, етнічних, національних та культурних кордонів. Прихильниками цієї теорії був І. Кант, О. Богданов, Й. Галтунг та ін.

Приклад 9.1

Про характер влади в умовах плюралістичного суспільства

Плюралістичне світове співтовариство передбачає центральну світову владу для планування та забезпечення людей предметами першої необхідності. Як тільки-но справедливість, що запроваджена всюди, поширюється на всіх, а не лише на членів якогось особливого співтовариства, то повинна виникнути центральна влада, щоб приймати плани з найважливіших напрямів його життєдіяльності: справедливого розподілу продуктів харчування, зайнятості робочої сили, контролю над світовим бюджетом води і кисню, управління ресурсами, що належать усім, – літосферою (у тому числі морське дно), біосферою (у тому числі океани), надрами, космосом. Багато що може вирішуватись уже сьогодні, і, можливо, це стосується усієї природи, якщо приватну та державну власність буде відмінено.

Джерело: Галтунг І. Истинные миры. Транснациональная перспектива / Иоанн Галтунг ; пер. с англ. // Впереди XXI век : перспективы, прогнозы, футурологи. Антология современной классической прогностики. 1952–1999 / сост. И. В. Бестужев-Лада. – М. : Academia, 2000. – С. 295.

Теорія «золотого мільярда» є сучасною європоцентристською версією концепції “богообраного народу”, згідно з якою забезпечення існування на планеті може бути гарантованим лише для мільярда людей з найбільш розвинених країн, у той час як усім іншим країнам пропонується бути сировинним додатком та постачальником дешевої робочої сили для обслуговування інтересів ТНК. На думку прихильників цієї теорії (Ж. Аталі, Г. Кісінджер та ін.), планета може загинути від екологічних перевантажень. З теорією «золотого мільярда» пов’язана *теорія світової диференціації*, згідно з якою світ повинен розділитися на країни постіндустріального Центру, індустріальної Напівпериферії та аграрної Периферії, а також країни-аутсайтери (рис. 9.1). За такого розподілу основний науково-технічний потенціал зосереджується в постіндустріальному Центрі (США, Західна Європа). Промислова реалізація наукових ідей віддається індустріальній Напівпериферії (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Малайзія). Годує ж світ аграрна Периферія (Аргентина, Україна). Щодо країн-аутсайдерів (Північна Корея, Іран), то ці країни вилучаються зі світового розподілу досягнень цивілізації. Така світова диференціація сьогодні і стає тією глобалізацією, проти якої діє антиглобалістський рух.

Теорії конвергенції присвячені роботи таких дослідників, як Дж. Гелбрейт, Р. Арон, П. Сорокін, А. Сахаров та ін. Згідно з цією

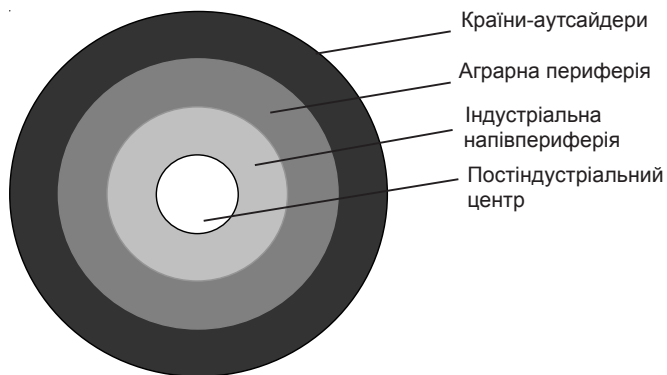

Рис. 9.1. Світова диференціація країн

теорією в умовах науково-технічної революції втрачається відмінність між капіталізмом та соціалізмом. Крім того, ця теорія розглядала взаємний вплив держав двох систем – СРСР та інших країн соціалістичного табору і США, Великобританії й інших країн капіталістичного світу. У результаті відбувається “обмін” (конвергенція) між цими державами. При цьому кожна група запозичає краще. Унаслідок цього відбувається зближення держав за їх сутністю, формами діяльності, організації тощо. Це повинно призвести до того, що через деякий час відмінності втрачаться і виникне “постіндустріальна держава” єдиного типу, що буде державою “загального благоденства”.

А. Сахаров визначав *конвергенцію* як “реально існуючий історичний процес зближення капіталістичної та соціалістичної світових систем, що здійснюється в результаті зустрічних плюралістичних змін в економічній, політичній, соціальній та ідеологічній сферах”¹.

§ 2. Теорії відмирання держави

Теорія комунізму. Прихильниками цієї теорії були К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, М. Хрущов та ін.

Відповідно до зазначеної теорії держава не буде існувати завжди. Вона зникне з побудовою безкласового комуністичного суспільства, коли відпаде необхідність у державі як особливій політичній організації суспільства. Прихильники цієї теорії вважали, що люди поступово звикнуть до дотримання правил спільного життя без примусу, без контролю з боку особливого апарату, тобто держави. Для цього необхідні такі передумови:

- *економічні* – досягнення високого рівня добробуту на базі загальної власності на засоби виробництва;
- *соціальні* – зникнення класів та класових антагонізмів;
- *політичні* – розвиток соціалістичної демократії;
- *духовні* – досягнення високого рівня свідомості трудящих мас.

¹ Цит. за : Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / О. Ф. Скакун. – Х. : Консум, Ун-т внутренних дел, 2000. – С. 62.

Приклад 9.2

В. Ленін про відмирання держави в умовах комунізму

...лише комунізм створює повну непотрібність держави, оскільки нікого придушувати, – “нікого” у смислі систематичної боротьби з певною частиною населення. Ми не утопісти і аніскільки не заперечуємо можливості та неминучості ексцесів окремих осіб, а отже, і необхідності придушувати такі ексцеси. Але, по-перше, для цього не потрібна особлива машина, особливий апарат придушення, це буде робити сам озброєний народ з такою ж простотою та легкістю, з якою будь-яка юрба цивілізованих людей навіть у сучасному суспільстві рознімає людей, що б’ються між собою або не допускає насильства над жінкою. А, по-друге, ми знаємо, що найсуттєвіша соціальна причина ексцесів, які полягають у порушенні правил спільного життя, є експлуатація мас, їхня нужда та злидні. З усуненням цієї головної причини ексцеси неминуче почнуть “відмирати”. Ми не знаємо, як швидко і в якій послідовності, але ми знаємо, що вони будуть відмирати. З їх відмиранням відіме і держава.

Джерело: Ленін В. И. Государство и революция. Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции / Владимир Ильич Ленин. – М. : Политиздат, 1967. – С. 92.

Відмирання держави уявлялося як процес перетворення її в органи громадського самоврядування, які повинні будуть керувати господарською діяльністю, соціальними, культурними, духовними та моральними процесами в суспільстві.

Зокрема, вважалось, що громадські функції, аналогічні сучасним державним функціям управління економікою та культурою, залишаться і в умовах комуністичного суспільства, однак вони зазнають суттєвих змін. Так, на думку прихильників цієї теорії, органи планування та обліку, керівництва господарством та розвитком культури, що в умовах соціалізму були державними, втрачать свій полічний характер і перетворюються на органи громадського самоврядування.

Приклад 9.3

М. Хрущов про побудову комунізму в СРСР

Зрозуміло, і зараз ми, наслідуючи приклад наших вчителів, не прагнемо визначити всі деталі розвиненого комуністичного суспільства.

У проекті Програми комунізм визначається так:

“*Êì ï óí ÷ì* – це безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва, цілковитою соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом зі всебічним розвитком людей виростають і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, усі

джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсниться великий принцип “від кожного – за здібностями, кожному – за потребами”. Комунізм – це високоорганізоване суспільство вільних та свідомих трудівників, в якому утверджується суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу”.

Зупинюся на деяких питаннях характеристики комуністичного суспільства. Комунізм пропонує високоорганізоване та централізоване в масштабах усього суспільства виробництво, керівництво яким здійснюватиметься на основі найширших демократичних принципів. Комуністичне суспільство – це не союз замкнених у собі, відокремлених один від одного господарських організацій. Ні, комуністичне суспільство, як жодне інше, буде потребувати єдиного планування народного господарства, організованого розподілу праці та регулювання робочого часу. Необхідність цього впливає з потреби розвитку продуктивних сил, з глибокого взаємозв'язку різних галузей господарства, з інтересів неухильного технічного прогресу, з комуністичних принципів розподілу і споживання. Розвиток комуністичного господарства неможливий без якнайактивнішої участі всього народу в управлінні виробництвом.

Проект уперше розробляє питання про конкретні форми і шляхи практичної реалізації великого гасла комуністів – “від кожного – за здібностями, кожному – за потребами”. Шлях до реалізації принципів комуністичної рівності – правильне поєднання матеріальних стимулів до праці із зростаючим розподілом через громадські фонди.

Є люди, які неправильно, по-міщанськи, уявляють умови життя при комунізмі. Вони сприймають лише другу частину формули: за потребами, і розмірковують приблизно так: “За комунізму хочеш – працюю, хочеш – кохай з Далекого Сходу на захід, з заходу – південь, а отримували все одно будеш за потребами”. Єдине, що вони готують для комунізму, – це якомога більшу ложку. (Сміх у залі. Оплески).

Слід розчарувати таких людей від самого початку. Їхні уявлення з комунізмом нічого спільного не мають. Комуністичне суспільство матиме найбільш розвинену техніку, найбільш розвинене та організоване виробництво, найбільш досконалі машини. Але управлятиме машинами людина. Без людини машини мертві. Тому точність, організованість, дисципліна – священне правило, обов'язкова норма поведінки кожного трударя. Свої обов'язки вони виконуватимуть не як у капіталізмі, коли лихо голоду їх підганятиме, а свідомо й добровільно. Кожен розумітиме свій обов'язок, вноситиме свою працю у створення як матеріальних, так і духовних благ. Усі радянські люди повинні працювати так, щоб, коли буде збудовано світлий дім комунізму, кожен міг би сказати: тут є й моя частка.

Класики марксизму-ленінізму наголошували, що комунізм не відгороджено стіною від соціалізму, це – дві фази однієї й тієї самої суспільно-

економічної формації, які відрізняються одна від одної ступенем розвитку економіки та зрілістю суспільних відносин.

Соціалізм розвивається на своїй власній основі. За всіх його колосальних всесвітньо-історичних досягнень соціалізм у багатьох сенсах – в економічному, моральному, правовому та у свідомості людей – ще має відбиток старого ладу, з надр якого він вийшов. Комунізм – це вищий і досконалий ступінь суспільного життя, і він може розвиватися лише тоді, коли достатньо зміцнів соціалізм. За комунізму буде повністю покинчено з усіма наслідками капіталістичного ладу.

Те, що комунізм розвивається на своїй власній основі, зумовлює особливості процесу його творіння. Перехід від капіталізму до соціалізму здійснюється в умовах класової боротьби, потребує ґрунтового зламу суспільних відносин, глибокої соціальної революції і диктатури пролетаріату. На відміну від цього, перехід до комунізму відбувається за відсутності експлуаторських класів, в умовах, коли всі члени суспільства: робітники, селяни, інтелігенція – крєвно зацікавлені в перемозі комунізму і свідомо прагнуть її. Тому природно, що будівництво комунізму здійснюється якнайдемократичнішими методами, шляхом удосконалення й розвитку суспільних відносин, відмирання старих і виникнення нових форм життя, їх переплетення та взаємовпливу. Суспільство вже не знатиме тих труднощів, які породжувалися класовою боротьбою всередині країни. Усе це дає можливість прискорити темпи суспільного розвитку в період переходу до комунізму.

Історичні рамки проекту Програми – 20 років. Чому ми зупинилися саме на цьому терміні? Під час обговорення проекту Програми дехто з товаришів запитував: чи не занадто великий час відведено для реалізації цього завдання? Ні, товариші. Для того, щоб підготувати суспільство до принципів комунізму, слід досягти колосального розвитку продуктивних сил, створити достаток матеріальних і духовних благ. А для цього перш за все потрібен час. Чаша комунізму – це чаша достатку, вона завжди повинна бути вкрай повною. Кожен повинен вносити до неї свою частку, і кожен з неї черпатиме. Було б невиправною помилкою дискредитувати запровадження комунізму, коли до цього не дозріли всі необхідні умови. Якщо б ми оголосили, що запроваджуємо комунізм в умовах, коли чаша далеко ще не є повною, то довелося б черпати не за потребами. Ми б лише скомпрометували ідеї комунізму, підірвали ініціативу трудящих і затримали б рух до комунізму. Ми керуємося суто науковими розрахунками. А розрахунки свідчать, що за 20 років ми побудуємо в основному комуністичне суспільство. (Т р и в а л і о п л е с к и).

Що означає в основному побудувати комунізм? Це означає, що:

- в *аѳііі ѳі ѳ* сфері буде створена матеріально-технічна база комунізму. Радянський Союз перевищить економічний рівень найбільш розвинених капіталістичних країн і займе перше місце з виробництва продукції на душу населення, буде забезпечено найвищий у світі життєвий рівень народу і створені умови для досягнення достатку матеріальних і духовних благ;

- у сфері *нї дїаєїї єб* відносин буде відбуватися ліквідація ще існуючих залишків між класами, їхнє злиття у безкласове суспільство трударів комунізму, здебільшого будуть ліквідовані істотні відмінності між містом та селом, а потім між фізичною й розумовою працею, зросте економічна та ідейна спільність націй, розвинуться риси людини комуністичного суспільства, що гармонійно поєднує у собі високу ідейність, широку освіченість, моральну чистоту та фізичну досконалість;

- у *її єб єїї є* сфері це означає, що всі громадяни братимуть участь в управлінні громадськими справами, в результаті якнайширшого розвитку соціалістичної демократії суспільство підготується до повної реалізації принципів комуністичного самоврядування.

Джерело : Хрущев Н. С. О Программе Коммунистической партии Советского Союза. Доклад XXII съезду КПСС 18 октября 1961 года / Никита Сергеевич Хрущев // Материалы XXII съезда КПСС. – М. : Госполитиздат, 1961. – С. 138–141.

Теорія анархізму. На відміну від комунізму, який ставиться до ідеї відміни держави як до мети, анархізм вимагає негайної відміни державної влади.

Політична філософія анархізму засновується на свободі та має на меті знищення всіх типів примусу й експлуатації людини людиною. Анархізм пропонує замінити співробітництвом індивідів владу (у тому числі й державну), яка існує внаслідок придушення одних людей іншими та завдяки привілеям одних щодо інших. Це означає, що, на думку анархістів, суспільні відносини й інститути повинні засновуватися на особистій зацікавленості, взаємодопомозі, добровільній згоді та відповідальності (що впливає з особистої зацікавленості) кожного учасника, а всі види влади (тобто примусу й експлуатації) повинні бути негайно ліквідовані.

Перші анархістські ідеї виникають ще в Стародавній Греції (окремі софісти та кініки) та Китаї (даосизм). Згодом вони поширюються в межах окремих християнських ересей (анабаптисти) та певних світських доктрин (ідеї Ж. Ж. Руссо про свободу й мораль). Інтуїтивно анархізм стає ідеологією українського запорізького козацтва.

Безпосередньо ж першим теоретиком сучасного анархізму був У. Годвін з його ідеєю соціалізму без держави. Першим же ідеологом, який назвав себе анархістом, був П'єр Жозеф Прудон, який визнавав анархію як «форму правління чи то конституції, за якої суспільна та індивідуальна свідомість, сформована за допомогою розвитку науки й закону, достатніх, щоб підтримувати

порядок і гарантувати всі свободи. У такому разі, як наслідок, заснування поліції, превентивних і репресивних методів, бюрократичного апарату, оподаткування тощо повинні були зменшитися до мінімуму. При цьому, особливо, форми монархії та підсиленої централізації зникають, щоб замінитися на федералістські установи та способом життя, заснованим на комуні»¹. (Комуною Прудон називав місцеве самоврядування).

Ідеї Прудона надихнули багатьох послідовників. Зокрема, у ХІХ–ХХ ст. виникло два напрями анархізму – індивідуальний (М. Штірнер, В. Таккер, Г. Д. Торо та ін.) та соціальний (М. Бакунін, П. Кропоткін, Р. Роккер). Саме три останні філософи були організаторами трьох найпотужніших напрямів соціального анархізму: анархоколективізму (М. Бакунін), анархокомунізму (П. Кропоткін) та анархосиндикалізму (Р. Роккер).

Ідеї анархістів значною мірою були реалізовані в Паризькій Комуні 1871 року. Проте найбільш потужний внесок у реалізацію анархістських ідей зробив прихильник анархокомунізму в Україні Н. Махно.

Приклад 9.4

Діяльність Нестора Махна в Україні

Свою специфіку мала й “Селянська Радянська республіка”, лідером якої був Нестор Махно. Ця суперечлива фігура оцінювалася по-різному ще з часів громадянської війни. Так, відомий більшовик С. Аралов називав феномен системою “...отаманства та батьковщини”. Практично те ж зазначає лідер білого руху А. Денікін, називаючи Махна відважним та дуже популярним розбійником і талановитим партизаном”. Сучасні ж українські мислителі, навіть визнаючи таланти та здібності Н. Махна, проте відносять його на периферію боротьби, відмовляючи йому в праві вважатися однією зі сторін громадянської війни: “Периферія дала цілий ряд низових провідників – свого роду феноменальних людей. Нестор Махно, наприклад, був надзвичайно здібний керівник, але при досить низькому інтелекті й повній відсутності будь-якого конструктивного суспільного ідеалу”. Проте сам Н. Махно у своїх спогадах чітко висловлюється щодо свого ідеалу радянської влади: “Влада Рад на місцях – це, за селянським світоглядом, означає, що вся влада і в усьому повинна ототожнюватися безпосередньо із свідомістю та волею трудящих; що сільські, волосні або районні Ради робочо-селянських депутатів є не більше й не менше як одиниці революційного поєднання та

¹ Анархизм [Електронний ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%B7%D0%BC>. – 27.03.2010 г. – Загл. с экрана.

господарського самоврядування”. Отже, у Н. Махна був свій суспільний ідеал. Інша річ, що, як цілком слушно стверджує російський дослідник В. Голованов, “махновщина... не могла реалізувати... свою, хоча й невеличку, конструктивну програму, не маючи на це ані матеріальних засобів, ані людей, ані (як би це зверху не звучало) духовної сили”.

Н. Махно розпочинав як голова місцевого селянського союзу в Гуляй-полі. Потім він став першим головою Гуляй-польської Ради робочих та селянських депутатів, а в червні, після початку заколоту генерала Л. Корнилова, – головою комітету врятування революції. Саме тоді в нього виникла ідея заміни донських козаків своїми гуляйпольцями. На думку М. Сацкова, такий крок міг призвести до створення своєрідної військової общини, яка “...маючи певні вольності та пільги, могла б захистити кордони нової революційної держави”. 25 вересня 1917 р. Н. Махно підписав декрет Ради про націоналізацію усієї землі в повіті та поділі її між селянами. Тобто фактично Махно реалізував ідеї Жовтневої революції достроково. У 1918 році Махно розпочинає боротьбу як із білими, так і з націоналістичними силами України, а в травні 1919 року в його повстанську анархістську бригаду “імені батьки Махно” вступає із своїм загоном Маруся Никифорова. На той час махновці формально входили до складу Задніпрянської радянської дивізії Українського фронту, хоча й зберігали права повної автономії (виборність командирів, анархістська ідеологія та боротьба під чорними знаменами анархії). А найголовніше – на території махновців накази більшовиків не виконувалися, і створення адміністративно-карних структур (НК, ревкомів, продзагони) Махно на своїй території не дозволяв. “Махновія” була державою в державі. Тут відбувався експеримент побудови анархістського суспільства. У липні 1919 року Махно, оголошений більшовиками “ворогом революції”, об’єднався з Н. Григор’євим. Між ними були розподілені обов’язки: Махно став головою Повстанської ради (свого роду диктатором), а Григор’єв – командуючим військами. Наприкінці 1919 року бригада “імені батьки Махно” розрослася до армії. Сам Махно та всі його організації формально підкорялися революційній військовій раді армії, яку очолював анархіст В. Волін. І хоча насправді усім керував Махно, який у раді лише затверджував свої рішення, однак і вона мала самостійний статус. Так, зокрема РВРА самостійно проводив культурно-масові заходи серед населення, мітинги, селянські з’їзди, розподіляв серед сіл награбоване. Армія «імені батьки Махно» була ліквідована протягом 1920–1921 рр., коли виступила проти заходів більшовицької влади щодо продрозверстки.

Джерело : Сухонос В. Інститут глави держави в Україні 1917–1921 років / В. Сухонос // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 4 (14). – С. 82–83.

Саме він у 1927 р. підтримав «Організаційну Платформу Загального союзу анархістів», підготовлену П. Аршиновим. Саме

відповідаючи на неї, «група руських анархістів у вигнанні» писала: «...були визнані: лібертарний комунізм як основна матеріальна й організаційна основа нового суспільства, синдикалізм (у широкому розумінні) як основний метод дії й організації цієї основи, індивідуалізм як мета і сенс усього цього процесу.

Було констатовано, що всі ці підходи – комунізм (лібертарний), синдикалізм, індивідуалізм – по суті, є всього лише трьома істотними елементами одного й того самого цілісного процесу: досягнення методами класової організації та класової дії трудящих мас («синдикалістський» метод) анархічного комуністичного суспільства, яке покликане служити необхідною соціальною базою для повного розквіту вільної індивідуальності»¹.

Сучасні прихильники анархізму вважають, що ідеї анархії (безвладдя), незважаючи на її схильність до хаосу, отримує так би мовити «друге дихання». На їхню думку, цьому значною мірою сприяють всесвітня Мережа та її складові: вільне розповсюдження комп'ютерних програм, вихідного коду, енциклопедій (особливо Інтернет-енциклопедій, які знаходяться в максимумно вільному доступі), вільний доступ до витворів мистецтва та результатів наукових досліджень, а також анархічні за своєю суттю такі проекти, як Freenet й «Венера» Ж. Фреско. Крім того, популярності анархістських ідей сприяють криза соціальної держави та крах авторитарних соціалістичних ідеологій, а також відродження анархістського профспілкового руху, який зможе згодом замінити державу.

Теорія глобалізму. На думку прихильників теорії глобалізму, сучасні органи управління, зокрема уряди, навряд чи зможуть ефективно працювати в майбутньому, більш складнішому суспільстві. Їхня організація застаріла і не відповідає часу, вони відрізняються бюрократизмом, інертністю мислення, їх склад часто змінюється, а в чиновників обмежений кругозір і відсутнє стратегічне мислення. Саме тому управління глобальними ускладненими системами будуть здійснювати більш гнучкі структури – транснаціональні корпорації (ТНК). Зокрема, саме ТНК візьмуть на себе деякі державні функції (охорона правопорядку, економічного регулювання тощо).

¹ Анархизм [Електронный ресурс] / Википедия, Свободная энциклопедия. – Режим доступа : <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B0%D1%80%D1%85%D0%B8%D0%B7%D0%BC>. – 27.03.2010 г. – Загл. с экрана.

Зокрема, один із дослідників проблем глобалізму Дирк ван Шлюс з Роттердамської школи менеджменту зазначав: «До 2020 року національні кордони виявляться стертими не лише з мап, а й із людської пам'яті. Культурні відмінності ще залишаться, але наддержавами будуть декілька транснаціональних корпорацій з колосальним впливом на економіку і політику. В них буде царювати найжорсткіший культ компанії з повним підпорядкуванням співробітників вищому менеджменту. Особисте життя стане невід'ємним від кар'єри, а люди будуть перш за все частиною своєї корпорації. На запитання, хто вони, відповідь буде щось на кшталт: “Я працюю на *Shell*, а ще я є голландцем”»¹.

Приклад 9.5

Про негативні наслідки глобалізму

Повну свободу збагачення та самореалізації в умовах ультралібералізму отримують не стільки енергійні особистості, скільки корпорації. А не до чого доброго це не призведе. Повна свобода обертається рабством. Мова про елементарне: корпорації – це немовби надособистості, що переважають звичайну людину силою та можливостями в мільйони разів. У корпорацій є колосальні капітали (свої та запозичені). У них – надмозок у вигляді армій аналітиків та наукових, дослідно-конструкторських підрозділів. У них – набагато кращі «зір та слух» завдяки великій кількості співробітників – збирачів інформації. Корпорації мають власні виробничі потужності – і це дає швидше втілення задумок. Корпорації мають гарних юристів і практично прямий доступ у найвищі коридори влади. При цьому їхнє керівництво не вибирається простими виборцями – та їм непідзвітне. Корпорації здатні діяти таємно, будучи при цьому (за внутрішнім устроєм) тоталітарними мегамашинами. До послуг корпорацій – увесь світ з його ресурсами, перетворений на єдине гральне поле.

Конкурувати звичайним людям з корпораціями в умовах повної лібералізації економіки – це все одно що милому плюшевому Чебурашці (чи ведмедику Тедді) потрапити до світу броньованих зубастих чудовиськ з гарними мізками та швидкою реакцією. Порвуть на клаптики вмиль.

Але замислимося: а до якої мети прагнуть звільнені «за Фрідманом» корпорації? Де закінчується еволюція суспільства, у якій корпорації лібералізовані?

Це – надмонополістичне, тоталітарне суспільство, де корпорації перш за все замінюють попередню демократичну державу. І де встановлюється режим терору серед невдоволених – та відвертої поліцейщини. Прагнення до повної свободи бізнесу призводить до повного рабства.

¹ Цит. за: Калашников М. Глобальный Смутокризис / Максим Калашников. – Мн. : Харвест, 2009. – С. 322.

Кожна корпорація за своєю натурою прагне придушити усіх конкурентів та зайняти монопольне положення у своїй ринковій ніші. І це вдало робиться. Де – злиттям та поглинанням. А де – й таємними операціями на підриб суперників. А часто ТНК просто підкупають чиновників, благо зарплата в губернатора американського штату (Іллінойс, Род Благоевич) 177 тисяч доларів на рік, а у вищих менеджерів ТНК – по 30, 40, а то й по 200 мільйонів доларів. Процес захоплення корпораціями реальної виконавчої влади (та підкуп ними законодавців) – процес об'єктивний. А від цього до прямого присмокування до бюджету, до влаштування «потрібних» воєн – буквально дюйм.

Приватні корпорації створюють власні армії та детективні структури, контррозвідку та розвідку, що є набагато ефективнішими та жорсткішими за державні аналоги. Вони приватизують право на насильство. І недалеко є той час, коли вони зможуть приватизувати владу...

Джерело: Калашников М. Глобальний Смутокризис / Максим Калашников. – Мн. : Харвест, 2009. – С. 518.

§ 3. Теорії відродження нації

Теорія національно-культурної автономії. Основоположниками цієї теорії були австрійські марксистки К. Реннер та О. Бауер. Згідно з їх поглядами джерелом та носієм національних прав мають бути не території, боротьба за які лежить в основі більшості між-національних конфліктів, а самі нації, точніше національні союзи, що утворюються на основі добровільного особистого волевиявлення, персональну належність громадян до того чи іншого союзу повинен був встановлювати інститут так званого кадастру (перепису), який утворювався на підставі особистих заяв повнолітніх громадян. У системі національно-персональної автономії кадастр одержував не менше публічно-правове значення, ніж територія для національно-відгородженої області.

При цьому створені на основі кадастрів національні співтовариства отримували статус юридичної особи, зобов'язуючись піклуватися про захист прав і задоволення культурних потреб нації (перш за все шкільної справи), видаючи та реалізуючи через свої законодавчі та виконавчі інституції закони в рамках діючої в зазначеній державі конституції. Для отримання необхідних фінансових коштів органи національного самоврядування отримували право оподаткування членів співтовариства. Таким чином, відбувалася деєтатизація сфери міжнаціональних відносин,

а національно-культурна автономія перетворювалася на важливий елемент формування громадянського суспільства.

Більше того, автори концепції вважали, що члени національних союзів повинні були формувати органи управління, які б представляли відповідну етнічну групу на загальнодержавному рівні, і це могло б покласти край політичному суперництву між партіями, що виступали від імені різних етнічних груп, оскільки «національності» могли б задовольнити свої «об'єктивні» потреби і без встановлення контролю над органами влади та територіальним управлінням.

Ідеї національно-культурної автономії частково реалізовані в таких країнах, як Австро-Угорщина, Росія та США. Проте повністю ідеї не були реалізовані ніде.

Приклад 9.6

Про причини національно-культурної автономії українців в Австро-Угорщині

Достатньо чітко українці усвідомлюють себе в Австрійській імперії. Це прозоро виявилось під час Краківського повстання в лютому 1846 року. Повстання розпочала «Польська демократична спілка». Захопивши владу у Кракові, вона намагається організувати загальне повстання в усій Галичині. Селянство ж, здебільшого українське, підтримує уряд Австрії – він відмінив кріпосне право! Селянство серйозно не сприймає демократичних гасел; воно вважає, що дворянами (в основному поляками) рухає невдоволення відміною кріпосного права і що взагалі довіряти їм не можна. Навіть спроба повстанців також оголосити відміну кріпацтва була невдалою спробою примазатися до вчинку «доброго імператора». У битві під Гдовом, при придушенні повстання в Кракові українське селянство не підтримувало польських повстанців і навіть допомагало австрійським військам.

27 лютого 1846 р. із Кракова вийшла процесія на чолі з керівником повстання Дембовським та священниками, які підтримали повстання. Австрійська піхота давно зайняла позиції, за інформацією українських селян, і відкрила вогонь. Дембовського було вбито одним із перших.

Під час революції 1848 року позиція українських селян також була абсолютно лояльною до австрійської монархії та ворожою до угорських та польських революціонерів. Імператор Австро-Угорщини Франц-Йосип, до честі його буде сказано, захотів винагородити лояльних підданих. Саме тоді в Австро-Угорщині виникло друкарство книг українською мовою, запрацювали українські школи.

Джерело: Бушков А. А. Россия, которой не было-2. Русская Атлантида : Историческое расследование / А. А. Бушков, А. М. Буровский. – Красноярск : БОНУС ; М. : ОЛМА-ПРЕСС, 2000. – С. 242–243.

Теорія національної держави. Прихильниками цієї теорії були італієць П. С. Манчині, німець А. Гітлер, бельгієць Лоран, росіяни О. Градовський та М. Данилевський, українці М. Міхновський, Д. Донцов, В. Липинський, М. Костомаров, Т. Шевченко та ін.

Ця теорія спочатку виникла як гасло створення національної держави в рамках формування національного ринку за часів феодалізму. Тоді вона мала позитивне значення і сприяла історичному прогресу.

Нині ця теорія набула поширення в країнах колишнього СРСР, Східної та Південно-Східної Європи. У деяких державах, наприклад, Естонії та Латвії, вона поступово набуває статусу офіційної доктрини.

Теорія національної держави може мати етнічний зміст і тоді вона стає небезпечною. Це пояснюється як її перетворенням на теорію національної винятковості (“Україна для українців”), так і породженням недовіри між людьми різних національностей. В умовах багатонаціональних держав це неминуче призводить до конфронтацій, насильства і ворожнечі.

Інший підхід, що апелює до поняття нації не як синоніма етносу, а як до політичної категорії, має позитивний потенціал, адже враховує реальний стан міжнаціональних стосунків та інтенси національно-етнічних меншин.

Приклад 9.7

А. Гітлер про перевагу національної держави над багатонаціональною імперією

У Німеччині мова йшла лише про подолання відомих політичних традицій, адже в культурному плані загальне підґрунтя існувало завжди. Насамперед найважливішою була та обставина, що німецька держава, якщо не враховувати невеликих чужих національних осколків, об’єднувала людей лише однієї нації.

В Австрії ж обставини були прямо протилежними.

Політичні спогади про власну минулу велич тут були абсолютно відсутніми в окремих націй, якщо не враховувати угорців. У будь-якому разі ці спогади належали лише до дуже віддаленого періоду і були стерті часом майже остаточно. З іншого боку, в епоху, коли національний принцип почав відігравати колосальну роль, в окремих частинах австро-угорської монархії почали формуватися націоналістичні сили, подолати які було тим важче, що в межах Австро-Угорщини насправді почали утворюватися національні держави. При цьому всередині цих національних держав домінуюча нація внаслідок свого споріднення з віддаленими національними

осколками в Австрії мала тепер більш притягальну силу для цих останніх, ніж австрійські німці.

Навіть Відень тепер не міг довгий час сперечатися зі столицями провінцій.

З того часу як Будапешт сам став великим центром, у Відня вперше з'явився суперник, завданням якого було не посилення монархії в цілому, а лише зміцнення однієї з її частин. Досить швидко цей приклад стали наслідувати також Прага, а потім Лемберг, Лайбах та ін. Коли ці колишні провінційні міста піднялися й перетворилися на національні центри окремих провінцій, тим самим були створені осередки дедалі більше і більше самостійного культурного розвитку. Національно-політичні прагнення тепер отримали глибоку духовну базу. Наближався момент, коли рушійна сила окремих націй стала сильнішою, ніж сила загальних інтересів монархії. Тим самим вирішилася доля Австрії.

З часів смерті Йосипа II цей хід розвитку висвітлювався дуже чітко. Швидкість цього розвитку залежала від цілої низки чинників, одні з яких були закладені в самій монархії, інші ж були результатом тієї зовнішньої політики, що в різні періоди проводила Австрія.

Щоб серйозно розпочати та завершити боротьбу за єдність цієї держави, залишалось лише вести вперту та нещадну політику централізації. Для цього насамперед слід було принципово ввести єдину державну мову. Цим було б підкреслено хоча б принцип формальної належності до єдиної держави, а адміністративним органам було б надано в руки технічний засіб, без якого єдина держава взагалі існувати не може. Лише в такий спосіб могла бути створена можливість за допомогою школи виховати протягом тривалого часу традиції державної єдності. Звісна річ, цього не можна було досягти протягом 10 чи 20 років. Тут потрібні століття. У питаннях колонізації взагалі вирішують не швидкість та натиск, а наполегливість і тривалий період.

Само собою, що при цьому не тільки адміністрування, а й усе політичне керівництво повинно було б відбуватися в суцільній єдності.

І ось для мене тоді було нескінченно повчально констатувати, чому цього всього не відбулося або, краще сказати, чому все це не було зроблене. Винуватцями краху австро-угорської імперії є лише ті, хто винен у цьому недогляді.

Більше ніж будь-яка інша держава, стара Австрія залежала від кругозору своїх правителів. Тут був відсутнім фундамент національної держави, яка сама по собі має більше сил для самозбереження навіть тоді, коли керівники держави опиняються не на висоті. Держава єдиної національності іноді протягом дивно тривалих періодів може переносити режим поганого управління, не гинучи при цьому. Часто може здатися, що в організмі вже зовсім не залишилося ніякого життя, що він уже помер чи відмирає, і раптом виявляється, що засуджений на смерть знову піднявся і став подавати ознаки дивовижної нескореної життєвості.

Зовсім іншою справою є така держава, що складається з різних народностей, у жилах яких не тече одна й та сама кров...

Джерело: Гитлер А. Моя боротьба. – М. : Витязь, 2000. – С. 62–63.

Запитання для самоконтролю до розділу 2

1. У чому полягає сутність теорії суспільного договору?
2. У чому полягає сутність історико-матеріалістичної теорії?
3. У чому вбачали причину виникнення держави прихильники теорії насильства?
4. Що таке технократія?
5. Що таке страти?
6. Де найбільш повно були реалізовані ідеї «корпоративної держави»?
7. Чим є держава за Марксом?
8. У чому полягає зміст теорії «держави загального благоденства»?
9. У чому полягає суть теорії техногенної держави?
10. У чому полягає сутність теорії правової держави?
11. Які існують різновиди теорії глобалізації?
12. Які основні засади комуністичної теорії відмирання держави?
13. Хто був прихильником теорії національної держави?

Розділ 3

СУТНІСТЬ,
ФУНКЦІОНУВАННЯ
І ФОРМА ДЕРЖАВИ

Державна влада

Поняття і методи здійснення державної влади • Основа державної влади
• Легітимність державної влади • Єдність, з'єднання і поділ влади

§ 1. Поняття і методи здійснення державної влади

Поняття влади

Влада – це здатність і можливість однієї людини нав'язувати свою волю іншій.

Категорія здатності і можливості означає уміння, основу або фізичну здатність здійснювати владу.

Уміння – наявність у того, хто має владу, необхідних навичок для її здійснення.

Наприклад, у фантастичному романі Роберта Сільверберга «Замок лорда Валентина» про правителя говориться: «Він був добре вихований, як і личить тому, кого від народження готують до високого становища, хто ґрунтовно вивчав історію, законодавство, принципи управління й економіку і менше – літературу і філософію»¹.

Основа – наявність у того, хто має владу, опори, на яку можна опертися.

Основа влади може бути *економічною* (особисте матеріальне багатство), *соціальною* (наявність підтримки в певних соціальних груп), *морально-ідеологічною* (особиста харизма лідера) або *легальною* (наявність законних основ для володаря здійснювати владу). Наприклад, економічною основою влади Рокфеллера є

¹ Сільверберг Р. Замок лорда Валентина : фантастический роман / Р. Сильверберг ; [пер. с англ. М. Коркина]. – СПб. : Агентство «СФИНКС СПб» ; М. : Объединение «ВКМЦ», 1993. – С. 348.

його майже 100-мільярдне багатство, і тому він має владу. Соціальною основою влади Дамдини Сухе-Батора була його опора на мільйони монгольських пастухів-аратів, які переважали в Монголії на початку ХХ століття. Морально-ідеологічною основою влади генерала Шарля де Голля були його особиста харизма і популярність у Франції як лідера французького Опору. Легальною основою влади королеви Великобританії Єлизавети II є її право на престол за принципом престолонаслідування.

Харизма – лідерство, засноване на виключних якостях обраної особистості, здатної вселяти віру та ентузіазм масам.

Фізична спроможність – відсутність у того, хто має владу, перешкод, пов'язаних зі здоров'ям, що здатні заважати цій особі здійснювати владу.

Наприклад, 1 березня 1953 р. між 22 і 23 годиною на дачі в Кунцево кремлівська охорона знаходить Й.В. Сталіна, який лежав на підлозі в ідальні. О 3-й годині ночі 2 березня Л.П. Берія і Г.М. Маленков не допускають до Сталіна лікарів. Їх допустили лише о 7-й годині ранку. Лікарі констатували великий інсульт. 5 березня 1953 р. о 21-й год 50 хв Сталін вмирає¹. У період із 2 березня по 5 березня він був живий і формально управляв всією радянською імперією. Однак віддавати накази через повний параліч не міг, а тому не мав фізичної можливості здійснювати владу.

Основними ознаками влади є такі:

- 1) влада – явище соціальне, тобто суспільне;
- 2) влада – невід'ємний атрибут суспільства на всіх етапах його розвитку;
- 3) влада може існувати й функціонувати лише в межах суспільних відносин;
- 4) здійснення влади завжди становить собою інтелектуально-вольовий процес;
- 5) відносини стосовно влади реалізуються в межах владовідносин – двосторонніх відносин, одна сторона яких є владарем, а інша – підлеглим;
- 6) влада завжди базується на відповідних ресурсах;
- 7) умовою наявності влади завжди є свідомо покора об'єкта влади.

¹ Данцев А. А. Правители России. ХХ век / А. А. Данцев. – Ростов н/Д : Феникс, 2000. – С. 83. – (Серия «Исторические силуэты»).

Структура влади. Структура влади складається з трьох елементів: суб'єкта, об'єкта і ресурсів.

Суб'єкт влади – це людина чи орган, що віддає розпорядження, нав'язуючи тим самим свою волю іншим учасникам владовідносин.

Структура суб'єкта влади складається з трьох елементів: інтерес, воля і сила влади.

Інтерес – зацікавленість суб'єкта в отриманні влади.

Інтерес може виявлятися подвійно: *влада заради влади* (характерно для правління Гая Юлія Цезаря) і *влада заради досягнення мети* (характерно для правління В. І. Леніна, що прагнув до світової революції і побудови комунізму). Коли особа втрачає інтерес до влади, вона, як правило, позбавляється самої влади. Наприклад, римський принцепс Луцій Корнелій Сулла втратив інтерес до влади і позбавився її.

Воля – здатність досягти влади.

Наприклад, Й. В. Сталін виявив незвичайну волю до влади в партії і здобув її, усунувши всіх потенційних конкурентів (Л.Д. Троцького, Г.Є. Зинов'єва, М.І. Бухаріна та ін.). Коли особа втрачає волю до влади, вона, як правило, позбавляється влади. Наприклад, 41-й президент США Джордж Буш, позбавившись волі до влади, втратив владу.

Сила – здатність утримати владу.

Наприклад, 42-й президент США Білл Клінтон зумів утримати владу у своїх руках навіть у несприятливих для себе умовах (скандал із Монікою Левінські). Коли особа втрачає силу своєї влади, вона, як правило, позбавляється самої влади. Прикладом є останній російський імператор Микола II. Виділяється три різновиди сили:

- 1) сила авторитету – особиста харизма лідера;
- 2) сила прямого примусу – насильство над людьми (терор);
- 3) ідеологічна сила – утримання влади за допомогою ідеології.

За вмінням здійснювати владу люди діляться на такі категорії:

- *геніальні політики* – поєднують у собі усі три елементи влади. Прикладами можуть бути: Й.В. Сталін; Шарль де Голль; Аугусто Піночет Угарте; герцог Ришельє; Тамерлан; Франклін Делано Рузвельт та ін.;
- *менш обдаровані політики* – сполучають у собі єдність двох елементів влади. Прикладами можуть бути М.С. Горбачов (інтерес і воля), Л.П. Берія (інтерес і сила), російський імператор Микола I (воля і сила);

- *люди, не здатні здійснювати владу*, – мають лише один елемент із структури влади. Прикладом може бути Л.Д. Троцький (інтерес).

Усе зазначене належить до так званої політичної влади, тобто влади як здатності суб'єктів політичної діяльності нав'язувати свою волю масам.

Об'єкт влади – це особа, яка відчуває на собі владний вплив і кориться йому.

Вплив суб'єкта влади на її об'єкт забезпечується за допомогою відповідних ресурсів.

Ресурси влади – це ті засоби, за допомогою яких забезпечується вплив на об'єкт влади відповідно до цілей суб'єкта.

Ресурси влади можуть бути утилітарними, примусовими та нормативними.

Утилітарні ресурси – це матеріальні та інші соціальні блага, пов'язані з повсякденними інтересами людей (гроші).

Примусові ресурси – це заходи кримінального та адміністративного впливу (вони ототожнюються з насильством).

Нормативні ресурси – це заходи впливу на внутрішній світ людини, ціннісні орієнтації та норми поведінки людини. Нормативні ресурси зазвичай забезпечуються за рахунок знань.

Насильство, гроші та знання становлять найвідомішу триаду ресурсів влади.

Приклад 10.1

Е. Тоффлер про класичну триаду ресурсів влади

У приватній сфері батько може відлупцювати дитину (використати силу), знизити суму, що видається на дрібні витрати, підкупити доларом (використовують гроші або їх заміновач) або, що буде найефективнішим, сформулювати дитячі цінності так, що дитина прагнула коритися. У політиці держава може заточити до в'язниці або піддати тортурам дисидента, фінансово покарати тих, хто її критикує, й оплатити підтримку, вона може маніпулювати правдою, щоб створити консенсус.

Подібно верстатам (що можуть створювати ще більше верстатів), сила, багатство та знання, які використовуються належним чином, можуть надати одній команді надзвичайно багато додаткових, більш різноманітних джерел влади. Відповідно, які б інструменти влади не експлуатувалися правлячою елітою або окремими людьми у їх приватних взаємовідносинах, сила, багатство і знання залишаються її основними важелями. Вони утворюють триаду влади.

Джерело : Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Элвин Тоффлер ; [пер. с англ. В. В. Белокоскова и др.]. – М. : АСТ, 2002. – С. 35.

При цьому знання посідають найвищий щабель серед ресурсів влади, адже, знаючи (володіючи певною інформацією), можна змусити об'єкт влади абсолютно щиро виконувати волю суб'єкта влади.

Приклад 10.2

Знання як ресурс забезпечення найкращої реалізації будь-якої справи

Гість нічого не відповів, ввічливо посміхнувшись.

– Ну то добре! – Господар дому енергійно кивнув. – Я зроблю вам університет. Дійсно найкращий у світі. Такий, що всі ахнуть. Але майте на увазі: це буде не зовсім такий університет, яким їх усі звикли бачити! Не тиха заводь для престарілих пасторів і теологів, що не бачать далі власного носа і з року в рік вбивають в голови студентів давно відомі істини! Ні! Знання – сила! Господь дав людині розум, щоб вона осягнула суть створених Ним речей...

Його гість сидів і мовчки дивився на промовистого господаря будинку, час від часу киваючи або ж підтримуючи його пристрасний спіч поодинокими репліками. Він читав «Новий органон», більше того, він переправив його своєму державцеві, і той надіслав йому великого листа з розгорнутими коментарями і вимогою придбати ще не менше п'яти екземплярів цієї праці. Так що зараз господар дому не повідомив йому нічого нового. Але хай... Як видно, йому потрібно висловитися. До того ж державець, схоже, вкотре *вгадає мрію*. Людина, яка сиділа перед ним, явно мріяла створити щось, здатне пережити його у віках. Але не просто аби що, ну щоб щось казали, а те, що рушить уперед головне породження її життя – процес пізнання людиною природи речей. Ну а що могло зробити це краще, як не створений нею та на її власний розсуд та розуміння університет?

– Так як? – спитав господар будинку, коли врешті-решт висловився. – Ваш пан надасть мені підтримку за таких умов?

– Повинен вас повідомити, – спокійно відповів гість, – що мій пан читав ваш «Новий органон».

– Ось як?

– Так, і оцінив його досить високо. І саме внаслідок свого погодження з висловленими там думками він і прийняв рішення доручити організацію університету саме вам. Так що ви можете повністю розраховувати на його підтримку.

– Мм... а клірики ортодоксів? Вони не наважаться мені заважати?

Гість заспокоїливо прикрив очі. Він не знав відповіді на це запитання, але був впевнений у тому, що державець щось вгадає...

Особняк гість залишив десь через годину, обговоривши з господарем будинку всі деталі, що спали йому на думку, і м'яко пояснивши те, що господарю на думку цього вечора так і не спало, зате були заздалегідь чітко продумані гостем. Сідаючи в карету, він раптово згадав розмову, що відбулася кілька років потому, коли він побував вдома з черговим особистим звітом...

Коли державець кожному зі своїх колишніх співучнів, яких зібрав у Білкіно, приділив час задля прощальної особистої бесіди. Тимофій пригадав лише одну її частину, саме коли мова зайшла про те, як якнайкраще справу зробити. Державець тоді йому дорікнув, що він завжди сам за все береться.

– Знаєш, Тимофію, – з легкою посмішкою спитав він, – як досягти того, щоб певна справа була зроблена якнайкраще?

Тимофій багато знав про це і багато міг би розповісти, але... того разу він заперечливо хитнув головою.

– Потрібно знайти людину, яка *знатна* зробити її якнайкраще і... дати їй усе для того, щоб вона змогла її зробити. І все.

Тоді Тимофій не зрозумів. Ну не те, щоб зовсім. Загалом, у теорії, він навіть був з усім згоден, але... Саме так, поряд існувало багато «але» – контроль, заохочення, покарання, управління та виправлення помилок тощо. Як же без цього? Але ось зараз, сьогодні, він раптово зрозумів, наскільки державець мав рацію. Якщо ти знайдеш людину, здатну зробити якусь справу якнайкраще, нічого цього не потрібно. Ані контролю, ані заохочень. Адже людина так влаштована, що найкраще за все робить те, що їй подобається, про що вона й сама мріє. І можливість робити це і буде для неї найкращим заохоченням. Та й взагалі за можливість займатися тим, про що вона мріє, людина готова ще й приплатити... Тимофій посміхнувся. Державець мав рацію – нате вам, відкриття зробив!

Він відкинувся на подушки карети, що зрушила з місця, і прикрив очі. Державець отримає свій університет, причому саме такий, який хоче. Тому що у світі є лише одна людина, здатна створити для нього такий університет. І її ім'я – сер Френсіс Бекон, барон Веруламський, віконт Сент-Олбанський, колишній лорд-канцлер, великий філософ і вчений. І... ця людина сьогодні *отримала можливість* зробити це.

Джерело: Злотников Р. В. Царь Федор. Орел расправляет крылья : [фантастический роман] / Р. В. Злотников. – М. : АЛЬФА-КНИГА, 2010 – С. 101–102, 104–105.

Поняття і ознаки державної влади. Існує кілька різновидів влади: сімейна, корпоративна, політична тощо.

Політична влада означає здатність і можливість суб'єкта політичної діяльності нав'язувати свою волю об'єкту політики.

Різновидами політичної влади є влада партійна і влада державна (див. табл. 10.1).

Державна влада – здатність держави нав'язувати свою волю громадянам країни.

Це визначення можна вивести з визначення самої влади.

Таблиця 10.1. Порівняльна характеристика державної і партійної влади

Державна влада	Партійна влада
Усезагальність	Корпоративна частковість
Обов'язковість настанов, аж до примушення	Морально-ідеологічна імперативність впливу
Суверенність	Регламентованість Конституцією та законами
Територіально організована	Можливість регіонального або міжнародного поширення впливу
Межа повноважень – державний кордон і громадянське суспільство	Межа повноважень – сфера впливу іншої партії, політичної сили
Альтернативна – безвладдя	Альтернативна – влада іншої ідеї, опозиція
Відповідність закону	Суб'єктивна доцільність
Мета – суспільні справи	Мета – перемога „наших”

Для державної влади притаманними є певні ознаки, що відрізняють її від інших різновидів політичної влади:

- 1) державна влада має *публічний* характер: вона є загальною для всього суспільства, поширюється на всіх його членів;
- 2) державна влада є *універсальною*. Вона забезпечує вплив на найширший спектр суспільних відносин. Це випливає з того широкого кола внутрішніх і зовнішніх функцій, які покладено на державу. Усі інші види влади зачіпають більш вузьке коло суспільних відносин;
- 3) державна влада характеризується *багатоманітністю ресурсів*, які вона використовує, та засобів, на які вона спирається. Йдеться, зокрема, про економічні, силові, соціальні, інформаційні ресурси державної влади та про засоби примусу, переконання, рекомендації, стимулювання тощо;
- 4) для здійснення державної влади як влади найбільш організованої необхідною є розгалужена, складна ієрархічна система органів та установ, що входять до *державного механізму*. Діяльність саме цих органів забезпечує цілеспрямованість, упорядкованість та координованість діяльності державного механізму;
- 5) державна влада є владою *територіальною* – вона виникає, існує, функціонує та здійснюється в межах чітко окресленої законом території;
- 6) одна з принципових ознак державної влади – її *суверенність*. Ця влада вирізняється своїм верховенством на певній території і незалежністю в зовнішніх відносинах;
- 7) у *часі* державна влада діє безперервно і постійно.

Методи здійснення державної влади. Державний режим

Методами здійснення державної влади називаються ті прийоми, за допомогою яких держава нав'язує свою волю громадянам країни.

Арсенал методів здійснення державної влади є досить різноманітним. Традиційно теорія держави і права розрізняє два методи здійснення державної влади – переконання і примус. Поєднуючись певним чином, вони супроводжують державу впродовж усього її шляху. Сьогодні до зазначених методів додається метод морального й матеріального стимулювання. Їх використання дозволяє державним органам впливати на інтереси людей і тим самим підкорювати їх своїй волі.

Переконання – це метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування в неї поглядів і уявлень, заснованих на глибокому розумінні сутності державної влади, її цілей і функцій.

Переконання має місце там, де особа, яка піддається переконанню, внутрішньо погоджується з протилежними доводами, тобто коли особа подумки відзначає, що опонент має рацію.

Переконувати – означає схилити суб'єктів до певної діяльності, що відповідала б їх волевиявленню, без силового тиску, розширюючи свободу вибору. Переконання є можливим за допомогою таких юридичних засобів, як суб'єктивні права, законні інтереси, пільги тощо. Переконання базується на зацікавленості, доказах законності та доцільності свідомої поведінки, що відповідала б нормам права і використовувалась як основний метод.

До важливих форм переконання належать правовиховна робота, обговорення законопроектів. У цьому сенсі великого значення набувають преамбули нормативних актів, що обґрунтовують цілі та завдання їх прийняття.

Стимулювання – це спонукання до певних дій, яким одночасно задовольняються інтереси суб'єкта влади.

Примус державної влади здійснюється в рамках так званого державного примусу.

Державний примус – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив повноважних органів і посадових осіб держави на особу з метою примусити її діяти з волі панівного суб'єкта, в інтересах держави.

Примушувати – означає схиляти людей до певної діяльності шляхом силового тиску (усупереч волі об'єктів влади), обмежуючи свободу їх вибору.

Державний примус буває двох типів – правовий і неправовий.

Правовий примус – державний примус, вид і ступінь якого чітко визначені правовими нормами і який застосовується в процесуальних формах (чітких процедурах).

Для державно-правового примусу характерні такі ознаки:

- 1) це більш жорсткий метод впливу на суб'єктів;
- 2) він є другорядним, тобто застосовується вже після переконання;
- 3) він реалізується в особливій процесуальній формі, що встановлюється в праві.
- 4) є не самоціллю, а засобом виправлення й перевиховання, тобто містить ознаки переконання правопорушника та інших членів суспільства в необхідності виконувати правові розпорядження.

Прикладом державно-правового примусу є кримінальна відповідальність за скоєння навмисного вбивства.

На відміну від правового примусу **неправовий** примус є формою державного свавілля.

Розрізняється два різновиди неправового примусу – прямий і завуальований.

Завуальований неправовий примус полягає в тому, що діяльність опозиційних сил ускладнюється внаслідок різних причин організаційного, морального, а іноді й правового характеру.

В умовах **прямого неправового примусу** державна влада взагалі не обмежується правом і спирається на методи відкритого терору.

Приклад 10.3

В. Сухонос про методи здійснення державної влади в умовах демократичного режиму

Оцінюючи різні державні режими, не слід вважати, що метод переконання характерний для демократичних держав, а державний примус – для так званих «антидемократичних». Обидва методи властиві всім видам державних режимів тією чи іншою мірою. Метод переконання як більш м'який метод здійснення державної влади досить поширений у країнах з демократичним режимом. Він використовується в тих випадках, коли люди морально готові прийняти нові погляди й ідеї. Але і державний примус є характерним для демократичних держав. Він застосовується в тих випадках, коли

індивід порушує норми права, захищені силою держави (наприклад, скоює злочин). І тут слід звернути увагу на різновиди державного примусу: державне свавілля і правовий примус, під яким розуміється той державний примус, вид і міра якого визначаються нормами права і застосовуються в чітких процедурах.

Відомо, що для держави з демократичним режимом характерним є правовий примус. Однак у ряді випадків при здійсненні своїх зовнішніх і внутрішніх функцій вона не відмовляється і від державного свавілля. Наприклад, з недавніх часів до демократичних держав були віднесені Сполучені Штати Америки. Однак сьогодні останні виступають на міжнародній арені в ролі своєрідного світового жандарма (як колись Російська імперія виступала в ролі «жандарма Європи»): вторгнення в Панаму; бомбардування Лівії; участь у бомбардуваннях Іраку і Югославії. У США донедавна також відмічалися прояви державного свавілля: маккартизм і сегрегація у 50-х; арешт активістів антивоєнного руху, що виступали проти неоголошеної війни у В'єтнамі в 60-х. Для усунення цих негативних явищ у деяких випадках було потрібне спеціальне рішення Верховного Суду США.

Джерело : Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : [монографія] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2003. – С. 38.

Сукупність прийомів та способів, за допомогою яких здійснюється державна влада (тобто методів здійснення державної влади), утворює категорію *державного режиму*.

Залежно від того, який метод домінує, усі державні режими можна поділити на лібертарні (домінують методи переконання), біхевіористичні (домінують методи стимулювання), консервативні (домінує правовий державний примус) і терористичні (домінує неправовий державний примус, тобто державне свавілля).

Лібертаризм передбачає невтручання держави в громадянські справи (насамперед, в економіку), і єдиним методом її впливу на суспільство може бути лише переконання.

Біхевіористичний режим передбачає певне втручання держави в справи суспільства за допомогою стимулювальних методів. Цей термін має своє «історичне» коріння. Річ у тому, що *біхевіоризм* – це напрям в американській психології та соціології, який пропонує не цікавитися внутрішнім станом людини, а досліджувати зовнішні стимули та зворотні реакції. Така постановка питання повинна була допомогти соціальним наукам подолати свою «гуманітарну обмеженість» і стати більш точною.

Консервативний режим спирається на традиції і для їх забезпечення дуже часто використовує державний примус. Однак в його умовах повага до традицій певним чином стає повагою до закону, а тому домінує правовий державний примус.

Терористичний режим передбачає певну відмову від традицій та права. Характерна для нього боротьба з супротивниками методами державного терору призводить до певного державного свавілля, тобто неправового державного примусу.

§ 2. Основа державної влади

Економічна, соціальна і морально-ідеологічна основа державної влади. Як і будь-який інший різновид влади, державна влада не може існувати без опори на економічне та соціальне підґрунтя. Зазначене підґрунтя є основою державної влади.

Умовно ця основа може бути економічною, соціальною та морально-ідеологічною.

Щодо *соціальної основи* державної влади, то саме вона забезпечує її стійкість. Державна влада функціонує у суспільстві, що поділяється на різні класи та інші соціальні спільноти з найрізноманітнішими інтересами. Без сильної та активно функціонуючої державної влади вони можуть розірвати суспільство на шматки.

Щоб цього не сталося, держава шукає підтримки в різних верств населення. Саме вони утворюють соціальну основу державної влади.

Аналізуючи *економічну основу*, слід зазначити, що державна влада насамперед заснована на владі економічній, адже в ній у концентрованому вигляді зосереджені економічні інтереси та потреби владного суб'єкта.

Економічною основою державної влади є майно, що знаходиться в державній власності: національний дохід, валютний резерв, податки тощо.

При цьому державна влада не лише спирається на зазначений економічний фундамент, а й охороняє існуючі форми власності, забезпечує порядок і сталість економічних відносин, захищає їх від свавілля та анархії.

Проте ці кроки державної влади можуть бути невдалими, якщо в суспільстві немає довіри до держави.

Приклад 10.4*Ф. Фукуяма про довіру*

Як правило, ми вважаємо, що мінімальний рівень довіри та чесності існує завжди, і не замислюємось над тим, що ці якості є невід'ємним компонентом повсякденного господарського життя, без яких економіка не зможе нормально функціонувати. Наприклад, чому в США люди здебільшого не залишають ресторан або таксі, не сплативши рахунок, і не відмовляються додати до вартості обіду п'ятнадцять відсотків чайових? Людина, що не сплатила рахунок, вчиняє протиправне діяння, і, звісно, у певних випадках люди остерігаються так вчиняти під страхом покарання. Але якби вони мали собі за мету, як стверджують економісти, забезпечити максимальне зростання власних прибутків, не беручи до уваги неекономічні чинники (пристойність чи моральні міркування), тоді кожного разу, заходячи до ресторану чи сідаючи в таксі, вони повинні були б оцінювати можливість вислизнути, не заплативши офіціанту або таксисту. Якщо витрати обману (сором або навіть юридична відповідальність) перевищують можливу вигоду (дармовий обід), тоді людина буде поводитися чесно; у іншому ж випадку вона буде прагнути втекти не заплативши. Якщо такий обман отримує широке розповсюдження, господарі будуть змушені нести додаткові витрати: наприклад, поставити на виході швейцара, щоб не випускав клієнтів, які не сплатили рахунок, або ж вимагати передоплату. І якщо зазвичай вони не роблять цього, отже, у суспільстві існує певний рівень чесності, що підтримується завдяки певним існуючим устоям та звичаям, а не лише на основі раціональних розрахунків.

Джерело : Фукуяма Ф. Доверие. Социальные добродетели и создание благосостояния / Ф. Фукуяма // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология / [ред. В. Л. Иноземцев]. – М. : Academia, 1996. – С. 147.

Зазначена довіра може існувати лише за умови наявності певної *морально-ідеологічної* основи державної влади, тобто тих уявлень у суспільстві про державну владу як зразково моральну, навіть якщо це не відповідає дійсності.

Ця основа забезпечується панівною в суспільстві ідеологією.

Державна влада й ідеологія. Державна влада, що спирається лише на насильство і примус, неміцна і недовговічна. Тому вона об'єктивно потребує ідеології.

Ідеологія – система ідей, тісно пов'язаних з інтересом панівного суб'єкта.

Є два головні різновиди ідеологій:

- 1) *релігійна* – заснована на релігійних вченнях і міфах (іслам в Ірані й Афганістані; синтоїзм у Японії);
- 2) *світська* – заснована на панівних у суспільстві теоріях і спрямована на досягнення певних міфічних ідеалів (світле комуністичне майбутнє, велика американська мрія).

Вимога відмови від ідеології (*деідеологізація*) як перепони на шляху до раціонально-прагматичної поведінки, яка орієнтована на реальні інтереси та достовірні факти, а не на цінності й утопічні прожекти, є неприпустимою. Річ у тому, що концепція деідеологізації сама страждає утопізмом, адже відмова від ідеології може бути лише частково умовною. Найчастіше мова фактично йде про відмову від однієї ідеології на користь іншої, що ледь-ледь стала модною.

Так, відмова від комуністичної ідеології на пострадянському просторі призвела до формування там ідеології поклоніння перед цінностями Заходу – вільною конкуренцією та ринком без державного втручання тощо. Умовно цю ідеологію можна назвати ідеологією західнізму.

Ця ідеологія також має свій ідеологічний апарат.

Приклад 10.5

О. Зінов'єв про ідеологічний апарат західнізму

В ідеології західнізму можна виділити три рівні – елітарний, пропагандистсько-просвітницький та побутовий. Перший рівень утворюють твори, що претендують на науковість, відсутність ідеології, творчість. Тут дійсно відбуваються і наукові відкриття – ідеологія використовує соки науки. Ідеологія тут одягається у форму високого професіоналізму. Професійний рівень стосовно окремих проблем, конкретних деталей, ерудованості та формального апарату тут є досить високим. Проте він поєднується з банальністю висновків, з ігноруванням об'єктивних законів соціального буття, із забобонами та упередженням.

Другий рівень утворюють велика кількість книжок, статей, лекцій та доповідей широкого кола спеціалістів, що зайняті навчанням студентів, виступами на конференціях, популяризацією та пропагуванням ідей, журналістикою. І третій рівень утворюють засоби людської діяльності, що так чи інакше могли бути носіями ідеології, – фільми, романи, телевізійні передачі, шкільні уроки, повсякденна пропаганда і навіть реклама.

Різниця між зазначеними рівнями є настільки значною на перший погляд, що ідеологи вищого рівня ніколи не визнають себе винними в тому, що вони виконують спільну справу спільно з ідеологами нижчого рівня. Однак

вони виконують спільну справу. Тут має місце поділ праці в інтересах виконання різноманітних функцій ідеологічної сфери. Одна річ – розробляти рафіновану ідеологічну ідею з урахуванням стану науки, суспільної свідомості, політичної та економічної ситуації, інша – доносити цю ідею до розуму обивателів, надаючи їй дещо примітивного вигляду.

Такий “вертикальний” розподіл функцій мав місце і в ідеології Радянського Союзу. Аристократи її, яким було дозволено бути запанібрата з західними колегами по професії, з презирством ставилися до рядових пропагандистів, що лаяли останніми словами західних колег радянських ідеологічних аристократів. Однак рядові пропагандисти лише розкривали суть того, що складали аристократи марксизму-ленінізму. Як про комуністичну ідеологію не можна судити лише за творами Маркса, Енгельса, Плеханова, Леніна та інших видатних теоретиків марксизму, а потрібно спуститися на рівень, який призначений для масового споживача, так і в аналізі ідеології західнізму, слід брати до уваги не лише елітарний, а й примітивний рівень споживання.

Джерело: Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / А. А. Зиновьев. – М. : Центрполиграф, 2000. – С. 366–367.

§ 3. Легітимність державної влади

Поняття і класифікація легітимності. Будь-яка влада поєднує в собі два начала – примушування до дій та узаконення права на таке примушування – легітимність.

Термін “легітимність” виник на початку XIX століття у Франції для характеристики державної влади як влади законної. Проте впродовж тривалого часу обсяг змісту цього терміна значно розширився. Легітимність стала означати не тільки законність походження та способу отримання влади, а й такий стан влади, коли громадяни (піддані) держави визнають (згодні, переконані) право зазначеної влади вказувати їм той чи інший спосіб поведінки. Із зазначеного також випливало, що існуючі державні інститути принаймні були не гіршими, ніж будь-які інші можливі інститути, і тому їм слід коритися.

Сучасне розуміння легітимності поєднало не лише моральний момент легітимності (переживання людей з приводу дії інститутів державної влади), а й законність формування зазначених органів, тобто їх утворення відповідно до процедури, передбаченої правовими нормами.

Легітимність – це прийняття населенням країни законної влади, а також визнання її права управляти соціальними процесами, готовність їй підкорятися.

Є три класифікації форм легітимності: за мотивами підпорядкування владі, за організаторами та за визнанням.

Так, *за мотивами підпорядкування владі* легітимність може бути традиційною, легальною або харизматичною, *за організаторами* – народною, зовнішньою та внутрішньою, *за визнанням* – ліберально-демократичною та прагматичною.

Ліберально-демократична форма легітимності полягає у визнанні влади, що сформувалася в результаті демократичних процедур.

Прагматична форма легітимності надає перевагу владі не стільки виборній, скільки здатній оволодіти складною ситуацією й підтримати суспільний порядок.

Народна легітимність – це визнання суспільством правомочності правлячої еліти, що може бути закріпленою як ідеологією чи традиціями, так і конституцією й виборами.

Зовнішня легітимність – це визнання державної влади окремої країни з боку інших держав, міжнародних організацій та тих впливових верств, що формують міжнародну суспільну думку.

Внутрішня легітимність, або легітимність для себе, – це те коло уявлень, яким держава виправдовує свою владу та заходи для її утримання.

Традиційна легітимність виникає завдяки звичаям, звичці коритися владі, вірі в непорушність та святість здавна

Таблиця 10.2. Форми легітимності

Форми легітимності	За мотивами підпорядкування владі	Традиційна
		Легальна
		Харизматична
	За організаторами	Народна
		Зовнішня
		Внутрішня
	За визнанням	Ліберально-демократична
		Прагматична

існуючих порядків. Традиційне панування характерне для монархії. Суттєва сила традиції призводить до того, що люди знову й знову відновлюють відносини влади та підпорядкування впродовж багатьох поколінь. За своєю мотивацією традиційна легітимність значною мірою подібна до відносин у патріархальній родині, що заснована на безперечній покорі старшим та на особистому, неофіційному характері взаємовідносин. Влада традицій є такою, що коли лідери порушують її, вони можуть втратити легітимність в очах народних мас. У цьому сенсі державна влада жорстко обмежена тією самою традицією, що й надає їй легітимності. Традиційна легітимність відрізняється особливою стійкістю. Тому, як вважають, для стабільності демократії корисним є збереження спадкоємного монарха, що підкріплює авторитет держави багатовіковими традиціями шанування влади.

Легальна, або раціонально-правова, легітимність заснована на добровільному визнанні встановлених правових норм, спрямованих на врегулювання відносин влади-підпорядкування. Найбільш розвиненим типом цієї форми легітимності є конституційна держава, у якій неупереджені норми чітко визначають правила її функціонування. З іншого боку, ці норми є відкритими для змін, для чого існують встановлені законом процедури. У системах подібної форми влада держави легітимізується своєрідним “царством закону”, і для обґрунтування своєї влади правлячі верстви зазвичай звертаються до чинного законодавства (конституції).

Харизматична легітимність заснована на вірі народу в надзвичайні якості керівника, якими він наділений Богом, тобто віра в його харизму. Тому він іноді навіть обожнюється, створюється культ його особи. Харизматична влада є відносно нестабільною порівняно з традиційною або легальною. Харизма міцно пов’язана з якостями особи, тоді як традиція і закон є фактами суспільного життя. Харизматичний спосіб легітимації часто використовується в епохи революційних змін, коли нова влада для визнання населенням не може спиратися на авторитет традицій або ж демократично виражену волю більшості. У такому разі свідомо культивується велич самої особи вождя, авторитет якого освячує інститути влади, сприяє їх визнанню та прийняттю населенням. Харизматична легітимність базується на емоційних, особистісних відносинах вождя і мас.

Приклад 10.6

О. Зінов'єв про легітимацію державної влади

...сутність легітимації полягає саме в її формальності. А завдання цієї формальності полягає в тому, щоб нав'язати людям усвідомлення непорушності влади і караності за непокору їй. Узаконювання влади є способом усвідомлення суспільством її сили та права на насильство, визнання чинника влади як такого, що знаходиться над підвладним. Ідея ж влади як захисника підвладного є явищем ідеологічним і відтвореним від цього завдання легітимації влади. Не випадково, повторюю, що навіть фактично сильні правителі та режими (не говорячи вже про слабкі) прагнули та прагнуть якось узаконити свою владу або опертися на якусь вже узаконену видимість влади. Якою б не була конституція, прийнята в Радянському Союзі у 1936 році, вона виконала своє історичне призначення, а саме – зробила радянську державність легітимною в очах всієї планети. Збереження монархії як елемента влади в демократичних країнах значною мірою є засобом її легітимації, а не визнанням монархії як необхідного елемента демократії, яким вона не є.

З цієї позиції будь-які викриття виборних процедур як показових, суто формальних, таких, що не змінюють існуючого становища, шахрайських, фіктивних тощо, позбавлені соціологічного сенсу. Якими б безвладними не здавалися виборні установи влади і якими б не були вибори, вони самим фактом здійснення та існування виконують свою головну функцію – функцію легітимації влади як державної. Остання повинна виглядати в очах суспільства як законна, а законність за своєю сутністю є формальною. І влада при цьому повинна усвідомлювати себе саме формально законною. Якщо ж цього немає, то влада не є державною.

Чому влада повинна бути узаконена? Адже ж не заради слова “державна”?! Потреба влади в узаконенні виникає не завжди, а лише за певних умов, а саме тоді, коли людське суспільство розростається, ускладнюється і розширяється в просторі настільки, що лише одними заходами насильства утримати владу над ним та зберегти єдність самої влади дедалі стає неможливим. Потрібно винайти та вбити в голови людей ідею, неначебто влада походить від якихось надлюдських сил або принаймні від сил поза даного суспільства (бог, стародавні правителі), а в разі виборної влади – виходить від певного народу, будучи втіленням його волі. Цим силам надавали роль засновників якогось закону, а в разі виборної влади зображують народ, що стоїть над кожною окремою людиною, немов вища сила, творець цього закону. Завдяки цьому винаходу невиконання розпоряджень влади і будь-який замах на неї стали розглядатися не як виступ проти конкретних осіб при владі та конкретних проявів влади, а проти знеособленого та надлюдського закону. Заміна ідеї божественної влади на ідею народу як на джерело влади була лише зміною форми легітимації влади.

Джерело: Зиновьев А. А. На пути к сверхобществу / А. А. Зиновьев. – М. : ЗАО Изд-во “Центрполиграф”, 2000. – С. 202–203.

Легальність. Юридичним виразом легітимності влади служить її легальність.

Легальність – нормативність, здатність втілюватися в нормах права, обмежуватися законом, функціонувати в рамках законності.

Право є найефективнішим механізмом здійснення державної влади внаслідок наявних лише в нього характерних ознак:

- відкритість, гласність використовуваних правових норм, законів;
- різноманітність застосовуваних в рамках права санкцій, що дозволяє вибрати найдоцільніші способи регламентації суспільного життя;
- право будує ієрархію відповідальності, чітко поділяючи права й обов'язки учасників правовідносин;
- відносна стабільність правових норм, малий ступінь їх залежності від свавілля та власних особливостей носіїв влади;
- досить жорстка фіксація в правових нормах прав та обов'язків учасників суспільних відносин, що вносить у їх діяльність необхідні для влади якості чіткості та визначеності.

Поняття і класифікація узурпації. Нелегітимна влада визнається узурпаторською.

Узурпація – насильницьке протизаконне захоплення влади будь-якою особою або групою осіб, а також присвоєння собі чужих владних повноважень.

Є два варіанти класифікації узурпації. Перший пов'язаний зі способом узурпації, другий – з її метою (див. табл. 10.3).

За способом узурпація виражається у терористичній та ненасильницькій формі.

Щодо класифікації *за метою встановлення*, то узурпація може бути деструктивною і конструктивною.

Терористична форма передбачає насильницьке протизаконне захоплення влади.

Як приклад можна навести ситуацію в Чилі, де 11 вересня 1973 р. в умовах гострої соціально-політичної кризи стався військовий переворот. Це був не звичайний заколот гарнізону, а добре спланована військова операція, центром якої було здійснення

Таблиця 10.3. Класифікація узурпації

Види узурпації	За способом	Терористична
		Ненасильницька
	За метою встановлення	Деструктивна
		Конструктивна

комбінованої атаки за допомогою авіації, артилерії і піхоти. За цими діями відчувалася рука висококваліфікованого військового фахівця, який методично й холоднокривно здійснював усі необхідні підготовчі кроки. Армія відразу ж зайняла всі державні й урядові установи. Було вжито певних заходів, щоб перешкодити виступу будь-яких регулярних військових частин на захист законного уряду. Усі офіцери, що відмовилися підтримати путч, були розстріляні. Під час операції військові зуміли блискуче проявити всі свої навички. Зокрема, авіація продемонструвала такий високий клас бомбометання, руйнуючи президентський палац, що це стало несподіваним для самого глави заклоту.

У ході цих бойових дій вбито конституційно обраного президента Чилі Сальвадоре Альенде, заарештовано й знищено тисячі мирних жителів. До влади в Чилі прийшла військова хунта на чолі з генералом Аугусто Піночетом Угарте.

На відміну від терористичної *ненасильницька* форма узурпації виражається в присвоєнні чужих владних повноважень.

У зв'язку з цим досить цікавим є приклад А. Гітлера. Річ у тому, що погляди, які пропагують його прихід до влади як законний, без будь-якого натяку на узурпацію, на нашу думку, не відповідають дійсності. Так, звісно, НСДАП на виборах 1932 року отримала 230 депутатських місць, тоді як інші партії – лише 145 мандатів. Однак це нічого не доводить, адже лідерами партії, крім А. Гітлера, були Г. Штрассер та Е. Рем. Хто з них найістотніше вплинув на виборців, сьогодні сказати важко. Проте той факт, що призначення під тиском провідних підприємців Німеччини, рейхспрезидентом П. фон Гінденбургом А. Гітлера рейхсканцлером виявилось вдалим, не викликає сумнівів. За часів виконання останнім обов'язків голови уряду в Німеччині ліквідовано безробіття, підвищено рівень життя широких мас та рівень охорони здоров'я, запроваджено класовий мир між працею та капіталом, якісна освіта стала доступною. Цілеспрямована політика сприяння материнству та дитинству виражалася в таких заходах, як

шлюбна позичка, турбота про вагітних, надання їм найкращих санаторіїв у мальовничих куточках Німеччини, створення груп підтримки жінок тощо. Проте після смерті П. Гінденбурга А. Гітлер присвоїв собі повноваження рейхспрезидента, оголосивши себе фюрером німецької нації. Ніхто ніколи не обирав А. Гітлера главою держави, а отже, у 1934 р. відбулася саме узурпація влади у формі присвоєння чужих владних повноважень.

Деструктивна узурпація спрямована на обмеження демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму тощо (див. приклад 5.6). Її прикладом також є “військова революція” травня 1961 р. в Республіці Корея на чолі з Пак Чжон Хі. Хунта ввела військовий стан, розпустила Національні Збори, закрила багато газет та журналів. Країною стала управляти Вища рада державної реконструкції, що складалася з 32 офіцерів. Пак Чжон Хі вважав, що економічний добробут в умовах Азії можливий лише на базі тоталітаризму з його обмеженням демократичних засад на користь економічному розвитку. Саме тому він розправився з опозицією, частину представників якої розстріляли, а близько 20 тисяч кинули до в’язниці¹.

Приклад 10.7

Преамбула та перші 8 пунктів постанови № 1 Державного комітету з надзвичайного стану в СРСР

З метою захисту життєво важливих інтересів народів та громадян Союзу РСР, незалежності й територіальної цілості країни, відновлення законності й правопорядку, стабілізації ситуації, подолання найтяжчої кризи, недопущення хаосу, анархії та братовбивчої громадянської війни Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР постановляє:

1. Усім органам влади й управління Союзу РСР, союзних та автономних республік, країв, областей, міст, районів, селищ та сіл забезпечити неухильне дотримання режиму надзвичайного стану відповідно до Закону Союзу РСР «Про правовий режим надзвичайного стану» та постанов ДКНЗ СРСР. У разі неспроможності забезпечити виконання цього режиму, повноваження відповідних органів влади й управління призупиняються, а здійснення їхніх функцій покладається на осіб, спеціально уповноважених ДКНС СРСР.

2. негайно розформувати структури влади й управління, воснізовані формування, що діють всупереч Конституції СРСР та законам СРСР.

¹ Вагман И. Я. 100 знаменитых тиранов / Вагман И. Я., Вукина Н. В., Мирошникова В. В. – Х. : Фолио, 2003. – С. 364.

3. Вважати надалі недійсними закони та рішення органів влади й управління, що суперечать Конституції СРСР та законам СРСР.

4. Призупинити діяльність політичних партій, громадських організацій та масових рухів, що заважають нормалізації обстановки.

5. У зв'язку з тим що Державний комітет з надзвичайного стану в СРСР тимчасово бере на себе функції Ради Безпеки СРСР, діяльність останньої призупиняється.

6. Громадянам, установам і організаціям негайно здати всі види вогнепальної зброї, боєприпасів, вибухових речовин, військової техніки та обладнання, що незаконно в них зберігаються. МВС, ҚДБ та Міністерству оборони СРСР забезпечити жорстке виконання зазначеної вимоги. У разі відмови – вилучати їх у примусовому порядку з притягненням порушників до суворої кримінальної й адміністративної відповідальності.

7. Прокуратурі, МВС, ҚДБ та Міністерству оборони СРСР організувати ефективну взаємодію правоохоронних органів і Збройних Сил з приводу забезпечення охорони громадського порядку та безпеки держави, суспільства і громадян відповідно до Закону СРСР «Про правовий режим надзвичайного стану» та постановою ДКНС СРСР.

Проведення мітингів, вуличних маршів, демонстрацій, а також страйків не допускається.

У разі необхідності запроваджувати комендантську годину, патрулювання території, здійснювати огляд, вживати заходів щодо посилення прикордонного й митного режиму.

Узяти під контроль, а в разі необхідності під охорону найважливіші державні й господарські об'єкти, а також системи життєзабезпечення.

Рішуче припиняти поширення підбурюючих чуток, дії, що провокують порушення правопорядку та розпалювання міжнаціональної ворожнечі, непокора посадовим особам, які забезпечують дотримання режиму надзвичайного стану.

8. Встановити контроль над засобами масової інформації, поклавши його на спеціально створений орган при ДКНС СРСР.

Джерело: Путч. Хроника тревожных дней / сост. А. Виноградов, Г. Павловский. – М. : Прогресс, 1991. – С. 10–11.

На відміну від деструктивної *конструктивна* узурпація є менш відомою. Її мета полягає у відновленні або встановленні демократичних засад політичного життя, політичного плюралізму, свободи для ЗМІ, а також у поваленні існуючої диктатури тощо. Прикладом конструктивної узурпації є “революція гвоздик” квітня 1974 року в Португалії, яка усунула від влади генерала М. Каетану. Переворот здійснили молоді офіцери з “Руху збройних сил”. У результаті сили безпеки були нейтралізовані,

а війська зайняли ключові міністерства, радіостанції, пошту, телефон та аеропорти. Ранком 25 квітня на вулиці Лісабону вийшли португальські громадяни, які вітали солдат і засовували їм у дула гвинтівок гвоздики. Ввечері диктатор М. Каетану здався новій владі, а наступного дня виїхав із Португалії. Так закінчилася диктатура Салазара-Каетану, що тривала з 1926 року.

Приклад 10.8

В. Сухонос про легітимацію і легалізацію узурпації державної влади

У 1973 році А. Піночет Угарте, скинувши збройним шляхом президента Чилі Сальвадоре Альєнде, узурпував владу. 17 грудня 1974 р. Піночет сам стає президентом Чилі. Під тиском американської адміністрації Дж. Картера в 1978 році в Чилі проводиться референдум на підтримку військової диктатури. Вміло використовуючи антиамериканські настрої чилійців, їх любов до виборів, поняття суверенітету і гідності нації, а також, можливо, підтасовуючи факти при підрахунку голосів, Піночет одержав переконливу перемогу: 75% голосів на свою підтримку. Тим самим режим одержав видимість легітимності. У 1980 році він закріпив її, прийнявши на референдумі нову конституцію. Режим стає легальним. І лише через 15 років після встановлення диктатури 5 жовтня 1988 р. 52% чилійців відмовили в довірі уряду А. Піночета Угарте, і режим втратив свою легітимність.

Джерело: Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : монографія / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2003. – С. 61.

§ 4. Єдність, з'єднання і поділ влади

Поділ влади

Принцип поділу влади – це раціональна організація державної влади в демократичній державі, за якої здійснюються гнучкий взаємоконтроль і взаємодія вищих органів держави як частин єдиної влади через систему стримувань і противаг.

Уперше ідея поділу влад почала розроблятися в Елладі в працях Аристотеля. Вагомий внесок у неї в епоху Революції здійснив англійський філософ Дж. Локк у своїй праці “Два трактати про врядування”, де поділив владу на законодавчу і виконавчу. Остання ж, у свою чергу, ділилася на власне виконавчу і федеративну.

Приклад 10.9

Дж. Локк про співвідношення виконавчої і федеративної влади

Ці дві влади, *виконавча* та *федеративна*, хоча насправді й відрізняються одна від одної, бо одна охоплює *виконання внутрішніх законів* суспільства, тобто стосовно всього того, що є його частинами, а друга містить у собі управління *зовнішньою безпекою та інтересами суспільства* у відносинах з усіма тими, від кого воно може отримати вигоду чи зазнати шкоди, – ці дві влади майже завжди об'єднані. При тому що *федеративна влада* за доброго чи кепського її здійснення може мати величезне значення для спільнотворення, усе ж вона значно менше піддається управлінню давніше ухваленими постійними конкретними законами, ніж влада *виконавча*; і тому для суспільного блага вона мусить бути залишена на розсуд та мудрість тих, в чиїх руках вона перебуває. *Законои*, які стосуються відносин підданих між собою, скеровуючи їхні дії, цілком можуть бути скеровані *заздалегідь*. Але те, що має бути зроблене по відношенню до *іноземців*, багато в чому перебуваючи в залежності від їхніх дій, а також від різних намірів та інтересів, мусить бути великою мірою залишене *розсудливості* тих, кому цю владу довірено, аби для блага спільнотворення при її використанні вони застосували краще з того, на що здатні.

Джерело: Локк Джон. Два трактати про врядування / Джон Локк ; [пер. з англ. О. Терех, Р. Димирець]. – К. : Основи, 2001. – С. 208.

Проте сучасна теорія поділу влад оперує концепцією Ш.-Л. Монтеск'є, який поряд із законодавчою і виконавчою владами виділяв владу судову.

Законодавчу владу він вважав за потрібне передати відповідному представницькому органу, що складався б з двох палат – “зборів”: збори знатних та збори представників народу, кожні з яких “...мало б свої окремі одне від одного наради, свої окремі інтереси та цілі”¹. Виконавча ж влада має бути передана монарху внаслідок того, що “...цей бік урядування, який майже завжди потребує швидких дій, краще виконується одним, ніж багатьма; навпаки, усе, що залежить від законодавчої влади, найкраще здійснюється багатьма, ніж одним”².

Історія знає кілька варіантів поділу влади. Найпершим варіантом був поділ влади на світську і релігійну в межах функціональної

¹ Монтеск'є Ш. Л. О духе законов / Ш. Л. Монтеск'є // Монтеск'є Ш. Л. Избранные произведения / Ш. Л. Монтеск'є ; ред. М. П. Баскин ; Акад. наук СССР, Ин-т философии ; пер. с фр. – М. : Политиздат, 1955. – С. 294.

² Там само. – С. 295.

дуархії. Так, у Священній Римській імперії існував поділ влади на світську владу імператорів та королів і релігійну владу римських пап.

Приклад 10.10

Шарль-Луї Монтеस्क'є про поділ влади

Якщо влада законодавча і виконавча буде об'єднана в одній особі чи установі, то свободи не буде, оскільки буде існувати небезпека, що цей монарх або сенат стане створювати тиранічні закони для того, щоб так само по-тиранічному застосовувати їх.

Не буде свободи і в тому разі, коли судова влада не відокремлена від законодавчої та виконавчої. Якщо вона поєднана з законодавчою владою, то життя і свобода громадян виявляться у владі свавілля, адже судді будуть законодавцями. Якщо ж судова влада поєднана з виконавчою, то суддя отримує можливість стати гнобителем.

Джерело: Монтеस्क'є Ш.-Л. О духе законов / Ш.-Л. Монтеस्क'є // Монтеस्क'є Ш.-Л. Избранные произведения / Ш.-Л. Монтеस्क'є ; ред. М. П. Баскин ; Акад. наук СССР, Ин-т философии ; пер. с фр. – С. 290.

Проте, на нашу думку, це був так званий вертикальний поділ влади. Такий поділ зараз існує в Ісламській республіці Іран, де є вищий релігійний керівник – рахбар та глава виконавчої влади – президент.

Щодо горизонтального поділу, то він залежить від існуючої форми правління. Так, у парламентських формах правління (як монархії, так і республіки) може існувати поділ влади на партійну та адміністративну. *Партійна* влада реалізується парламентською більшістю (можливо, навіть коаліційною) та утвореною нею урядом, тобто партійна влада – це влада партії чи блоку, що переміг на виборах.

Адміністративну ж владу здійснює позапартійна професійна бюрократія, що організована в систему органів виконавчої влади. Склад функціонерів адміністративної влади не змінюється залежно від того, яка партія отримує владу і формує уряд. Адміністративна влада діє на підставі законів та підзаконних актів, а не партійних рішень. Вона не підкоряється політичним рішенням, якщо вони не отримують законодавчого оформлення.

У президентських республіках (США, держави Латинської Америки) влада поділяється на законодавчу, виконавчу і судову.

Законодавча влада (парламент) – прийняття законів і бюджету. Саме законодавча влада, як це видно з назви, повинна приймати закони. Щодо бюджету, то в Україні він, як правило, приймається в межах “Закону про Державний бюджет України”.

Судова влада виконує функції арбітра в суперечках про право. Основним завданням судової влади є вирішення суперечок про право за допомогою правосуддя. Суди вирішують питання про законність того чи іншого рішення і в разі їх незаконності суди їх відмінюють.

Виконавча влада (президент і уряд) – оперативне вирішення проблем, організація виконання законів, право вето. Іноді говорять про те, що виконавча влада виконує закони. На наш погляд, це не так, адже закони повинні виконувати всі. Для характеристики виконавчої влади більш підходить “організація виконання законів”: прийняття відповідних рішень, постанов, указів тощо, які забезпечують реалізацію нормативно-правових актів.

Функції виконавчої влади поділяються на основні та допоміжні.

Основні функції виконавчої влади мають глобальне значення для життя суспільства. До сучасних основних функцій належать:

- 1) функція охорони громадського порядку та забезпечення національної (державної) безпеки;
- 2) регулятивно-управлінська функція – діяльність державних органів та установ з приводу керівництва економікою, фінансами, культурою, освітою, охороною здоров’я, обороною, внутрішніми та зовнішніми справами держави;
- 3) функція забезпечення прав і свобод громадян.

Допоміжні функції мають інструментальний характер і спрямовані на обслуговування кожної з основних функцій. Це – нормотворча, оперативно-виконавча та юрисдикційна.

Нормотворча функція полягає у виданні органами виконавчої влади нормативних актів державного управління.

Оперативно-виконавча функція полягає в тому, що органи виконавчої влади забезпечують реалізацію правових норм, які містяться як у законах, так і в підзаконних актах.

Юрисдикційна функція виконавчої влади – це діяльність її органів з приводу застосування адміністративних, дисциплінарних, матеріальних та фінансових санкцій до громадян і

працівників апарату державного управління, що скоїли правопорушення.

Поділ влади в парламентських формах правління умовно можна назвати *німецькою* системою, а в умовах президентської – *американською* системою поділу влади.

Поділ влади є функціональною ознакою правової держави. Це обумовлено самою необхідністю поділу повноважень, тим, що державі властива агресивність та системою стримувань і противаг.

Необхідність поділу повноважень пояснюється тим, що надмірна концентрація повноважень в руках одного органу чи особи неможлива через недостатню кваліфікацію того чи іншого робітника, адже він не здатен керувати всім. Крім того, необхідною є певна спеціалізація органів: міністерство закордонних справ повинно займатися відносинами з іншими державами, а міністерство охорони здоров'я організацією охорони здоров'я громадян.

Агресивність держави як чинник, що обумовлює необхідність поділу влади, можна висвітлити, коли згадати, якщо влада не поділена, то агресія спрямована назовні (на інші держави або на народ). Якщо влада поділена, то влади спрямовують агресію одна на одну, а народ та інші держави не страждають. До речі, саме відсутність поділу влади в зовнішній політиці іноді призводить до її агресивності.

Система стримувань і противаг є гарантом проти узурпації влади будь-якою з гілок державної влади і водночас утворює певний механізм їх взаємодії, що сприяє взаємному інформуванню та стримуванню, пошуку прийнятних варіантів під час підготовки урядових та законодавчих заходів.

На систему стримувань і противаг впливають зовнішні чинники, розподіл повноважень, поділ функцій держави, різні терміни функціонування будь-яких державних органів та особливі повноваження судової влади.

До *зовнішніх* чинників належать інші держави, політичні партії, рухи тощо. *Розподіл повноважень* на користь якоїсь однієї з влад – законодавчої (представницької) чи виконавчої (адміністративної) – ламає всю систему стримувань і противаг. Так, збільшення повноважень представницької влади, що складається з непрофесіоналів, в умовах низької правової культури населення призводить до того, що органи представницької влади намагаються втручатися в усі справи, до яких зможуть дотягнутися.

Водночас ухил у бік адміністративної влади може призвести до бюрократизації державного механізму й істотного зростання бюрократизму.

Поділ функцій держави також суттєво впливає на систему стримувань і противаг. Так, Конгрес США ухвалює закони, які не повинні суперечити Конституції (за винятком так званих “поправок до конституції”). Якщо ж вони їй суперечать, то Президент США має право їх не підписувати. Тоді відповідний білл (так називаються законодавчі акти США) не стає законом. Якщо ж Президент підписав його, то Верховний Суд США може його відмінити як антиконституційний. Крім того, відповідні законодавчі акти повинні бути затверджені конгресами окремих штатів. Це заважає узурпації влади Конгресом США. Щодо Президента, то він не може узурпувати владу, тому що Конгрес має право прийняти бюджет і не дати Президентові грошей на його політику. Крім того, є ще Верховний Суд США, який може відмінити акти Президента. Класичним прикладом цього є доля “Нового курсу” Ф.Д. Рузвельта, коли з 1933 по 1936 рік ціла низка законопроектів і реформ, схвалених Конгресом з ініціативи Рузвельта, була визнана Верховним Судом США неконституційними, а, отже, недійсними, адже в них вже не було потреби. Для боротьби з Верховним Судом президент Ф.Д. Рузвельт розробив план заміни консервативно настроєних судів тими юристами, що прихильно ставилися до «нового курсу» і до нього особисто. У 1937 році він, скориставшись похилим віком більшості членів Верховного Суду, запропонував, щоб ті члени Верховного Суду, які досягли 70 років, подавали у відставку. У разі ж їхнього опору Рузвельт намагався одержати право призначати додаткових членів, щоб нейтралізувати опозицію тих п’ятьох членів Верховного Суду, що постійно голосували проти рузвельтовських реформ. За активної підтримки консервативного крила демократичної партії республіканцям вдалося завдати Рузвельту першої серйозної поразки в сенаті, проваливши його план цієї реорганізації. Система стримувань і противаг – у дії. Щодо Верховного Суду США, то він не здатен узурпувати владу, адже організацію виконання судових рішень покладено на органи виконавчої влади.

Різні терміни функціонування окремих державних органів дозволяють існувати без особливих перебоїв різним інститутам держави. На прикладі України це можна пояснити таким чином: термін повноважень Верховної Ради України та Президента

України – 5 років, а Конституційного Суду України – 9 років. Це дозволяє державному апарату функціонувати без перебоїв.

Щодо *особливих повноважень судової влади*, то, як показує досвід США, де на найвищому рівні реалізовано принцип поділу влади на законодавчу (двопалатний конгрес), виконавчу (президент та його адміністрація) і судову (Верховний суд США), останній необхідно розглядати не лише як інститут судової влади, а як інститут політичної системи.

Крім того, вплив судової влади в США на політику реалізується в певних юридичних рамках, які відображають особливості американського конституціоналізму, історичного розвитку країни і специфічні риси американської державності. Суди США, здійснюючи функцію судового контролю, створюючи судові прецеденти, здатні своїми рішеннями брати активну участь в політичному житті держави і робити свій внесок у реалізацію політичного курсу держави. Головна особливість участі американських судів у політичному процесі полягає в тому, що значна частина політико-управлінських рішень, прийняття яких у більшості інших держав є прерогативою законодавчих органів та уряду, у цій державі приймається саме в судовому порядку. Головну роль у цьому процесі відіграє Верховний суд США. Наприклад, у 1935 році Верховний Суд США визнав введені під тиском Ф.Д. Рузвельта 16 липня 1933 р. Законом “Про відновлення національної економіки” кодекси справедливої конкуренції такими, що порушують Конституцію США. Розглядаючи справу «Птахоторгова корпорація Шехтера проти Сполучених Штатів Америки», Верховний Суд вирішив: «Якщо ділова діяльність, значення якої не поширюється за межі того чи іншого штату, може взагалі вважатися законним об’єктом федерального контролю, то встановлення меж втручання держави в цю діяльність перетворюється з питання про використання влади в питання про довільну дискримінацію. Ми вважаємо, що спроба використовувати положення кодексу для встановлення тривалості робочого дня і рівня заробітної платні осіб, які працюють по найманню в позивачів, зайнятих веденням справи, значення якої не виходить за межі одного штату, не є законним використанням федеральної влади»¹.

¹ Из материалов Верховного Суда по делу «Птицоторговая корпорация Шехтера» против Соединённых Штатов Америки 1935 г. // Хрестоматия по всеобщей истории государства и права / ред. К. И. Батыр и Е. В. Поликарпова. – М. : Юрист, 1996. – Т. 2 : Документы Нового и Новейшего времени. – С. 309.

І нарешті, дані соціологічних досліджень доводять той факт, що сила судової влади полягає в повазі до неї і до винесених судових рішень. Таке ставлення до судової влади з боку державних органів, пересічних громадян та юридичних осіб формується тривалий час й існує передусім у країнах з давніми демократичними традиціями, там, де утверджується принцип верховенства права.

Єдність влади. Проте весь цей поділ влади можна вважати не лише засобом її обмеження, а й показником єдності влади, внутрішньо розділеній внаслідок поділу функцій. Тобто державна влада є єдиною тому, що вона здійснюється державним апаратом у цілому і не існує кількох “державних влад”, які конкурують одна з одною.

Як явище єдність державної влади виникає від початку зародження держави. Воно визрівало як інтегрована влада, що ліквідувала родовий лад з його партикуляризмом (відособленістю за родами).

Єдність державної влади насамперед означає, що в державі не може бути дві, три або більше різних влад, неоднакових за своєю природою, принциповими ідеями та такими, що мають відокремлені засоби державного примусу.

Державна влада є єдиною. У минулому єдність державної влади мала персональний характер. Стародавні деспоти, необмежені монархи Середньовіччя, фюрер (вождь) нацистської Німеччини, дуче (вождь) фашистської Італії, каудильйо Іспанії та деяких країн Латинської Америки, довічні президенти зосереджували у своїх руках всю повноту державної влади.

На відміну від персонального у Новий час затвердився колективістський підхід до єдності державної влади, згідно з яким уся влада належить народу.

На сьогодні існує три різновиди ідеї єдності державної влади:

- 1) *соціальна єдність*, яка випливає з єдиної природи панівних (домінуючих) у суспільстві соціальних груп. Найпоширенішим варіантом такої єдності є народний суверенітет;
- 2) *єдність основних цілей і напрямів діяльності* всіх органів держави, що обумовлено необхідністю узгодженого управління суспільством, без чого воно може бути втягнуто в стан анархії та розпаду, а різні цілі в діяльності вищих органів держави можуть призвести до їх збройного протистояння;

3) *організаційно-правова єдність* означає створення системи органів держави з їх ієрархією та розподілом повноважень.

Саме в межах організаційно-правової єдності можуть існувати такі принципи, як поділ і з'єднання влади.

З'єднання влади. *З'єднання влади* – це об'єднання законодавчої та виконавчої (а іноді й судової) влади в одному органі. Ухвалюючи закон, такий орган сам стане організовувати його виконання.

З'єднання влади існувало в межах загальної системи Рад, що офіційно існувала в СРСР. З погляду такого підходу органами державної влади були лише Ради депутатів (робочих, солдатських та селянських депутатів; депутатів трудящих; народних депутатів тощо). Уся повнота влади належала системі Рад, що складалася з Верховних Рад (СРСР та союзних і автономних республік) та місцевих Рад. Ради були всевладними внаслідок того, що вони отримували повноваження безпосередньо від народу (пролетаріату, трудящих тощо). Усі інші органи формувалися та контролювалися Радами. Усі ці органи, що створювалися “Радянською владою”, не вважалися органами державної влади і поділялися на органи державного управління, суди та прокуратуру. Функціонери органів державного управління, суду та прокуратури могли бути одночасно депутатами Рад, законодавцями. У цьому разі виконавці законів, виступаючи у ролі законодавців, повинні були піклуватися про якість рішень, що їм належало виконувати.

Принцип з'єднання законодавчої, виконавчої та судової влади виявився досить живучим, оскільки подібне рішення має такі переваги:

- 1) забезпечує оперативне вирішення будь-яких питань. У роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. з'єднання влади в руках Державного комітету оборони дозволило об'єднати зусилля проти німецької навали, адже ДКО сам приймав рішення, що мали силу закону, і створював усі умови для їх виконання. Таке об'єднання забезпечило оперативне вирішення всіх питань щодо знищення агресора;
- 2) виключає можливість перекладати відповідальність і провину за помилки на інші органи, адже якщо сам прийняв рішення, сам його виконав, то й сам повинен відповідати за його наслідки. Це саме стосується й органів;
- 3) «звільняє» від боротьби з іншими органами за обсяг владних повноважень. З'єднання влади в руках одного органу

не дозволяє боротися за обсяг владних повноважень, адже сам з собою не станеш боротися.

Приклад 10.11

І. Каганець про переваги з'єднання влади

Насаджена в Україні “демократична” система державного управління з горизонтальним розподілом влад – це не що інше, як результат організаційної війни. З погляду законів менеджменту нинішня система державної організації є повним абсурдом, оскільки, повторимося, розділити можна роботу і права, але відповідальність не ділиться в принципі (там, де відповідає більше одного, уже не відповідає ніхто). Розпорощення влади і, як наслідок, її безвідповідальність та корумпованість створюють сприятливі умови для прихованої агресії з боку сконсолідованої і цілеспрямованої сили (іншої держави, ТНК, тоталітарної секти), яка не переймається псевдodemократичними ілюзіями. Злет державотворчої потуги українських етносів завжди відбувався при застосуванні ними традиційної для України гетьманської моделі – Гетьманату. “Українська модель” передбачає перевірений тисячоліттями вертикальний розподіл влади на основі балансу сфер Мудрості і Дії – Церкви і Гетьманату.

Гетьман концентрує у своїх руках всю повноту законодавчої, виконавчої і судової влади. Як наслідок, між трьома гілками влади зникає протистояння, здатне загальмувати або цілком зруйнувати будь-які перетворення в державі. Натомість Гетьман отримує всі необхідні повноваження для здійснення системних перетворень. Концентрація влади та її персоналізація позбавляє владу анонімності й колективної безвідповідальності. Гетьман особисто відповідає за стан справ у своїй державі, подібно як голова людини відповідає за стан і поведінку керованого нею тіла. За результати своєї діяльності Гетьман відповідає власним майном, свободою і життям.

Гетьман обирається всенародно, що робить його виразником народної волі і надає його владі максимальної легітимності. Метою діяльності Гетьмана є покращення якості життя українського народу і його кількісне зростання. Для оцінки якості життя в міжнародній практиці використовується Індекс людського розвитку, який розраховується за методикою Програми розвитку ООН на основі індексів тривалості життя, досягнутого рівня освіти і реальних доходів на душу населення. Для оцінки діяльності Гетьмана має використовуватися Національний індекс людського розвитку, який, окрім трьох індексів ООН, також включатиме індекс народжуваності. Зниження Національного індексу людського розвитку після трьох років гетьманства є підставою для переобрання Гетьмана і порушення проти нього кримінальної справи з описаними вище наслідками.

Джерело: Каганець І. В. Арійський стандарт: Українська ідея епохи великого переходу / І. В. Каганець. – К. : А.С.К., 2004. – С. 78–79.

Однак таке з'єднання має певні недоліки. Всевладні органи стають абсолютно безконтрольними, вони врешті-решт можуть вийти з-під контролю суб'єкта (першоджерела) влади.

За такою організацією державної влади відкривається простір для встановлення й функціонування різного роду диктатур та тираній. Як цілком слушно писав Джон Емерік Едвард Дальберг лорд Актон єпископу Манделлу Крейтону у 1887 році, “влада розбещує, абсолютна влада розбещує абсолютно”¹.

¹ Цит. за: Коул А. Кінець імперії : роман / А. Коул, К. Банч ; [пер. с англ. В. Гольдича, И. Оганесовой]. – М. : АСТ, 2001. – С. 590.

Функції держави

Завдання і функції держави • Форми і методи реалізації функцій держави

§ 1. Завдання і функції держави

Цілі і завдання держави. Кожна держава задля власного свідомого існування ставить перед собою певну мету. Так, метою радянської держави була побудова комуністичного суспільства. Метою соціально-правової держави – максимальне задоволення потреб громадян країни, реалізація їхніх соціально-економічних інтересів.

Мета держави – це той бажаний результат, якого вона прагне досягти.

Для реалізації зазначеної мети держава повинна вирішити певні завдання. Так, радянська держава для побудови комуністичного суспільства вважала за необхідне вирішити таке завдання, як знищення опору “експлуаторських” класів: буржуазії, дворянства, інтелігенції, заможних селян тощо.

Завдання держави – це та робота, що потребує виконання для реалізації мети держави.

Цілком справедливо, що розрізняють завдання-ідеали (стратегічні завдання, які є кінцевим результатом розвитку держави, хоча й досить віддаленим) і завдання-засоби (тактичні завдання, які діють впродовж певного історичного проміжку часу). До *тактичних* завдань належать:

- *деструктивні* (рушійні) – спрямовані на усунення старого, традиційного суспільства;
- *конструктивні* (творчі) – спрямовані на створення нового, відмінного від існуючого в даний момент суспільства;
- *стабілізуючі* – передбачають збереження існуючого суспільства, досягнення стійкого стану тих відносин, що вже склалися в суспільстві.

Стратегічні завдання поділяються за сферами дії на:

- *політичні* – відповідають за організацію й функціонування політико-правової сфери;
- *соціальні* – характеризують становище різних соціальних груп у суспільстві;
- *економічні* – належать до організації господарського життя суспільства (розвитку продуктивних сил та виробничих відносин);
- *національні* – аналізують взаємовідносини націй та народностей всередині країни;
- *міжнародні* – висвітлюють зв'язки держави з іншими країнами;
- *ідеологічні* (культурні) – висвітлюють проблеми загальної грамотності та ідейних позицій населення.

Загальна характеристика функції держави. Для реалізації зазначених стратегічних та тактичних завдань держава наділяється відповідними функціями.

Функції держави – це основні напрями її діяльності.

Торкаючись проблеми співвідношення понять “функція держави” і “завдання держави”, слід зазначити, що поняття “завдання держави” і “функції держави” є неподільними. Невипадково відповідність завданням держави є суттєвою ознакою категорії функцій держави, причому навіть оформлення завдань та функцій збігаються або майже збігаються.

Постановка перед державою й суспільством певних завдань породжує необхідність реалізації відповідних функцій, оскільки без зазначеної реалізації завдання держави не будуть виконані. Визначальними у співвідношенні завдань і функцій є перші, а не другі. Функції держави – це, звісно, не її завдання, хоча й пов'язані з останніми і навіть іноді залежать від них. Однак при всій своїй значущості завдання не є першоосною для розвитку держави та її функцій, оскільки самі походять з економічних та політичних потреб суспільства, визначаються закономірностями їх розвитку і залежать від національно-історичної та іншої специфіки кожної держави.

Таким чином, завдання передбачає, з одного боку, необхідність досягнення певної мети відповідного характеру, з іншого – необхідність певного виду діяльності. Функції держави залежать від її завдань, бо останні зумовлюють саме існування

функцій, визначають їх зміст, впливають на форми і методи їхньої реалізації.

Проблема взаємозв'язку функцій та завдань держави на певних етапах її існування вирішується як стосовно внутрішніх, так і зовнішніх функцій, адже історичні причини їх виникнення – породжені відповідно внутрішніми об'єктивними законами розвитку держави або зовнішніми умовами. І в різні історичні періоди те чи інше завдання могло вирішуватися шляхом реалізації кількох функцій держави, і, навпаки, одна функція могла бути розрахована на досягнення низки завдань.

Існує кілька підстав для класифікації функцій держави (табл. 11.1). Так, залежно від тривалості здійснення певної діяльності держави розрізняють постійні та тимчасові функції. За соціальним змістом державної діяльності функції поділяють на загальносоціальні та класові. Досить цікавим є поділ функцій за ознакою відповідності конкретної діяльності держави її стратегічним завданням на відкриті, що визнаються публічно та свідомо реалізуються, і латентні, що виникають усупереч стратегічним завданням держави, а іноді й незалежно від її бажання та всупереч останньому.

Однак найпоширенішою класифікацією державних функцій є їх поділ за сферою дії на внутрішні та зовнішні. Розрізняють також глобальні функції держави (табл. 11.2).

Внутрішні функції держави. *Внутрішні* функції держави спрямовані всередину країни і забезпечують її внутрішню політику.

До внутрішніх функцій держави належать політична, економічна, соціальна, екологічна, охоронна та культурно-освітня.

Таблиця 11.1. Класифікація функцій держави

Функції держави	Залежно від тривалості здійснення певної діяльності держави	Постійні
		Тимчасові
	За соціальним змістом	Загальносоціальні
		Класові
	За відповідністю конкретної діяльності держави її стратегічним завданням	Відкриті
		Латентні
	За сферою дії	Внутрішні
		Зовнішні

Таблиця 11.2. Функції держави

Функції держави		
Внутрішні функції	Зовнішні функції	Глобальні функції
- політична	- військова	- захист прав людини
- економічна	- дипломатична	- співробітництво з іншими державами у вирішенні демографічних, сировинних та енергетичних проблем
- соціальна	- гуманітарна	- попередження екологічних катастроф та ліквідація їхніх наслідків
- екологічна	- взаємовигідна торгівля	- співробітництво у сфері освоєння космосу
- охоронна	- регулювання митної справи	- інформаційна
- культурно-освітня		- підтримання світового порядку

Політична функція передбачає розроблення внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення політичної стабільності, ефективне здійснення владних повноважень тощо.

Економічна функція – це сукупність однорідних напрямів діяльності держави у сфері регулювання розвитку економіки країни в оптимальному режимі.

Завданням держави в економічній сфері є потреба знайти оптимальну міру і найефективніші форми державного регулювання економіки, які, не руйнуючи її ринкової природи, водночас забезпечували її максимальну соціальну ефективність.

Економічна функція держави складається з таких основних напрямів:

- 1) фінанси;
- 2) оподаткування;
- 3) валютне регулювання;
- 4) регулювання питань власності;
- 5) регулювання підприємництва.

Економічна функція держави передбачає втручання держави в економічну сферу. Таке втручання може бути як постійним і директивним (воно існувало, наприклад, у СРСР), так і разовим (наприклад, у США за часів “Нового курсу” Ф.Д. Рузвельта). Тобто держава є своєрідним підприємцем, що координує економічний процес.

Соціальна функція держави полягає у створенні умов, що забезпечують гідне життя і вільний розвиток людини шляхом гарантування певного обсягу благ за рахунок держави. До соціальної функції держави належить визначення основних напрямів соціальної політики, що потребує організації соціального життя, створює рівновагу та стабільність соціальних сил. В Україні соціальну політику становлять: регулювання ринку праці та зайнятості населення, у тому числі демографічна та міграційна політика; регулювання трудових відносин, у тому числі охорона праці і кадрова політика; регулювання системи оплати праці та доходів населення; організація системи соціального забезпечення населення (соціальне страхування, пенсійне забезпечення, соціальна та адресна допомога, соціальний захист окремих категорій громадян тощо); гуманітарна політика (освіта, наука, охорона здоров'я, культура, спорт, відпочинок, туризм); житлова політика тощо.

Екологічна функція полягає в забезпеченні екологічного благополуччя громадян, їхньої екологічної безпеки, охороні навколишнього природного середовища, адже останнє є ареалом існування людства. Воно досить давно охороняється державою. Прикладом такої охорони є боротьба з браконьєрством. Охороняючи фауну (тобто тваринний світ), держава завжди боролася з бракон'єрами. Як приклад можна навести історію Робін Гуда. За легендами це був розбійник, який грабував багатих, щоб роздати майно бідним. З погляду закону він був бандитом (організація банди для систематичної злочинної діяльності), розбійником (неодноразові збройні пограбування) та, насамперед, бракон'єром, адже саме з цього розпочався конфлікт Робін Гуда з ноттингемським шерифом, коли розбійник почав полювати на оленів у Шервудському лісі. Щодо флори (рослинного світу), то в Західній Європі функція держави стосовно її охорони існує з XV століття, коли в Європі починають зникати європейські ліси. Це була перша в писаній історії екологічна катастрофа. Саме з цього періоду починає діяти жорстке законодавство, яке передбачало покарання за незаконне вирубування лісу. До речі, саме з цього періоду в Західній Європі люди перестають митися, з'являються забобони щодо води (якщо миєшся, то обов'язково захворієш тощо) і починає розвиватися парфумерна промисловість.

Охоронна функція – це функція охорони прав і свобод громадян, усіх форм власності, правопорядку. Вона полягає у визнанні, законодавчому закріпленні й державній гарантованості зазначених

цінностей. Так, охорона форм власності означає, що держава охороняє і захищає форми власності. На жаль, в Україні в пострадянський період до приватної власності ставилися з недовірою. Характерним може бути приклад, коли з чужої присадибної ділянки “збирали врожай” не її власники. Заяви до міліції результатів не давали, більше того: звинувачували самих власників у жадібності. У той самий час, наприклад, у США, фермер, який вбиває такого “збирача врожаю”, або постовий, який захищає федеральну власність, є у своєму праві, адже право власності недоторканне і священне. Недаремно його проголосили природним правом ще мислителі Нового часу. Щодо охорони правопорядку, то держава охороняє його за допомогою спеціальних органів поліції.

Культурно-освітянська функція – це переважно фінансова та організаційна підтримка науково-дослідної діяльності, створення й забезпечення умов для задоволення культурних потреб людей, надання можливості загальної освіти, забезпечення високої якості освіти. Культурно-освітянська функція реалізується в таких напрямках:

- 1) консолідація нації та розвиток її національної свідомості;
- 2) сприяння розвитку самобутності всіх корінних народів та національних меншин;
- 3) організація освіти;
- 4) сприяння розвитку культури, науки і техніки;
- 5) охорона культурної спадщини.

Активна увага держави до питань освіти і виховання, на нашу думку, зумовлена піклуванням про майбутнє. Мабуть, саме тому в багатьох державах отримання середньої освіти є не лише правом, а й обов’язком громадян.

Зовнішні функції держави. На відміну від внутрішніх функцій зовнішні функції забезпечують зовнішню політику держави, а тому спрямовані за межі країни.

Розрізняють зовнішньополітичні, зовнішньоекономічні та глобальні функції.

До *зовнішньополітичних* належать такі функції, як військова, дипломатична та гуманітарна. До *зовнішньоекономічних* – взаємовигідна торгівля з іншими країнами та регулювання митної справи. *Глобальними* визнаються ті функції, що мають загальнопланетарний характер і стосуються інтересів усіх країн.

Військова функція полягає в тому, що лише держава організує захист країни від нападав ззовні, оголошує війну та веде

загарбницькі війни. Слід мати на увазі, що історично військова функція була першою серед зовнішніх функцій держави. Сучасне розуміння цієї функції ототожнює її з функцією оборони, що спрямована на забезпечення військової безпеки, захисту суверенітету та територіальної цілісності держави шляхом підтримки високого рівня збройних сил країни. Крім того, функція оборони полягає в організації боротьби проти підривної діяльності іноземних держав.

Дипломатична функція – це встановлення та підтримка дипломатичних відносин з іншими державами відповідно до світових норм і принципів міжнародного права.

Гуманітарна функція – підтримка та розвиток культурних і наукових зв'язків з іншими державами; забезпечення збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що мають культурну цінність; вживання заходів щодо повернення культурних цінностей усього народу, які знаходяться за кордоном.

Взаємовигідна торгівля полягає в реалізації інтересів України у сфері економіки, торгівлі, бізнесу шляхом її інтеграції у світову економіку. Іноді між державами підписуються міжнародні договори стосовно корисних копалин, технологій тощо. Наприклад, Туркменістан може поставляти в Україну газ, Азербайджан – нафту тощо. Україна ж може поставляти цим країнам літаки. Це і є взаємовигідна торгівля на основі міждержавних договорів.

Регулювання митної справи, тобто всі функції держави та органів державної влади щодо регулювання питань, пов'язаних з переміщенням товарів і транспортних засобів через державний кордон.

Колись для СРСР були характерні такі зовнішні функції: всебічна допомога соціалістичним країнам та підтримка національно-визвольного руху.

Всебічна допомога соціалістичним країнам. Це могла бути як мирна допомога (майже безкоштовні нафта й газ), так і не зовсім мирна. У 1968 році Чехословаччина вирішила, що їй досить соціалізму. КПЧ почало проводити політику, яка згодом отримала назву “соціалізму з людським обличчям”. СРСР “допоміг” ЧСР зрозуміти свою помилку за допомогою танків. Заради справедливості слід зазначити, що, крім СРСР, у цій “допомозі” брали участь НДР, Польща, Угорщина та Болгарія.

Підтримка національно-визвольного руху. Ця підтримка була різноманітною. Насамперед – це допомога різним організаціям, які

згодом навіть у СРСР назвуть терористичними. Якщо ж такий рух перемагав, то СРСР допомагав йому будувати “світле майбутнє” (навіть якщо це – не комунізм). Якщо ж національно-визвольний рух мав на меті комуністичне майбутнє, то допомога й підтримка його була всебічними. Класичним прикладом цього є досвід Куби.

1 січня 1959 р. кубинський націоналіст Фідель Кастро повалив кубинського диктатора Батисту. Протягом 1959–1960 рр. була націоналізована легка та харчова промисловість Куби, проведена аграрна реформа. Це викликало невдоволення в США, які вдалися до економічної блокади та прямої агресії (вторгнення у Плайя-Хірон). Як правило, після цих кроків уряд, який проводив антиамериканську політику, ішов у відставку або його валили самі громадяни країни.

І тоді націоналіст Кастро вдався до незвичайного кроку: він звернувся до СРСР по допомогу, проголосивши, що Куба будуватиме соціалізм. Жоден з латиноамериканських диктаторів не вдався до такого кроку. Лідер СРСР М. Хрущов дуже зрадив, коли зрозумів, що під боком у США буде такий “непотоплюваний авіаносець”, як Куба. Щоб захистити режим Кастро, було прийнято рішення про посилку на “Острів Свободи” (як тоді називали Кубу) матеріальної та військової допомоги, зокрема й ракет з ядерною “начинкою”.

Фотографії з супутників лягли на стіл президента США Дж. Ф. Кеннеді. Щоб не допустити більше ракет, США блокувало Кубу військовими кораблями. Світ опинився перед ядерною війною. Однак світові пощастило: дізнавшись з розшифрованого радянською розвідкою таємного листування про згоду США визнати незалежність Куби, якщо СРСР забере ядерні ракети, М. Хрущов віддав наказ про демонтаж ракет...

Таким чином СРСР допомагав національно-визвольному руху.

З появою СНД з’явилися нові зовнішньополітичні й зовнішньоекономічні функції: створення оборонних союзів, створення та реалізація економічного союзу тощо.

Глобальні функції держави. Наявність глобальних функцій практично усуває відмінність між внутрішніми та зовнішніми функціями. Вони спрямовані на вирішення глобальних проблем людства.

До глобальних функцій держави належать:

1. *Функція захисту прав і свобод людства.* Це пов’язане з тим, що будь-які порушення прав людини не є внутрішньою справою держави.

2. *Функція співробітництва з іншими державами у вирішенні демографічних, сировинних та енергетичних проблем* полягає у пошуку та знаходженні взаємоприйнятних вирішень проблем, які стосуються інтересів народу і всього людства в цілому і потребують міжнародного реагування на перебої в демографічній, сировинній, енергетичній та інших сферах.

3. *Функція попередження екологічних катастроф та ліквідація їх наслідків.* Зазначена функція є особливо актуальною для України, де відбулася низка екологічних катастроф, серед яких найвідомішими були: Чорнобильська катастрофа 1986 року та дощі з талію в м. Чернівці у 1989 році. Спільна діяльність багатьох держав у напрямку ліквідації Чорнобильської проблеми є однією з функцій держав світу.

4. *Функція співробітництва у сфері освоєння космосу.* Зазначена функція реалізована активною участю держав у космічних польотах супутників на Марс, створенні Міжнародної космічної станції тощо.

5. *Інформаційна функція* – участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами.

6. *Функція підтримання світового порядку* полягає у збереженні миру, попередженні ядерної війни, роззброєнні, ліквідації ядерної зброї, а також співробітництві з іншими державами у боротьбі з організованою злочинністю, тероризмом і в регулюванні міжнародних конфліктів. Іноді вона виражається в посиленні військових миротворців.

Приклад 11.1

В.В. Сухонос (мол.) про роль глобального інформаційного суспільства

Демократизація державного режиму в Україні і зростання освіченості населення надають виняткового значення засобам масової інформації (ЗМІ), під впливом яких формуються суспільна думка та політика держави. На жаль, в Україні ЗМІ ще не стали “четвертою владою”, яка не поступається впливовістю іншим трьом гілкам влади. Це особливо прикро тому, що без них неможливе нормальне життя суспільства і держави.

Однак, дійсно, нові можливості відкриваються перед ЗМІ у зв'язку з переходом до глобального інформаційного суспільства. Пов'язані з цим наслідки для суспільства та держави активно обговорювалися на найвищому рівні. Так, 22 липня 2000 р. на саміті “Великої сімки” та Росії, що проходив на Окінаві (Японія) була прийнята Хартія глобального інформаційного

суспільства. Пункт 1 зазначеної Хартії визначає, що “інформаційно-комунікативні технології є одним із найважливіших чинників, що впливають на формування суспільства XXI століття. Їх революційний вплив стосується життя людей, їх освіти та праці, а також взаємодії уряду з громадянським суспільством”. Спеціалісти вважають, що інформаційно-комунікативні технології радикально змінять як місцеві, так і національні соціально-економічні і державно-політичні інститути. Такі ж зміни відбудуться і в сфері глобальних інститутів. Необхідність підвищення ролі цих технологій в забезпеченні громадського добробуту та демократії займає центральне місце у сучасних дискусіях з проблем глобалізації.

Джерело: Сухонос В. В. Динаміка сучасного державно-політичного режиму в Україні: антиномія демократизму і авторитаризму : монографія / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2003. – С. 281–282.

§ 2. Форми і методи реалізації функцій держави

Загальна характеристика форм і методів діяльності держави. Функції держави реалізуються в конкретних діях, що вчиняють суб’єкти державної влади. Ці дії є досить різноманітними і можуть бути зведені в більш-менш однорідні групи. Зовні практичне вираження діяльності держави з приводу реалізації своїх функцій отримало назву **форм реалізації державної влади**.

Держава повинна виконувати свої функції у властивих їй формах, застосовуючи у своїй діяльності різні методи.

Форми реалізації функцій держави – це діяльність конкретних державних органів з приводу реалізації функцій держави.

Форми реалізації функцій держави залежно від того, наскільки в управлінні використовуються правові механізми, можна поділити на правові, договірні та організаційні.

Методи здійснення функцій держави різноманітні. Так, для реалізації економічної функції потрібною стає низка конкретних економічних методів: прогнозування, планування, пільгове кредитування та інвестування, державні субсидії, захист споживачів тощо.

Загалом же у своїй діяльності держава використовує методи переконання, стимулювання і примусу.

Примус завжди повинен забезпечувати виконання правил поведінки шляхом певних заходів (запобігання, відповідальності

тощо). *Примус* – це такий метод, за якого бажана поведінка забезпечується можливістю застосування сили або погрози її застосування. Економічні методи примусу – це методи непрямого впливу на об'єкт (високі податкові ставки тощо). Як правило, примус відбувається шляхом застосування до правопорушників законних заходів покарання, перевиховання та спонукання до діяльності, спрямованої на усунення шкоди, завданої такою поведінкою іншим суб'єктам.

Переконання становить собою такий метод здійснення функцій, коли суб'єкт впливає на суспільну та індивідуальну свідомість, сприяє її формуванню у формі обґрунтування, пояснення, обговорення, демонстрації певного прикладу, правового виховання населення, проведенням різних профілактичних заходів тощо. Саме серед економічних методів переконання виділяють прогнозування, планування та інвестування. Поряд з цим держава широко використовує пропаганду та ідеологію з метою роз'яснення важливості поставлених перед нею завдань, перспективи їх вирішення, засоби досягнення.

Стимулювання – це спонукання до дій. Стимули можуть бути матеріальними та моральними. Як правило, стимулювання здійснюється шляхом надання різних пільг і нагород колективам й особам, які не допускають правопорушень і беруть активну участь у боротьбі з ними, показують високу якість роботи тощо.

Правова форма реалізації функцій держави. *Правова форма реалізації функцій держави* – це однорідна за своїми зовнішніми ознаками (характером та юридичними наслідками) діяльність державних органів, пов'язана з виданням юридичних актів.

У правових формах відображається зв'язок держави і права, обов'язок держави діяти під час виконання своїх функцій на основі права й у його межах. Крім того, вони зазначають, як державні органи та посадові особи працюють, які юридичні дії вчиняють. Як правило, правові форми визначаються природою суб'єкта державної влади та його компетенцією у сфері реалізації державно-владних повноважень.

До правових форм реалізації функцій держави належить правотворча й правозастосовча діяльність, яка, у свою чергу, поділяється на оперативно-виконавчу та правоохоронну.

Правотворча діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом видання нормативно-правових актів, видання та санкціонування, зміни чи відміни правових норм. Без правотворчої діяльності реалізація низки функцій держави

неможлива. Так, наприклад, досить ускладненою є реалізація соціальної функції держави без кодифікованого соціального законодавства.

Правозастосовча діяльність – це діяльність державних органів з приводу виконання законів та підзаконних нормативних актів шляхом видання актів застосування права.

Оперативно-виконавча діяльність становить собою пов'язану з повсякденним вирішенням різноманітних питань управління справами суспільства владну, творчу виконавчо-розпорядницьку роботу державних органів з приводу реалізації функцій держави шляхом видання актів застосування норм права, які є підставою для виникнення, зміни чи припинення правовідносин.

Правоохоронна діяльність – це форма здійснення функцій держави шляхом владної оперативної роботи державних органів з приводу охорони норм права від порушень, захисту наданих громадянам суб'єктивних прав та забезпечення покладених на них юридичних обов'язків.

Договірна форма реалізації функцій держави. Сьогодні зростає роль договірної форми реалізації функцій держави.

В умовах *договірної* форми реалізації функцій держави мова йде не лише про вдосконалення та поширення дії договорів як юридичної форми господарсько-економічних відносин, а й про те, що *договір може і повинен бути покладений в основу правового регулювання як політичних, так і управлінських відносин.* Основу демократичної, соціальної, правової держави становить взаємна угода (договір) громадян, консенсус, що виражається в конституюванні, визнанні та підтримці державної влади.

У принципі, проблема договірних відносин у державному управлінні пов'язана з його децентралізацією. Якщо говорити про загальні тенденції розвитку державного управління, то воно полягає в тому, що розпорядницькі засоби, як правило, поступаються договірним засобам, а однобічне державно-владне рішення все більшою мірою поєднується з договірними формами взаємовідносин. Результатом такого поєднання стає поява так званих адміністративних договорів.

Існує низка аргументів на користь їх широкого застосування:

1. Застосування договору спрощує відносини між його сторонами, надає можливість безпосередньо звертатися одне до одного з питань його виконання, а органу, який зацікавлений у

дотриманні договору, – безпосередньо приводити у рух чинники, що сприяють його виконанню.

2. Це можливість особливо точного регулювання договором відносин між сторонами та встановлення точної регламентації тих питань, у яких зацікавлений хоча б один з учасників цих відносин. Водночас адміністративний акт саме внаслідок своєї односторонності (оскільки виходить виключно від органу, що його видав) не дає достатньо гарантій повного і всебічного врахування інтересів іншої сторони.

3. Діяльність у формі договору в результаті створення кращих можливостей контролю за роботою органу управління ефективно сприяє інтенсифікації відповідної діяльності.

4. Договірна форма може зробити значний внесок у розширення гласності, демократизації державного управління.

Сторонами адміністративного договору є орган державного управління та громадська організація. Предмет договору – управлінські відносини, тобто такі, що закріплюють управлінську компетенцію органів держави. Відповідальність сторін діє за інстанціями. Так, для органу державного управління такою інстанцією є орган, що знаходиться вище (так, районна державна адміністрація відповідає перед обласною державною адміністрацією). Щодо іншої сторони, то правління громадської організації, яке фактично укладає адміністративний договір, є відповідальною перед загальними зборами членів цієї організації.

Організаційна форма реалізації функцій держави. Правова і договірна форми не вичерпують усіх форм здійснення державної влади. Поряд з ними широко використовуються різні неправові форми, які, як правило, називаються організаційною діяльністю держави.

Організаційна форма реалізації функцій держави полягає в однорідній за зовнішніми ознаками діяльності держави, яка не пов'язана з виданням юридичних актів, а тому не тягне за собою юридичних наслідків.

Проте це не означає, що організаційна діяльність не регулюється правом, адже будь-які її форми так чи інакше реалізуються в межах певного правового врегулювання, на основі виконання вимог законності.

Розрізняють організаційно-регламентуючу, організаційно-господарську та організаційно-ідеологічну діяльність.

Організаційно-регламентуюча діяльність – це оперативна поточна організаційна робота з приводу вирішення тих чи інших конкретно-політичних завдань, техніко-організаційного забезпечення функціонування різних ланок державного механізму (кадрова робота, підготовка документів тощо).

Організаційно-господарська діяльність – це оперативно-технічна, поточна господарська робота (економічне обґрунтування, контрольно-ревізійна діяльність, бухгалтерський облік, статистика, організація постачання, збуту тощо) з приводу матеріально-технічного забезпечення виконання різних державних функцій.

Організаційно-ідеологічна діяльність – це повсякденна оперативно-роз'яснювальна, виховна робота з приводу забезпечення виконання різних функцій держави (наприклад, роз'яснення законів та підзаконних актів, що видаються державними органами; формування суспільної думки; робота засобів масової інформації тощо).

Механізм держави

Поняття і структура механізму держави • Державні технології

§ 1. Поняття і структура механізму держави

Механізм держави та її організації. Для реалізації функцій держави необхідно створити певний механізм.

Зв'язок між функціями держави та її механізмом є нерозривним і безпосереднім. Адже якщо механізм створюється саме для виконання функцій держави, то останні відіграють визначальну роль. Органи й установи держави змушені пристосовуватися до її функцій, що змінюються. Якщо, наприклад, у суспільстві домінують функції, що впливають із національних або класових протиріч, то після цього виходять на перший план такі елементи механізму держави, як органи примусу і насильства.

Загалом під *механізмом держави* розуміють цілісну, ієрархічну систему державних органів, що здійснюють державну владу, а також установ та підприємств, за допомогою яких реалізуються завдання й функції держави.

Погоджуючись із наведеним визначенням, слід мати на увазі, що, як і будь-який механізм, механізм держави не є недіючим агрегатом: він якось повинен діяти. Саме тому правознавці наголошують на тому, що, крім механізму держави, має існувати механізм функціонування держави як сукупності внутрішніх чинників, інститутів та засобів, що забезпечують дію складових частин держави в їх взаємозалежності¹.

¹ Див.: Общая теория права и государства : учебник / [Афанасьев В. С., Герасимов А. П., Корнев А. В. и др.]; под ред. В. В. Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 1996. – С. 45.

На нашу думку, не слід протиставляти механізм держави і механізм функціонування держави. Річ у тому, що нефункціонуючий механізм держави є, по суті, мертвим.

Саме тому можна дати таке визначення механізму держави.

Механізм держави – це цілісна система державних організацій або технологій, які практично здійснюють державну владу, завдання і функції держави.

Наведене визначення доводить, що структура механізму держави мінлива і різноманітна. Вона може розглядатися як статична (державні організації), так і динамічна (державні технології) (табл. 12.1).

У цьому визначенні до державних організацій відносять державні підприємства, установи та органи.

Державні підприємства – це засновані на державній власності самостійні статутні суб'єкти господарювання, які мають права юридичної особи та здійснюють виробничу, науково-дослідницьку і комерційну діяльність з метою одержання відповідного прибутку.

Таблиця 12.1. Структура механізму держави

Механізм держави	<i>Державні організації</i>	Державні підприємства	
		Державні установи	
		Державні органи	Органи законодавчої влади
			Органи виконавчої влади
			Судові органи
	Глава держави		
	<i>Державні технології</i>	Бюрократія	
		Диктатура	
		Соціальна ієрархія	
		Креативна корпорація	
		Електронне врядування	
		Адхократія	
		Розумна організація	
		Державне проектування	Державне планування
			Державне прогнозування
Державне програмування			
Державне моделювання			

Державні установи – це ті державні організації, що не мають владних повноважень, але виконують загальносоціальні функції у сфері науки, охорони здоров'я, освіти, економіки тощо. До державних установ належать державні школи, лікарні тощо.

Державні органи – це державні організації, що беруть участь у здійсненні функцій держави і наділені для цього владними повноваженнями.

Державними підприємствами є загальнодержавні підприємства, що становлять економічну основу державної влади, та комунальні підприємства, які знаходяться у власності адміністративно-територіальних одиниць. Державними установами є державні школи, професійно-технічні та середні спеціальні навчальні заклади, вищі навчальні заклади, державні лікарні тощо. Державними є законодавчі, виконавчі та судові органи, що утворюють державний апарат, який складається з органів управління і органів примусу.

До *органів управління* належать: вищі органи держави (президентівські, глава держави, уряд) та їх структури на місцях (виконкоми, губернатори, голови адміністрації, місцеві ради народних депутатів тощо).

До *органів примусу* відносять: органи правопорядку, суд, прокуратуру, а також силові структури (армія, поліція, розвідка). Останні виконують рішення вищих органів держави, використовуючи зокрема методи примусу.

Поняття, ознаки і класифікація державних органів. Механізм держави часто ототожнюють з апаратом держави. Однак це не зовсім правильно. *Апарат держави* – це, швидше за все, сукупність органів, за допомогою яких практично здійснюється державна влада. Як бачимо, структура державного апарату передбачає лише державні органи; державні установи та підприємства до неї не входять.

Державний орган – це структурно організований колектив державних службовців, наділений владними повноваженнями та необхідними матеріальними засобами для здійснення завдань, пов'язаних з реалізацією тієї чи іншої функції держави.

Для державного органу характерна низка ознак.

Орган держави – частина єдиного механізму держави, міцно пов'язаний з іншими. Пам'ятаєте, у кінофільмі “Втікач” з Гарисоном Фордом у головній ролі, коли його герой тікає з в'язниці, його переслідує герой Томі Лі Джонса – судовий виконавець. У цьому й полягає єдність механізму держави: суддя (судова влада) виносить вирок, а судовий виконавець (виконавча влада) його виконує.

Орган держави складається з державних службовців, тобто осіб, що згідно зі ст. 1 Закону України від 16 грудня 1993 р. “Про державну службу” “...займають посади в державних органах та їх апараті, щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів”¹. Під *посадою* розуміється “...визначена структурою і штатним розписом первинна структурна одиниця державного органу та його апарату, на яку покладено встановлене нормативними актами коло службових повноважень”².

Орган держави має внутрішню структуру: управління, відділи тощо. Наприклад, у міністерстві внутрішніх справ є управління карного розшуку, паспортний відділ тощо.

Орган держави має компетенцію – владні повноваження певного змісту та обсягу. Владні повноваження означають сукупність прав і обов'язків, яка дозволяє державним органам виконувати функції держави. Згідно з Законом України від 16 грудня 1993 р. “Про державну службу” до основних обов'язків належать додержання Конституції України, збереження державної таємниці тощо (ст. 10). Державні службовці мають право на оплату праці залежно від посади, на безпристрасне службове розслідування, яке може довести невинуватість державного службовця тощо. Крім того, є ще безпосередні права й обов'язки: наприклад, право народного депутата на депутатський запит.

Орган держави видає обов'язкові щодо виконання правові акти і забезпечує їх виконання. Такими правовими актами є нормативно-правові акти (наприклад, закони) і разові правові акти (укази Президента про помилування тощо).

¹ Про державну службу : [Закон України : офіц текст : станом на 22 березня 1996 року] // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / ред. М. І. Камлик та Б. В. Романюк. – К. : Школяр, 1999. – С. 401.

² Там само. – С. 401–402.

Для здійснення своєї компетенції орган держави має матеріальну базу (будинки, споруди, автомобілі тощо) і фінансується з бюджету.

Орган держави бере активну участь у реалізації функцій держави. Наприклад, міністерство охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України здійснює екологічну функцію держави: охороняє навколишнє природне середовище, забезпечує екологічну безпеку в умовах ядерного світу тощо.

Органи держави класифікуються за різними ознаками: за способом виникнення, за обсягом владних повноважень, за широтою компетенції, за способом формування, за порядком прийняття рішення і за принципом поділу влади (табл. 12.2).

При цьому за способом виникнення органи держави можуть бути первинними і похідними, за обсягом владних повноважень – вищими, центральними, місцевими і міжтериторіальними, за широтою компетенції – органами загальної і спеціальної компетенції, за способом формування – виборними (парламент) і призначуваними (уряд), за порядком прийняття рішення – одноосібними (президент) і колегіальними (парламент). І, нарешті,

Таблиця 12.2. Класифікація органів держави

Класифікація органів держави	За способом виникнення	Первинні
		Похідні
	За обсягом владних повноважень	Вищі
		Центральні
		Місцеві
		Міжтериторіальні
	За широтою компетенції	Органи загальної компетенції
		Органи спеціальної компетенції
	За порядком прийняття рішення	Одноосібні
		Колегіальні
	За способом формування	Виборні
		Призначувані
	За принципом поділу влади	Законодавчі
		Виконавчі
		Судові
		Глава держави

за принципом поділу влади органи держави поділяються на законодавчі (парламент), виконавчі (уряд), судові та главу держави.

Первинні органи виникають у порядку спадкування або обираються (представницькі органи, глава держави). Народ безпосередньо обирає органи народного представництва (парламент, Верховна Рада України тощо) або главу держави (президента). Монарх же одержує трон, успадковуючи його безпосередньо від своїх предків.

Похідні органи створюються як первинні. До похідних органів належать прокуратура, уряд тощо. Уряд в Україні (Кабінет Міністрів України) формується спільно Верховною Радою України та Президентом України.

Вищі органи – державна влада загалом поширюється на територію всієї держави. Так, влада Президента України поширюється на всю територію України: його Укази мають чинність на всій території нашої держави.

Центральні органи – державна влада поширюється на територію всієї держави у певній сфері. До таких органів в Україні належать міністерства, відомства, державні комітети тощо.

Регіонально-місцеві органи – державна влада поширюється на певну адміністративно-територіальну одиницю (виконком). Так, накази Сумської обласної державної адміністрації є обов’язковими лише на території Сумської області.

Міжтериторіальні органи – територія, на якій здійснюються владні повноваження, не збігається з адміністративно-територіальними одиницями (митниця, управління залізниць тощо).

Органи загальної компетенції правомочні вирішувати широке коло питань. Так, Кабінет Міністрів України забезпечує здійснення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики, політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки й культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування.

Органи спеціальної компетенції спеціалізуються на виконанні якоїсь однієї функції. Наприклад, міністерство фінансів спеціалізується лише на фінансовій, ціновій, інвестиційній та податковій функції.

Законодавчі, виконавчі і судові органи. Є класифікація органів державної влади залежно від принципу поділу влади. У цьому разі виділяють представницькі органи, органи державного управління та органи правосуддя.

Представницькі органи – це колективні постійні або періодично діючі виборні органи державної влади, наділені правом представляти інтереси своїх виборців.

Залежно від терміну їх повноважень вони можуть бути постійними або періодично діючими. Так, Верховна Рада СРСР була періодично діючим представницьким органом, а сучасна Верховна Рада України – постійно діючим.

Представницькі органи ще називають органами законодавчої влади, або законодавчими органами. Їхні назви відображають національну специфіку тієї чи іншої країни: Верховна Рада, Федеральні збори, конгрес, кортеси тощо. Проте найпоширенішою назвою вищих органів народного представництва став парламент.

Парламент – це загальнонаціональний представницький орган державної влади, який діє постійно і головним призначенням якого є здійснення законотворчості.

Основними функціями парламентів є законотворча, контрольна та установча.

Законотворча функція передбачає прийняття як законодавчих (закони, біллі, ордонанси, декрети, постанови), так і політико-правових (декларації, заяви, звернення) актів.

Контрольна функція – це здійснення контролю над органами державного управління та посадовими особами.

Установча функція передбачає формування спеціальних комісій та комітетів.

Розрізняють кілька різновидів парламентів. На сьогодні найпоширенішими варіантами парламентів є або однопалатний парламент (Всекитайські збори народних представників у КНР, Державні збори в Угорщині, Народні збори в Болгарії чи Верховна Рада в Україні), або двопалатний парламент (Конгрес у США, Парламент у Франції, Генеральні кортеси в Іспанії, Федеральні збори в РФ).

Зазвичай чомусь вважають, що двопалатний парламент характерний виключно для федерацій. Проте, як ми бачимо, і такі унітарні держави, як Франція, Іспанія, Японія, Італія та Польща, мають саме двопалатний парламент. Слід мати на увазі, що кількість палат не завжди залежить від форми державно-територіального устрою. Проте складна форма (федеративна) зумовлює створення двопалатного парламенту.

Існують й інші варіанти парламентів. Так, парламент Об'єднаного королівства Великобританії та Північної Ірландії формально

складається з трьох палат: Палати общин, Палати лордів та Їїго Величності Короля (чи Її Величності Королеви).

Органи державного управління, як правило, називаються органами виконавчої влади, або виконавчими органами.

Органи державного управління – це окремий вид державних органів, діяльність яких спрямована на організацію виконання законів та інших нормативних актів і здійснення державного управління.

У цьому разі під **державним управлінням** розуміють певний вид діяльності органів держави, що має виконавчий і розпорядчий характер і полягає в організуючому впливі на суспільні відносини в економічній, соціально-культурній та адміністративно-політичній сферах шляхом застосування державно-владних повноважень.

Як правило, систему органів виконавчої влади утворюють уряди та виконавчі структури в центрі й на місцях.

Уряд – це вищий колегіальний орган виконавчої влади держави. До центральних органів виконавчої влади належать міністерства, державні комітети, відомства тощо. До виконавчих структур на місцях – губернатори, префекти тощо.

У різних державах уряд має різні назви: кабінет міністрів (Великобританія, Україна, Узбекистан), рада міністрів (Франція, Італія, Польща), державна рада (КНР), власне уряд (Росія) тощо.

В Україні систему виконавчих органів утворюють вищі органи (Кабінет Міністрів України), центральні органи (міністерства, державні комітети та відомства), місцеві органи (обласні та районні державні адміністрації). Проте є й інші варіанти структури органів виконавчої влади. Так, у Великобританії система виконавчих органів складається з вищого органу (Кабінет міністрів Великобританії – Уряд Її Величності), центральних органів (державних міністерств та відомств), місцевих органів (органів місцевого самоврядування) та державних корпорацій (Поштове відомство, Бі-бі-сі). В Угорщині система органів виконавчої влади складається з вищого органу (Рада міністрів Угорщини), центральних органів (міністерства, органи загальнонаціональної компетенції, міністерські відділи та автономні підрозділи центральних органів влади). На місцях (округи та міста) діють муніципалітети. Досить специфічними є органи виконавчої влади в рамках федеративних держав. Так, у ФРН, крім федерального уряду (кабінет міністрів на чолі з федеральним канцлером), діють

кабінети міністрів окремих земель. Те саме існує в США, де, крім національного уряду (президент США та його адміністрація), діють уряди 50 штатів та уряд федерального округу Колумбія). У США, крім федеративного розмежування органів виконавчої влади, є також вертикальне розмежування на вищі органи (національний уряд та уряди штатів), центральні органи (13 міністерств та державний департамент, 60 агентств, урядові комісії), місцеві органи влади.

І нарешті, органи судової влади або судові органи.

Органи судової влади – це органи, які здійснюють функції правосуддя.

У цьому разі під **правосуддям** розуміють діяльність суду з розгляду й вирішення у визначеному законом процесуальному порядку віднесених до його компетенції цивільних, господарських, кримінальних та адміністративних справ з метою охорони прав і свобод людини та громадянина, прав і законних інтересів юридичних осіб та інтересів держави.

Структура судової влади може бути різноманітною. Проте вже сьогодні домінують дві моделі: американська (централізована) та німецька (децентралізована). Перша передбачає об'єднання всіх судових систем (загальних і арбітражних судів та Конституційного суду) у єдину систему під егідою Верховного Суду. Саме в цьому полягає сутність американської моделі. Друга пов'язана з існуванням чинних й утворенням нових самостійних спеціалізованих систем судів (німецька модель). Останній варіант був прийнятий і Концепцією судово-правової реформи в Україні 1992 р. Крім Конституційного Суду України, загальних і арбітражних судів, нею передбачено утворення в перспективі самостійної системи адміністративних судів і проведення подальшої роботи зі спеціалізації судів.

Глава держави. Центральне місце в системі вищих органів державної влади належить главі держави.

Глава держави – це відносно, повністю або частково самостійний у правотворчій сфері вищий державний орган, що, уособлюючи єдність різних гілок влади в державі, представляє її всередині країни та поза її межами.

Глава держави “очолює”, “репрезентує” державу, знаходячись немовби понад повсякденною політикою з її партійною боротьбою, парламентськими колізіями, виборчими перегонами.

Як правило, його статус характеризується політичною нейтральністю, звільненням від політичної відповідальності. Він є верховним представником держави на міжнародній арені і вважається носієм верховної влади в країні.

Існує п'ять моделей, за якими глава держави уособлює єдність державної влади:

- 1) *абсолютно доцентрова* – глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, одноосібно здійснює всі їхні повноваження;
- 2) *відносно доцентрова* – глава держави, уособлюючи єдність різних гілок влади, здійснює їхні повноваження разом з іншими органами (парламентом чи урядом);
- 3) *відносно відцентрова* – глава держави уособлює єдність різних гілок влади, але вища законодавча влада належить парламенту, а вища виконавча влада – уряду, що не заперечує можливості того, що глава держави може реалізувати повноваження виконавчої та/або законодавчої влади;
- 4) *паралельна* – глава держави уособлює виконавчу (іноді регламентарну) владу, а законодавча влада належить іншому органу;
- 5) *фрагментарна* – наявність єдиної системи органів державної влади, глава держави є складовою частиною цієї системи.

Існує принаймні три класифікації, за якими можна поділити інститут глави держави. Так, *за кількісним складом* можна виділити *одноосібного* та *колегіального* главу держави. У свою чергу, *колегіальний* глава держави може реалізовувати *олігархічну* (більше двох осіб виконують обов'язки глави держави) та *діархічну* (дві особи виконують обов'язки глави держави) моделі. При цьому остання модель може існувати у вигляді *функціональної* діархії (між співправителями існує розподіл повноважень), *територіальної* діархії (кожен співправитель уособлює свою територію), *особистої* діархії (співправителі формуються без урахування будь-яких чинників територіального чи функціонального характеру) та *вертикальної* діархії (один співправитель впливає на порядок формування й функціонування іншого співправителя). Друга класифікація пов'язана зі *способом формування*: спадкоємний (король Іспанії), виборний (Президент України), призначуваний (*номінальний* глава держави – королева Великої Британії призначає *реального* главу держави – генерал-губернатора Канади) та узурпатор (Августо Піночет став президентом Чилі після державного перевороту

1973 року). Третя – *за формою правління* (монарх і республіканський глава держави).

Так, в умовах монархії глава держави справляє суттєвий вплив на життя держави, привносячи в нього певну стабільність.

Якщо ж детально проаналізувати статус монарха, то побачимо, що в умовах абсолютної й дуалістичної монархії повноваження монарха дозволяють главі держави прямо втручатися в політичні справи. Водночас у межах парламентарної монархії такий вплив має дещо завуальований характер. Наприклад, той факт, що конституція Японії не передбачає владних повноважень мікадо (японського імператора), не означає, що він не може впливати на справи в державі. Будучи символом нації, для якої символізм не є чимось несуттєвим, він морально впливає на життя своєї країни. Інший приклад пов'язаний з Великобританією, де королева начебто “царює, але не править”. Це правило не означає, що королева не зможе впливати на життя своєї країни. Так, саме вона своїм указом зможе розпустити палату представників. Цей указ, щоправда, повинен затвердити прем'єр-міністр, але річ у тому, що його формально призначає саме королева. Палату ж лордів монарх контролює, адже саме він призначає лордів. Третім прикладом може бути досвід Іспанії, де король Хуан Карлос I зумів придушити заколот військових у 1981 році, звернувшись до іспанської нації. Відсутність підтримки з боку короля призвела до втрати легітимності заколоту.

Таким чином, лише відданість ідеалам демократії не дозволяє монарху в умовах парламентарної монархії порушувати права своїх підданих. Але це не означає, що монарх не може впливати на життя своєї країни.

Щодо республік, то в умовах президентської республіки глава держави є одночасно главою виконавчої влади. Саме тому він може суттєво впливати на життя держави. В умовах парламентських республік такий вплив не досить значний. Ситуація зі змішаною республікою є неоднозначною.

§ 2. Державні технології

Поняття і види державних технологій. Взаємозв'язок між державними організаціями здійснюється за допомогою державних технологій.

Державні технології – це обумовлені станом знань та загальною ефективністю способи досягнення мети, що встановлюється державою.

До державних технологій належать бюрократія, диктатура, адхократія, державне проектування, креативна корпорація, електронне врядування, соціальна ієрархія, розумна організація тощо.

Найвідомішими із зазначених державних технологій є бюрократія і диктатура.

Бюрократія (фр. *Bureau* – контора, канцелярія) – це державна технологія, для якої характерні спеціалізований розподіл праці, чітка управлінська ієрархія, правила, стандарти та загальнообов'язкові регламентовані процедури, виконання яких не залежить від того, хто саме і стосовно кого їх виконує.

В умовах бюрократії всі рівні перед єдиним порядком. Уніфікація перетворюється на гарантію проти недоліків державних чиновників і можливості зловживань, на гарантію стабільності в суспільстві.

На відміну від бюрократії *бюрократизм* – хвороба суспільства, «темний бік» бюрократії, що означає владу «бюро», тобто письмового столу, контори, «конторовладдя», інакше кажучи, – *владу апарату, відірваного від народу*.

Якщо чітку бюрократію можна вітати, то з бюрократизмом потрібно боротися.

На сьогодні можна виділити два основні методи боротьби з бюрократизмом – *косметичний* (наприклад, критика) та *радикальний* (зміна бюрократії на якусь іншу державну технологію – диктатуру, адхократію тощо).

Диктатура (лат. *dicto* – диктую, наказую) – необмежене володарювання однієї особи або якоїсь верстви чи групи, яке спирається на насильство і не пов'язане жодними законами.

Адхократія (лат. *ad hoc* – для цього, застосовуючи до цього, спеціально для цього випадку, для певного випадку) – структура холдингового типу, що координує роботу багатьох тимчасових робочих груп, які виникають і припиняють свою діяльність відповідно до темпів змін в оточуючому організації середовищі.

Прикладом вдалого використання адхократичної технології можна вважати радянський ядерний проект.

Як відомо, для отримання атомної зброї 20 серпня 1945 р. Державним комітетом оборони на чолі з Й. Сталіним засновано спеціальний комітет у складі Л. Берія (голова), Г. Маленков, М. Вознесенський, Б. Ванников, А. Завенягін, І. Курчатова, П. Капиця, В. Махнеев та М. Первухін. На Комітет було покладено «керівництво всіма роботами з використання внутріатомної енергії урану»¹. Більш конкретною метою було створення атомної бомби з потужністю вибуху, що був би еквівалентним вибуху десятків тисяч тонн тротилу. Для того, щоб у найкоротші строки досягти цього, необхідно було залучити велику кількість спеціалістів, фінансів та розвідувальних даних. Щодо першого, то загальновідомим є той факт, що коли потрібно було формувати команду для створення атомної бомби, керівнику проекту Ігорю Курчатову наказали подати список усіх необхідних йому спеціалістів. Потім Лаврентій Берія «витягнув» усіх цих людей з різних інститутів, армії, а декого – із самого ГУЛАГу. Кожен залучений Курчатовим до проекту вчений написав свій список – хто потрібен йому. І цих людей також знайшли та залучили до проекту. СРСР щедро фінансував створення своєї атомної бомби. Щодо розвідки, то загальновідомим є факт, що радянські органи державної безпеки збирали атомні секрети практично з усього цивілізованого світу (США, Великобританія, Німеччина, Японія). Результат – у 1949 році в Радянському Союзі випробувана атомна бомба (практично через чотири роки після вибухів у Хіросімі та Нагасакі).

Приклад 12.1

Г. Малинецький про організаційно-кадрове забезпечення прориву в галузі нанотехнологій в Росії та США в контексті адхократії

Сьогодні головним у сфері нанотехнологій став неакадемічний Інститут ядерних досліджень ім. Курчатова. Але ж нанотех – це не лише ядерна фізика. Не менше право називатися нанотехнологіями мають і ті, хто

¹ Берія С. Мой отец – Лаврентий Берия / Серго Берия. – М. : Современник, 1994. – С. 261. – (Осмысление века: дети об отцах).

працює з речовиною на атомному рівні: генні інженери та біотехнологи. Чи дослідники в галузі мікроелектроніки, які вміють розташовувати один мільйон елементів мікосхеми на одному кристалі. У наноелектроніці мова піде вже про сотні мільйонів елементів на один кристал. Однак тут знадобляться ті, хто мав справу з мільйоном. Із фахівцями в галузі штучного інтелекту. Але наноелектроніку вже можна зрівняти за складністю з головним мозком людини – а тому тут стають потрібними і спеціалісти з центральної нервової системи. А ще й ті, хто займається технологіями дрібнодисперсних порошоків – де ті чи інші речовини дробляться до розмірів наночасток та набувають нових властивостей. Однак чомусь ці дослідники залишилися осторонь російського нанотехпроєкту. Вирішивши таке питання, ми можемо залучити до проєкту фундаментальну науку і створити те, без чого неможливий серйозний проєкт – математичні моделі.

Отже, крім усіх названих дослідників, слід залучати до справи і математиків, і дослідників поведінки складних, «непередбачуваних» систем з багатьох хаотичних елементів. Тому проблема розвитку нанотеху має яскраво виражений міждисциплінарний характер...

Давайте подивимось, як нанотехнології розвивають у нашого головного супротивника – Сполучених Штатах. З чого вони розпочали?

Вони зрозуміли, що до мети можна йти не лише від найпростіших структур, від рівня атомів до створення складних об'єктів, але можна рухатися інакше: спочатку розібратися з організацією складних систем. Зрозуміти, що ж ми хочемо сконструювати і на яких принципах – і потім для цього шукати адекватний будівельний матеріал на нанорівні. У США комплекс досліджень, пов'язаних з таким підходом, називається NanoBioInfoCognito. Тобто американці від самого початку зрозуміли, що нанотех міцно пов'язаний з генно-інженерними (біологічними), інформаційними та когнітивними технологіями (технологіями пізнання). На цьому перетині народжуються нові напрями в прикладній математиці, які дають принципово нові можливості. Зазвичай їх називають біообчислювачами, або нейронаукою...

У 2000 році американці випустили «білу книгу» з нанотехнологій, де чесно визнали: перших наслідків роботи слід чекати мінімум через десятиліття. Зате вони скрупульозно зібрали інформацію про те, що в країні вже зроблене у сфері нанотеху, які вчені (з указівкою їхніх координат) працюють за заданою тематикою і яких успіхів вони досягли. Тобто було сформоване експертне співтовариство.

Джерело: Калашников М. Цунами 2010-х годов / Максим Калашников. – М. : Фолио, 2008. – С. 252, 254–255.

Електронне врядування – це використання в органах державного управління сучасних інформаційно-комунікаційних технологій.

Креативна корпорація – тип корпорації, основним завданням утворення та діяльності якого є не стільки координація мети корпорації та суспільства, скільки “...самовираження та самоствердження її творців”.

Приклад 12.2

В.В. Сухонос (мол.) про ознаки креативної корпорації

По-перше, головною мотивацією праці є самореалізація як творців, так і співробітників та керівників креативної корпорації. Прагнення до самореалізації висуває нові ідеали та цілі, що насамперед виявляється в освоєнні та пошуку принципів нового. Креативні корпорації будуються навколо творчих особистостей. Це гарантує їхню стійкість та процвітання. Лідерами такої компанії рухає “дух першопрохідника”. Спрямованість на творчість стимулює максимальний розвиток потенціалу співробітників, а бізнес перетворюється на продукт творчості, як для художника – його картина, а для письменника – його твір. Характерно, що успіх власників креативної корпорації обумовлений не стільки тим, що вони контролюють основну частину капіталу своїх компаній, скільки тим, що вони як засновники бізнесу, який стає головним проявом їх творчих можливостей, уособлює з погляду суспільства насамперед створений ними соціально-виробничий організм. Ці люди становлять собою живу історію компанії, мають високий авторитет в очах її працівників та партнерів. Прикметно, що велетенські багатства нових підприємців, які вже стали легендами сучасного бізнесу, не зосереджуються на банківських рахунках в офшорних зонах, як у більшості українських “олігархів”, а представлені акціями їхніх власних компаній і фактично не існують поза їх досягненнями. Більше того, реалізувати пакети акцій, що їм належать, у сучасних умовах практично неможливо, адже це автоматично позначиться на діяльності компанії. Це дозволяє стверджувати, що саме ставлення таких підприємців до бізнесу як до свого *творіння*, що викликає більшу прихильність цілям певної організації, ніж ставлення до неї як до своєї *власності*, є найважливішою відмінною ознакою креативної корпорації.

По-друге, власники або керівники креативної корпорації несуть за неї максимальну відповідальність як за своє улюблене творіння. Їх авторитет досягається не авторитарними методами, а визнанням їх талантів, заслуг та знань. Високе почуття відповідальності зумовлює формування особистої відповідальності у співробітників компанії.

По-третьє, спрямованість на творчість та успіх формує в компанії почуття команди і співробітництва, розвиває почуття значущості для компанії кожного окремого співробітника. Останнє призводить до знищення статусних відмінностей та нівелювання самого поняття керівників і підлеглих. На кожному етапі функціонування креативної корпорації керівником стає особистість, яка є найбільш авторитетною при вирішенні конкретної проблеми.

По-четверте, створюється творча атмосфера. На зміну керівництву підлеглими приходять керівництво творчими процесами, куди втягуються нові творчі та активні люди, тим самим посилюючи та поширюючи цей процес далі.

По-п'яте, самоорганізація висококваліфікованих співробітників і вміння розділити відповідальність дозволяє поєднати необхідні в кожному конкретному випадку індивідуалізм та автономність з колективізмом і командною роботою. Усе це забезпечує зростання особистої свободи та розвитку можливостей кожного.

По-шосте, креативна корпорація формує економічну та соціальну кон'юнктуру, здатна сама себе організувати та перебудувати.

По-сьоме, здатність до змін, високий творчий потенціал креативних корпорацій зумовлює їх навченість самих себе. Такі компанії сприяють формуванню нових креативних корпорацій, які у своїй діяльності будуть керуватися подібними принципами. Це пояснюється тим, що ядром персоналу креативної корпорації є працівники, які, як і її засновники, насамперед прагнуть до самореалізації і досить часто розглядають свою діяльність у рамках креативної корпорації як крок до початку власного бізнесу. В умовах, коли діяльність стає орієнтованою на процес, а окремі працівники певним чином персоніфікують його окремі елементи, для виділення з компанії самостійних структур вже не існує серйозних перепон. У результаті креативні корпорації постійно відновлюють самі себе, їх кількість швидко зростає, а нові фірми, що виникають у результаті цього "відбрунькування", у своїй діяльності починають керуватися тими самими принципами, що й попередні. При цьому яскрава *індивідуальність* засновників та власників креативних корпорацій не є проявом їх *індивідуалізму*, адже головними умовами взаємодії між творчими особистостями стає максимальна лояльність між ними і високий ступінь солідарності, що відновлюються в кожній новій виробничій структурі.

По-восьме, етичні цінності та соціальні цілі входять до базової системи цінностей креативних корпорацій, збільшуючи тим самим своєрідний соціальний капітал.

По-дев'яте, модульна структура креативної корпорації, що також нагадує мозаїку чи мережі, дозволяє створювати творчі групи та структури різної конфігурації. Після ж виконання завдання – створювати нові (це нагадує гру "конструктор").

По-десяте, прагнення до нововведень дозволяє як швидко реагувати на мінливі зовнішні умови, так і самим змінювати їх. Креативна корпорація пропонує клієнтам якісно нові продукти та послуги. При цьому вона не набуває форми диверсифікованих структур та конгломератів, а зберігає ту вузьку спеціалізацію, що була передбачена при її утворенні. Значною мірою саме під впливом нечуваного комерційного успіху креативних корпорацій основні риси їхньої внутрішньої організації стали запозичатися

й традиційними промисловими підприємствами. Таким чином, креативні корпорації відіграють важливу роль у розвитку сучасного господарства, адже вони формують не лише нові потреби і визначають нові цілі економіки, а й прискорюють зміну звичних форм господарської організації.

По-одинадцяте, креативна корпорація виникає, як правило, з надр попередніх організаційних структур, які вже характеризуються порівняно високою ефективністю. Вона формується, насамперед, відповідно до уявлень її творців стосовно оптимальних способів реалізації свого творчого потенціалу. Якщо компанія, що виникла таким чином, починає успішно функціонувати, на певному етапі розвитку мотив самореалізації її організатора як розробника, творця та виробника принципово нової послуги чи продукції, інформації або знання доповнюється (або навіть замінюється) мотивом його самореалізації як творця компанії як соціальної структури.

Тому, як правило, креативна корпорація у своєму розвитку проходить два етапи. На *першому* етапі її засновники прагнуть до самореалізації себе як творців принципово нового продукту, і на цьому етапі компанія конкурує, як правило, з підприємствами, що виробляють аналогічні або подібні товари чи послуги. У цих умовах повністю розкривається творчий потенціал засновників компанії, накопичений ними ще в попередній організації. На *другому* етапі засновники креативної корпорації соціалізуються як власники компанії, що сама по собі виявляється головним результатом та продуктом їхньої діяльності. На другому етапі власники компанії починають конкурувати з іншими креативними корпораціями, безвідносно до того, у якій сфері економіки вони діють, адже доказ своєї переваги та своєї унікальності вони зможуть здобути лише від всеохоплюючого, а не від вузькогалузевого успіху.

Джерело: Сухонос В. В. Правовий аспект банківської діяльності з точки зору формування постіндустріального суспільства / В. В. Сухонос // Проблеми і перспективи розвитку банківської системи України : зб. тез доповідей за матеріалами Шостої науково-практичної конференції (18–22 вересня 2002 р.) / Українська академія банківської справи Національного Банку України. – Суми, 2003. – С. 125–128.

Соціальна ієрархія – це правління осіб, які займають провідні позиції винятково за правом походження. Як державна технологія соціальна ієрархія була характерною для аграрного суспільства.

Розумна організація – динамічне середовище, здатне містити в собі об'єднану когнітивну модель і виконувати самовільні маніпуляції зі своєю когнітивною моделлю не лише вимушено (реагуючи на зміни навколишнього середовища), а й самочинно, за власною волею.

При цьому когнітивна модель становить собою певний комплекс знань, яким визначаються професійні та соціальні навички індивіда. У результаті постійної взаємодії індивідуальних когнітивних моделей окремих осіб формується об'єднана когнітивна модель певної групи чи організації.

Класичним прикладом реалізації технології розумної організації є метод мозкового штурму, суть якого полягає в тому, щоб висловити якнайбільшу кількість ідей за невеликий проміжок часу, обговорити й здійснити їх селекцію. У результаті такого мозкового штурму група людей немовби утворює «колективний розум», знаходячи відповідь на запитання, які зазвичай одна людина могла б не вирішити.

Уявімо собі картину: з порту виходять три кораблі і згодом потрапляють у шторм.

Капітан першого корабля наказує закритися, але внаслідок того, що він звик керувати через людей, усі його накази запізнюються і врешті-решт корабель тоне.

Капітан другого корабля наказує стріляти у хвилі, намагаючись налякати або знищити шторм. Зрозуміло, що така тактика не призводить до жодних позитивних результатів, і корабель також гине.

На третьому кораблі капітан заздалегідь підготувався до шторму. Корабель обладнано найновішою апаратурою, супутниковим зв'язком і комп'ютерами. Капітан включає всю апаратуру, і корабельні комп'ютери беруть корабель під контроль. За допомогою супутників із космосу вони бачать усі небезпечні хвилі і заздалегідь повертають корабель до них. Однак корабель не перевертається (хвилі здебільшого є небезпечними, коли ударяють об борт корабля), тому що зустрічає хвилі носом. У результаті корабель виживає і щасливо повертається в порт.

Стан сучасної цивілізації нагадує цей шторм. На сьогодні людство опинилося в колосальній точці біфуркації і на порозі технологічної сингулярності. Бюрократія перетворюється на бюрократизм. Зростає рівень корупції. Старі державні технології (у нашому прикладі їх ототожнюють з капітанами першого (бюрократія) та другого (диктатура) кораблів) втрачають свою цінність. Єдиний шлях вийти живими із цього шторму – перейти до нових державних технологій (у нашому прикладі це капітан третього корабля, який уособлює державну технологію розумної організації, яка дозволяє заздалегідь передбачити будь-які небезпеки та вчасно їх уникати).

Державне проектування – діяльність зі створення державних проектів.

Державне проектування здійснюється в чотирьох напрямках: державне планування, державне прогнозування, державне програмування і державне моделювання.

Характеристика державного планування. *Державне планування* – це процес створення державних планів економічного, соціального, культурного розвитку тощо.

Державні плани існували в минулому і були характерними для авторитарних та тоталітарних держав (СРСР, Індонезія тощо).

Приклад 12.3

В. Сухонос про державні плани в СРСР

Уперше вони з'явилися в СРСР як варіант саме директивного планування. Недаремно В. Ленін наполягав на тому, щоб Держплану (допоміжний орган державної влади в СРСР, основним завданням якого була економічна та технічна експертиза) були надані додаткові розпорядження для того, щоб "...рішення Держплану не могли бути усунені звичайним радянським порядком, а потребували б для свого повторного рішення особливого порядку, наприклад, внесення питання до сесії ВЦВК, підготовки питання для повторного рішення за особливою інструкцією, зі складанням на основі особливих правил доповідних записок для виваження того, чи підлягає це рішення Держплану відміні, і, нарешті, призначення особливих термінів для повторного вирішення питань Держплану тощо".

Інший основоположник "наукового соціалізму" О. Богданов прямо зазначав: "Соціалізм є завданням "господарським", завданням планомірної господарської організації; вона вирішується шляхом "господарського плану".

Результатом таких поглядів у СРСР стали плани економічного і соціального розвитку (так звані "п'ятирічки"). Перша п'ятирічка відбулася у 1928–1932 рр. Визначаючи основне завдання п'ятирічки, Й. Сталін 7 січня 1933 р. у своїй доповіді на об'єднаному пленумі ЦК та ЦКК ВКП(б) говорив: "Основне завдання п'ятирічки полягало в тому, щоб перетворити СРСР з країни аграрної та слабкої, залежної від капризів капіталістичних країн, – на країну індустріальну і могутню, досить самостійну і незалежну від капризів світового капіталізму".

Джерело: Сухонос В. В. Роль глави держави у формуванні і функціонуванні динамічного виміру державного механізму : теоретико-методологічний та історичний аспекти / В. В. Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – Вип. 26. – С. 23.

У СРСР планування, як правило, проходило чотири основні етапи.

Перший етап передбачав *підбиття підсумків виконання планів за минулий період*. На цьому етапі визначався рівень розвитку

економіки, виявлялися окремі невідповідності та диспропорції в народному господарстві, узагальнювався новітній досвід, розкривалися додаткові резерви тощо.

Другий етап – це розроблення і доведення до підприємств, установ і організацій директив КПРС та уряду з приводу укладання нового плану розвитку народного господарства. У них формулювалися головні господарчо-політичні завдання планованого періоду, визначалися провідні ланки, темпи та пропорції у розвитку народного господарства.

Третім етапом було складання проектів планів підприємствами, установами й організаціями, виконавчими комітетами Рад народних депутатів, міністерствами та відомствами. Складання планів “знизу вверх” забезпечувало демократичний централізм у плануванні, найбільш повно враховувало місцеві особливості та потреби, а також виявляло резерви виробництва.

І, нарешті, четвертий етап передбачав затвердження планів компетентними органами державної влади та управління і доведення їх до виконавців.

Згідно з Конституцією СРСР народногосподарські плани СРСР встановлювалися Верховною Радою СРСР (з розподілом завдань за союзними республіками, міністерствами та відомствами СРСР). Ради Міністрів союзних республік відповідно до державних народногосподарських планів затверджували завдання міністерствам та відомствам республіки.

Міністерства та відомства затверджували за певними показниками планові завдання підлеглим їм підприємствам.

На їх основі директор підприємства затверджував розгорнутий техпромфінплан за всіма показниками.

Плани розвитку господарства та культури областей (країв), районів, міст затверджувалися відповідними Радами народних депутатів.

Планові органи (Держплан СРСР та ін.), як і всі органи управління, були зобов’язані забезпечувати сталість планових завдань шляхом ретельної ув’язки всіх показників плану.

Зміни планів підприємств вищими органами формально припускалися лише в надзвичайних випадках, після їх попереднього обговорення з керівництвом підприємств, з одночасним внесенням необхідних змін у взаємопов’язані між собою показники плану та взаємовідносини з бюджетом відповідно до чинного законодавства.

Останні положення були основним недоліком державного планування в СРСР, адже саме за допомогою змін у плані в бік зниження директори підприємств займалися приписками і одночасно отримували премії за перевиконання плану в той час, коли вони лише виконували попередні плани.

Приклад 12.4

Й. Сталін про економічні закони соціалізму

Істотні межі й вимоги основного економічного закону соціалізму можна було б сформулювати приблизно так: забезпечення максимального задоволення постійно зростаючих матеріальних і культурних потреб всього суспільства шляхом безперервного зростання й удосконалення соціалістичного виробництва на базі вищої техніки.

Отже, замість забезпечення максимальних прибутків, – забезпечення максимального задоволення матеріальних і культурних потреб суспільства; замість розвитку виробництва з перервами від піднесення до кризи і від кризи до піднесення, – безперервне зростання виробництва; замість періодичних перерв у розвитку техніки, продуктивних сил суспільства, що супроводжуються руйнуванням, – безперервне вдосконалення виробництва на базі вищої техніки.

Говорять, що основним економічним законом соціалізму є закон планомірного, пропорційного розвитку народного господарства. Це помилка. Планомірний розвиток народного господарства, а отже, і планування народного господарства, що є більш-менш правильним віддзеркаленням цього закону, самі по собі нічого не можуть дати, якщо невідомо, в ім'я якого завдання здійснюється плановий розвиток народного господарства, або якщо завдання незрозуміле. Закон планомірного розвитку народного господарства може дати належний ефект лише в тому разі, якщо є завдання, в ім'я здійснення якого здійснюється плановий розвиток народного господарства. Це завдання не може дати сам закон планомірного розвитку народного господарства. Її тим більше не може дати планерування народного господарства. Це завдання міститься в основному економічному законі соціалізму у вигляді його вимог, викладених вище. Тому дії закону планомірного розвитку народного господарства можуть отримати повний простір лише в тому разі, якщо вони спираються на основний економічний закон соціалізму.

Джерело: Сталин И. В. Замечания по экономическим вопросам, связанным с ноябрьской дискуссией 1951 года / И. В. Сталин // Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения в 16 т. / И. В. Сталин. – М. : Прогресс, 1997. – Т. 16. – С. 182–183.

Однак не можна говорити, що державні плани були характерними лише для соціалістичних країн. Так, в Індонезії існували п'ятирічні плани розвитку – так звані РЕПЕЛІТА. У результаті РЕПЕЛІТА IV (1984–1988) значно скоротилася кількість людей, які жили поза межами бідності.

Характеристика видів сучасного державного проектування. Для демократичного режиму більш характерними є інші три різновиди державних проектів: державні прогнози, державні програми та державні моделі розвитку регіонів.

Державне прогнозування здійснюється на науковому рівні. Варіанти такої науковості можуть бути різними, адже будь-яка організаційна діяльність немислима без прагнення до передбачення. При цьому справжнє передбачення (наукове, повсякденне, інтуїтивне тощо) може не завжди розмежуватися з гаданнями, пророцтвами тощо. Звісна річ, як зазначав доктор юридичних наук А. Венгеров: "... передбачення сприятливого чи несприятливого впливало на психіку і поведінку окремої людини і різного роду колективів"¹. Зазначене передбачення впливало й на політику держави. Державне прогнозування повинно здійснюватися на науковій основі. Варіанти таких прогнозів можуть бути різними. Так, відомий фізик і економіст В. Феллер пропонує на основі аналізу історичних циклів робити прогнози майбутнього². Але, на нашу думку, більш цікавим є прогнозування майбутнього на основі синергетики, яка досліджує механізми глобальної еволюції, ієрархічної організації світу, феномени самоорганізації та саморозвитку, нелінійності та нерівноваженості, становлення "порядку через хаос" та нестійкості як основної характеристики процесів еволюції.

Великим дослідником синергетики в політиці та праві був професор А. Венгеров. Так, щодо співвідношення політики і синергетики він зазначав: "...синергетичне "управління" політикою насамперед повинно включати розуміння політичної системи як багаторівневої. Це означає, що для вирішення будь-яких проблем недостатньо діяти на лише одному рівні, наприклад,

¹ Венгеров А. Б. Предсказания и пророчества: за и против : историко-философский очерк / Анатолий Борисович Венгеров – М. : Московский рабочий, 1991. – С. 202.

² Феллер В. В. Новый миф о будущем : научно-популярное издание / В. В. Феллер. – Самара : Самарский дом печати, 2000. – С. 11.

макрорівні, вважаючи, що зміни, які відбудуться на макрорівні, зможуть перебудувати всю політичну систему”¹.

Говорячи про значення синергетики для права, А. Венгеров наголошує: “Синергетика досліджує структури найрізноманітнішої природи, що складаються з багатьох підсистем, досліджує, яким чином взаємодія таких підсистем (мікросистем) зумовлює виникнення просторових, часових, просторово-часових, соціальних та інших структур у макроскопічному масштабі, тобто коли макроскопічні структури утворюються в результаті самоорганізації. Причому такими макроскопічними структурами, які безперечно, цікавлять вчених-юристів, можуть бути організаційні утворення, наприклад, трудові колективи, або економічні стани, наприклад, господарські зв’язки, відносини розподілу, нетрудові доходи (зокрема, їх динаміка) або соціальні об’єкти, такі, як злочинність (регіональні, структурні характеристики), або духовні явища (суспільна думка) тощо. Для синергетики основним є дослідження переходів від мікросистем через деякі проміжні серединні стани (мезостани, мезорівні) до макроструктур, головним чином переходів типу “безпорядок – порядок” (до стійких структур). Поняття “нестійкість”, “порядок”, “безпорядок”, “параметри порядку” і деякі інші входять до понятійного апарату синергетики, відображаючи загальність деяких процесів, що утворюються самі собою в системах найрізноманітнішої природи – біологічної, хімічної, соціальної, економічної, юридичної тощо”².

Державне програмування – це процес створення державою програми розвитку (економічного, політичного, соціального, культурного, правового тощо) суспільства.

Слід мати на увазі: державне програмування складається як зі стратегії розвитку (так звані концепції), так і з тактики розвитку (програми). Їх поєднання існує не завжди. Так, у СРСР 15 липня 1988 р. Політбюро ЦК КПРС своєю постановою затвердило розробку концепції інформатизації суспільства, де в п. 1 зазначено: “Схвалити викладені в наданій записці відділів ЦК КПРС міркування з даного питання, яке має виключно важливе значення для успіху перебудови соціально-економічного,

¹ Венгеров А. Б. Синергетика и политика / А. Б. Венгеров // *Общественные науки и современность*. – 1993. – № 4. – С. 67.

² Венгеров А. Б. Синергетика, юридическая наука, право / А. Б. Венгеров // *Советское государство и право*. – 1986. – № 10. – С. 38–39.

духовного і політичного життя радянського суспільства”¹. Як відомо, уся інформатизація залишилася винятково на рівні концепції. Більш вдалою, на нашу думку, була державна програма переходу до ринку, розроблена робочою групою, утвореною спільним рішенням М. Горбачова та Б. Єльцина. Так, ця державна програма не лише обмежилася концептуальними моментами, хоча в ній була й концепція, а й запропонувала програму переходу до ринку протягом 500 днів.

У цьому разі під концепцією розвитку розуміється аналіз поточної ситуації, стратегічні напрями та мета розвитку, а також механізми стабілізації ситуації в перехідний період.

Щодо програми, то вона передбачає певні алгоритми, конкретні кроки, певну тактику і, бажано, строки виконання відповідних реформ.

Так, у програмі переходу до ринку, наприклад, встановлювалося: “Система універсальних комерційних банків доповнюється спеціалізованими інститутами – кредитними кооперативами та земельними банками, інвестиційними та пенсійними фондами, брокерськими та лізинговими фірмами. Для цього центральні банки республік на основі рекомендацій Ради управляючих Резервною системою Союзу до кінця 1990 року випускають нормативні документи, що легалізують і стимулюють таку діяльність”².

Державне модулювання – це процес створення моделей розвитку певних регіонів.

Так, улітку 2003 року групою науковців Харківського інженерно-економічного університету під керівництвом доктора економічних наук В. Пономаренка була розроблена модель соціально-економічного розвитку Харківської області до 2011 року. Запропонована модель містила конкретні математичні розрахунки основних напрямів регіонального розвитку на досить тривалий строк. Насамперед це стосувалося аграрно-індустріального сектора області, який поєднував сільськогосподарське машинобудування та переробку сільськогосподарської продукції, а також освоєння регіональних родовищ нафти та газу.

¹ О разработке концепции информатизации общества. Постановление Политбюро ЦК КПСС от 15 июля 1988 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 1. – С. 55.

² Переход к рынку. Концепция и программа / [Шаталин С., Петраков Н. Явлинский Г. и др.]; под ред. С. С. Шаталина. – М. : Архангельское, 1990. – С. 83.

Форма держави

Поняття та елементи форми держави • Монархія • Республіка • Проста держава • Складна держава і державоподібні об'єднання • Тоталітарний режим • Авторитарний режим • Ліберальний режим • Демократичний режим

§ 1. Поняття та елементи форми держави

Поняття і структура форми держави. Поняття форми держави є одним із найважливіших змістових характеристик державознавства.

Свого часу з почину прибічників історичного матеріалізму все прогресивне було віднесено до змісту. Однак історія людства показала, що в часи найжорстокіших суспільно-політичних криз, які викликають національні катастрофи, врятувати державу від загибелі могла лише її форма, її внутрішня організація, якщо в ній ще залишалися живі сили.

Усе, що в державі є стійкого, стабільного, належить здебільшого до її форми. Прояв поняття «форма» відповідно до держави може бути різноманітним – від уніформи державного службовця, представника влади до структури держави, її внутрішньої організації. Таким чином, можна дійти висновку, що форма держави є нічим іншим, як зовнішнім виявом її сутності.

Ще давньогрецькі філософи Платон та Аристотель звертали увагу на значення форми. З часом державноправова наука протягом століть тримала в центрі своєї уваги два питання: *по-перше*, які форми держави знає історія і сучасність, і, *по-друге*, яка з відомих державних форм найкраще підходить для конкретного народу в певний час.

Характеризуючи це поняття, слід зупинитися на вимірах держави та значенні слова “форма”. Загалом під формою розуміють зовнішній вияв змісту того чи іншого явища або предмета. Так,

планета Земля має форму кулі, дещо сплюснутої з боків. Щодо держави, то вона розуміється як публічна, політико-територіальна організація суспільства.

Публічність, політичність і територіальна організація суспільства є основними вимірами держави, що утворюють її зміст.

Форма держави – це сукупність способів організації, устрою та реалізації державної влади, що виражають зміст держави.

Виходячи з цього визначення, слід наголосити на тому, що основними елементами форми держави є:

- 1) форма (державного) правління, що відображає публічний вимір держави;
- 2) форма (державного, територіального) устрою, що відображає територіальний вимір держави;
- 3) форма (державного, політичного, державно-правового та політико-правового) режиму, що відображає політичний вимір держави.

Форма правління: поняття і класифікація

Форма правління – це спосіб організації державної влади, який засвідчує особливості відповідальності глави держави.

Існує дві основні форми правління – монархія і республіка.

Форма правління може також класифікуватися за типами та за образами правління.

Тип правління – це сукупність найбільш загальних і стійких ознак монархії або республіки, характерних для певного етапу історичного розвитку визначених форм правління.

У межах монархії можна виділити три типи правління: архаїчний, класичний та конституційний, в умовах республіки – архаїчний та конституційний (табл. 13.1).

Архаїчна монархія закріплює будь-яке єдиновладдя як монархічний принцип. **Класична монархія** визнає монархією лише спадковий принцип єдиновладдя. **Конституційна монархія** як головний принцип правління закріплює юридичну невідповідальність монарха.

Архаїчна республіка закріплює головним принципом колегіальність та виборність. У межах **конституційної республіки** виникає інститут президента.

Образ правління – це спосіб організації державної влади, якій відображає особливості реалізації суверенних прав.

У середині монархії можна виділити два образи правління – необмежену монархію та обмежену монархію, усередині республіки розрізняють автархічну республіку, олігархічну республіку та поліархічну республіку.

Необмежена монархія передбачає реалізацію монархом своїх суверенних прав без обмежень. **Обмежена монархія** закріплює ситуацію, коли монарх реалізує свої суверенні права, будучи обмеженим якимось органом, документом чи традиціями.

Автархічна республіка передбачає вибори правителя, який, будучи втіленням державного суверенітету, вирішує всі питання державного характеру. **Олігархічна республіка** передбачає формування елітної групи, якій належить державний суверенітет. **Поліархічна республіка** закріплює принцип належності державного суверенітету всьому народові.

Кожен образ правління складається із системи правління, а остання може складатися із різновидів правління.

У сучасних умовах під **системою правління** розуміють особливості реалізації владних повноважень глави держави з урахуванням його взаємодії з урядом та вищими представницькими органами.

Обмежений образ передбачає традиціоналістичну, сеньйоральну, станово-представницьку, дуалістичну та парламентарну системи монархічного правління. В умовах необмеженого образу можна виділити деспотичну, самодержавну та абсолютну монархії. При цьому деспотична монархія знає два різновиди – Східну та Західну деспотії.

Автархічна республіка закріплює вождистську та монократичну системи правління, олігархічна – партократичну, теократичну, мілітократичну та аристократичну системи, поліархічна – президентську, парламентську та змішану системи. У свою чергу, змішана система республіканського правління існує у вигляді двох різновидів – президентсько-парламентська та парламентсько-президентська республіка.

Форма державно-територіального устрою. Існує кілька назв територіальної організації суспільства, яка є одним з елементів форми держави. Найвідомішими з них є форма державного устрою, форма територіального устрою, форма територіально-політичного устрою, форма адміністративно-територіального устрою тощо.

Таблиця 13.1. Класифікація форми правління: співвідношення типу і образу правління

Форма		Монархія		Республіка		
Тип	Образ	Необмежена	Обмежена	Поліархічна	Олігархічна	Атархічна
	Система	Деспотична	Традиціоналістична	Демократична	Аристократична	
Архаїчний	Різновид	Східна деспотія	Західна деспотія			
	Система	Самодержавна		Сеньйоральна	Станово-представницька	
Класичний	Система	Абсолютна	Дуалістична	Парламентарна		
	Різновид			Президентська	Президентсько-парламентська	Президентсько-парламентська
Конституційний	Система			Змішана		
	Різновид			Парламентська	Парламентська	Парламентська
	Система					
	Різновид				Теократична	Мілітаристична
	Система					
	Різновид				Партократична	Бождистська
	Система					
	Різновид					Монократична

Найпоширенішими з них є перші дві назви, а отже, для усунення методологічної плутанини ми об'єднаємо ці поняття в одне – форму державно-територіального устрою.

Форма державно-територіального устрою – це територіальна організація влади, що відбиває характер взаємовідносин держави в цілому з її складовими частинами.

З формою державно-територіального устрою пов'язане таке явище, як міждержавні об'єднання.

Міждержавне об'єднання – це союз держав, утворений на основі міждержавного договору з метою економічної та політичної інтеграції держав-учасниць.

Є кілька поглядів на останні. Так, А. Венгеров наголошує на тому, що до міждержавних об'єднань належать імперія, конфедерація, спілка і співдружність¹. Водночас В. Протасов вважає, що конфедерація є формою державно-територіального устрою². О. Скакун до міждержавних об'єднань відносить конфедерацію та співдружність³, а Р. Мухаєв – конфедерацію, співдружність та спілку⁴.

Водночас чітко доведено, що унітарні держави та федерації є формою державно-територіального устрою (рис. 13.1).

Виходячи з викладеного, слід мати на увазі, що в умовах наявності суверенітету центральних органів держави ми маємо справу з державою, а отже, і з формою державно-територіального устрою. У цьому разі до зазначеної форми належать унітарні держави та імперії (виключний суверенітет центру), а також федерації (змішаний суверенітет центру та суб'єктів федерації). Якщо ж суверенітету центру немає, то маємо справу з міждержавними об'єднаннями.

¹ Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.] – М. : Юриспруденция, 1999. – С. 124–126.

² Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / В. Н. Протасов. – М., 1999. – С. 158. – (Серия «Подготовка к экзамену»).

³ Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 87–89.

⁴ Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 159–161.

Рис. 13.1. Форми державно-територіального устрою

Проте іноді назва необов'язково відображає реальність. Так, конфедерація та унія можуть або мати обмежений суверенітет центру, або ні. У першому випадку вони будуть державами, а в другому – міждержавними об'єднаннями. Тому конфедерації та унії слід вважати *державоподібними об'єднаннями*.

Отже, існує три різновиди держав за формою державно-територіального устрою:

- 1) проста держава;
- 2) складна держава;
- 3) державоподібне об'єднання.

До простої держави належить унітарна та регіоналістична держава, до складної – федерація та імперія.

Проте є й інші різновиди форми державно-територіального устрою: централізована (унітарні держави та імперії) та децентралізована (федерації та державоподібні об'єднання).

Політичний режим: поняття, склад і види

Політичний режим – це сукупність прийомів, методів і засобів, за допомогою яких здійснюється державна влада, а держава регулює відносини між людьми та взаємодіє із суспільством і громадянином.

Політичний режим складається щонайменше з трьох компонентів, що зберігають певну самостійність, автономність.

Перший компонент, що складає зміст поняття “політичний режим” – це спосіб взаємодії держави, суспільства і громадянина. Саме цей компонент визначає права і свободи особи, пріоритетний тип її політико-правової культури, поведінки, свідомості та менталітету. Зміст політичного режиму визначається тим, що в державі є пріоритетним – права держави, права суспільства чи права громадянина, що з переліку прав, закріплених у Загальній декларації прав людини, держава визнає, гарантує або обмежує.

Другий компонент змісту “політичного режиму” має кілька вимірів, обумовлених рівнем і якістю соціально-економічного розвитку суспільства, принципу поділу влади, способом формування органів державної влади, статусами партійної системи, політичної опозиції, ЗМІ, армії, поліції, церкви.

Третій компонент політичного режиму – це державний режим, тобто методи здійснення державної влади, способи врегулювання і розв'язування соціальних, політичних і правових конфліктів.

Теорія держави і права розрізняє кілька видів політичного режиму.

Найпоширенішою з них є ідеологічна класифікація, що передбачає поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні. Раніше до недемократичних режимів належали тиранічні, засновані на одноособовому правлінні. При цьому влада тирана часто встановлювалася насильницьким шляхом, через захоплення влади, та усуненням законної влади за допомогою державного перевороту. Тиранія була характерна для деяких полісів Еллади. Сьогодні на зміну тиранічному режиму прийшли інші різновиди недемократичних режимів – авторитарний та тоталітарний.

В умовах авторитарного режиму держава декларує, що регулює все, але якась частина суспільних відносин залишається нерегульованою (наприклад, бізнес у Чилі в період правління генерала Августо Піночета Угарте). В умовах тоталітарного режиму держава регулює економіку, політику й ідеологію (Німеччина в період влади націонал-соціалістів Гітлера).

Однак поділ політичних режимів на демократичні та недемократичні не дуже коректний. Насамперед тому, що демократія стає ідеалом, а держава з так званим недемократичним режимом одностайно вважається якоюсь «імперією зла». У цьому разі поділ на демократичні та недемократичні політичні режими призводить до створення чорно-білих полюсів.

Інша класифікація політичного режиму пов'язана з особливостями взаємодії держави і громадянського суспільства. Розрізняють демократичні, авторитарні й тоталітарні режими. Слабкість такого поділу полягає в тому, що не зовсім зрозумілим є місце в такій класифікації, що склалося в СРСР під час “Перебудови” у 1988–1989 роках.

Саме тому найкращою є класифікація всіх політичних режимів залежно від типу правового регулювання на демократичні, ліберальні, авторитарні та тоталітарні (рис. 13.2).

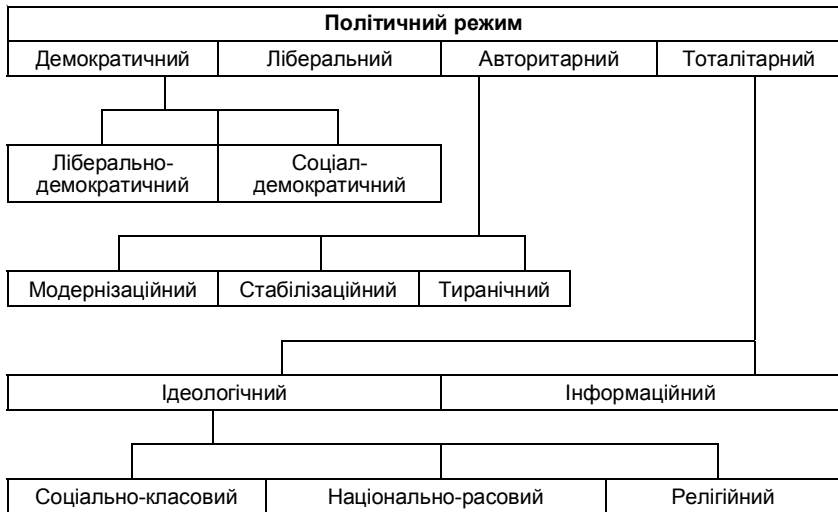

Рис. 13.2. Класифікація політичних режимів

Приклад 13.1

О. Ковлер про співвідношення демократизації та лібералізації

Насамперед загальними були причини переходу до форсованої демократизації. Правляча еліта шукала найефективніший варіант функціонування індустріального суспільства на фоні наростання за багатьма параметрами відставання від західних сусідів. Слабка і непослідовна лібералізація, що розпочалася невдовзі, не принесла істотних результатів, а, навпаки, викликала вибух сподівань населення. Заради справедливості слід погодитися з думкою тих, хто вважає, що основним досягненням лібералізації стало набуття свободи слова та інших “вільностей”, але, як зазначає Пьетро ді Кортоні, лібералізація відрізняється від демократизації тим, що передбачає лише надання верхами обмежених та контрольованих поступок у сфері політичних та громадянських прав, без надання їм повного та всеосяжного характеру. Саме тому лібералізація завжди може передувати демократизації і стати елементом переходу до демократії: режим йде на певні поступки та вводить свободи в тих чи інших сферах, водночас прагнучи зберегти деякі атрибути авторитаризму і обмежуючи вимоги участі в здійсненні владних повноважень, робить висновок ді Кортоні. Процес лібералізації йшов в Угорщині та Польщі з 1956 р., у Чехословаччині його було перервано у 1968 р., у СРСР йшов з 1982 по 1989 рік, у багатьох же країнах Східної Європи він відбувався практично одночасно з демократизацією.

Джерело: Ковлер А. И. Кризис демократии? Демократия на рубеже XXI века / А. И. Ковлер. – М. : Институт государства и права РАН, 1997. – С. 72–73.

§ 2. Монархія

Поняття і принципи монархії

Монархія – така форма правління, де формально спадкоємний одноособний глава держави здійснює свої повноваження безстроково і звільняється від юридичної відповідальності перед своїми підданими.

Як відомо, монархія існує на основі трьох принципів: безстроковості, престолонаслідування та непогіршності трону.

Безстроковість означає, що влада монарха не обмежується певним строком повноважень. Є лише два способи припинення повноважень монарха – смерть або зречення. Останнє означає, що монарх добровільно припиняє свої повноваження і більше не вважається главою держави. Саме тому, на нашу думку,

слід погодитися з О. Бушковим, який вважає, що ніякого вбивства останнього російського імператора не було, адже Микола II добровільно зрікся з престолу на користь свого брата Михайла. У Катеринбурзі вбили родину дворянина Романова¹, адже жоден з цієї родини вже не мав права на російський трон, а тому не можна говорити про вбивство царської сім'ї.

Престононаслідування означає, що монарх, як правило, здобуває свою владу у спадок від попередників. З цих позицій безперечний інтерес становить Ватикан. Як відомо, “князі церкви” обирають Папу. У той самий час вважається, що Папа, обираючи собі нове ім'я, позбавляється минулого, успадковуючи свій трон від апостола Петра. Так, кардинал Кароль Войтила 16 жовтня 1978 р. став верховним понтифіком Римсько-католицької церкви Іоанном Павлом II (попередником був Іоанн Павло I). Таким чином, формально трон здобув не Кароль Войтила, а Іоанн Павло II. І трон він здобув саме від попереднього Папи, який, у свою чергу, здобув його від попередників. Першим же “спадкодавцем” був апостол Петро.

Третій принцип – **непогрішність трону** означає, що монарх не несе відповідальності перед своїми підданими.

Єдиною державою, яка формально передбачає відповідальність свого монарха, є Королівство Тонга, ст. 49 Конституційного акта якого передбачає, що протизаконно притягувати короля до суду за його провини без згоди кабінету. Така формула дозволяє висунути гіпотезу про те, що в разі згоди кабінету короля Тонга можна притягти до відповідальності. У реальності ж такого ніколи не може бути і перш за все тому, що сам кабінет згідно зі ст. 51 формується королем, а його члени перебувають на своїх посадах доти, доки цього бажає монарх.

Способи монархічного правління. На сьогодні відомими є три способи одержання трону: спадкування, вибори та узурпація (див. рис. 13.3).

Щодо **спадкування**, то нині існує два підходи до системи престолонаслідування. Перший з них є загальноприйнятим і полягає у визначенні статі спадкоємця трону. Такими системами є салічна, кастильська та скандинавська. *Салічна* система забороняє жінці займати королівський трон. В умовах існування салічної системи пост глави держави може займати лише особа

¹ Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / А. А. Бушков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС ; СПб. : Нева ; Красноярск : Бонус, 1997. – С. 506.

Способи монархічного правління			
Спадковий	Виборний	Узурпаторський	
Система спадкування трону			
Салічна		Петровська	
Кастильсько-австрійська		Органічна	
Скандинавська		Сетлементова	

Рис. 13.3. Способи монархічного правління

чоловічої статі. *Кастильська* система передбачає успадкування трону жінкою, якщо відсутні спадкоємці чоловічої статі. Специфічним різновидом кастильської системи є *австрійська* система престолонаслідування, яка передбачає можливість жінки наслідувати трон лише за умови відсутності спадкоємців чоловічої статі. *Скандинавська* система передбачає отримання трону як принцем, так і принцесою в порядку старшинства.

Інший підхід полягає у визначенні суб'єкта (чи об'єкта), який здійснює визначення спадкоємця. З цих позицій можна виділити такі системи спадкування, як петровська, органічна та сетлементова. *Петровська* система спадкування полягає в тому, що кандидатура спадкоємця трону визначається правлячим монархом. *Органічна* система спадкування передбачає створення спеціального органу, який визначатиме спадкоємця трону. Щодо *сетлементової* системи, то вона передбачає, що спадкоємець трону визначається спеціальним законодавчим актом (*Act of Settlement – Закон про престолонаслідування*) – конституцією або спеціальним актом про престолонаслідування.

Другий підхід – *вибори*, здебільшого існує в умовах федерацій (ОАЕ, Малайзія) та так званої теократичної монархії (Ватикан або Тибет до його завоювання КНР).

Стосовно *узурпації*, то вона не заперечується категорично арабськими традиціями. Досвід палацевих переворотів в умовах арабських абсолютних монархій свідчить про те, що різкі зміни в керівництві країною часто дозволяють здійснити заходи не лише для підтримки режиму та ослаблення напруження в суспільстві, а й для зміни важливих суспільно-політичних процесів, не говорячи про зміцнення стабільності монархії та політичної

системи шляхом появи більш популярного лідера. Як приклад можна навести ситуацію в Абу-Дабі 1962–1966 років. У 1962 році з цього емірату почали експортувати нафту. Проте правитель емірату – шейх Шахбут II, який завдяки цьому експорту став мультимільонером, категорично відмовився витратити гроші на потреби своєї убогої країни. У 1966 році за згодою англійців Шахбута було усунуто від влади. Престол перейшов до його брата Заїда II. З приходом до влади цього енергійного та прозорливого правителя в Абу-Дабі розпочалася нова ера. Було затверджено новий п'ятирічний план економічного та соціального розвитку емірату, згідно з яким на реалізацію цілої низки проектів було асигновано 740 млн дол. Рішучі кроки в зовнішній політиці дозволили Заїду II створити Об'єднані Арабські Емірати, і саме він став першим раїсом. У 1981 році ОАЕ націоналізували шляхом викупу всі нафтові родовища та інфраструктуру збуту, і на сьогодні вони мають найвищий рівень життя у світі.

Історія монархічного правління. Історія монархічної державності знає два періоди – архаїчний та усталений (див. рис. 13.4).

В *архаїчний* період монархія здебільшого розглядалася в класичному вигляді, тобто як єдиновладдя (архаїчний тип монархії). Проте багато питань про формування і функціонування інституту монарха залишалися невирішеними. Зокрема, незрозумілим був порядок одержання влади (найбільш поширеними способами були вибори, спадкування влади чи узурпація). Повноваження монархів фіксувалися не стільки в законодавчих актах, скільки в етичних чи релігійних доктринах. Саме тому цей період існування монархічної державності можна визначити як архаїчний.

Щодо *усталеного* періоду, то саме він вніс певний порядок як у формування інституту монарха (наприклад, Салічною правдою були врегульовані певні питання про спадкування трону), так і в його функціонування (наприклад, дедалі частіше починають з'являтися як законодавчі акти, так і нормативні договори, у яких регламентувалися окремі повноваження монархів).

Монархія усталеного періоду (класична і конституційна монархія) від початку мала сакральний характер, адже, по суті, монархи були своєрідними “вождями народу”. На відміну від влади герцогів, графів та інших феодалів влада монарха була не лише вищою за них, а й належала до зовсім іншої категорії. І тоді як влада феодалів була сукупністю різних прав, настільки переплутаних, що досить важко було уявити кордони феодалів, між

Рис. 13.4. Історія монархічного правління

монархічними державами зазначені кордони існували. І якщо жителі міст та селищ могли бути васалами кількох сюзеренів, проте вони ніколи не могли бути підданими двох королів.

У Японії ж, на відміну від Західної Європи, співіснували два інститути, що ніколи не проникали одне в одного. Так, імператор-мікадо, як і європейські королі, був своєрідним божеством і юридично сувереном усього народу. Проте на відміну від королів він не очолював ієрархію васалів (феодалні сходи), яка замикалася на сьогуні – верховному військовому вождеві. Результатом цього було зосередження в руках сьогунів усієї реальної влади. У Європі ж королі знаходилися на вершині зазначеної ієрархії, а тому були позбавлені необхідності приносити васальну клятву. Навпаки, саме король був верховним сюзереном і міг на власний розсуд обирати з-поміж людей, які перебували під його протекцією, окремих привілейованих осіб, щоб узяти їх через ритуал васальної присяги під свою особливу опіку.

Але серед тих, кого було взято під “безпосередню королівську опіку”, крім юрби дрібних сателітів, фігурували починаючи з IX століття всі магнати, всі високі королівські чиновники, що дуже скоро перетворилися на регіональних князів. Ця система дозволяла королям керувати державою не лише прямо (іноді це було досить складно через великі розміри королівств), а й за допомогою васального права.

Приклад 13.2*М. Блок про сакральну природу королівської влади*

В уявленні мас цей священний характер не втілювався лише в понятті, надто абстрактному, права, яке мало церковне спрямування. Навколо королівської влади загалом або навколо різних її конкретних виявів утворився цілий цикл легенд та забобонів. Правда, свого повного розквіту він досяг лише тоді, коли фактично утвердилася більшість режимів монархічної влади, тобто десь у дванадцятому-тринадцятому століттях. Але його коріння тяглося від першої феодальної доби. З кінця дев'ятого століття архієпископи реймські оголосили, що вони володіють чудодійним миром, яке колись принесла Хлодвігові голубка з неба: то був справді унікальний привілей, який водночас надавав можливість цим прелатам заволодіти у Франції монополією на висвячення монархів, а французьким королям підтримувати думку про те, що їх помазує на трон саме Небо. Вважалося, що королі Франції принаймні після Філіппа Першого, а може навіть після Роберта Благочестивого, та королі Англії після Генріха Першого мали силу лікувати певні хвороби накладанням рук. Коли в 1081 р. імператор Генріх Четвертий – до речі, відлучений від церкви, – їхав через Тоскану, селяни вибігали йому назустріч й намагалися торкнутися його одягу, переконані, що цей дотик забезпечить їм добрий врожай.

Джерело: Блок М. Феодальне суспільство / М. Блок ; пер. з фр. В. Шовкуна. – К. : Всесвіт, 2001. – С. 390.

Щодо історії архаїчної монархії, то вона знає дві основні системи монархічного правління – *деспотичну та традиціоналістичну*.

У свою чергу деспотична монархія знає два типи:

- 1) *східна деспотія* – обумовлена релігійними віруваннями, що природно обожнювали монарха (фараон Єгипту);
- 2) *західна деспотія* – обумовлена волею народу чи владної еліти, що надавала монарху божественного статусу нарівні з іншими богами (римський імператор доби доміану).

В усталений період монархічна державність розвивалася протягом трьох періодів:

- 1) *архаїчно-законодавчий* – статус монарха врегульовувався законодавчими актами нарівні з іншими питаннями (приватна власність, покарання за злочини тощо);
- 2) *договірний* – статус монарха визначався в рамках відповідного нормативного договору. Можна вважати, що цей період розпочався приблизно з 1215 року, коли в Англії була прийнята «Велика Хартія вольностей»;

3) *конституційний* – статус монарха став регламентуватися в актах найвищої юридичної сили – конституціях. Цей період розпочався в 1791 році, коли була прийнята перша у світі монархічна конституція (Франція). Цей етап триває й понині, а тому на сьогодні можна вважати будь-яку монархію конституційною незалежно від діючої в ній системи правління.

Сучасні системи монархічного правління. На сьогодні можна виділити три системи монархічного правління: абсолютна монархія, дуалістична монархія і парламентарна монархія.

Абсолютною слід вважати таку систему правління, де уряд несе відповідальність лише перед монархом-законодавцем, який реалізує свої повноваження у виключно дискреційному порядку.

До абсолютних монархій такого типу, на наш погляд, належать Бахрейн, Бруней, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Оман та Саудівська Аравія.

Формула абсолютної монархії наведена на рис. 13.5.

В умовах *парламентарної* монархії глава держави реалізує свої повноваження виключно в порядку контрасигнування.

До парламентарних монархій можна віднести як держави в Європі, так і в Азії. Це такі країни, як Андорра, Бельгія, Великобританія, Данія, Іспанія, Йорданія, Камбоджа, Малайзія, Нідерланди, Норвегія, Таїланд, Швеція та Японія.

Щодо *дуалістичної* монархії, то її слід визначати як таку, що не належить ні до абсолютної, ні до парламентарної системи.

Проте найбільш відомими різновидами дуалістичної монархії є:

- 1) дуалістично-відповідальна монархія – уряд несе відповідальність і перед монархом, і перед парламентом (Марокко, Ліхтенштейн);
- 2) дуалістично-статусна монархія – монарх має статус глави держави і глави виконавчої влади, а законодавча влада належить парламенту (Катар, Люксембург).

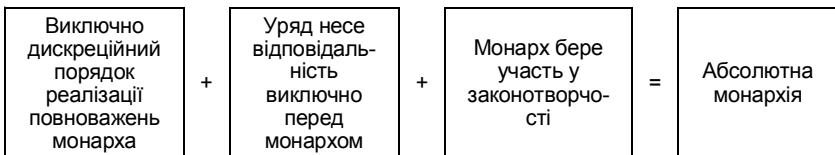

Рис. 13.5. Формула абсолютної монархії

Приклад 13.3

Р. Злотников про переваги монархії над республікою

Визнаю, що я спочатку ставився до монархії і, відповідно, до монархістів дещо... зверхньо, чи що, сприймаючи монархію як дещо курйозний, абсолютно непотрібний та непрацюючий звичай деяких відсталих, не зовсім значних або ж традиційно консервативних країн. Щодо російських монархістів, то вони здавалися мені блазнями.

І ось одного разу мені трапився статистичний збірник. Гортаючи його, я звернув увагу на те, що з десяти країн з найвищим рівнем життя громадян – сім є монархіями. Це мене зацікавило, і я спробував провести щось на зразок порівняльного аналізу за низкою параметрів, орієнтуючись саме на цю незвичайну ознаку. Виявилось, що монархії, як це не дивно, залишили позаду країни з іншою формою правління практично за будь-яким показником. Тривалість життя... рівень технологічного розвитку... кількість комп'ютерів на душу населення... рівень освіти... темпи зростання промисловості... Я з'ясував, що монархії випереджають своїх сусідів у будь-якій своїй іпостасі і в будь-якому регіоні (винятки, звісно існують, але саме поодинокі, тобто серед тих, що саме і підтверджують правило). У Європі більшість монархій належить до конституційного типу, тобто, швидше за все, їх можна було б назвати монархічним варіантом демократичної держави, але при цьому, за що б монархи не бралися, у них це виходило краще, ніж у сусідів. Шведи, наприклад, не відмовляючись від короля, змогли побудувати щось, що було потім названо "шведським соціалізмом". В арабському світі, де демократія не має багато прихильників і монархії існують у своєму первозданному абсолютистському вигляді, Кувейт, ОАЕ та Саудівська Аравія залишили далеко позаду своїх сусідів – Іран та Ірак, що мають не менші нафтові запаси.

Джерело: Злотников Р. Империя. Виват император! : роман / Роман Злотников. – М. : ОЛМА-ПРЕСС, Бльфа-книга, 2002. – С. 4–5. – (Першотвір).

§ 3. Республіка

Поняття і ознаки республіки

Республіка – така форма правління, де глава держави формально обирається на певний термін і звітує перед своїми виборцями.

Ознаки республіки:

- 1) виборність вищих органів державної влади, у тому числі глави держави;

- 2) строковість владних повноважень: органи вищої влади обираються на певний термін;
- 3) належність влади народу, від імені і за дорученням якого діють створені органи державної влади;
- 4) поділ влади;
- 5) гарантованість прав громадян з боку держави;
- 6) контроль суспільства за верховною владою.

Образи республіканського правління. Можна виділити три форми панування: автархія (панування одного), олігархія (панування певної групи осіб або страти) та поліархія (панування багатьох або всіх). Поєднуючись із республіканською формою правління, зазначені форми панування утворюють відповідні образи республіканського правління – автархічний, олігархічний та поліархічний.

Ідею республіки автархічного типу свого часу відстоював А. Гітлер, і на сьогодні вона не набула значного поширення у світі. Набагато більш відомими є республіки олігархічного і поліархічного типу.

У межах республіки олігархічного типу сьогодні відомі мілітократичні, теократичні та партократичні республіки.

В умовах мілітократичної республіки глава держави обирається та відправляє свої повноваження з урахуванням думки військового керівництва. Класичний приклад мілітократичної республіки – Чилі у 1974–1988 рр., коли при владі перебувала військова хунта на чолі із генералом А. Піночетом Угарте.

У межах теократичної системи республіканського правління глава держави обирається з урахуванням волі вищої релігійної верхівки. Найбільш відомими серед таких республік є ісламські: Афганістан, Іран, Коморські острови, Маританія, Пакистан та деякі інші. Найбільш чітко теократичний характер республіки виявляється в Ісламській Республіці Іран.

У межах партократичної системи республіканського правління глава держави також обирається з урахуванням волі правлячої партії, але такі вибори здійснюються без якихось формальних вимог. Зокрема, практично жодна з партократичних республік на конституційному рівні не вимагає, щоб глава держави належав до правлячої партії або щоб кандидатуру глави держави спочатку визначали на вищому партійному форумі (з'їзді чи конференції), хоча на практиці саме так все і відбувається.

Щодо поліархічних республік, то всередині них і виділяються президентські, парламентські та змішані (президентсько-парламентські та парламентсько-президентські) системи республіканського правління.

Сучасні системи республіканського правління. Для *президентської республіки* характерними є такі ознаки:

- 1) президент є главою держави та головою уряду;
- 2) вибори президента здійснюються всенародно чи за допомогою колегії виборщиків;
- 3) колегія виборщиків завжди формується винятково виборцями;
- 4) у державному апараті немає посади прем'єр-міністра чи рівнозначної йому посадової особи або ж прем'єр-міністр виконує лише певні адміністративні функції з керівництва засідання уряду;
- 5) міністри призначаються президентом за погодженням з парламентом або його окремою палатою чи самостійно на власний розсуд.

Таким чином, *президентською* слід вважати республіку, за якої глава держави обирається всенародно або колегією виборщиків і очолює уряд.

Географія президентських республік є досить широкою. Так, на Американському континенті до них належать США, Мексика, Аргентина, Бразилія, Парагвай, Колумбія та ін. В Азії – Грузія, Індонезія, Туркменістан та ін. В Африці – Ліберія, ПАР, Сомалі, Гана, Малаві, Нігерія та ін. В Океанії президентською республікою може вважатися Кірібаті, а в Європі – Кіпр.

Для *парламентської республіки* характерними ознаками є:

- 1) глава держави – президент;
- 2) голова уряду – прем'єр-міністр;
- 3) президент обирається парламентом або колегією виборщиків, яку, у свою чергу, частково обов'язково формує парламент;
- 4) прем'єр-міністра призначає президент за пропозицією парламенту. При цьому така пропозиція перш за все враховує думку депутатських фракцій, що утворюють правлячу коаліцію. Саме правляча коаліція, або правляча партія, пропонує президенту кандидатуру прем'єр-міністра;
- 5) міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра.

Таким чином, *парламентська республіка* – це система правління, відповідно до якої глава держави обирається за активної

участі парламенту, а уряд очолюється відповідним головою – прем'єр-міністром і отримує від парламенту вотум довіри.

Прикладами парламентських республік є ФРН, Італія та інші країни Європи. Деякі ознаки парламентської республіки має Швейцарія, а тому її також можна з урахуванням певної специфіки віднести до парламентських республік. В Азії парламентських республік дуже мало (Індія, Ізраїль). В Африці парламентська республіка існує в Кабо-Верде, Ефіопії та Еритреї, а в Океанії – у Вануату.

Поєднання ознак президентської та парламентської республіки утворило *змішану республіку*, за якої уряд формується спільно парламентом та всенародно обраним главою держави (президентом).

Для *президентсько-парламентської республіки* характерні такі ознаки:

- 1) глава держави – президент;
- 2) голова уряду – прем'єр-міністр або президент;
- 3) президент обирається всенародно;
- 4) у державному апараті обов'язково передбачається посада прем'єр-міністра, навіть якщо він не є головою уряду;
- 5) прем'єр-міністр призначається президентом за згодою парламенту чи самостійно;
- 6) міністри призначаються президентом за поданням прем'єр-міністра чи на власний розсуд або парламентом за поданням прем'єр-міністра.

Таким чином, *президентсько-парламентською* слід вважати змішану республіку, відповідно до якої голова уряду призначається главою держави за згодою парламенту, а члени уряду призначаються здебільшого за поданням голови (прем'єр-міністра).

Прикладами президентсько-парламентської республіки є Франція (ст. 8 Конституції дозволяє президенту призначити прем'єр-міністра), Росія (ст. 82 Конституції дозволяє Президенту РФ за згодою Державної Думи призначити голову уряду), Греція (ст. 37 надає право президенту призначити прем'єр-міністра), Україна (п. 9 ст. 106 Конституції дозволяє Президенту призначити прем'єр-міністра за згодою Верховної Ради України). Віднедавна президентсько-парламентською республікою стала Венесуела.

Для *парламентсько-президентської республіки* характерні такі ознаки:

- 1) глава держави – президент;
- 2) голова уряду – прем'єр-міністр;

- 3) президент обирається всенародно;
- 4) прем'єр-міністра призначає парламент за поданням президента;
- 5) міністрів призначає парламент за поданням прем'єр-міністра чи президента.

Отже, *парламентсько-президентська республіка* – це змішана республіка, згідно з якою голова уряду призначається парламентом за поданням глави держави, а члени уряду – за поданням голови (прем'єр-міністра).

Прикладом парламентсько-президентської республіки можна назвати Болгарію (президент пропонує Народним зборам кандидатуру прем'єр-міністра, а останнього затверджує сам парламент), Монголію, Україну у 2006–2010 рр. та ін.

§ 4. Проста держава

Унітарна держава. Унітарна держава є домінуючою в усьому світі. До унітарних держав відносять: країни Європи – Францію, Швецію, Норвегію, Португалію, Фінляндію, Грецію, Польщу, Україну, Білорусь та ін.; країни Азії – Камбоджу, Лаос, Таїланд, Японію та ін.; деякі країни Латинської Америки та Африки.

Унітарна держава – це проста держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці.

Ознаками унітарної держави є:

- 1) єдина конституція, норми якої поширюються на всю територію держави;
- 2) єдина система вищих органів державної влади (глава держави, парламент, уряд), юрисдикція яких поширюється також на територію всієї країни; функціональна, предметна та територіальна компетенція вищих і центральних органів влади ні юридично, ні фактично не обмежується повноваженнями будь-яких регіональних та місцевих органів;
- 3) єдине громадянство; населення унітарних держав має єдину політичну належність;
- 4) єдина система права;
- 5) єдина судова система;
- 6) територія унітарної держави зазвичай поділяється на адміністративно-територіальні одиниці.

Є два варіанти унітарних держав – проста і складна.

В умовах *простої унітарної держави* існує регіональний поділ виключно на адміністративно-територіальні одиниці. Так, Франція складається з 96 департаментів, а Туреччина – з 67 ілів, Таїланд має у своєму складі 73 чангвати, а Філіппіни – 74 провінції.

Складна унітарна держава має у своєму складі автономні утворення.

Автономія – це порівняно самостійні в здійсненні державної влади чи місцевого самоврядування територіальні утворення у межах певної держави.

Так, Україна має у своєму складі Автономну Республіку Крим.

Регіональна держава

Регіональна держава – це проста держава, уся територія якої складається з автономних утворень.

До регіональних держав належать Іспанія, Італія та Шрі-Ланка.

Зазначені автономії можуть бути:

- 1) територіальними (більшість з областей Італії);
- 2) побутово-географічними (окремі області Італії, наприклад, Сицилія);
- 3) етнічними (країна Басків, Андалузія в Іспанії);
- 4) змішаними (Шрі-Ланка складається з етнічної провінції, що населена тамілами та дев'яти сингальських провінцій).

У регіональних державах автономні утворення своїх конституцій не мають, але в конституціях зазначених держав за ними закріплюються певні повноваження, для реалізації яких автономії можуть приймати певні нормативно-правові акти. Самі автономії діють на підставі певних статутів, які затверджуються загальнодержавним парламентом.

Поряд з місцевими органами представницької та виконавчої влади на території автономій діють представники центру – комісари, губернатори тощо.

§ 5. Складна держава і державоподібні об'єднання

Федерація

Під *федерацією* розуміють таку складну союзну державу, частини якої (суб'єкти федерації) є державними утвореннями, права яких розширені аж до *права суверенітету*.

Для федерації характерні такі ознаки:

- 1) наявність єдиної території, яка складається із членів – суб'єктів федерації, кожен з яких має власний адміністративно-територіальний устрій;
- 2) наявність конституції федерації та конституцій її суб'єктів;
- 3) наявність системи законодавства як федерації, так і її суб'єктів;
- 4) наявність двопалатного федерального парламенту, де в одній із палат обов'язково представлені інтереси суб'єктів федерації, та парламентів самих суб'єктів федерації, федерального уряду й самостійних органів виконавчої влади суб'єктів федерації;
- 5) наявність громадянства як федерації, так і її суб'єктів, тобто можливе подвійне громадянство (ФРН, Австрія);
- 6) можливість суб'єктів федерації мати власну судову та правову системи (США);
- 7) наявність загальнофедеральної податкової та грошової системи;
- 8) вертикальний розподіл влади між федеральним центром та суб'єктами федерації;
- 9) федеральний центр має надзвичайні повноваження щодо контролю зовнішньої політики;
- 10) федеральний центр може використовувати свою владу незалежно від схвалення суб'єктів федерації;
- 11) наявність певних суверенних прав у суб'єктів федерації;
- 12) суб'єкти федерації не мають права в односторонньому порядку припиняти зв'язки з федеральним центром;
- 13) жодна з поправок до конституції не може діяти без схвалення суб'єктів федерації;
- 14) конституційний суд тлумачить конституцію і вирішує суперечки між федеральним центром та суб'єктами федерації;
- 15) верховенство федерального законодавства над правом суб'єктів.

Федерація будується на основі трьох принципів: національний, територіальний та змішаний.

Національний принцип передбачає утворення федерації шляхом об'єднання національних держав. Прикладом такої федерації був СРСР. На сучасному етапі до національних федерацій належать Індія, Бельгія, Союзна Республіка Югославія (яка об'єднує дві національні держави – Сербію та Чорногорію).

Територіальний принцип передбачає об'єднання певних територій. Класичними прикладами територіальних федерацій є США чи латиноамериканські федерації (Мексика, Венесуела, Бразилія тощо), де об'єднуються території. Так, у США (Сполучені Штати Америки) є об'єднання територій – Штатів (у назві United States of America – Сполучені Штати Америки слово States означає як штат, так і державу-територію, а тому United States of America можна перекласти і як Сполучені Держави Америки).

Змішаний тип передбачає своєрідне змішане об'єднання: частина федерації об'єднується за національною ознакою, а інша – за територіальною. Такий тип змішаної федерації можна назвати **національно-територіальним**. Прикладами таких федерацій є Канада та Російська Федерація. Однак може існувати й **територіально-національна федерація**. В її умовах об'єднуються території, але може бути певний національний (як правило, мовний) елемент. Прикладом такої федерації є Федеративна Республіка Німеччина, яка об'єднує землі: Саксонію, Баварію, Прусію тощо, жителі яких говорять на різних діалектах, однак є спільна німецька мова.

Щодо питання про класифікацію федерацій, то класифікація залежно від права виходу з союзу на **жорсткі**, які не передбачають права виходу (наприклад, США), та **м'які** (передбачають таке право) вже не актуальна. З ліквідацією СРСР право націй на самовизначення було суттєво обмежене діючими на території колишнього Радянського Союзу конституціями.

Інша класифікація поділяє всі федерації на симетричні та асиметричні. До перших належать США, ФРН, Канада та ін., до других – Росія. **Симетричними** визнаються федерації, суб'єкти яких мають однаковий правовий статус. Так, кожен штат у США, кожна провінція в Канаді, кожна земля в ФРН мають однаковий комплекс повноважень щодо вирішення певних питань регіонального рівня.

В умовах же **асиметричної** федерації правовий статус її суб'єктів дещо відрізняється. Так, у Росії “повноцінними” суб'єктами

федерації можна вважати лише республіки, в яких існує своя “державна” мова. Краї ж, області, Москва та Санкт-Петербург з цієї точки зору не є повноцінними суб’єктами федерації.

Імперія. На відміну від федерацій імперії, як правило, утворювались як насильницьке об’єднання держав, що здійснювалось або шляхом захоплення, або шляхом створення іншого виду тиску (економічного, політичного тощо). Однак іноді можливим було і добровільне приєднання.

Імперія – це складна держава, утворена шляхом примусового об’єднання кількох народів навколо одного центру.

Існують різні класифікації імперії.

Так, *залежно від центру утворення* імперії поділяються на імперії-метрополії (Британська, Голландська, Іспанська), імперії-столиці (Римська, Вавилонська), імперії-держави (Єгипетська, Ассирійська, Перська) або “імперії вождя” (імперії Олександра Македонського, Карла Великого, Наполеона).

Залежно від виду збройних сил, що дозволили утворити імперію, остання може існувати як сухопутна (утворилася за допомогою армії – сухопутних сил) або морська (утворилася за допомогою флоту). Прикладом сухопутних імперій була Римська, а морської – Британська імперія.

Залежно від наявності сухопутних кордонів між частинами імперії останні можуть бути єдиними (між центром та провінціями є сухопутні кордони) або колоніальними (між метрополією та колоніями немає сухопутних кордонів). Прикладом сухопутної імперії була Російська, яка, хоча й мала заморські території (Аляска, Каліфорнія), проте не могла їх освоювати. Прикладом колоніальної імперії була Британська.

Приклад 13.4

Р. Злотников про імперську еліту

На моє переконання, лише імперія здатна дати людині одночасно і свободу й можливість найменш обмеженого розвитку, і стабільність, і безпеку. А місцевий лідер, той самий товариш Сталін, якого так часто згадував Іванюшин, займався достатньо, на мій погляд, благородною справою – будував імперію. Але ж з якою незграбністю він це робив!.. У висновку, який я сформулював сам для себе, значилося, що, швидше за все, товариш Сталін усе ж таки знав, ЩО слід робити задля побудови імперії, але абсолютно не уявляв собі ЯК.

Чим складнішим є соціальний організм (і імперія, безперечно, є найбільш складним соціальним організмом з усіх створених людством, оскільки вона завжди є мультинаціональною та мультирелігійною), тим більше він є схильним до перебоїв системи. І для того, щоб утримувати його в порядку, потрібні особливі люди, особлива соціальна верства – імперська еліта. Вона не має нічого спільного з тими, кого вважає елітою натовп – акторами, піснями, світськими тусовщиками, політиками, популярними спортсменами. Адже всі вони – чи майже всі – люди-клоуни, призначені займати увагу та час сучасних селян – менеджерів, офісного планктону тощо.

Імперська еліта є менш помітною. Вона може бути становою або ні. Найчастіше вона рано чи пізно стає якщо й не формально-спадкоємною, то здебільшого *практично* такою. Адже якщо ще при започаткуванні імперії не створюється певна соціальна машина не лише зі створення, а й з *відтворення* імперської еліти, то термін для такої імперії – одне, два, максимум три покоління.

А найбільш ефективна соціальна машина може базуватися лише на сім'ї, що практично неминуче призводить до того, що все нові та нові покоління сімей імперської еліти включаються у її головну справу – утримання зв'язаності імперії. Проте це не означає, що імперська еліта стає раз і назавжди закритою кастою. Навіть коли вона є організованою за становою ознакою, все одно більшість з тих, хто увійшов до неї, колись також вийшла з низів. І для представників нових поколінь цих низів завжди повинна залишатися (і насправді залишається) можливість пройти таким шляхом.

Узагалі доступність, хоча й не абсолютна, соціальних ліфтів – один із ключових показників її стійкості та ефективності. Адже якщо талановиті й амбіційні представники нового покоління з інших, неправлячих станів чи соціальних верств, хай і подолавши деякі перепони, що, швидше за все, є засобом випробування претендентів, ніж дійсно є непереборною стіною, не можуть увійти до неї, вони починають використовувати свої таланти та створювані ними можливості для боротьби *проти* неї. І рано чи пізно рушать імперію. Адже імперія – єдиний тип держави, який майже неможливо зруйнувати ззовні. Вона є надто живучою і здатною акумулювати практично фантастичну кількість ресурсів. Навіть програв у важкій війні, як правило, не є для неї вироком. Вона може рухнути, якщо буде зруйнована зсередини. Та й то не відразу.

Так ось, товариш Сталін саме й переймався тим, що будував імперську еліту. Тут вона називалася «члени ВКП(б)». На жаль, будував так, як умів. Але ж хто будуватиме еліту за допомогою страху? І тим більше страху фізичної розправи? Ні, поки на чолі той, хто й нагнічує цей страх, усе ще може бути нічого. Однак варто лише дожити до першої точки переходу, тобто до моменту передачі влади від одного лідера до іншого, – ось тут і розпочинається обвал. Новому володарю хоч-не-хоч доводиться послабити звичайний тиск на ключову частину еліти, адже інакше він не зможе утриматися при

владі. І це є початком кінця. Позбавившись підживлення страхом у певній ключовій сфері, уся система еліти, побудована на страху, неминуче розлізеться, почне руйнуватися, розвалюватися, перетворюватися не на кістяк, не на наріжний камінь, а в паразита, який користується ситуацією та прагне урвати, поки можливо. Тому що можна ж... вже не вбивають! Це й є кінцем імперії.

Джерело: Злотников Р. В. Элита плит : фантастический роман / Р. В. Злотников. – М. : Бльфа-книга, 2009. – С. 174–176. – (Першотвір).

Як тип політичної системи імперія характеризується асиметричними відносинами: центр – периферія (провінція) або метрополія – колонії.

Ознаки імперії:

- 1) це надзвичайно стійка й одночасно мінлива форма життєдіяльності суспільства, що однаковою мірою пристосовується до різних способів виробництва та суспільно-економічних формацій. Імперії існували і в умовах рабовласництва (Вавилон, Персія, Рим), і в умовах феодалізму (Російська чи Іспанська імперія), і при буржуазному укладі (Голландська чи Британська колоніальна імперія), і при соціалістичному (Радянська);
- 2) агресивність та експансіонізм імперій. Це зумовлено тим, що імперії існують за рахунок зовнішніх чинників розвитку, а не внутрішніх. Головний принцип їх життєдіяльності – це захоплення територій, людей та матеріальних багатств інших країн за допомогою сили;
- 3) імперія заснована на тотальній монополії, на всеохоплюючому, навіть фізичному, знищенні інакомислення;
- 4) в основі імперії лежать державний сектор та державна власність. Надзвичайно великою була роль держави, що панувала над усіма сферами життя суспільства;
- 5) усі імперії прагнуть до розвитку військового та карно-поліцейського апарату. При цьому військовий механізм використовується для зовнішньої експансії та захоплення чужих земель і ресурсів, а карно-поліцейський – для внутрішніх політичних і національних чисток.

Державоподібні та міждержавні об'єднання. Деякі правознавці до форми державно-територіального устрою відносять конфедерацію і унію.

Конфедерація – це союз суверенних держав, утворених для досягнення певних цілей.

Для конфедерації характерні такі *ознаки*:

- 1) наявність наднаціональних органів управління, що створюються для реалізації узгодженої політики держав-членів конфедерації;
- 2) рішення цих загальних органів не мають прямої дії, а набувають юридичної чинності лише після затвердження їх центральними органами влади відповідних держав – членів конфедерації;
- 3) відсутність єдиного вищого законодавчого органу;
- 4) відсутність єдиного громадянства;
- 5) країни – члени конфедерації в повному обсязі самостійно здійснюють міжнародну діяльність;
- 6) верховенство національного законодавства над законодавством конфедерації;
- 7) право членів конфедерації на вільний вихід з неї та розірвання конфедеративного договору.

Отже, конфедерація – це союз суверенних держав. Держава передбачає власний державно-територіальний устрій. Саме тому конфедерація, як правило, не є формою державно-територіального устрою, адже члени конфедерації мають право суверенітету. Проте з цього правила є винятки. Так, сучасна Швейцарія має назву Швейцарська конфедерація. Це дозволяє розрізнити принаймні два різновиди конфедерацій.

Залежно від реального суверенітету всі конфедерації можна поділити на юридичні та фактичні (рис. 13.6).

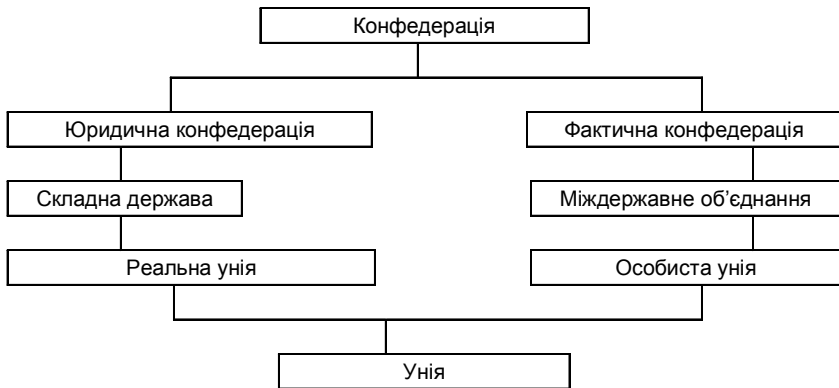

Рис. 13.6. Державоподібні об'єднання

В умовах *юридичної конфедерації* держава вважається конфедерацією лише формально, але по суті це федерація чи імперія. Прикладом саме юридичної конфедерації можна вважати сучасну Швейцарію, яка формально називається конфедерацією, але по суті є федерацією.

Фактичною конфедерацією вважається така, де неухильно дотримується право суверенітету членів конфедерації. Прикладом фактичної конфедерації може бути Конфедерація Південних Штатів під час громадянської війни у США 1861–1865 рр.

Другим варіантом державоподібного об'єднання є унія.

Залежно від способу утворення унія може бути особистою або реальною.

Особиста унія між державами утворюється в разі, якщо монарх має право на трон у двох чи більше державах. Так, у 1580–1598 рр. король Іспанії Філіпп II одночасно стає королем Португалії (як Філіпп I). Проте об'єднання Іспанії і Португалії в одну країну не відбулося. Між ними була утворена особиста унія.

Щодо реальної унії, то найвідомішим прикладом є унія між королівством Польським і Великим князівством Литовським, у результаті якої була утворена Річ Посполита, або унія між Англією та Шотландією у 1706 році, результатом якої була поява Великобританії. Таким чином, коли між державами укладається договір про утворення унії, то така унія вважається *реальною*.

Аналіз конфедерацій та уній свідчить, що в деяких випадках конфедерації та унії є складними державами, а в інших – міждержавними об'єднаннями.

До останніх належать співдружності держав та їхні співтовариства.

Співдружність держав – це аморфне організаційно оформлене об'єднання держав, що виступають як асоційовані учасники при збереженні ними повного суверенітету та незалежності.

Співтовариство держав – це союз держав, утворений на основі міждержавного договору з метою інтеграції ресурсів учасників для вирішення актуальних завдань.

Прикладом співтовариства можуть бути ЄС, НАТО та ін. Прикладом співдружності – СНД, Британська співдружність тощо.

Якщо проаналізувати конфедерації та унії з погляду їх належності як до складних держав, так і до міждержавних об'єднань, то дійдемо висновку, що до складних держав слід віднести виключно юридичні конфедерації та реальні унії, тоді як фактичні

конфедерації та особисті унії належать до міждержавних об'єднань разом зі спілками та співдружностями держав.

Саме внаслідок того, що унії та конфедерації можуть належати до різних форм територіальної інтеграції, їх слід визначати як державоподібні об'єднання.

§ 6. Тоталітарний режим

Поняття і види тоталітарних режимів. Уперше тоталітаризм став аналізуватися в XX столітті як протиположна демократії. Проте як явище він був відомий досить давно. Прихильниками тоталітарної моделі державності були Платон, Т. Кампанелла та ін. Тією чи іншою мірою тоталітарні моделі існували в часи Середньовіччя. Так, на Близькому Сході була держава асасинів-ісмаїлітів. Вона була знищена під час монгольської навали, проте до того вона наводила жах на весь цивілізований світ, посиляючи асасинів вбивати державних і політичних діячів.

Приклад 13.5

А. Дарол про психологічну обробку асасинів

Хасан затягував у свої тенета молодих людей у віці від двадцяти років, особливо тих, хто мав схильність до злочинів. Кожного дня до нього приходила юрба юнаків, і він розмовляв з ними про красу раю... "Іноді він давав деяким з цих молодих людей снодійне зілля. Як тільки-но ті засинали, їх відносили в різні частини чудесного саду. Коли ж юнаки прокидалися, вони бачили дивовижне видовище: кожного з них оточували чарівні дівчата, що співали, грали, затягували вишуканими любовними ласками, подавали гостям розкішні страви та тонкі вина, а ті, хто був зачарований цією розкішшю, справді вважали, що потрапили до раю і зовсім не прагнули покинути ці чудеса. Після чотирьох чи п'яти днів такого райського життя юнаків знову присипляли і сонних повертали додому. Потім Хасан питав їх, де вони побували, і молоді люди відповідали: "У раю, завдяки твоїй милості, повелителю".

І тоді перед натовпом своїх однокласників, що зачаровано їх слухали, юнаки розповідали про все, що бачили. Хасан же говорив їм: "Пророк заповідав нам, що той, хто буде вірно служити своєму Богу, після смерті прямо відправиться до раю. Якщо ж ви доведете свою відданість і будете виконувати мої накази, то вас також буде чекати така доля".

Джерело: Дарол А. Тайные общества / А. Дарол. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1998. – С. 22.

З переходом до постіндустріального суспільства виникає небезпека так званого *інформаційного* тоталітаризму, пов'язаного з використанням інформаційних технологій та створенням своєрідної системи *e-government* (електронного управління, електронного уряду тощо). З одного боку, демократичні ідеї *e-government* збагачують поняття свободи. З іншого – людина постіндустріального суспільства стає більш враженою перед загрозою тоталітаризму, адже в умовах зазначеного суспільства вся економічна діяльність може перейти в суто електронну сферу. Це призведе до того, що кожен громадянин матиме власну електронну картку. Крім безперечних переваг, це відкриває небувалий простір для державного контролю та впливу на громадян. У такому постіндустріальному суспільстві державі навіть необов'язково вбивати опозиціонерів: досить стерти інформацію про них у базі даних (тобто стерти інформацію про гроші та документи громадянина), і вони помруть від голоду. Недаремно правозахисники в США борються проти проєктів створення громадських смарт-карт, які містять повну інформацію про власника.

Тоталітарний режим (лат. *totus* – весь, цілісний, сукупний) характеризується абсолютним контролем держави над усіма сферами суспільного життя, абсолютною покорою людини політичній владі та панівній ідеології.

Залежно від *тоталітарної ідеї* тоталітарні державно-політичні режими поділяються на соціально-класовий, національно-расовий та релігійний тоталітаризм.

Соціально-класовий тоталітаризм спирається на соціально-класову ідеологію.

Прикладом соціально-класового тоталітаризму є Радянський Союз 1934–1953 рр. Хоча офіційно визнано, що тоталітаризм в СРСР розпочався з 1929 року, з цим погодитися не можна, адже з 1929 по 1934 рік ще точилася боротьба всередині ВКП(б) з питань державного будівництва: йшла боротьба за владу між групою Й. Сталіна та групами М. Бухаріна, М. Тухачевського та ін. У 1934 році відбулася подія, яку можна вважати початком тоталітаризму в СРСР, – XVII з'їзд ВКП(б), на якому колишні опозиціонери каюлися в гріхах і славили Й. Сталіна.

Крім того, соціально-класовий тоталітаризм існував у КНР за часів Мао Цзедуна.

Національно-расовий тоталітаризм спирається на національно-расову ідеологію.

Прикладом національно-расового тоталітаризму є націонал-соціалістична (нацистська) Німеччина 1934–1945 рр. Хоча А. Гітлер прийшов до влади у 1933 році, остаточно опозиція була знищена 30 червня 1934 р. в “Ніч довгих ножів”, коли охоронні загони SS знищили близько 2 тис. опозиціонерів: лідерів NSDAP, Рейхсверу, SA (штурмові загони) та ін. Як відомо, деяких знищили “помилково”. Так, музичного критика Шмідта розстріляли замість лікаря Шмідта, лідер Гітлерюгенда Саксонії Ламмерман також помилково потрапив у списки на розстріл. Їхні вдови отримали прах покійників та листи з вибаченнями.

Уперше ж національно-расовий тоталітаризм виник в умовах фашистської Італії, яка проголосила курс на побудову тоталітарної держави.

Приклад 13.6

М. Калашников про відмінність фашизму від нацизму

Так чим же фашизм відрізняється від націонал-соціалізму (нацизму)? Тим, що він поділяє людей на касты й сорти (демократія, до речі, їх також поділяє (за товщиною гаманців), хоча й не визнає цього). Отже, для нациста є вища раса (його народ), союзні його расі братерські народи (наприклад, для Гітлера це британці, скандинави, фламандці та інші носії мов з давньогерманським корінням, романські народи плюс кельти, іранці, індуси та фіни). І є нижчі раси. У Гітлера – це негри, євреї-семіти, слов'яни (крім онімечених чехів та хорватів) тощо. З погляду нациста належність до вищої раси відразу ж робить людину істотою вищого порядку...

Так ось, на погляд націонал-соціаліста Гітлера, наприклад, німець, навіть найостанніший п'яниця, – це вища раса, і він за визначенням є вищим за єврея або росіянина, будь вони хоч тричі геніями. Тому що єврей та росіянин – це люди нижчих рас...

Фашизму ж абсолютно байдужою є національність людини. Він є інтернаціональним. Фашизм поділяє людей не сорти незалежно від їхньої крові. Наприклад, класичний європейський фашизм відроджував середньовічний поділ: на священиків, воїнів, працівників та рабів. В одній касті воїнів (їх фашисти дуже поважали) можуть опинитися і німець, і єврей, і росіянин. І в касті священиків, і серед рабів.

Нацист дивиться на національність людини. Фашист – на те, хто перед ним за своїм духом та здібностями.

Джерело: Калашников М. Вперед в СССР-2 / М. Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – С. 66–67.

Релігійний тоталітаризм спирається на релігійну ідеологію. Держава асасинів реалізувала саме релігійний тоталітаризм. Прикладом релігійного тоталітаризму є також Єзуїтська держава в Парагваї, що існувала у 1610–1768 рр. Історія цієї держави розпочалася у 1609 році, коли єзуїти в Гуайрі (Парагвай) утворили поселення, які мали назву редукції (від лат. *reduco* – привожу назад – до християнства тих індіанців, хто начебто втратив віру). Вони поєднували елементи феодалізму з рабовласництвом та патріархально-родовими відносинами. У редукціях, крім бідних хатин індіанців, будувалися численні майстерні, шкіряні, лісопильні, цеглинні заводи, були арсенали, склади та верфі. За виконану роботу та покору єзуїти надавали індіанцям лише їжу та одяг. З відома іспанської корони єзуїти підкоряли індіанців не лише за допомогою сили, як світські владики, а й шляхом омани, підкупу родоплемінної верхівки, а також проповідями про створення раю на землі. У 1610 році на базі редукцій у Парагваї виникла так звана “Єзуїтська держава”. Позбавивши індіанців будь-якої власності, єзуїти змушували їх важкою працею на полях та в майстернях створювати колосальні багатства для ордену. Індіанці вмирали від непосильної праці, голоду, хвороб, гинули у війнах з “непокірними” індіанцями. Найцікавіше ж полягало в тому, що індіанці, які жили в редукціях, не протестували проти свого становища. Більше того, вони намагалися сповідатися своїм наставникам-єзуїтам відразу ж, як тільки-но їх «відвідала» яка-небудь крамольна думка. Збільшення влади та багатства єзуїтів у Парагваї та інших іспанських колоніях стривожило іспанську корону, за наказом якої у 1768 році єзуїти були вигнані з американських володінь Іспанії.

Приклад 13.7

Г. Бьомер про єзуїтську державу в Парагваї

На перший погляд, єзуїтські редукції являли собою чарівне видовище: здавалося, що індіанці є майже цивілізованими, вони начебто можуть робити геть усе. Усе, що споживають у редукціях, їстівні припаси, одяг, домашній посуд, робочі знаряддя, машини, меблі, церковні прикраси, музичні інструменти, предмети культу, – усе виготовляється на місці самими християнами. Вони вміють також відливати гармати, дзвони, шрифт для печатки, виготовляти годинники, ліпити статуї, писати картини. Таким чином, сукупність редукцій Парани та Уругваю складають великий економічний організм, який відтворює в принципі все, що споживає. Лише сіль та залізо отці вимушені, на свій превеликий жаль, завозити ззовні з великими витратами.

Проте чим ближче придивляєшся до цієї цивілізації, тим більше дивуєшся її штучному характеру. Як тільки-но "християни" перестають отримувати від отців моделі та керівні указівки, вони вже не можуть зробити нічого гарного. Чи може в них відсутніми є творчі здібності? Аніскільки. Без сумніву, що в той час, коли святі отці зібрали їх, вони були бідними з погляду цивілізації, але водночас і не нездатними до неї. На жаль, отці не розвинули їхніх природних творчих здібностей, і, можливо, у своєму нетерплячому прагненні якнайшвидше створити цивілізацію за європейським шаблоном вони видресировали їх, перетворивши на справжні машини. Позбавивши індіанців матеріальних проблем, вони позбавили їх і тієї малої частки ініціативи, що була в них раніше. Тому висока культура місій є, по суті, лише штучним, оранжерейним продуктом, що несе в самому собі зародки смерті. Адже, незважаючи на все дресування, гуарані залишилися в основному тим, чим і був: лінивим, обмеженим, схильним до низьких пристрастей, прожерливим та брудним дикуном. Він, як стверджують самі отці, працює лише доти, доки відчуває на собі палку наглядача. Як тільки-но його залишають наодинці, він байдуже дозволить жнивам гнити на полях, занепадати знаряд-дам, гинути стадам.

Джерело: Бёмер Г. История ордена иезуитов / Г. Бёмер. – Смоленск : Русич, 2002. – С. 349.

У ХХ столітті релігійний тоталітаризм було запроваджено в таких державах, як Іран за часів керівництва аятоли Рухолли ал-Мусаві ал-Хомейні та Афганістан часів правління талібану.

Ознаки тоталітарного політичного режиму. *Держава прагне до глобального панування над усіма сферами суспільного життя, до всеохоплюючої влади. Це досягається шляхом абсолютної концентрації влади шляхом поєднання законодавчої та виконавчої влади в одній особі за фактичної відсутності незалежної судової влади.*

Суспільство практично повністю відчужене від політичної влади, але воно не усвідомлює це, адже становить масову соціальну базу режиму як суспільно-політичного руху. Суспільство добровільно й охоче підтримує тоталітарний режим.

Монопольний державний контроль над релігією, культурою, засобами масової інформації, економікою тощо. При цьому держава прагне до контролю над особистим життям людей, над мотивами їхніх вчинків.

Абсолютна законодавча регламентація суспільних відносин, яка базується на принципі "заборонено все, що прямо не дозволено владою". Це означає, що можна робити лише те, що прямо дозволено владою.

Державна влада формується бюрократичним способом, через закриті для суспільства канали, оточена таємним ореолом і недоступна для контролю з боку народу. Можна сказати, що державна влада формує сама себе: вищі посадові особи призначають нижчих, а нижчі, у свою чергу, обирають вищих. Так діяв так званий принцип демократичного централізму.

Домінуючим методом управління стають насильство, примус, репресії та терор, заснований на тотальному та перманентному насильстві. Терор є логічним продовженням тоталітарної пропаганди, і, на відміну від авторитарного терору, спрямованого, як правило, проти супротивників режиму, тоталітарні репресії загрожують всьому населенню. Недаремно в СРСР були плани викриття “ворогів народу”, які потрібно виконувати.

Сьогодні є низка праць, які доводять, що СРСР часів Й. Сталіна був гіршим, ніж нацистська Німеччина, адже Сталін знищував радянських громадян, тоді як А. Гітлер німців намагався не знищувати.

Проте слід мати на увазі, що нацистська Німеччина належала до національно-расового типу тоталітаризму, тоді як СРСР – до соціально-класового. Це означає, що в Німеччині “ворог” існував серед інших національностей та рас, а в СРСР формально існувала “диктатура пролетаріату”, а отже, “ворог” був серед інших класів. Саме тому, порівнюючи СРСР з нацистською Німеччиною, слід урахувати, що порівнювати необхідно не те, скільки Гітлер знищив німців, а Сталін – радянських громадян. Порівняння повинно відбуватися так: кількість знищених Гітлером німців порівнюється з кількістю знищених Сталіним пролетарів. Якщо ж порівнювати знищених Сталіним радянських громадян, то слід підрахувати, скільки Гітлер знищив представників інших націй та рас, тобто порівняти статистику знищених Сталіним під час голодоморів, репресій та Великої Модернізації країни із знищеними Гітлером під час як мирного періоду (1934–1939), так і Другої Світової (у тому числі Великої Вітчизняної) війни (1939–1945).

Влада належить одній партії (однопартійна система) або релігійній організації. Панування однієї партії або релігійної організації, фактичне зрощення її професійного апарату з державою, заборона опозиції. Так, після приходу до влади ВКП(б) в СРСР та НСДАП у Німеччині були заборонені всі інші партії. У Німеччині принцип фюрерства було поширено на державне управління (пам’ятаєте: штандартенфюрер, групенфюрер тощо). Щодо опозиції, то в Німеччині вона була ліквідована

30 червня 1934 року в “Ніч довгих ножів”, а в СРСР – у другій половині 1920-х років, коли в 1927 році XV з’їздом ВКП(б) була прийнята резолюція «Про опозицію», зміст якої полягав у тому, що «належність до троцькістської опозиції і пропаганда її поглядів є несумісним із належністю до ВКП(б)» і згодом, у 1929 році, коли було розгромлено правий ухил у ВКП(б) (група Н. Бухаріна та О. Рикова). Після цього всього став створюватися тоталітарний режим.

Права і свободи людини і громадянина мають декларативний, формальний характер, гарантії їх реалізації відсутні. Такою гарантією міг би бути суд, але він залежний від влади.

Економічною основою режиму є майно, що знаходиться в общинній, монополістичній чи державній власності. При цьому існує економічна автаркія при жорсткій регламентації економіки та істотній частці позаекономічних форм примусу, тобто наказів, які підтримуються силою карних органів держави.

Контроль над суспільством досягається як за допомогою контролю над інформацією, так і внаслідок єдиної офіційної ідеології, фактичного усунення плюралізму. Ця моністична (тобто єдина, панівна, не припускаюча плюралізму) ідеологія виходить виключно від панівної партії та не терпить ніякої опозиції чи критики. Крім того, існує наявність особистої ролі пропаганди та фактична відсутність демократичних інститутів, у результаті чого відбувається тотальне відчуження індивіда від влади (наприклад, переслідується церква).

Принцип вождізму. Централізація державної влади на чолі з диктатором та його оточенням, в умовах якої вождь обов’язково повинен бути лідером харизматичного типу. Такими лідерами були Й. Сталін, А. Гітлер, Б. Муссоліні, Мао Цзедун.

Непідконтрольність державних репресивних органів суспільству. Репресивними органами були НКВС у СРСР, гестапо й СД у Німеччині, ОБРА в Італії. Вони контролювалися лише лідерами.

Відсутність правової державності та громадянського суспільства, антикапіталізм. У нацистській Німеччині були антикапіталістичні гасла і відбувалася заміна “чужих” капіталістів (євреїв) “своїми”. У СРСР капіталісти взагалі знищувалися.

Державна влада здійснюється на свій розсуд, без урахування думки більшості. Вона суперечить демократичним механізмам, інститутам та нормам. Більшість як консервативна складова тоталітарного суспільства підтримує режим, хоча демократії тут дійсно немає.

§ 7. Авторитарний режим

Поняття і ознаки авторитарного політичного режиму. Авторитарний режим посідає проміжне місце між тоталітаризмом та лібералізмом. На наш погляд, це пов'язано з тим, що демократія і тоталітаризм є крайніми протилежностями, проте демократія і лібералізм знаходяться майже поряд. Авторитаризм поєднує в собі і деякі ліберальні елементи, і ознаки тоталітаризму.

Авторитаризм (від лат. *autoritas* – абсолютна влада, вплив, наказ) визначається як державний режим, у якому державна влада здійснюється конкретною особою (класом, партією, елітною групою тощо) за мінімальної участі народу.

Для авторитарного політичного режиму характерні такі ознаки:

1. *Автократизм* (самовладдя), або *невелика кількість носіїв влади*. Останніми можуть бути як одна людина (монарх, тиран, диктатор), так і група осіб, яка здійснює політичне керівництво. У середині правлячої групи виділяється часом сильний харизматичний лідер (у Чилі ним став генерал, що був головнокомандувачем збройними силами, Аугусто Піночет), вплив якого є дуже потужним. Однак, як правило, він не схильний одноосібно приймати рішення. Урахування думок, рекомендації, наради, обговорення того чи іншого питання зі своєю командою стає для нього необхідним. І хоча суспільство не обожнює лідера (як в умовах тоталітарної держави), проте воно орієнтується на нього. У тому разі, коли керівництво держави формується внаслідок державного або військового перевороту (як це трапилося 11 вересня 1973 р. в Чилі, коли був скинутий президент Сальвадоре Альєнде і розпущений уряд Народної єдності), колективне правління в умовах авторитарного режиму називається хунтою. В умовах радянського авторитаризму таке керівництво уособлювало собою Політбюро ЦК КПРС. Одноосібне правління в Латинській Америці називається кауділізмом тому, що каудільо означає “ватажок”, “поводир”. В Африці такий ватажок називається бігменом.

2. *Ігнорується принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову*. Найчастіше президент, виконавчо-розпорядницькі структури підкоряють собі всі інші органи, наділяються законодавчими і судовими повноваженнями.

3. *Роль представницьких органів державної влади обмежена владним суб'єктом, хоча вони й можуть існувати.* Так, у СРСР після смерті Й. Сталіна діяла Верховна Рада Радянського Союзу, однак основні питання вирішувала правляча партія – КПРС.

4. *Суд є, по суті, допоміжним органом, разом з яким можуть використовуватися і позасудові органи.* До таких позасудових органів відносили психіатричні клініки в СРСР, “ескадрони пильності” у Чилі, парагвайські (у період диктатури А. Стресснера), а також бразильські “ескадрони смерті”. Діяльність останніх наприкінці 1968 року вже перестала жахати громадян Бразилії. Ескадрони були сформовані наприкінці 50-х років ХХ ст. на базі створеної в 1958 році “спеціальної поліції” під керівництвом Мілтона Ле Кока. У середині липня 1970 року діяльність “ескадронів смерті” – “Червоної Рози” і “Білої Лілії” досягла апогею, коли за одну ніч було ліквідовано 15 найнебезпечніших злочинців. Крім двох вищезгаданих ескадронів, до їх системи входили підрозділи пілотів-рятувальників ПАРАСАР, діяльність яких була спрямована на ліквідацію прогресивних профспілкових лідерів; ККК – команди полювання за комуністами; МАК – антикомуністичний рух тощо.

5. *Зберігається часткова цензура, існує свого роду напівгласність.* Зазначена цензура стосується лише тих тем, що можуть вважатися політичними. Так, згідно з законом Індонезії 1982 року діяльність ЗМІ Індонезії стала жорстко контролюватися Радою в справах преси, яка складалася з представників преси й уряду та очолювалася міністром інформації. Закон досить чітко визначає два основні завдання ЗМІ: по-перше, сприяти зміцненню духу єдності нації, дисципліни, відповідальності індивіда перед суспільством, піднесенню національної інтелігенції; по-друге, стимулювати участь народу в суспільному розвитку. Будь-яке порушення цих завдань могло призвести до негайного накладення на ЗМІ великого штрафу, закриття того чи іншого видання й осуду журналістів та редакторів, які допустили «порушення» Закону про пресу. Рада в справах преси контролювала надання ліцензії на будь-яке видання тощо.

6. *Відсутність єдиної ідеології.* На відміну від тоталітаризму в умовах авторитарного режиму не виправдують свої вчинки прагненням до високої мети.

7. *Права і свободи людини та громадянина здебільшого проголошуються, але реально не забезпечуються в усій своїй повноті.* Насамперед це стосується політичної сфери.

8. *Необмеженість влади, а також її невідконтрольність громадянам.* Влада формує сама себе, і спроба її контролювати може призвести до фатальних наслідків для сміливця. Так, після смерті Й. Сталіна партійна верхівка Радянського Союзу зробила все, щоб її влада стала необмеженою. Контроль над нею з боку громадян визнавався єрессю і переслідувався всіма засобами, які були характерні для партійно-вождистського авторитаризму, властивого Радянському Союзу того часу. Недаремно передвиборним гаслом (у 1989 році, коли відбувалися вибори до з'їзду народних депутатів СРСР) майбутнього президента РФ Б. Єльцина стала вимога усунення необмеженої влади КПРС і встановлення громадського контролю (контролю Рад) над партією.

9. *Державна влада може здійснюватися за допомогою законів, але вона їх ухвалює на власний розсуд.* Саме так до Конституції СРСР була внесена ст. 6, що затверджувала «керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій» Комуністичну партію Радянського Союзу.

10. *Громадянина позбавлено гарантій безпеки у взаємовідносинах із державою.* Держава, яка не підлягає контролю з боку суспільства, як правило, позбавляє своїх громадян будь-яких гарантій їхньої особистої безпеки. Так, офіційно спрямовуючи свою діяльність «на боротьбу з тероризмом», чилійські законодавчі органи 1973–1988 рр. вважали терористичною діяльністю практично кожен акт протесту, інакомислення або будь-якої форми незгоди з владою. Тому підозрювані в «терористичній діяльності» автоматично ставилися поза законом, і для розправи з ними спецслужби могли вдатися до своїх так званих «дискретних повноважень»: без будь-яких формальних обвинувачень піддавати тюремному ув'язненню терміном від 5 до 20 днів, насильно переміщувати з одного району країни в інший, відраховувати з навчального закладу, звільняти з державної служби, позбавляти громадянства, висилати за кордон, ізолювати від родини. Жертви «дискретних повноважень» були позбавлені права звертатися зі скаргою в суд, а відновлення їх у правах виносилося на розсуд влади.

11. *Реальна, або потенційна, опора на силу.* Як правило, серед методів державного керівництва домінують командно-адміністративні. Однак авторитарний режим, навіть застосовуючи жорсткі насильницькі прийоми здійснення політичної влади, не вдається до терору і масових репресій, що мають характер геноциду. Більше того, він може користуватися популярністю серед

широких верств населення. У той самий час автократія володіє достатньою силою, щоб на свій розсуд у разі такої необхідності використовувати силу, змусивши громадян до покори. Вона не вимагає демонстрації відданості з боку населення, як при тоталітаризмі, їй досить відсутності відкритого політичного протистояння. Однак режим є безжальним до проявів реальної політичної конкуренції за владу, до фактичної участі населення в прийнятті рішень щодо найважливіших питань життя суспільства, тому авторитаризм придушує основні громадянські права.

12. *«Силкові» структури суспільству практично не підконтрольні.* Найчастіше вони використовуються з суто політичною метою. Так, у Чилі в період з 1973 по 1988 рік “силкові” структури: армія, поліція, таємна поліція (ДІНА), національний інформаційний центр (НІЦ), карабінери (ДІКОМКАР) – вірно служили хунті, безжально придушуючи будь-який опір з боку опозиції.

13. *Державна монополія на політику, недопущення реальної політичної опозиції і конкуренції.* Певна політико-інституціональна одноманітність, властива авторитарному режиму, не завжди є результатом законодавчих заборон і протидії з боку органів державної влади. Дуже часто це пояснюється неготовністю суспільства до створення політичних організацій, відсутністю в населення потреби до цього, як це було, наприклад, протягом багатьох століть у державах із монархічними формами правління або в Таїланді у ХХ ст. В умовах авторитарного режиму можливий частковий плюралізм, може існувати обмежена кількість партій, профспілок або інших організацій, але лише за умови їхньої підконтрольності автократу або хунті, тобто може бути лише імітація багатопартійності, тому що всі наявні партії повинні орієнтуватися на лінію, вироблену правлячою партією, у противному разі вони забороняються. У Таїланді, наприклад, через функціонуючу двопартійну систему здійснювалося одноосібне панування армії.

14. *Відмова від повного тотального контролю над суспільством, як це спостерігається в умовах тоталітарного державно-політичного режиму.* Обмежене втручання або невтручання держави в неполітичні сфери і, насамперед, в економіку. Держава займається, головним чином, питаннями забезпечення суспільного порядку і державної безпеки, оборони і зовнішньої політики, хоча може впливати на стратегію економічного розвитку й здійснювати досить активну соціальну політику, не руйнуючи при цьому механізми ринкового саморегулювання. Органи державної

влади всебічно заохочують прагнення своїх громадян до трудової активності, придбання ними власності, участі в різноманітних економічних програмах. Наявність жорсткої податкової політики в умовах авторитарного режиму поєднується з цільовими державними кредитами на розвиток галузей матеріального виробництва. Держава бере на себе фінансування програм у галузі науки, культури, освіти, охорони здоров'я. Прикладами таких програм можуть бути п'ятирічні плани розвитку в Індонезії (так звані РЕПЕЛІТА).

15. *Звужена або зведена нанівець сфера дії принципу виборності державних органів і посадових осіб, підзвітності і підконтрольності їх населенню.* Для того щоб зберегти необмежену владу у своїх руках, авторитарний режим здійснюють циркуляцію еліт не шляхом конкурентної боротьби на виборах за голоси виборців, а шляхом призначення зверху, кооптації (вольового введення) їх у керівні структури. Унаслідок того що процес передачі влади в подібних режимах відбувається не шляхом установлених законом процедур заміни керівників, а шляхом насильства, ці режими не є легітимними.

Види авторитарних режимів за метою їх встановлення. Залежно від мети встановлення авторитарні державно-політичні режими поділяються на три типи:

1. *Модернізаційний тип.* Метою його встановлення є проведення політико-правової і/або соціально-економічної модернізації (Індонезія при Мохамеді Сухарто, Південна Корея часів Пак Чжон Хі, правління Олексія Михайловича у Московії).

2. *Стабілізаційний тип.* Його метою є стабілізація становища в державі в умовах гострої політико-правової чи соціально-економічної кризи або підтримка статус-кво в державі (V Республіка у Франції при де Голлеві, Туреччина в часи президентства генерала Еврена, більшість необмежених та дуалістичних монархій).

3. *Тиранічний тип.* Його метою є встановлення режиму особистої влади для задоволення особистих потреб (диктатура Сомоси в Нікарагуа, правління Івана Грозного). Характерною рисою авторитаризму тиранічного типу є його корумпованість. Прикладом такого типу авторитарного режиму є й диктатура Ж.Б. Бокасса в ЦАР, яка тривала протягом 13 років (з 1966 року). За цей час він зумів шляхом насильства і терору спочатку оголосити себе маршалом і довічним сенатором ЦАР, а потім, назвавши свою державу імперією, проголосив себе імператором. Наступним кроком стало усунення з посад тих, хто був йому не

до впадоби, тобто потенційних конкурентів; звичайною практикою стали висилка з країни, арешти, середньовічні тортури і страсти. У 1979 році під час придушення протестів школярів проти варварських порядків у країні новоявлений імператор особисто керував розправою над ними. Така нелюдська жорстокість була пояснена лише після повалення Ж. Б. Бокасса: виявилось, що він був канібалом.

§ 8. Ліберальний режим

Поняття і ознаки ліберального режиму

Лібералізм – це громадсько-політична та ідеологічна течія, яка має на меті звільнення суспільства від пут держави, а особистість – від тиску авторитарного колективізму.

Для ліберального політичного режиму характерні такі ознаки:

- 1) взаємовідносини між владою та народом характеризуються взаємною критикою;
- 2) основним типом правового регулювання є принцип “Дозволено все, крім насильницького повалення існуючого ладу”. Як наслідок, дозволяється створення будь-якої організації, крім тих, що прагнуть повалити існуючий лад насильницьким шляхом;
- 3) індивід є первинним і реальним відносно суспільства та його інститутів; індивідуальні потреби та права є природними, а отже, домінуючими над колективними та загальними правами та інтересами;
- 4) усі свої закони й цінності (у тому числі мораль) людина створює сама, а тому в них немає заздальгідь закладеного статусу об’єктивної істини чи абсолютного добра. Об’єктивними є лише ті закони, що відображаються в раціональній свідомості індивіда у вигляді наукових фактів;
- 5) свобода особистості щодо всіх суспільних інститутів, відповідальність особи як перед собою, так і перед суспільством;
- 6) відмінність та відокремленість кожної людини від інших людей є безперечними та первинними, а будь-який зв’язок та схожість з іншими – умовними та вторинними;
- 7) визнання суспільством і державою права всіх людей на самореалізацію;
- 8) поєднання принципів індивідуалізму й гуманізму;

- 9) свобода від обмежень з боку держави;
- 10) ототожнення свободи і приватної власності;
- 11) процеси перетворення стосуються виключно політичних аспектів суспільного устрою.

Прикладами ліберальних політичних режимів були Іспанія у 1974–1976 рр., коли обов'язки прем'єр-міністра виконував К. Аріас Наварро; КНР 1987–1989 рр., коли генеральним секретарем КПК був Чжао Цзіян; Південноафриканська республіка 1978–1984 рр. під час президентства П.В. Боти; СРСР 1988–1989 рр., коли генеральним секретарем КПРС був М.С. Горбачов.

Приклад 13.8

С. Хантінгтон про сутність лібералізації

Ліберальні реформатори схильні були розглядати лібералізацію як спосіб роззброїти опозицію своєму режимові, не демократизуючи сам режим повністю. Вони готові були пом'якшити репресії, відновити деякі громадянські свободи, послабити цензуру, дозволити ширше обговорення питань загального значення і надати громадянському суспільству: асоціаціям, церкві, спілкам, діловим організаціям – більше простору для ведення справ. Однак лібералізатори не хотіли проводити змагальні вибори з повною участю населення, які могли б позбавити влади правлячого лідера. Вони хотіли створити більш м'який, добрий, безпечний та стабільний авторитаризм, не змінюючи кардинально характер системи.

Джерело: Хантінгтон С. Третя волна. Демократизація в кінці ХХ века / С. Хантінгтон. – М. : РОССПЕН, 2003. – С. 142.

Види ліберального політичного режиму. Існує два основні різновиди ліберального політичного режиму: класичний (прихильники – Є. Бентам, Б. Констан, Дж. Локк, А. Сміт) та новий (М. Фрідмен, Ф. Хайек).

Для *класичного лібералізму* характерні такі ознаки:

- 1) заміна свідомого керівництва економічними процесами, таткими, що регулюються самі собою;
- 2) обґрунтування особистої та політичної свободи свободою економічною;
- 3) використання (без примусу) стихійних (насамперед ринкових) сил суспільства;
- 4) ліберальна модель полягає в достатності існування раціональної та стабільної правової структури, у межах якої люди займаються будь-якою діяльністю згідно з особистими планами. Держава, у якій є спеціальний апарат примусу, повинна

- створювати умови, які б сприяли максимальному розвитку індивідуальних здібностей, ініціативи й самостійності, прогнозування та планування діяльності громадян;
- 5) закон повинен перешкоджати будь-яким спробам обмежити свободу вільного доступу в різні галузі на рівних засадах. Планування і конкуренція можуть поєднуватися лише за умови, що перше буде сприяти конкуренції, а не протидіяти їй;
 - 6) державі слід обмежитися лише встановленням загальних правил, які застосовувалися б до широкого кола ситуацій, надавши індивіду свободу в усьому, що залежить від локальних обставин.

Класичному лібералізму відповідає концепція “*держави – нічного сторожа*”, суть якої полягала в тому, що держава повинна бути наділена лише мінімальними, найнеобхіднішими функціями, що забезпечують охорону порядку й захист країни від зовнішньої небезпеки.

Для нового лібералізму (так званій *неолібералізм*), який став результатом переосмислення економічної та соціальної ролі держави, характерними є:

- 1) збереження і захист природних прав людини;
- 2) договірний характер відносин між окремою людиною і державою;
- 3) пріоритет громадянських свобод над політичними, юридичними і моральними нормами;
- 4) адаптування до історичних, національних і культурних умов;
- 5) державне регулювання економіки;
- 6) втручання держави в суспільну сферу;
- 7) прагматизм, меркантилізм, раціоналізм;
- 8) пошук і досягнення консенсусу;
- 9) поліпшення соціальних умов реформування;
- 10) благодійність і добродійність.

Неолібералізму відповідає концепція “*позитивної держави*”, яка за допомогою спеціальної системи податків та державних соціальних програм перерозподіляє матеріальні блага на користь незаможних верств населення. Саме з концепції позитивної держави утворилися теорії держави загального благоденства і соціальної держави.

§ 9. Демократичний режим

Поняття і ознаки демократичного режиму

Демократія – така форма організації і здійснення належної народу політичної влади, яка базується на рівноправній участі громадян у формуванні органів держави і контролі над їхньою діяльністю.

Для демократії характерні такі ознаки:

1. *Населення країни бере участь у формуванні й здійсненні державної влади шляхом прямої (референдум й вибори) та представницької демократії* (через обрані органи, наприклад, парламентські). Прямою визнається демократія, в умовах якої населення безпосередньо приймає рішення з того чи іншого приводу.

На Русі такою формою прямої демократії було віче. Сьогодні – референдум (люди безпосередньо затверджують той чи інший законопроект: Конституцію, зміни до неї тощо. Так, на референдумі, що відбувся 16 квітня 2000 р., в Україні було передбачено створення двопалатного парламенту та позбавлення депутатів їхньої недоторканності) або вибори (люди безпосередньо обирають главу держави чи депутатів). Щодо представницької демократії, то вона передбачає здійснення народом належної йому державної влади через обрані народом представницькі органи, тобто органи, які представляють інтереси та волю народу. Раніше такою формою були земські собори в Московії, генеральні штати у Франції, парламент в Англії тощо. Сьогодні в Україні таким органом є Верховна Рада України, яку формує населення нашої країни. До речі, можна сказати, що Московія XVII ст. була більш демократичною, ніж Англія XVII ст., адже в Московії виборче право належало 5% населення країни, тоді як в Англії його мали лише 2%.

2. *Рішення приймається більшістю з урахуванням інтересів меншості*. Раніше вважалося, що демократія – це влада більшості. Однак слід мати на увазі, що більшість – це досить консервативне середовище. І хоча консерватизм повинен визнаватися в галузі культури, у галузі економіки консерватизм тільки шкодить. Тому в умовах демократії хоча більшість і приймає рішення за своєю волею, проте вона враховує інтереси неконсервативної меншості.

3. *Існування громадянського суспільства з його розвинутою структурою*. В умовах демократії все більше з'являється сфер,

в які держава не втручається. Це – економічні стосунки, які, будучи формально врегульованими державним законодавством, зберігають автономію від державного втручання безпосередньо у сферу підприємництва та бізнесу. Це відносини в родині, церкві тощо. Більше того, громадянське суспільство в умовах демократичного режиму впливає на політику держави за допомогою партійної системи.

4. *Наявність правової держави.* Демократія можлива в умовах існування правової держави, тобто діяльність держави повинна здійснюватися в правових цілях, на основі права і правовими засобами.

5. *Виборність та змінюваність центральних і місцевих органів державної влади, їхня підзвітність виборцям.* У демократичній державі завжди центральні та місцеві органи обиралися народом. Щодо підзвітності їх виборцям, то така традиція передбачає депутатські накази й інші форми контролю виборців.

Виборність існувала ще в умовах Афіньської демократії, коли всі посадові особи та органи державної влади й управління формувалися шляхом виборів громадян Аттики (так називалася Афіньська республіка). Коли та чи інша особа переставала задовольняти афіньських громадян, її переобирали або усували. Такий порядок почав формуватися ще з легендарних часів царя Тесея, якого було повалено силою зброї. Остаточо ж він склався в період діяльності архонта Афінь Солона (реформи Солона). Саме з цього моменту починається існування демократичного принципу обираності та змінності вищих і місцевих органів державної влади.

6. *Гласність, свобода засобів масової інформації від цензури.* В умовах демократії немає цензури, яка б контролювала засоби масової інформації. Це дозволяє стверджувати, що демократичний режим передбачає існування так званої “четвертої влади” – влади засобів масової інформації.

В умовах розвиненої демократії “четверта влада” (перші три – законодавча, виконавча і судова) здатна повалити будь-яку особу. Так, 9 серпня 1974 р. президент США Річард М. Ніксон був змушений піти у відставку, визнавши за собою провину в порушенні Конституції та введенні в оману американської громадськості. Це було результатом діяльності американських ЗМІ, які довели, що президент США займається організацією підслуховування своїх політичних опонентів (скандал Уотергейту).

7. *Легітимність державної влади.* Демократичний режим передбачає народну підтримку державної влади.

8. *Діяльність “силових” структур* (поліція, органи безпеки, армія тощо) *регламентується законом, знаходиться під демократичним контролем суспільства і використовується лише за прямим призначенням.* Поліція займається охороною правопорядку, органи безпеки охороняють безпеку держави, а армія захищає Батьківщину від зовнішніх ворогів. Усі інші функції покладати на “силові” структури суворо заборонено.

9. *Домінують методи компромісу, переконання, узгодження, а методи примусу і насильства вкрай звужені.* Останні застосовуються лише в разі, коли все інше вже використовувалось і результату не досягнуто.

10. *У найважливіших сферах суспільного життя панує закон.* Хоча громадянське суспільство і функціонує згідно з нормами права, проте останні безпосередньо не втручаються в діяльність його членів, хоча повністю контролюють державу. Відносини між людьми та державою контролюються законом.

11. *Реальна дія принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову.* В умовах демократичного режиму державна влада поділена на законодавчу (орган народного представництва), виконавчу (президент і уряд) та судову (здійснює функцію правосуддя, нагляду і контролю), які діють незалежно одна від одної.

12. *Стосовно суб’єктів господарювання і громадян діє принцип “дозволено все, що прямо не заборонено законом”.* Суб’єкти господарювання й громадяни можуть робити все, що прямо не заборонено чинним законодавством.

13. *Політичний плюралізм.* В умовах демократичного режиму існує багатопартійність, змагаються політичні партії, на законних підставах існує політична опозиція в парламенті і за його межами.

14. *Проголошуються і реально забезпечуються права і свободи людини і громадянина.* Права і свободи людини й громадянина реально забезпечуються за рахунок створення економічних, політичних, ідеологічних та державно-правових передумов демократії.

Саме за наявності цих передумов у суспільстві та в державі може з’явитися демократія.

Покоління демократії. Історично першою демократією була пряма демократія в Стародавній Греції, яка власне і дала назву

демос – народ (грец.) кратос – влада (грец.). *Пряма демократія* – це влада більшості, здійснювана на мажоритарних принципах голосування. В основі її лежать референдуми, опитування, одноетапні вибори. Пряма демократія була передовою для свого часу системою влади, але їй властиві деякі недоліки. Перш за все це те, що вона працювала тільки в локальних групах, обмежених територіально. А оскільки продуктивність сільського господарства і транспорту на той час була низькою, то й густота населення була низькою, навіть у містах. Як наслідок цього, пряма демократія могла охоплювати тільки малі групи людей.

Згодом у Стародавніх Греції і Римі виникає друге покоління демократії. З історії ми знаємо, що, крім імператора, у Римі правив і сенат. Це була так звана *елітарна демократія*. Для неї характерне виникнення вузького прошарку професійних політиків, які, власне, і взаємодіють своїми поглядами та ідеями, формуючи при цьому загальний світогляд еліти. В елітарній демократії пересічні громадяни усунені від політичного процесу, їхня думка практично не враховується в безпосередній державницькій діяльності. Глобальний контур зворотного зв'язку в такому соціумі реалізується через зміну елітної групи. У такому суспільстві є соціум і еліта. Якщо їхні ідеали збігаються, то ситуація стабільна, якщо ж вони істотно відрізняються, то розпочинаються заворушення, що, врешті-решт, закінчується переворотом і встановленням нової еліти, яка більше відповідає поточним інтересам соціуму. Крім того, для елітарної демократії важливий майновий ценз. Прикладом елітарної демократії був Сенат Стародавнього Риму. Сенатором міг фактично стати лише здібний і освічений громадянин. Відмінність елітарної демократії Стародавнього Риму від грецької полягала в тому, що вибір представника здійснювався не на основі жереба (випадкової вибірки), а на основі публічних виступів кандидата, що свідчило або про ораторські якості претендента, або про підкуп ним виборців. Але від цього демократія бути елітарною не переставала.

Третє покоління демократії – *представницька демократія*, що відрізняється від елітарної демократії тим, що немає як такого майнового цензу, а є інтереси груп, виражені через своїх представників. Група, як правило, представляє територіальне утворення, але сучасні виборчі технології масового впливу, часто за допомогою маніпулювання свідомістю виборців, через ЗМІ, призводять до того, що ці групи найчастіше є фінансовими або політичними. Фактично з розвитком ЗМІ можливе створення

інформаційних потоків від одного до багатьох, і, як наслідок, виникає можливість нав'язування свого світогляду великій групі, яка потім і ухвалює відповідне рішення. Оскільки використання ЗМІ й політтехнологій вимагає коштів, то система врешті-решт вироджується в елітарну, а точніше – у змішану, елітарно-представницьку демократію. Фактично ж лише територіальне формування складу представників за умови невтручання зовнішніх фінансових і політичних груп – це, по суті, і є представницькою демократією. Однак у міру збільшення впливу зовнішніх консолідованих груп вона врешті-решт вироджується в елітарну. Якщо ж представницька демократія сформована відповідно до певних ідеальних вимог, а саме, рівномірне територіальне представництво і рівномірне представництво за родом діяльності, то в цьому разі представництво буде найточніше відповідати соціуму.

Четверте покоління демократії ще знаходиться на стадії формування. Є принаймні три основні назви демократії цього покоління: *деліберативна* (демократія діалогу), *консенсусна* (демократія злагоди) або *партисипаторна* (демократія участі). Суть демократії четвертого покоління полягає в тому, що вона організовується як динамічна піраміда з прямим народовладдям в основі та представницького народовладдя на кожному наступному рівні, починаючи з основи. При цьому якщо на рівні міста, комуни, товариства виробляється загальна влада, то на більш високому рівні об'єднання представники виконують роль посередників при формуванні загальної волі. Лідер обслуговує інтереси членів організації, яка його висунула, і знаходиться під жорстким контролем з боку громадськості. Оцінка ж лідера залежить лише від досягнення спільнотою остаточного результату за його допомогою.

Приклад 13.9

І. Боццено про деліберативну демократію в бразильському місті Порту-Алегрі

Там на принципах деліберативної демократії побудували систему місцевого самоврядування. І ця система стала прообразом майбутнього демократичного суспільства. Не випадково, що саме в Порто-Алегрі проходить альтернативний Давосу з'їзд демократичних активістів з різних країн. Збудована в місті система уповноважених ієрархічних форумів практично повністю змінила вигляд міста як зовні, так і політично.

Ключовим принципом діалогової (деліберативної) демократії є створення розподіленої мережної об'єднаної когнітивної моделі (ОКМ).

Який вигляд має загальна когнітивна модель «розумного міста»? Як фрактальна структура, сформована за територіальною ознакою. На низовому рівні існують молодші ОКМ – будинки, квартали і мікрорайони. Декілька молодших «колективних мозків» формують ОКМ середнього рівня. Скажімо, когнітивну модель міського району. А вже середні «розуми» формують ОКМ верхнього рівня – міста.

Що це нагадує? Абсолютно правильно: систему рад в СРСР. У будь-якому великому місті існували районні ради, а над ними – міськрада. Але це достатньо груба аналогія. Ради все ж таки не вбирали в себе всього активного населення. Та й влада їх де-факто була дуже урізана бюрократичною системою. Тут же ми отримуємо саме загальні когнітивні моделі різних рівнів ієрархії.

...Від класичних пірамідальних ієрархій вона буде докорінно відрізнятися. Вся суть – у принципі поточної легітимності. Під такою розуміють те, кому підкоряється і від кого залежить в своїй щоденній діяльності керівник.

У системах демократії другого і третього покоління (ПД-2 і ПД-3) він залежить від вищого. Тобто в період між виборами законність районних начальників визначається міськими керівниками, а правомочність міських керівників – губернськими «вождями» тощо. Так само контролюється і можливість політичної корупції. У будь-якому разі в попередніх системах начальство служить не виборцям, а вищим в еліті – щоб там не говорили на офіційному рівні. А ось у ПД-4 керівник залежить від нижчих! Він просто змушений їм служити. Вектор його служіння спрямовано не до еліти, а до соціуму, що робить його «служогом народу», а не прислужником начальства.

Базовий принцип діалогової демократії гранично простий: громадяни з обмеженої територіальної ділянки спілкуються між собою і визначають проблеми, що підлягають вирішенню, а також окреслюють шляхи їх вирішення. При цьому вони вибирають зі свого складу територіального модератора (координатора), який, на їх думку, володіє всіма необхідними якостями. Його особиста когнітивна модель (КМл) найбільш відповідає ОКМ локальної групи, що обрала його. Тобто він – «свій», «один з нас». Йому близькі думки й жадання людей округи. Потім вибрані на форумі координатори утворюють форум наступного рівня, на якому їх КМл взаємодіють і утворюють ОКМ середнього рівня. Зі свого складу вони вибирають нового модератора (координатора), який володіє вже ОКМ середнього рівня.

При цьому слід звернути увагу на те, що спектр його компетенції буде найбільш широкий і оптимальний для ОКМ цього рівня. На відміну від начальників старих систем модератори-координатори в будь-який момент можуть позбавитися своїх постів. Адже діє постійна динамічна система виборів. Вона і забезпечує поточну легітимність у напрямі соціуму. Хочеш залишитися координатором – працюй на благо виборців.

Координатори середнього рівня вже формують ОКМ верхнього (міського) рівня. Мером стає координатор, чия КМл найбільш відповідає загальній ОКМ міста і найбільш інтегрально відображає КМл жителів міста.

Такий підхід дозволяє створити ОКМ кількох рівнів і багаторівневу еліту. Зазначимо, що саме завдяки сегментації ОКМ на подібну лусці структуру вона може краще враховувати специфіку окремих груп і територіальних зон.

Такою є демократія четвертого покоління в першому наближенні. Такий вигляд має система «розумне місто». Тут усе динамічно, усе – у режимі реального часу. У процес може залучатися кожен, хто готовий витратити на справу управління рідним містом своє дозвілля, і кожен, у кого є Інтернет.

Джерело: Калашников М. Будущее человечества / М. Калашников, И. Бощенко. – М. : АСТ ; Астрель ; Хранитель, 2007. – С. 207–209.

Види демократичних режимів. Будь-який демократичний режим визнається справедливим з погляду права. При цьому під справедливістю кожне суспільство розуміє своє. Якщо справедливість розуміти як свободу, то це – ліберально-демократичне трактування; якщо ж справедливість розуміти як рівність, то це – соціал-демократичне трактування. Суть першого підходу полягає в тому, що право є вираженням рівності людей або рівності свобод. Це – ліберально-демократична концепція. Соціал-демократична концепція виступає проти рівності як формальної рівності людей і прагне доповнити її рівністю економічною.

Залежно від того, який тип справедливості домінує в праві певної країни, вона може мати:

- 1) ліберально-демократичний режим, який на перше місце ставить свободу, зокрема свободу підприємницької діяльності;
- 2) соціал-демократичний режим, який на перше місце ставить рівність, навіть якщо для цього потрібно обмежити свободу.

Алексіс де Токвіль з цього приводу вважав, що всі країни, які повалили феодальний лад, є демократичними, адже в них рухнули станові перепони. Але при цьому одні з них пішли шляхом демократії свободи (ринкової та іншої змагальності людей), а інші – шляхом демократії рівності (обмеження вільної змагальності та приміщення нерівних за природою людей в абсолютно

¹ Див.: Панарин А. С. Политология. Западная и Восточная традиции : учебник / А. С. Панарин. – М. : Книжный дом «Университет», 2000. – С. 310.

рівні умови)¹. Риси соціал-демократичної держави переважають у Федеративній Республіці Німеччині та Швеції. Україна також оголосила себе соціальною державою. Найближче до ліберально-демократичних політичних режимів наблизилися такі країни, як Сполучені Штати Америки та Великобританія.

Для *соціал-демократичного режиму* характерними є:

- 1) не тільки політична рівноправність громадян, а й рівність їхніх соціально-економічних прав;
- 2) соціальна рівність людей, що забезпечує їм приблизно однакові фактичні можливості участі в політиці, реальне використання своїх прав;
- 3) забезпечення кожному матеріального достатку, який є необхідним для участі в управлінні, освіті та дозвіллі, доступу до інформації тощо.

Для *ліберально-демократичного режиму* характерними є:

- 1) індивідуалізм, визнання особи первинним та головним джерелом влади, пріоритет прав індивіда над законами держави. З метою захисту прав особи вони закріплюються в конституції, неухильне виконання якої контролює незалежний суд;
- 2) суто політичний, формальний характер демократії, що впливає з обмеженого та негативного розуміння свободи як незалежності та захищеності від втручання з боку держави та інших людей;
- 3) парламентаризм, домінування представницьких форм політичного впливу;
- 4) обмеження компетенції та сфери діяльності держави, як правило, охороною громадського порядку, безпеки та прав громадян, соціального миру тощо, її невтручання в справи громадянського суспільства, економічні, соціальні та духовно-моральні процеси;
- 5) поділ влади, створення механізму стримувань і противаг як умови ефективного контролю громадян над державою, запобігання зловживанню владою;
- 6) обмеження влади більшості над меншістю, забезпечення індивідуальної та групової автономії та свободи. Меншість зобов'язана підкорятися більшості лише в чітко визначених питаннях, за межами яких вона є повністю вільною. Меншість має право мати власну думку і обстоювати її в межах закону, незважаючи на прийняті більшістю рішення.

Запитання для самоконтролю до розділу 3

1. Що таке влада?
2. Що таке ідеологія?
3. Що таке узурпація?
4. Що таке принцип поділу влади?
5. Що таке функції держави?
6. Що таке форми реалізації функцій держави?
7. Що таке механізм держави?
8. Що таке бюрократія?
9. Що таке форма держави?
10. Що таке монархія?
11. Що таке республіка?
12. Що таке унітарна держава?
13. Що таке федерація?
14. Що таке тоталітарний режим?
15. Що таке авторитаризм?
16. Що таке лібералізм?
17. Що таке демократія?

Розділ 4

ТИПОЛОГІЯ
ДЕРЖАВИ

Тип держави: сутність, класифікація і структура

Тип держави • Типологія держави: поняття та основні підходи • Юридичний підхід до типології держави

§ 1. Тип держави

Поняття і значення типу держави. Поняття типу держави є найважливішою категорією державознавства. Вона відображає соціальне призначення держави, її місце і роль у житті суспільства та індивіда на різних етапах людського життя.

Тип держави – це сукупність найбільш загальних і стійких рис та ознак держави, характерних для певного етапу історичного розвитку, що відображають його сутність, зміст і соціальне значення.

При цьому соціальне значення типу держави виявляється у:

- соціальному характері влади, її належності певним класам, групам чи суспільству в цілому;
- спрямованості діяльності органів вищої державної влади на реалізацію або вузькокласових або загальнозначущих потреб;
- співвідношенні держави та громадянського суспільства, тобто ступеня втручання державної влади в приватне життя громадян.

Поняття категорії “тип держави” має істотне теоретичне і практичне значення.

Теоретичне значення цієї категорії полягає в можливості виявити за своєрідним калейдоскопом змінні форми правління, стійкі ознаки, загальні принципи, певну логіку та закономірності. Ця логіка може бути обумовлена змінами в співвідношенні взаємодії держави і суспільства на кожному етапі історичного

розвитку. Для виявлення цієї логіки необхідно все різноманіття держав об'єднати на основі стійких типових формальних (структура інститутів влади, способи її формування, режим взаємодії влад) та соціальних (належність державної влади певним класам, спільнотам чи індивіду) ознак.

Практичне значення поняття “тип держави” полягає в його здатності дослідити характер і роль держави, які постійно змінюються, а також виявити переваги й недоліки конкретно-історичних типів держав і на цій основі зрозуміти зміст та функції сучасної держави. Це є досить важливим, адже дозволяє людині усвідомити своє місце в системі сучасної держави.

Структура типу держави. Тип держави складається з такої систематизованої структури: характеристика державної влади; аналіз цілей, завдань, функцій та механізму держави, дослідження форми держави.

Так, зокрема, характеризуючи державну владу, особливу увагу слід приділити:

- 1) державному режиму;
- 2) соціальній та/або морально-ідеологічній основі державної влади;
- 3) формі легітимності державної влади за різними класифікаціями.

Аналіз цілей, завдань, функцій і механізму держави передбачає висвітлення таких питань:

- 1) цілі (декларовані та реальні), що ставить перед собою держава;
- 2) завдання (конструктивні, стабілізаційні та деструктивні), які намагається вирішити держава;
- 3) функції (зовнішні та внутрішні), якими наділяється держава;
- 4) механізм – аналіз структури (статичної та динамічної), який використовується державою.

Дослідження форми держави передбачає характеристику форми правління, державно-територіального устрою та політичного режиму.

Тип держави пов'язаний з такою категорією, як державність.

Державність – це складний комплекс елементів, структур, інститутів публічної влади, а також компонентів неполітичного характеру, що обумовлені специфікою економічних, політичних,

духовно-моральних умов життєдіяльності народу чи об'єднання народів на певному етапі розвитку суспільства.

Як бачимо, категорія державності не обмежується виключно державними структурами, а тому є ширшою категорією, ніж держава.

§ 2. Типологія держави: поняття та основні підходи

Загальна характеристика типології держави

Типологія держав – це класифікація груп держав за спільними для них ознаками, які визначають сутнісну характеристику цих груп держав.

Вона є відбитком процесу історично неминучої зміни одних типів держави і права іншими. Типологія є одним із найважливіших прийомів або засобів пізнання історичного процесу розвитку держави і права.

Існує дуже багато критеріїв типології (табл. 14.1). Так, за теорією модернізації держава може бути традиційною (раніше це була держава аграрного типу, тепер – індустріального), перехідною та модернізованою або сучасною (раніше це була держава індустріального типу, тепер – постіндустріального).

За соціальними критеріями розрізняють такі держави:

- соціальні та асоціальні (державна влада не здійснює заходів щодо надання соціальних послуг населенню);
- світські, теократичні та клерикальні;
- правові та поліцейські.

На Заході поширеною є думка про поділ типів держави на демократичні та авторитарні. Таку позицію, зокрема, поділяє видатний австрійський юрист Г. Кельзен, який в основу цієї типології ставить ідею політичної свободи. Його підтримують американський професор Р. Макайвер та німецький дослідник Р. Дарендорф¹. Такий підхід, по суті, дозволяє ототожнити тип держави з політичним режимом.

¹ Про погляди Г. Кельзена, Р. Макайвера та Р. Дарендорфа докладніше див.: Комаров С. А. Теория государства и права : учебно-методическое пособие ; краткий учебник для вузов / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 211.

Таблиця 14.1. Типологія держави

Підхід	Критерій	Тип	Різновид	
Юридичний	Соціетальний	Поліцейський		
		Правовий		
		Соціетальний		
	Лібертарно-юридичний	Етнічний		
		Становий		
		Індивідуалістичний		
		Гуманітарно-політичний		
	Політико-правовий	Становий		
		Представницький		
		Цивілізований		
	Системно-управлінський	Система управління другого рівня		
		Система управління третього рівня		
Система управління четвертого рівня				
Формаційний	Історичний тип держави	Рабовласницький	східна деспотія	
			держави класичного рабовласництва	
			розвинена військова демократія	
		Феодалний		
		Буржуазний		
		Соціалістичний	держави демократичного соціалізму	
			держави ісламського соціалізму	
			держави національного соціалізму	
			радянська держава	
			держави народної демократії	

Продовження табл. 14.1

Підхід	Критерій	Тип	Різновид	
Цивілізаційний	Соціокультурний	Західний	державна океанічної субцивілізації	
			державна континентальної субцивілізації	
		Православно-слов'янський	державна православно-руської субцивілізації	
			державна західно-православної субцивілізації	
		Конфуціано-китайський		
		Буддійсько-японський		
		Індуський		
		Ісламський		
		Латиноамериканський		
	Африканський			
	Прогресу	Аграрний		
		Індустріальний		
		Постіндустріальний		

Саме тому сьогодні затвердилося лише три підходи до типології держави: цивілізаційний, формаційний і юридичний.

Загальна характеристика цивілізаційного підходу до типології держави. Цивілізаційний підхід ґрунтується на віднесенні держави до певного типу цивілізації.

Приклад 14.1

Е. Тоффлер про структуру цивілізації

Будь-яка цивілізація існує в біосфері і впливає на неї, а також відображає й змінює взаємовідносини природних ресурсів і населення. Кожна цивілізація має характерну для неї техносферу – енергетичну базу, пов'язану з системою виробництва, яка, у свою чергу, пов'язана з системою розподілу. У будь-якої цивілізації є соціосфера, що складається із взаємопов'язаних соціальних інститутів; інфосфера – канали комунікації, через які здійснюється обмін інформацією. І будь-яка цивілізація має владну сферу. До

того ж кожна цивілізація певними чином пов'язана з зовнішнім світом. Ці зв'язки мають характер експлуатації або симбіозу, агресії або пацифізму. І в кожній цивілізації є власна надідеологія – культурно обумовлена система поглядів, що визначає ставлення до реальності та робить законним певний спосіб існування цивілізації.

Джерело: Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 1999. – С. 557.

Більшість учених вважає, що цивілізація є синонімом культури. Остання означає рівень і ступінь розвитку матеріальної та духовної культури, а також епоху деградації й занепаду культури на противагу її цілісності й обмеженості. Унаслідок того, що культура має безліч визначень, можна говорити про різні варіанти цивілізаційної типології. Зокрема:

- східний, західний і змішаний (проміжний) тип держави;
- європейський, азіатський і північноамериканський тип держави;
- стародавній, середньовічний і сучасний тип держави;
- аграрний, індустріальний і інформаційний тип держави;
- селянський, промисловий і науково-технічний тип держави;
- доіндустріальний, індустріальний і постіндустріальний тип держави;
- локальний, особливий і сучасний тип держави.

Проте всі зазначені вище типології можна об'єднати у дві групи.

Перша група спирається на аналіз цивілізації як певної соціокультурної категорії.

Цивілізація як соціокультурна система містить соціально-економічні умови життєдіяльності суспільства, його етнічні та релігійні основи, ступінь гармонізації людини і природи, а також рівень економічної, політичної, соціальної і духовної свободи особи.

Прихильниками такого підходу до цивілізацій є А. Тойнбі, С. Хантінгтон та деякі інші вчені.

Поєднання їхніх поглядів дозволяють визначити такі типи держави за “цивілізаційним підходом: соціокультурний контекст”:

- 1) державу західної цивілізації;
- 2) державу православно-слов'янської цивілізації;
- 3) державу конфуціано-китайської цивілізації;
- 4) державу буддійсько-японської цивілізації;
- 5) державу індуської цивілізації;

- 6) державу ісламської цивілізації;
- 7) державу латиноамериканської цивілізації;
- 8) державу африканської цивілізації.

Друга група оперує категорією цивілізації як категорією прогресу.

Цивілізація як синонім прогресу – це рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної і духовної культури.

Прихильники цієї теорії – У. Ростоу, Д. Белл та інші дослідники. Найпоширенішим варіантом цієї типології, яка розглядає цивілізаційний підхід у контексті прогресу, є поділ усіх держав на держави аграрного типу, держави індустріального типу та держави постіндустріального типу. При цьому держава аграрного типу відповідає аграрному суспільству, держава індустріального типу – індустріальному суспільству, а постіндустріального типу – постіндустріальному суспільству.

Саме з “цивілізаційним підходом: контекст прогресу” перекликається формаційна теорія, яка передбачає закономірності зміни фаз суспільного розвитку, що становить собою певний щабель сходження людства від нижчих ступенів до вищих.

Загальна характеристика формаційного підходу до типології держави. Сутність формаційного підходу до типології держави визначається суспільно-економічною формацією.

Суспільно-економічна формація становить собою історичний тип суспільства, що базується на певному способі виробництва і є найважливішим щабелем поступального розвитку людства.

Відповідно до формаційного підходу розрізняються такі історичні типи держав:

- 1) рабовласницький;
- 2) феодалний;
- 3) буржуазний;
- 4) соціалістичний.

Намагаючись підтримати формаційний підхід до типології держави, деякі державознавці пропонують додати сучасний¹ або соціально-демократичний² тип держави.

¹ Див.: Загальна теорія держави і права : навч. посіб. [Колодій А. М., Лисенков С. Л., Тихомиров О. Д. та ін.]; за ред. В. В. Копейчикова. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – С. 27–29.

² Див.: Олійник А. Ю. Теорія держави і права : навчальний посібник / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарєв, О. Л. Слісаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 35.

Проте протиставлення держави соціалістичного і соціально-демократичного типу є передчасним у зв'язку з тим, що соціалістична ідея має велику кількість напрямів. Виокремлення ж “сучасного типу держави” є не зовсім коректним, адже категорія “сучасності” занадто розширена в часі.

Розглядаючи цивілізаційний варіант типології, слід зазначити два моменти:

- 1) не виділяється те головне, що характеризує державу, – належність політичної влади;
- 2) зазначена типологія поки що розроблена недостатньо, про що свідчить множинність основ для виділення самих цивілізацій і, відповідно, типів держави. Не випадково, що в роботах, які базуються на такому підході, конкретні типи держави, їх зміни розглядаються відповідно до формаційного підходу, а про цивілізаційні типи згадується мимохідь.

Сьогодні сучасна наука використовує типологію, засновану на формаційному підході. Цивілізаційний підхід є лише певним доповненням до цієї типології.

В основі формаційного підходу лежить поняття історичного типу держави.

Історичний тип держави – це сукупність основних, найважливіших ознак держави певної суспільно-економічної формації, що виражає їхній класовий зміст (а також сукупність держав, що належать до однієї суспільно-економічної формації і мають єдиний класовий зміст).

Основоположник формаційного підходу К. Маркс розрізняв три формації – первинну (архаїчну), вторинну (економічну) і третинну (комуністичну)¹. Архаїчній формації відповідає первісний лад. Економічна формація об'єднувала рабовласницьку, феодальну та буржуазну. Комуністична формація передбачала соціалізм як перехід до комунізму.

Первісна СЕФ характеризується відсутністю держави в цей період. Однак саме на цьому етапі відбувається формування первинного типу держави, коли починає зароджуватися розшарування первісного суспільства: виділяються вожді, старійшини, дружина, служителі культу. Однак це має разовий, випадковий характер.

¹ Див.: Комаров С. А. Теория государства и права : учебно-методическое пособие ; краткий учебник для вузов / С. А. Комаров, А. В. Малько. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – С. 408.

Рабовласницька СЕФ знає два типи держав – Східну деспотію та власне рабовласницьку державу (державу класичного рабовласництва, або античну державу).

Спроба поєднати формаційний і цивілізаційний підходи здійснена доктором юридичних наук А. Венгеровим¹. Так, залежно від історичного процесу він розрізняв такі типи держав: місто-держава; азіатський, античний і феодальний тип держави; буржуазний тип держави; тоталітарний тип держави.

Місто-держава було історично першим типом держави. Саме з цього згодом утворилися азіатський тип держави (у країнах Азії, Африки і Латинської Америки), античний тип держави (у державах Середземномор'я) та феодальний тип держави (у германських та слов'янських племен). Після буржуазних революцій феодальний тип держави було знищено, а натомість з'явився капіталістичний (буржуазний) тип держави. У ХХ столітті в СРСР, Німеччині та Італії з'явився тоталітарний тип держави.

§ 3. Юридичний підхід до типології держави

Лібертарно-юридичний критерій типології держави. Згідно з лібертарно-юридичним (основоположник В.С. Нерсесянц²) підходом до типології держави її тип визначається як основні історичні форми визнання й організації свободи людей, що відбивають етапи прогресу свободи.

При цьому принципового значення набуває типологія держави і права за тими критеріями, що визначають специфіку різних історичних форм визнання людей як суб'єктів права і державної влади.

Так, у стародавніх державах індивід (люди) вважався вільною особою і суб'єктом права та державної влади виключно за етнічним критерієм. Саме тому історично першим типом держави за лібертарно-юридичним підходом є *етнічний* тип держави. При цьому члени відповідного етносу (наприклад, римляни) були суб'єктами права і державної влади, а нечлени – рабами і об'єктами права і державної влади.

¹ Див.: Венгеров А. Б. Теория государства и права : учебник для юридических вузов / Анатолий Борисович Венгеров. – [3-е изд.] – М. : Юриспруденция, 1999. – С. 84 і наст.

² Нерсесянц В. С. Теория государства и права : учебное пособие / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 1999. – С. 53–57.

Подолання рабства призводить до того, що етнічна нерівність поступається місцем нерівності становій. Усі члени суспільства визнаються суб'єктами права і державної влади, але різною мірою. В умовах *станового* типу держави і права кожен був таким суб'єктом саме як член відповідного стану. Внутрішньо-становова рівність при цьому поєднувалася з міжстановою нерівністю.

З початком буржуазних революцій розпочинається *індивідуалістичний* тип держави і права. В умовах цього типу держави і права людина стає суб'єктом права не як член якогось етносу чи стану, а як самостійний політичний індивід у результаті відокремлення сфер політичного і приватного життя та формування неполітичного громадянського суспільства на противагу політичній державі.

Сучасний тип держави і права можна назвати *гуманітарно-політичним*, чи *природничо-позитивним*, оскільки він поєднує в собі як приватні, так і публічні принципи держави та права. Саме в межах цього типу відбувається закріплення в основних законодавчих актах природних прав і свобод людини. Таке закріплення забезпечує те, що держава тепер захищає ці права і свободи. Але водночас у державі з'являються певні привілеї для людини-громадянина порівняно з людиною-негромадянином. Поділ прав і свобод на належних лише людям (приватний компонент) і на належних громадянам (публічний компонент) становить основу гуманітарно-політичного типу держави.

Зазначені типи держави – етнічний, становий, індивідуалістичний та гуманітарно-політичний – є історично змінними формами та ступенями зростання в розвитку людської свободи від стародавніх часів до сучасності.

Політико-правовий критерій типології держави. В основу цього підходу (основоположник Г.В. Назаренко¹) покладено особливості державно-правової системи, що характеризують правове становище різних верств населення і способи державного захисту соціального статусу громадян.

За цим критерієм розрізняють такі типи держав: становий, представницький і цивілізований.

Характеризуючи *становий* тип держави, слід мати на увазі, що він законодавчо закріплює і захищає нерівне становище різних класів і станів, а також привілеї різних соціальних груп

¹ Назаренко Г. В. Теория государства и права : учебное пособие / Г. В. Назаренко. – М. : Познательная книга плюс, 1999. – С. 35–36.

усередині стану. Якщо порівняти цей критерій з формаційним підходом до типології держави, то ми побачимо, що становому типу держави відповідає рабовласницька і феодална держава.

На відміну від станової сучасна *представницька* держава законодавчо закріплює формальну рівність громадян. Представницькому типу держави відповідає право формальних можливостей, яке фактично не гарантує і не забезпечує рівності тим, хто не може скористатися послугами адвоката чи не має зв'язків у суспільстві.

Цей недолік необхідно виправити в межах *цивілізованого* типу держави. Саме він повинен подолати формалізм права за допомогою системи соціальних гарантій, у тому числі всебічну підтримку соціально не захищених верств населення: безробітних, пенсіонерів, інвалідів, студентів тощо. Цьому типу відповідає соціально-правова держава.

Соціетальний критерій типології держави. У Росії з'явилася типологія, яка затверджувала соціетальний підхід до держави і суспільства. Суть цього підходу (його основоположником можна вважати Р.Т. Мухаєва¹) полягає в тому, що держава може служити суспільству чи навпаки. За цим підходом визначені такі типи держав, як поліцейська, правова і соціальна.

Поліцейська держава характеризується всебічною опікою над населенням та надзвичайним розвитком карної функції, яку здійснює розгалужена система державного насильства: армія, органи охорони правопорядку та безпеки, тюрми.

Правова держава – це спосіб зв'язку держави та особистості шляхом права, за якого владні прагнення держави обмежуються таким чином, що гарантуються гідність людини, свобода, справедливість та правовий захист її як у відносинах з державною владою, так і між індивідами.

Соціальна держава прагне створити кожному громадянину максимально сприятливі умови існування, реалізації своїх індивідуальних талантів та здібностей, забезпечити високий рівень соціального захисту.

За цим підходом процес розвитку держави відбувався від поліцейської до соціальної через правову. Спочатку поліцейська держава втручалася в справи суспільства з метою змусити його діяти в інтересах панівного суб'єкта. Потім із затвердженням

¹ Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник для вузов / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 203–210.

певних гуманістичних цінностей почалася історія правової держави, яка намагалася державну сваволю ввести в правові рамки. Після появи розвиненого громадянського суспільства це їй вдалося, але правова держава не втручалася в справи суспільства. Таке становище призвело до того, що після затвердження ринкових відносин відбулася соціально-економічна поляризація, унаслідок якої з'явилися верстви дуже багаті й дуже бідні. Щоб усунути таку гостру нерівність, держава почала втручатися в справи суспільства в межах соціальної держави і за допомогою відповідних соціальних програм значно зменшила економічну нерівність.

Системно-управлінський критерій типології держави. Згідно з системно-управлінським (основоположник І. Бощенко¹) підходом до типології держави її тип визначається як основні базові принципи, що відбивають характер соціального організму, який складається з людей, які ними керуються.

На думку І. Боценка, на сьогодні людство знає п'ять основних систем управління (СУ-0, СУ-1, СУ-2, СУ-3, СУ-4) та три проміжні (СУ-1,5; СУ-2,5; СУ-3,5). З них лише СУ-2 і СУ-3 існують в рамках відомих на сьогодні держав: СУ-2 – характерні для рабовласницьких та феодальних держав, а СУ-3 – для буржуазних і соціалістичних держав. Стосовно СУ-4, то вона відповідає своєрідному ідеальному майбутньому – Нейросоцу (табл. 14.2).

Таблиця 14.2. Системи управління

Управління	СУ-2	СУ-3	СУ-4
Формація	Рабовласництво / Феодалізм	Капіталізм / Соціалізм	Нейросоц
Демократія	ПД-2	ПД-3	ПД-4
Ресурс	Насильство	Гроші	Знання
Інструмент	Релігія	Політика	Наука
Домінуючий принцип	Вождізм	Колегіальність	Консенсус
Домінуючий інститут	Монарх	Парламент, уряд	Динамічна ієрархія
Домінуючий соціальний регулятор	Наказ вождя	Договір, закон, конституція	Корпоративні норми

¹ Калашников М. Будущее человечества / Максим Калашников, Игорь Бощенко. – М. : АСТ ; Астрель ; Хранитель, 2007. – 318 с.

Для СУ-2 характерно:

- 1) соціум організовано за принципом військової ієрархії, на чолі якої стояв найбільш компетентний у найголовнішій професії (війні), а нижче рівень компетенції знижується;
- 2) під верховним правителем було сформовано цілий клас управлінців, на яких була покладена функція з управління господарством. При цьому формування господарської вертикалі здійснювалося також за принципом: з підвищенням статусу професійність збільшується;
- 3) детальне планування кожної операції на верху та беззаперечне виконання внизу. Наслідком цього є зниження рівня творчого потенціалу чиновників, які завжди чекають відповідних директив зверху;
- 4) головним інструментом впливу на розум людей є релігія;
- 5) натуральне господарство;
- 6) людина підкоряється людині;
- 7) уявлення людей (еліти та соціуму) про світ та суспільство (когнітивна модель) є операбельною, тобто вона змінюється самим носієм (вождем чи жерцями).

Для СУ-3 характерно:

- 1) взаємодія між людьми здійснювалася не на основі насильства чи погроз, а на основі договору, а згодом – на основі писаних законів і правил;
- 2) людина зобов'язана виконувати лише ті домовленості, які взяла на себе добровільно. Система управління спирається не на силу, а на добровільну згоду громадян визнавати над собою цей Закон і цю Владу;
- 3) істотне зниження управлінських помилок унаслідок того, що договір, який порушує права однієї з сторін, не укладається;
- 4) влада «ділових людей» має колегіальний характер, адже «ділових людей» багато і свої «указівки» вони просто змушені приймати колективно на основі прийнятих у бізнес-товаристві традицій;
- 5) відчуження об'єднаної когнітивної моделі соціуму від біологічного носія. Загальна когнітивна модель віднині міститься в зведенні законів, що записані на зовнішніх носіях (папері);
- 6) людина підкоряється неживому Закону;
- 7) головним інструментом впливу на розум людини є політика;
- 8) єдиним владним органом, адекватним для соціуму, є колегіальна інституція;

9) загальна когнітивна модель є неоперабельною тому, що вона записана на зовнішньому носії (папері, магнітній стрічці, глиняних табличках тощо), які самі себе змінити не можуть: їх змінюють спеціальні органи: парламенти, уряди тощо. При цьому внаслідок того, що до операції над загальною когнітивною моделлю залучається велика кількість людей, то компетенція такої групи буде більш повною з усіх аспектів проблеми. І, як наслідок, управління буде більш адекватним, ніж у разі, коли загальною когнітивною моделлю оперує одна людина з обмеженим спектром компетенції.

Приклад 14.2

Про переваги СУ-3 над СУ-2 на прикладі Другої світової війни

На самому її початку гітлерівська Німеччина, ставши СУ-2,5 з чітко вираженим принципом фюрерства (вождизму), здобула приголомшливі перемоги над парламентсько-демократичними країнами. Німці застосували стратегію блискавичних операцій, задуманих з небаченими до того зухвалістю, підступністю та винахідництвом. СУ Британії, Франції, Бельгії, Голландії та інших країн просто не встигали реагувати на удари, що сипалися на них, немов блискавка. Можливо, якби не було Ла-Маншу та Радянського Союзу, Гітлер переміг би за рік війни. Але вони були – і соціуми з СУ-3 (Великобританія, СРСР і США) зламали ситуацію. Ззовні вони скопювали диктаторські інститути СУ-2 (так зване «імперське президентство» в США, прем'єр-диктатор в англійців, Верховний в Радянському Союзі), але за ними стояли колегіальні структури «спільного думання». Якщо Гітлер продовжував приймати рішення одноосібно, за натхненням (а здібності в нього, слід визнати, були неабиякі), то його супротивники спиралися на колективні органи.

В американців та британців були парламенти, колегії експертів, неформальні «мозкові трести» та спецслужби з великим штатом аналітиків. Скажімо, тільки в Управлінні стратегічних служб США (попередника ЦРУ) працювало 15 тисяч аналітиків. А при Сталіні існував сильний Державний комітет оборони, при відомствах працювали дуже добре організовані групи спеціалістів.

Як наслідок, супротивникам Гітлера вдалося перевести війну в найбільш небезпечну для Німеччини форму – затяжну. А потім німці припускаються рокових помилок. Виявляється, що «вождистський» Рейх гірше організовує свою економіку та мобілізує ресурси для збройної боротьби, ніж його супротивники. Результат – повний і страшний розгром Німеччини.

Джерело: Калашников М. Будущее человечества / М. Калашников, И. Бощенко. – М. : АСТ ; Астрель ; Хранитель, 2007. – С. 117.

СУ-4 відповідає майбутньому типу суспільства – Нейросоцу. Основними принципами СУ-4 є:

- 1) динамічна ієрархія – така ієрархія соціуму, де становище індивіда в ієрархії соціуму визначається його корисністю для соціуму в цілому;
- 2) мережа динамічна структура та відсутність єдиного центру управління нею;
- 3) корисний егоїзм – означає необхідність бути максимально корисним групі (кластеру). Передбачає альтруїзм стосовно нижчих товаришів за кластером та егоїзм стосовно паралельних кластерів і вищих структур;
- 4) динамічна селективність;
- 5) динамічний розподіл ресурсів, який передбачає, що корисні члени суспільства будуть додатково заохочуватися, другорядні члени суспільства такого заохочення не матимуть, а особи, шкідливі для суспільства, будуть пригнічуватися.

Приклад 14.3

Про динамічну селективність в умовах нейросоцу

Кластер нейросоцу живе в нестабільному світі. Зовнішні умови постійно змінюються. Але, змінюючись, вони змінюють і вагові коефіцієнти людей, які входять до нейросоцу. А поряд з координаторами змінюються й субкоординатори. Кластер починає вести себе як єдина розумна істота.

Скажімо, живе собі кластер, що вирішує якесь виробниче питання. Є в ньому безперечний лідер-керівник. Але паралельно виникає питання організації відпочинку та дозвілля кластера. Потрібно на природу виїхати, пікнік організувати. У цьому разі кластер формує за відомою методикою нового координатора – «проекту пікнічок». Висувається «старший» з цієї справи. І тут вже він – координатор для основного керівника-виробника. Кластер має кілька піків спеціалізації. За головний пік відповідає поточний координатор, а за вторинні та третинні – координатори цільових проектів, у межах яких вони виступають ієрархами групи. Кластер перетворюється на одну інтегральну особистість, яка складається з кількох людей!

Залежно від того, які пріоритети стоять перед кластером, він може динамічно трансформуватися в широких межах, швидко адаптуючись до середовища, адже сумарний досвід кластеру є більшим за досвід навіть найбільш розвиненого його члена.

Припустімо, такий кластер був виробничою ділянкою на виробництві. Проте тут сталося лихо: стався землетрус, на підприємство впав метеорит чи інопланетний корабель. Цех зруйновано. Тут навички попереднього керівника групи, виробника, виявляються менш необхідними, ніж компетенція іншої людини з кластеру – каменяра чи будівельника-монтажника. І ось

на час відновлювальних робіт група-«нейрон», діючи розумно, повинна вибрати у вожаки саме будівельника, бо це є вигідним кластеру.

Нині в подібній ситуації начальник залишається начальником незалежно від того, готовий він до певної роботи чи ні. Тобто в поточній реальності поки що не людина красить місце, а місце красить людину. Усе це призводить до зниження ефективності групи в умовах класичної схеми ієрархії. Однак у нейросоці ефективність буде швидко відновлюватися.

Аналогічною є ситуація й на більш високих рівнях управління. Скажімо, у масштабах усієї країни нова еліта зможе так само швидко змінювати лідерів залежно від завдань і проблем, що постають перед усім суспільством. Потрібно боротися з інфляцією та стабілізувати економіку – верховодять одні фахівці. Вони сидять перед дисплеями в ситуативній кімнаті, напружуючи комп'ютерні системи, обкатуючи можливі рішення на віртуальних моделях.

Стабілізація настала, потрібно розвиватися й будувати – і ось вже інші стали до штурвалу.

Потрібно мобілізуватися й захищатися від ворогів – і до пультів управління в ситуативних центрах приходять треті.

Тобто, у нейросоці крісло начальника (точніше, координатора) – це не лише заохочення, а й максимальне забезпечення інтересів групи.

Дуже скоро ми будемо жити в небезпечному та плінному світі тотальної кризи. Будуть рушитися устої індустріальної цивілізації, вмирати інститути попередньої грошової економіки. Нам доведеться боротися з багатьма загрозами й небезпеками. Ліквідувати наслідки найрізноманітніших катастроф. Раз за разом кидати сили на черговий прорив. Оперативно відповідати на виклики, що виникають. Шукати та винаходити щось нове, випереджаючи час. Створювати небачені технології, нечувані досі поселення людей та безпрецедентні поки що форми організації життя. І тут спасують усі попередні бюрократії, диктатури і демократії.

Хто краще за все подолає все це? Структури нейросоцу, побудовані за новими принципами. Кластери, що діють як розумні істоти. І все суспільство, побудоване за принципами вищої нервової системи!

Джерело: Калашников М. Будущее человечества / М. Калашников, И. Бощенко. – М. : АСТ ; Астрель ; Хранитель, 2007. – С. 246–249.

Типологія держави: формаційний підхід

Рабовласницька держава • Феодална держава • Буржуазна держава
• Соціалістична держава

§ 1. Рабовласницька держава

Східна деспотія. Східна деспотія існувала в стародавніх країнах Близького Сходу (Аккад, Вавилон, Єгипет), у Стародавньому Китаї, Персії та деяких інших країнах.

Деспотія (давньогрец. *деспотес* – господар, глава дому, той, хто керує загальним сімейним господарством, розподіляє обов'язки та вказує рабам, кому, коли і чим слід займатися) – це нічим не обмежена безконтрольна влада, не обмежена жодними формальними правилами або законами і спирається виключно на насильство.

Необхідною умовою існування Східної деспотії є панування державної та суспільної власності, насамперед, на землю, і залежне становище індивіда, за якого відносини між людьми визначаються не ними самими, а владою, що стоїть над ними.

Класична марксистська теорія, що найбільш повно розробила проблеми формаційного підходу до типології держав, об'єднувала держави Східної деспотії (для якої характерною була монархія), розвинену військову демократію і рабовласницькі держави Середземномор'я (Рим і Елладу) в одне загальне поняття рабовласницьких держав. Сучасна теорія держави їх розділяє.

Існує низка ознак Східної деспотії, що відрізняє її від рабовласницької держави.

Першою ознакою слід вважати *абсолютне домінування держави над суспільством*. Держава являє собою домінуючу силу, що стоїть над людиною. Формуючи суспільні ідеали, смаки та відносини, вона є тотальною державою, що ставить собі за мету

врегулювати всю різноманітність відносин – як у родині, так і в державі чи суспільстві. В умовах Східної деспотії не було чіткого розмежування між релігійно-ідеологічними постулатами і вимогами життя, між релігійною та світською владою. Не було і не могло бути незалежного суду.

Друга ознака Східної деспотії полягала у *великій регулятивній ролі релігії*. Не випадково всі деспотії були ідеологізованими державами, де етика і мораль не відрізнялися від державного закону. Релігійний ідеал однаково диктував норми особистого, суспільного і державного життя, відбиваючи усвідомлення якогось вищого надлюдського порядку, якого повинні дотримуватися всі без винятку люди. Цей ідеал існував в умовах будь-якої деспотії.

Проте *влада деспота завжди освячувалася не лише зверху, а й знизу*. Деспот втілював найбажаніші примхи підданих, їх жаждою до ситого та безбідного життя. Проте при цьому деспотія ніколи не давала народу обрати собі власний шлях до щастя.

Четверта ознака Східної деспотії полягала в тому, що *у своїй діяльності вона спиралася насамперед на примус та терор*. Ця політика сприяла тій атмосфері страху, за допомогою якої система не стільки карала злочинця, скільки намагалася залякати підданих. При цьому останні також підтримували зазначену систему шляхом доносів та шпигунства.

П'ята ознака полягає в тому, що в умовах деспотій *страх перед верховною владою поєднувався з безмежною вірою в її носіїв*. Піддані покладають на деспотів надію на відновлення потоптаної справедливості. У їхніх очах деспот є грізним захисником народу, що карає зло та свавілля, які панують на всіх щаблях продажної адміністрації. Унаслідок цього любов та страх переплітаються в нерозривну єдність.

Економічною основою державної влади була *суспільна власність на землю та інші природні ресурси*. Людина ж згідно з релігійними поглядами, що панували на Сході, не могла присвоювати собі частину землі, адже, як стверджувалося, земля, вода, повітря та інші ресурси були надані всьому людству. При цьому жодна з деспотичних держав ніколи не визнавала за приватними особами права власності на землю. Будь за що вона зберігала її за собою, хоча б і у формі верховної власності. Правитель був “господарем” усього, що знаходилось у його владі, – “деспотом” у прямому значенні цього слова. За приватними ж особами зберігалось виключно право землеволодіння та власність на дрібне

майно, житло та рухоме майно. Але й при цьому піддані були позбавлені гарантій того, що деспот не забере це майно.

Були й інші ознаки:

- 1) приватні особи не мали господарської самостійності;
- 2) відсутність станів та природної аристократії, що була б незалежною від волі деспотів;
- 3) можливість удосконалюватися і робити кар'єру в межах деспотичної системи;
- 4) на низовому рівні існували автономні та самоврядні колективи – сільські общини, цехові організації, касти, секти та інші корпорації релігійно-виробничого характеру;
- 5) неформально існувало право народу на повстання проти тирана, який намагається знищити існуючу деспотичну систему.

Держава класичного рабовласництва. Перші рабовласницькі держави виникли в Елладі. На їх формування значний вплив справили той факт, що сусідська община змінилася на сімейну. Це призвело до того, що відбувся розпад суспільства на два антагоністичних класи – рабовласників і рабів. Відмінність між ними полягала не стільки в різному становищі стосовно системи влади та системи розподілу, скільки стосовно засобів виробництва. При цьому клас рабовласників став власником не лише землі та знарядь праці, а й власником самих виробників, тобто рабів. Саме клас рабовласників узурпує публічну владу, перетворює її на знаряддя класового гноблення та придушення опору рабів.

Становище останніх у різних державах рабовласницького світу було різним. Так, в Елладі, зокрема демократичних Афінах, закон забороняв вбивати рабів або ж знущатися з них. У Римі ж такого обмеження влади рабовласників не було. Однак той факт, що повсюди рабів було більше, ніж рабовласників, свідчить про неприпустимість уявлень про те, що труд рабів було засновано виключно на насильстві. Діяли і методи переконання (зокрема, ідеологічні), і методи стимулювання (зокрема, матеріального). На певних етапах розвитку рабовласницької держави становище рабів покращувалося. Так, у Римській імперії раби виконували функції лікарів та вчителів. Багато з них, займаючись ремеслами та торгівлею (особливо в період домінації), багатіли. Будучи звільненими, колишні раби дуже часто обіймали високі посади в системі державної влади.

Однак це не означає, що в рабовласницьких державах, де влада монополює належить рабовласникам, раби могли займати такі посади. Саме тому класовий характер держави не викликає

сумнівів. Функції держави здійснюються практично в інтересах рабовласників, а загальносоціальні – лише тією мірою, наскільки це не суперечить інтересам панівного класу. Не випадково, що в рабовласницьких державах мав місце опір рабів, що зазвичай набував форму у повстання проти рабовласників, найвідомішими з яких були повстання Аристоніка, Спартака та ін.

Основними формами правління в умовах рабовласницької держави були монархія, демократична республіка та аристократична республіка (табл. 15.1). Щодо державно-територіального устрою, то найвідомішими різновидами тоді були або імперія (Римська чи Македонська держава), або конфедерація (Еллада).

Найзавершеніший вигляд рабовласницька монархія отримала в рамках римської державності, тоді як Македонія (мається на увазі правління Олександра Великого) мала дещо спільні риси зі Східною деспотією.

Щодо римської монархії, то вона була заснована на більш розвинених економічних відносинах. Характерно, що перехід до монархічної форми правління в Римі був пов'язаний із загостренням класової боротьби всередині країни. Гострі суперечки в суспільстві довели неспроможність республіканського ладу у вирішенні завдань, що постали перед римською державою в нових умовах. Проте спочатку римляни пройшли етапи диктатур, найвідомішими з яких були диктатури Сулли та Юлія Цезаря. Наприкінці I ст. до н.е. Рим перейшов від республіки до монархії. Спочатку це була дещо обмежена монархія (принципат), коли влада монарха (принцепса) формально обмежувалася республіканськими традиціями. Проте в III ст. н.е. Рим перейшов до доміанату – необмеженої монархії. Деякі ознаки цієї форми

Таблиця 15.1. Рабовласницькі держави

Різнovid держави рабовласницького типу	Рабовласник	Раб	Монархія
Східна деспотія	Держава в особі деспота	Об'єкт права	Деспотична
Держава класичного рабовласництва	Клас рабовласників	Об'єкт права	Традиціоналістична (римський принципат) та деспотична (римський доміанат)
Розвинена військова демократія	Суспільство в особі членів народних зборів	Суб'єкт права	Традиціоналістична

правління (обоження імператорів і вимога молитися їм немов богам) дозволяють стверджувати, що в Римі того часу закріпилася своєрідна Західна деспотія.

Рабовласницька демократична республіка існувала в Аттіці. Як відомо, цей поліс (місто-держава) очолювався Афінами. У створенні вищих органів влади цієї держави мали право брати участь всі вільні громадяни. Проте фактично існувала велика кількість обмежень виборчого права. Так, жінки не мали права голосу, ремісники та селяни не брали участі у виборах, адже для цього потрібно було відриватися від роботи. У діяльності народних зборів не могли брати участі колишні раби.

Важливим органом державної влади в Афінах упродовж тривалого часу була Рада п'ятисот, що вирішувала поточні державні справи. Вона також впливала на діяльність Народних зборів унаслідок того, що готувала для них справи, виносила попередні рішення тощо. Законопроект, що приймався Народними зборами, набував чинності лише після затвердження галією – судом присяжних, члени якого обиралися за жеребом. Армія рекрутувалася як народне ополчення з вільних громадян.

Для *рабовласницької аристократичної республіки* характерним є те, що у виборах вищих органів державної влади брали участь не всі вільні громадяни, а лише їх привілейована частина – рабовласники.

Аристократичні республіки існували в Лаконіці на чолі зі Спартою (Еллада), у Римі у VI–I ст. до н.е. Тут вищим органом вважалися народні збори. Проте їм належала влада лише формально, адже права законодавчої ініціативи вони не мали, хоча приймати та відхиляти законопроекти вони могли. Право ж затвердження законопроектів належало сенату – найважливішому органу римської республіки, куди входили представники великої військово-землевласницької аристократії. Саме сенату належала вся повнота державної влади в країні.

Щодо римської армії, то на відміну від афінської вона спочатку складалася з вільних громадян Риму, які до того ж володіли певним майном, а потім перетворилася повністю на наймане військо.

Рабовласницький етап розвитку держави завершився із падінням Римської імперії під ударами варварських союзів племен в епоху Великого переселення народів.

Розвинена військова демократія. Розвинена військової демократія існувала в стародавніх країнах Близького Сходу (хети,

фінікійці), у Північному Причорномор'ї (скіфи-сколоти, сармати-савромати), Середній Азії (саки, масагети) та деяких інших країнах.

Військова демократія – це організація державної влади, за якої повноправними членами суспільства вважалися дорослі та здорові члени суспільства (зазвичай чоловіки, у сарматів – жінки).

Необхідною умовою існування розвиненої військової демократії є панування суспільної власності, насамперед, на землю і рабів, при цьому останні були суб'єктами, а не лише об'єктами суб'єктивних прав (власності тощо).

Розвинена військова демократія складалася з трьох основних елементів: *військового вождя* (наділявся ще судовими функціями, але повністю позбавлявся адміністративних повноважень), *ради вождів* та *народних зборів*, на які повноправні члени суспільства могли з'являтися зі зброєю в руках.

Наявність «озброєного народу» змушувала царів не лише йти йому на поступки, а й жорстко дотримуватись існуючих традицій. Як приклад можна згадати долю скіфського царя Скіла, про якого свого часу писав Геродот.

Згідно з даними «батька історії» у царя Аріаніта було багато синів, але його спадкоємцем був син еллінки Скіл, мати якого навчила сина грецької мови та грамоти. Полюбляючи еллінські звичаї, молодий цар часто відвідував Ольвію. Військо ж, яке супроводжувало його, Скіл залишав біля воріт міста, а саму браму вимагав замикати, щоб його піддані не довідалися, як цар проводить свій час. В Ольвії ж Скіл жив немов еллін: одягався в грецьке вбрання, приносив жертви грецьким богам тощо. Коли ж Скіл став прихильником пияцького бога Діоніса, один із жителів міста провів до царя декого зі скіфів. Побачивши, що цар віддає перевагу чужим звичаям, скіфи збунтувалися, усунули Скіла від влади і зробили царем його брата. Скіл був змушений тікати за Дунай до царя фракійців. Новий скіфський цар рушив військо на Фракію. Неподалік від Дунаю зійшлися війська фракійців і скіфів. Але битви не сталося: царі обох народів домовилися між собою. Результатом цього стала страта Скіла. Як зазначав з цього приводу Геродот: «Так скіфи бережуть свої звичаї і так жорстко карають тих, хто переймає чуже».

§ 2. Феодальна держава

Загальна характеристика феодального суспільства. На основі феодальних виробничих відносин виникло багато держав, що були невідомі як у деспотичну, так і в античну епоху. Це були держави в Англії та Франції, Німеччині та Росії, Чехії та Польщі, Швеції та Японії тощо. І сьогодні в окремих країнах зберігаються певні феодальні пережитки.

Економічною основою феодальної держави була власність феодалів на землю та неповна власність на кріпаків. Феодальна власність на землю була основою соціальної нерівності, а основними класами були феодали й кріпаки. Разом з тим існували інші соціальні верстви: міські ремісники, торговці тощо.

Класова диференціація феодального суспільства певним чином поєднувалася з поділом на *стани*, тобто такі групи людей, що відрізняються між собою обсягом закріплених у законі прав та обов'язків. Так, у Франції привілейованими станами були: перший – духовенство та другий – аристократія. Щодо всіх інших, які займалися землеробством, ремеслами та торгівлею, то всі вони утворювали так званий третій стан. На Русі такого варіанта чітко закріплених станів не було. Проте існували привілейовані стани князів, бояр, дворянства та духовенства. Стани ж ремісників, купців та міщан не мали тих привілеїв, що були в розпорядженні вищих станів. Найбільш безправними були кріпаки, що примусово були закріплені за землею. Право ж відкрито закріплювало станову нерівність та привілеї. Через всю історію феодалізму проходили селянські повстання та війни. Найвідомішими з них були селянські війни в Німеччині (під керівництвом Т. Мюнцера) та в Росії (під керівництвом І. Болотникова, С. Разіна, О. Пугачова).

Європейська періодизація феодалізму. Феодальна держава була знаряддям диктатури феодалів та привілейованих станів. У своєму розвитку вона пройшла кілька етапів, які, проте, децю відмітні в різних країнах. Так, у Західній Європі феодалізм можна розділити на:

- епоху Темних століть (V–XV ст.);
- епоху Відродження і Реформації (XVI–XVII ст.);
- епоху Просвітництва (XVIII ст.).

Для епохи Темних століть було характерно створення централізованої феодальної держави в межах існування так

званої ранньофеодальної монархії та її подальше роздроблення в період сеньйоріальної монархії.

Формування ранньофеодальної монархії відбувалося одночасно з процесом феодалізації, коли монарх роздавав землю феодальній знаті за службу (сюзерен роздавав своїм васалам земельні наділи (феоди) на кормління).

Одним із найважливіших принципів феодального типу держави і права в цю епоху був принцип васального підпорядкування, принцип відповідності обсягу і характеру політичної влади розмірам землі. Васальне підпорядкування здійснювалося відповідно до принципу «Васал мого васала – не мій васал!».

Система «сюзерен – васал» діяла так: васал служить сюзерену (більш титулованому, знатному феодалу) за те, що останній дарує йому землю. Наприклад, лицар (васал) служить барону (сюзерену) за землю, що барон подарував цьому лицарю. У той самий час барон (васал) служить графу (своєму сюзерену) за землю, що той подарував цьому барону. Граф (васал) служить герцогу (своєму сюзерену) на аналогічних умовах. Герцог (васал) служить королю (своєму сюзерену) на тих самих умовах. Таким чином, лицар нічим не зобов'язаний королю. Це соціальне явище дістало назву *феодальних сходів* (рис. 15.1). Якщо ж при цьому герцог зраджує короля і розриває з ним васальні відносини, то васали герцога повинні служити своєму сюзерену, а отже, від королівської влади відколюються великі феоди герцогів. Це і стало основною причиною феодальної роздробленості.

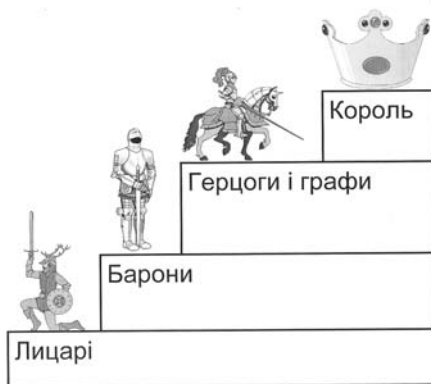

Рис. 15.1. Феодальні сходи

Боротьба проти феодального сепаратизму тривала протягом усього періоду Темних століть.

В епоху Відродження і наступної Реформації відбувається об'єднання земель і створення станово-представницької монархії. В епоху Відродження (Ренесанс) феодальні сходи руйнуються і принцип «Васал мого васала – не мій васал» відходить у минуле. Саме поняття Ренесансу пов'язане з теорією, що на цей період припадає відродження (Ренесанс) античного мистецтва. На наступний період Реформації (епоху релігійних війн між католиками і протестантами) припадає зародження абсолютної монархії. Остаточне ж її оформлення відбувається в епоху Просвітництва.

Більшість функцій феодальної держави обумовлені класовими протиріччями. Це – охорона феодальної власності, придушення опору кріпаків та інших непривілейованих верств населення. Проте одночасно держава виконувала також функції, що впливали із загальних потреб суспільства. Зовнішня ж діяльність в основному становила собою війни та оборону від нападів ззовні.

До державного апарату феодальної держави входили військо, загони поліції та жандармерії, розвідувальні органи, податкові органи, суди тощо.

Домінуючою формою феодальної держави була монархія. Проте в незалежних (вільних) містах, де панувало купецтво і власність була приватною, існувала республіканська форма правління (міста-республіки Новгород, Псков, Венеція, Генуя тощо).

На останньому етапі в надрах феодального суспільства стали зароджуватися буржуазні відносини, що потребували вільного працівника, який міг би вільно розпоряджатися своєю працею. Проте розвитку нових відносин заважали феодали та їхня держава. Саме тому між молодією буржуазією та феодалами виникли гострі протиріччя, що були вирішені в період буржуазних революцій, у результаті яких виник новий тип держави.

§ 3. Буржуазна держава

Загальна характеристика буржуазної держави. Перші буржуазні (капіталістичні) держави виникли в Європі в епоху Революцій аграрного суспільства, а після Великої французької революції буржуазний лад швидко завоював світ.

На відміну від попередніх СЕФ, що були засновані на офіційному визнанні класової нерівності та станових привілеїв, капіталістичний спосіб виробництва потребував працівника, який вільно міг працювати. Саме тому для буржуазного типу держави був характерним принцип формально-юридичної рівності громадян перед законом, а сама буржуазія йшла до влади під гаслом “Свобода! Рівність! Братерство!”. У Декларації незалежності США, у французькій Декларації прав людини і громадянина та в інших їм подібних документах наголошувалося, що всі люди народжуються рівними і наділені рівними правами. Станова нерівність, що існувала до цього, повсюди замінялася нерівністю соціальною, оскільки одні володіли засобами виробництва, а інші, що були позбавлені цього, були змушені продавати свою робочу силу. Саме так виникли два основні класи – буржуазія (капіталісти) і пролетаріат (робочий клас).

Буржуазна держава закріплює та захищає буржуазний економічний лад. Вона охороняє умови буржуазної експлуатації і насамперед її основу – приватну власність на знаряддя та засоби виробництва. Незалежно від своєї форми вона виступає як знаряддя панування капіталу над трудом. Суть цього типу держави полягає в тому, що вона являє собою диктатуру буржуазії, комітет, що управляє її загальними справами, машину в руках капіталістів, щоб тримати в покорі робочий клас та інші трудові класи та верстви.

Разом з тим виникнення буржуазної держави та буржуазної демократії означає рух уперед порівняно з феодалізмом. Вона є частиною політичної надбудови над таким економічним базисом, що передбачає особисту свободу працівника, його незалежність як особистості від капіталіста. В умовах буржуазного суспільства не застосовуються позаекономічні засоби стимулювання до праці, як це було в умовах рабовласницької та феодальної держави. На перший план тут виходить економічний примус.

Етапи розвитку буржуазного типу держави. У своєму розвитку буржуазна держава пройшла (на даній момент) такі етапи: первинне накопичення капіталу в результаті бандитизму і пограбувань, монополістичного капіталізму або імперіалізму, державного капіталізму та глобального капіталізму.

Первинне накопичення капіталу. По суті, означає період вільної конкуренції, який зумовлює створення класу буржуазії, що складається з сотень тисяч та мільйонів власників, які володіють більш-менш рівним обсягом власності. Це визначає

необхідність механізму виявлення їх загальнокласових інтересів та волі. Саме таким механізмом стає буржуазна держава, заснована на буржуазній демократії, законності та парламентаризмі. Демократія цього періоду має яскраво виражений класовий характер: забороняються об'єднання робітників (у тому числі – профспілки) і вводяться виборчі цензи: осілості, освіти, майновий тощо. Хоча заради справедливості слід зазначити, що такі цензи перешкоджали підкупу виборців, адже освічені або заможні громадяни дійсно виражали свою думку, а не думку тих, хто міг би їх підкупити. Отже, хоча більшість буржуазних революцій і здійснювалися під гаслом: “Свобода, рівність, братерство”, проте після перемоги законодавчо затверджувалася політична нерівність. Буржуазна держава і право цього періоду виконували насамперед класові функції. Щодо загальносоціальних функцій, то в цей період вони не відігравали значної ролі.

Період монополістичного капіталізму розпочався наприкінці XIX століття. Він характеризується тим, що поряд зі значною кількістю дрібних підприємців на основі об'єднання торгового, промислового та фінансового капіталу з широким використанням акціонування монополізуються різні види виробництва і розподілу, виникають могутні об'єднання: картелі, синдикати, трести, концерни, корпорації тощо. У руках уже нечисленної монополістичної буржуазії зосереджується основна частина національного багатства і, зрозуміло, політичної влади. Потреба в демократичних формах відпадає, адже монополісти мають значні ресурси у визначенні загальних інтересів. В окремих випадках це призводить до виникнення авторитарних і тоталітарних режимів, що виражають інтереси монополістичної буржуазії. Однак дуже часто такі режими починають виявляти власну волю, відбиваючи насамперед інтереси партійно-державного апарату. Саме тому у більшості випадків вигідним залишається збереження демократичних інститутів. Більше того, у багатьох країнах вони навіть розвиваються: вводиться загальне виборче право, знищуються відповідні цензи, адже біднота поступово численно поступається місцем середньому класу і вже не може відігравати якоїсь важливої політичної ролі. Замість політичних чи силових механізмів починають працювати економічні, адже проведення виборчої кампанії коштує так дорого, що це стає під силу лише тим кандидатам, кого підтримують представники монополістичної буржуазії. Таким чином, влада, як і раніше, належить буржуазії. У той самий час хоча функції держави здійснюються в

інтересах насамперед монополістів, але розвиток демократичних форм змушує більшу увагу приділяти загальносоціальним завданням. Якщо ж цього не робити, то можна втратити голоси виборців.

Період державного капіталізму розпочинається в 1930-х роках. У цей період відбулися значні зміни, що, з одного боку, пов'язані зі зростанням революційного робітничого руху в 1920-ті роки, а з іншого – з початком науково-технічної революції. Саме остання призвела до необхідності підвищення кваліфікації більшості працівників, що стало передумовою підвищення оплати праці та життєвого рівня більшості населення. У свою чергу, це викликало значне зростання продуктивності праці й суспільного продукту. Виявилось, що добре оплачена праця забезпечує більший прибуток підприємців. У західному суспільстві за рахунок акціонування поступово була скорочена частка приватної власності. Тим самим була змінена економічна основа суспільства. Пролетаріат змінюється акціонерами, що утворюють основу середнього класу. І хоча державна влада знаходиться в руках буржуазії, поступово зростає вплив інших верств суспільства, оскільки загальне виборче право дає можливість надати перевагу тій чи іншій політичній партії, тому чи іншому політичному діячу. Це посилює боротьбу за голоси виборців, що спричинює подальші поступки народу як у політичному, так і в економічному плані. Дедалі більшого значення набувають право і законність, адже йде формування соціально-правової держави. Істотно змінюються функції держави: тепер вона більш активно втручається в економіку шляхом планування, кредитування чи державних замовлень. Була здійснена націоналізація деяких галузей господарства. Водночас значно зріс відсоток загальносоціальних функцій держави: реалізовані багатомільярдні соціальні програми і значно підвищився життєвий рівень населення.

Період глобального капіталізму розпочався з 1980-х років і належить вже постіндустріальній цивілізації. Глобальна капіталістична система створює сприятливий клімат для фінансового капіталу, оскільки може вільно рухатися в пошуках максимальної норми винагороди. Це, у свою чергу, обумовлює швидке зростання глобальних фінансових потоків. У результаті складається колосальна система циркуляції капіталу, що “перекачує” його у фінансові інститути і на фінансові ринки країн центру і вже звідти спрямовує його в країни периферії або

прямо – у формі кредитів та портфельних інвестицій, або ж непрямо – через транснаціональні корпорації. Ця система захоплює у свою орбіту всі “локальні” джерела капіталу. При цьому фактично “локальний” капітал значною мірою стає глобальним.

Проте процеси глобалізації істотно впливають на суверенітет держави, який через певні причин знижується. Унаслідок процесів глобалізації за державою залишається вирішення таких завдань, як:

- делегування повноважень на місцевий, регіональний та національний рівень;
- створення сприятливого середовища існування та ведення бізнесу на суверенній території;
- розроблення, зміна і забезпечення виконання нормативних актів, підтримання правопорядку;
- забезпечення соціальних гарантій;
- моніторинг екології та інших процесів для попередження кризових ситуацій;
- ліквідація стихійних лих;
- стимулювання стратегічних досліджень у сфері науки та прогнозування соціального розвитку;
- захист громадян за кордоном тощо.

§ 4. Соціалістична держава

Загальна характеристика соціалізму. Соціалістична держава тривалий час вважалася характерною для першого етапу комуністичної СЕФ – соціалізму, у якому немає антагоністичних класів, а офіційно визнавалися лише робітники, селяни, інтелігенція. Останню іноді називали прошарком, а не класом.

Однак внаслідок того, що соціалізм має кілька напрямів політико-правової думки, слід мати на увазі, що за типом ідеології він може бути релігійним та світським. Релігійний соціалізм може бути християнським та ісламським. Державою з ісламським типом соціалізму є Лівійська Джамахерія. Держави з християнським соціалізмом поки що немає. Світський соціалізм є казарменим та демократичним. Демократичний соціалізм є аналогом соціал-демократії, а тому Швеція, де існує своєрідний демократичний соціалізм (так звана шведська модель соціалізму), є державою з соціально-демократичним типом.

Поділяючи погляди П. Рабиновича, українські правознавці А. Олійник, С. Гусарев та О. Слісаренко виділили п'ять основних ознак держави цього типу:

- 1) організація політичної влади більшості населення;
- 2) забезпечення реального здійснення основних прав людини і громадянина;
- 3) задоволення загальнолюдських потреб на засадах свободи, гуманізму, справедливості;
- 4) комбінація приватної (колективної та індивідуальної), державної і комунальної форм власності;
- 5) наявність різних соціальних груп, прошарків населення та створення умов для їх солідарності та консолідації¹.

На відміну від демократичного казармений соціалізм може бути національним або інтернаціональним. Державою з національним типом соціалізму була Німеччина 1933–1945 рр. Держава інтернаціонального соціалізму могла бути радянською (СРСР) або народно-демократичною (країни Східної Європи, КНР, КНДР, Куба тощо).

На сьогодні збереглося чотири соціалістичні держави інтернаціонального спрямування: КНР, КНДР, СРВ, Республіка Куба. Для казарменого соціалізму характерні державна власність на засоби виробництва і заперечення головної ролі приватної власності, планова система господарства.

Держава ісламського соціалізму. Починаючи з 1953 року ісламський світ (Індонезія, Єгипет, Лівія, Туніс, Алжир, Сирія, Ірак) зіткнувся з одним із напрямів модернізованого ісламу – ісламським соціалізмом.

Суть ісламського соціалізму полягає в тому, що іслам завжди виступає за ліквідацію злиднів та бідності, а соціалізм знищує злидні й бідність. Саме тому з погляду ісламського соціалізму мета ісламу і соціалізму збігається. «Соціалізм є вченням, що притаманне ісламу від перших днів його існування», – зазначав один з основоположників ісламського соціалізму Джемаль ед-Дін аль-Афгані.

Найбільш відомими спробами реалізувати ідеї ісламського соціалізму є діяльність М. Каддафі в Лівії та С. Хусейна в Іраку.

¹ Олійник А. Ю. Теорія держави і права : навчальний посібник / А. Ю. Олійник, С. Д. Гусарев, О. Л. Слісаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 35.

Так, М. Каддафі у 1969 році очолив групу військових, що повалили владу короля Ідріса I і захопив владу в країні. Але вже у 1977 році він офіційно передав владу народу, заснувавши Джамахірію – “державу мас”. По суті, назвавши своє вчення (втілене у “Зеленій книзі”) “третім шляхом після капіталізму і соціалізму”, Каддафі створив ісламський соціалізм. Він націоналізував багатства країни і щорічно задешево роздавав із нафтових прибутків своїм громадянам квартири та автомобілі.

Приклад 15.1

Муаммар Аль-Каддафі з вітальною промовою до радянського народу

Вітаю великі народи величезного Радянського Союзу. Вітаю ваше керівництво, що досягло істотних результатів у сфері думок та на ниві практичних справ з часів Маркса та Леніна. Вітаю Горбачова.

Звичайна людина, яка їздила на віслюку, тримаючи в руках священне писання, стала всесвітньо відомою завдяки книгам, власноруч написаним нею очеретяною паличкою на старовинному пергаменті задовго до появи і типографії, і глянцевого паперу. Інший, сидячи на верблюді, повторював у короткій проповіді все, що було накопичено людьми. Нині зрозуміло: слова його були остаточною істиною, на яку спираються усі існуючі з того часу філософські теорії. Босонога, прикрита лахміттям людина, що пасла кіз, стала всесвітнім пророком.

Так само й Горбачов: спокійно і просто закликає до перебудови, до реосмислення всього, що було накопичене, рішуче і з невідомою досі затятістю простягає руку до міцної стіни, яка стоїть перед ним, щоб сколихнути, а якщо знадобиться, то й зруйнувати її.

Я, простий бедуїн, що їздив на віслюку та босоніж пас кіз, прожив життя серед таких самих простих людей, вручаю вам свою маленьку Зелену книгу, що складається з трьох частин та є схожою на стяг Ісуса, скрижалі Мойсея та коротку проповідь того, хто їхав на верблюді.

Ту, яку я написав, сидячи в палатці, яка стала відомою на весь світ після того, як її атакували 170 літаків, що піддали її бомбардуванню, аби спалити рукописну чернетку моєї Зеленої книги. Я прожив роки в пустелі серед її безлюдних та безкрайніх просторів під відкритим небом, на землі, укритій небесною синню. Сьогодні я бачу, як світ переживає велику політичну, економічну і соціальну кризу. Я зібрав повчальні історії, приказки, я вивчив історію. Я збагнув, що Зелена книга, символ остаточного звільнення від насильства та експлуатації, досягнення свободи й щастя, вже створена людством. Мені відкрилося, що метою людей є щастя. Що щастя – це обіцяний чи втрачений рай. Шлях до нього – свобода. Той, хто чогось потребує, не є вільним, він – раб своїх потреб. Той, хто чогось потребує, не може бути щасливим, адже він не є вільним. За свободу потрібно постійно боротися, щоб зберегти її; у цьому й полягає радість праці.

Демократія включає два слова – народ та крісла. Вона означає владу народу. Влада, крім народу, є представництво чи опікунство. Представництво – це омана, до якої вдаються правителі. Народу і лише народу повинні належати їхні крісла. Ми живемо в епоху мас, що прагнуть затвердитися при владі. Кожна людина прагне до влади. Час, відмірений Аллахом для влади одного правителя, минув. Завершився й період, коли народ обирав того, хто ним править. Настав етап народного самоврядування. Але як здійснити його? У цьому й полягає історичне питання, відповідь на яке міститься в Зеленій книзі: створенням народних конгресів та комітетів. Немає демократії без народних конгресів, конгреси та комітети повинні існувати усюди. Так, після епохи республік настав час джамахірії, епохи, коли кожен і управляє, і править. Настала епоха перебудови, епоха всесвітньої теорії, епоха зеленої книги.

Революціонери, які сприйняли теорію Карла Маркса, неімущого мислителя з чужої країни, з іншою релігією, того, хто розмовляв іншою мовою, – примкнули до неї з почуттів фанатизму, але вірячи в те, що вона є науковою. Сьогодні вони сприймають ідеї перебудови та Зеленої книги тому, що ці ідеї пропонують науково обґрунтований вихід з полеміки між попередніми вченнями та тієї кризи, що вони переживають зараз.

Перебудова, заснована на перебудові думки, є єдиним шляхом до Третьої Всесвітньої теорії, викладеної в Зеленій книзі, до створення джамахірії – суспільства, яке втілює мрію про комунізм, безвладдя, Місто Сонця. Люди створили Зелену книгу своїми мріями, почуттями, справами, своєю жертівністю. Вони шукали шлях до щастя в свободі, до звільнення своїх потреб від диктату інших. Остаточне рішення полягає в тому, що наймані працівники стають партнерами, які самі виробляють та споживають плоди своєї праці. У тому, щоб житло належало тому, хто в ньому мешкає.

Зелена книга, створена людьми, жила у розсипу почуттів, мрій, так само, як Коран був таким же розсипом ідей, накреслених на листі дерева, кістках, шкірі та зібраних халіфом омаром. Вона є побідною Торі, записаній на дошках.

Я лише зібрав цей безсмертний розсип, об'єднавши їх у трьох главах Книги, зеленої колір якої є кольором весни, кольором народу, кольором розвитку, кольором раю.

Джерело: Каддафи М. Зеленая книга [Электронный ресурс] / Политика, сайт Григория Белонучкина. – Режим доступа : <http://www.cityline.ru/politika/text/zelnkniga.html> – Загл. с экрана.

Щодо Іраку, то там у 1968 році до влади прийшов С. Хусейн, який згодом став Генеральним секретарем партії ісламського соціалістичного відродження (BAAS). Значною мірою його режим нагадував сталінську модель соціалізму: керівна роль однієї партії, одноосібне лідерство диктатора та культ його особи, терор лідера проти найближчих сподвижників та

всіх верств населення, прагнення підмінити традиційну релігію (іслам) ідеологією (ісламським соціалізмом).

Держава демократичного соціалізму. Для демократичного соціалізму характерні такі ознаки:

- 1) у його межах забезпечується всебічний розвиток особистості кожного члена суспільства з тим обмеженням, що матеріальні та духовні блага між працівниками, трудовими колективами та територіальними громадами розподіляються з урахуванням реальних, суспільно визнаних результатів їх праці;
- 2) виробництво, засноване на приватній, колективній та загальнодержавній власності. Останнє передається в безстрокове повне господарське ведення трудовим колективам державних підприємств;
- 3) за планомірного регульовального, головним чином законодавчого та економічного, впливу держави, яка гарантує реалізацію загальних і перспективних інтересів суспільства, здійснюється конкурентне товарне виробництво, реальна ефективність якого (так само, як і розмір винагороди за працю) визначається ринком;
- 4) загальне життя організується соціально-правовою державою на засадах розгорнутої політичної демократії, зокрема:
 - прийняття рішення більшістю з повагою до інтересів меншості;
 - відповідальності держави перед громадянином та громадянина перед державою;
 - поділу влади;
 - багатопартійній системі.

У 1989 році на XVIII конгресі Соціалістичного інтернаціоналу принципи демократичного соціалізму значно розширилися внаслідок визнання необхідності вирішення глобальних проблем сучасності: забезпечення миру та міжнародної безпеки, покращення відносин між Сходом і Заходом, ліквідація колоніалізму та расизму, створення нового міжнародного економічного порядку, збереження навколишнього природного середовища тощо. Особлива увага на конгресі приділялася здійсненню врегульованого розвитку економічної демократії з урахуванням специфіки тієї чи іншої країни. Крім того, наголошувалося значення “демократичного та соціального контролю” над розвитком економіки, роль якої зростає в умовах глобалізації. При цьому такий контроль можуть здійснювати не тільки держава, а й громадсько-політичні об’єднання.

На державу та громадські організації покладалася відповідальність за забезпечення захисту соціальних і суспільних інтересів трудящих. Політична ж демократія передбачала реалізацію політичних прав і свобод (свободи слова, думки, освіти, організацій та релігії), а також свободу вибору між різними політичними альтернативами тощо. Розвиток демократичного соціалізму передбачав забезпечення соціальними правами трудового народу, підвищення його матеріального та культурного рівня.

Ідеї демократичного соціалізму досить ефективно були реалізовані в Швеції у межах так званого “шведського соціалізму”. Першочерговим завданням цієї моделі було обмеження приватного прибутку за допомогою розробленої системи оподаткування. Це дозволяло владі:

- 1) значно покращити становище в соціальній сфері і, насамперед, у сфері освіти та охорони здоров'я;
- 2) забезпечити необхідні умови створення для людей рівних стартових можливостей, що не залежать від походження та умов життя.

Успіху “шведської моделі” сприяли:

- 1) політика нейтралітету;
- 2) відсутність в недалекій історії Швеції руйнівних війн;
- 3) стабільність політичної ситуації;
- 4) тривале правління соціал-демократії.

Держава національного соціалізму. Національний соціалізм дещо відрізнявся від інтернаціонального.

Як відомо, національний варіант соціалізму було реалізовано в Німеччині у 1933–1945 роках.

Існує принаймні три варіанти національного соціалізму. Перший з них озвучив один із перших лідерів НСДАП Г. Штрассер. Зокрема, він вважав, що соціалістичні гасла є заклик до класу пролетарів (робочого класу), а до пролетарських націй, що пригноблюються іншими націями. До таких націй-пролетарів він відносив Німеччину. Другий варіант національного соціалізму перекликається з першим. Його озвучив майбутній спадкоємець А. Гітлера – доктор Й. Гебельс. Він вважав, що соціалістичні гасла слід застосовувати не до всіх німців, а лише до тих, хто мешкає в пролетарських районах Півночі Німеччини. Південь же Німеччини (у тому числі Баварія, де мешкав А. Гітлер) не є пролетарським, адже там значний вплив селянських та бюргерських верств населення. Саме тому на Півдні Німеччини не слід

будувати соціалізм. І, нарешті, третій варіант було озвучено самим А. Гітлером. Він вважав, що соціалізм означає відповідальність усієї структури (партії, суспільства, держави) в цілому за індивіда, а націоналізм – відданість індивіда цьому цілому. У націонал-соціалізмі ж поєднуються обидва елементи¹. Саме гітлерівський варіант був реалізований у Німеччині.

Ставши рейхсканцлером, А. Гітлер поставив гарантом стабільності державу. Дуже швидко після його приходу до влади від економічного безладу та злидарства в Німеччині залишилися лише спогади. У перші ж роки перебування А. Гітлера при владі безробіття різко пішло на спад, стабілізувалася грошова система.

Цілеспрямована політика сприяння материнству і дитинству виражалася в таких заходах, як шлюбна позичка, турбота про вагітних, надання їм кращих санаторій в мальовничих куточках Німеччини, створення груп підтримки жінок тощо. Націонал-соціалізм у Німеччині вперше в історії людства розпочав масову боротьбу з курінням, адже німецькі лікарі довели шкідливі властивості нікотину.

Але за цю ідилію доводилося платити всім, і насамперед – німецькому капіталові, національним королям індустрії, національним олігархам. У Німеччині з'явився аналог радянського Держплану чи Вищої ради народного господарства, який називався Генеральною радою німецької економіки і складався з 17 найвідоміших представників провідних економічних галузей.

Гітлер силоміць запровадив класовий мир між працею і капіталом, між роботодавцем і робітником. В ім'я усієї нації націонал-соціалісти різко обмежили капітал у його економічному егоїзмі та правах і, не вагаючись, підпорядкували його можливості загальним інтересам суспільства. Натомість вони гарантували капіталістам класовий мир і спокій, а робітникам (за їх сумирність, сумління і працю) – високі плати й стандарти споживання, медичне обслуговування, соціальний захист та право на безперешкодне здобуття протягом усього життя такої освіти і в такому обсязі (і все це за рахунок держави), якої той чи інший індивід бажав.

¹ Про погляди Г. Штрасера, Й. Геббельса та А. Гітлера на проблеми національного соціалізму докладніше див.: Збітнев Ю. Німецький експеримент / Ю. Збітнев // Перехід-IV. – 2000. – № 2 (4). – С. 117–119.

В умовах націонал-соціалістичної Німеччини було реалізовано ідеї як соціалізму (без руйнування основ господарського та культурного життя нації досягнуті справедливе виробництво і перерозподіл матеріальних благ за допомогою того, що націонал-соціалісти відібрали частину багатств капіталістів на оплату праці робітників і службовців) та націоналізму (партнерство всередині нації шляхом співпраці всіх верств на загальнонародний інтерес).

Проте агресивна зовнішня політика Німеччини призвела до Другої світової війни, яка закінчилася поразкою національного соціалізму.

Радянська держава. Ради, що виникли у 1905 році, стали тією основою, яка згодом дозволила створити радянську державу.

Республіка Рад становила собою різновид республіки соціалістичного типу, форму багатонаціональної держави, що була організована на принципах соціалістичної федерації.

Найважливішим принципом організації й діяльності Рад була неодмінна постійна і вирішальна участь мас в управлінні справами держави. При цьому ради давали можливість поєднати елементи парламентаризму (зокрема, такої його характерної риси, як представництво) та прямої демократії, об'єднати законодавчу діяльність із виконанням законів в особі виборних представників народу. Ради не лише ухвалювали закони, а й безпосередньо втілювали їх у життя й контролювали їх виконання. У Радах поєднувалися ознаки державної та громадської організацій, автономія у вирішенні місцевих питань.

Найважливіша ознака радянської форми соціалістичної держави полягала в тому, що всі ланки Рад народних депутатів (від Верховної Ради СРСР до сільських Рад народних депутатів) являли собою єдину систему органів державної влади. Виконавчі ж органи (від рад міністрів до виконкомів) вважалися не органами державної влади, а органами державного управління. Вони формально формувалися саме Радами народних депутатів.

Радянська державна влада будувалася на засадах *демократичного централізму*.

При вирішенні національного питання радянська держава спиралася на ідеї радянського федералізму, який проповідував право націй на самовизначення. Це призвело до появи в рамках СРСР п'ятнадцяти союзних республік. Інші ж нації реалізували зазначене право у формі національно-територіальних автономій:

республік (Чечено-Інгуська Автономна Радянська соціалістична республіка), областей (Єврейська автономна область) та округів (Комі-Перм'яцький автономний округ).

Проте слід мати на увазі, що керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства визнавалася Комуністична партія Радянського Союзу. Це було закріплено в ст. 6 Конституції СРСР.

Наявність такої правлячої партії зумовила існування в СРСР однопартійної системи. При цьому партійний апарат керував системою Рад, а відсутність альтернативи при виборах не дозволяла радянським громадянам повною мірою реалізувати демократичний потенціал Рад народних депутатів.

У своєму розвитку радянська держава пройшла низку етапів.

Існує принаймні кілька підходів до її періодизації. Так, *з позицій розширення соціалізму* виділяють:

- 1) період існування соціалізму в одній країні;
- 2) період існування соціалізму у двох країнах – СРСР та Монголії;
- 3) період існування соціалізму на євразійському континенті;
- 4) період існування світової системи соціалізму (після приєднання до радянського блоку Куби).

З погляду розвитку соціалізму безпосередньо в СРСР розрізняють такі етапи, як:

- 1) перехідний період від капіталізму до соціалізму;
- 2) період перемоги соціалізму;
- 3) період розвиненого соціалізму.

У перехідний період виборча система спиралася на цензове (виборчих прав були позбавлені багато представників дворянства, інтелігенції, священнослужителів тощо), ступінчасте (існуючі Вищі з'їзди Рад (наприклад, Всесоюзні з'їзди Рад), що формувалися з представників нижчих (наприклад, республіканських) з'їздів Рад), та відкрите виборче право. Усе це було закріплено в рамках Конституцій 1918 та 1924 років.

Період перемоги соціалізму в Конституції СРСР 1936 року закріпив загальне, пряме і таємне виборче право.

Перші два етапи були періодами так званої диктатури пролетаріату.

Період же розвиненого соціалізму закріпив у Конституції СРСР 1977 року так звану загальнонародну державу.

Приклад 15.2

Й. Сталін про підвищення соціалістичної колгоспної власності до рівня соціалістичної загальнонародної власності

Як основний захід для такого підвищення колгоспної власності товариші Саніна і Венжер пропонують: продати у власність колгоспам основні знаряддя виробництва, зосереджені в машинно-тракторних станціях, розвантажити таким чином державу від капітальних вкладень у сільське господарство і добитися того, щоб самі колгоспи несли на собі відповідальність за підтримку і розвиток машинно-тракторних станцій. Вони говорять:

“Було б неправильно вважати, що колгоспні вкладення повинні будуть головним чином прямувати на потреби культури колгоспного села, а на потреби сільськогосподарського виробництва, як і раніше, основну масу вкладень повинна буде здійснювати держава. А чи не краще буде звільнити державу від цього тягаря, зважаючи на повну здатність колгоспів прийняти цей тягар цілком на себе. У держави знайдеться немало подів для вкладення своїх засобів в цілях створення в країні достатку предметів споживання”.

Для обґрунтування цієї пропозиції автори висувують кілька доводів.

По-перше. Посилаючись на слова Сталіна про те, що засоби виробництва не продаються навіть колгоспам, автори пропозиції ставлять під сумнів це положення Сталіна, заявляючи, що держава все ж продає засоби виробництва колгоспам, такі засоби виробництва, як дрібний інвентар, на зразок кіс і серпів, дрібних двигунів і так далі. Вони вважають, що якщо держава продає колгоспам ці засоби виробництва, то воно могло б продати їм і всі інші засоби виробництва на зразок машин МТС.

Цей довід неспроможний. Звичайно, держава продає колгоспам дрібний інвентар, як це вважається за Статутом сільськогосподарської артілі і за Конституцією. Але чи можна ставити нарівні дрібний інвентар і такі основні засоби виробництва в сільському господарстві, як машини МТС, або, скажімо, земля, яка теж є одним з основних засобів виробництва в сільському господарстві. Звісно, що не можна. Не можна, оскільки дрібний інвентар жодною мірою не вирішує долю колгоспного виробництва, тоді як такі засоби виробництва, як машини МТС і земля, цілком вирішують долю сільського господарства в сучасних умовах.

Неважко зрозуміти, коли Сталін говорив про те, що засоби виробництва не продаються колгоспам, він мав на увазі не дрібний інвентар, а основні засоби сільськогосподарського виробництва: машини МТС, земля. Автори грають словами “засоби виробництва” і змішують дві різні речі, не помічаючи, що вони сплхували.

По-друге. Товариші Саніна і Венжер посилаються далі на те, що в період початку масового колгоспного руху – в кінці 1929 і на початку 1930 років ЦК ВКП(б) сам стояв за те, щоб передати у власність колгоспам машинно-тракторні станції, вимагаючи від колгоспів погасити вартість машинно-тракторних станцій протягом трьох років. Вони вважають, що хоча тоді ця справа

й провалилася, “зважаючи на бідність” колгоспів, але тепер, коли колгоспи стали багатими, можна було б повернутися до цієї політики – продажу колгоспам МТС.

Цей аргумент також неспроможний. У ЦК ВКП(б) дійсно було прийнято рішення про продаж МТС колгоспам на початку 1930 року. Рішення це було прийняте за пропозицією групи ударників-колгоспників у вигляді досвіду, у вигляді проби, з тим, щоб найближчим часом повернутися до цього питання і знову його розглянути. Проте перша ж перевірка показала недоцільність цього рішення, і через кілька місяців, а саме наприкінці 1930 року, рішення було скасовано.

Подальше зростання колгоспного руху і розвиток колгоспного будівництва остаточно переконали як колгоспників, так і керівних працівників, що зосередження основних знарядь сільськогосподарського виробництва в руках держави, у руках машинно-тракторних станцій є єдиним засобом забезпечення високих темпів зростання колгоспного виробництва.

Ми всі радіємо колосальному зростанню сільськогосподарського виробництва нашої країни, зростанню зернового виробництва, виробництва бавовни, льону, буряку і т. д. Де джерело цього зростання? Джерело цього зростання в сучасній техніці, в сучасних машинах, що обслуговують усі ці галузі виробництва. Справа тут не лише в техніці взагалі, а в тому, що техніка не може стояти на одному місці, вона повинна весь час удосконалюватися, застаріла техніка повинна виводитися з буд і замінюватися новою, а нова – новітньою. Без цього немислимий поступальний хід нашого соціалістичного землеробства, немислимі ні великі урожаї, ні достаток сільськогосподарських продуктів. Але що означає вивести з буд сотні тисяч колісних тракторів і замінити їх гусеничними, замінити десятки тисяч застарілих комбайнів новими, створити нові машини, скажімо, для технічних культур? Це означає зазнавати мільярдних витрат, які можуть окупитися лише через 6–8 років. Чи можуть підняти ці витрати наші колгоспи, якщо навіть вони є мільйонерами? Ні, не можуть, оскільки вони не спроможні взяти на себе мільярдні витрати, які можуть окупитися лише через 6–8 років. Ці витрати може взяти на себе лише держава, бо вона і лише вона може перейняти на себе збитки від виводу з буд старих машин і заміни їх новими, бо воно і саме воно може зазнавати цих збитків протягом 6–8 років з тим, щоб після закінчення цього терміну відшкодувати вироблені витрати.

Що означає після всього цього вимагати продажу МТС у власність колгоспам? Це означає вгнати у великі збитки і розорити колгоспи, підірвати механізацію сільського господарства, понизити темпи колгоспного виробництва.

Джерело: Сталин И. В. Ответ товарищам Саниной А. В. и Венжеру В. Г. / И. В. Сталин // Сталин И. В. Экономические проблемы социализма в СССР / И. В. Сталин // Сталин И. В. Сочинения в 16 т. / И. В. Сталин. – М. : Прогресс, 1997. – Т. 16. – С. 218–220.

Проте існує ще кілька класифікацій періодизації радянської держави. Так, залежно від політичного режиму, що існував у ній, радянська держава пройшла такі етапи, як:

- 1) перехід від лібералізму до ідеократичного авторитаризму (1917);
- 2) період ідеократичного авторитаризму (1918–1929);
- 3) перехід від ідеократичного авторитаризму до тоталітаризму (1929–1934);
- 4) період тоталітаризму (1934–1953);
- 5) перехід від тоталітаризму до партійно-вождістського авторитаризму (1953–1957);
- 6) період партійно-вождістського авторитаризму (1957–1985);
- 7) перехід від партійно-вождістського авторитаризму до лібералізму (1985–1987);
- 8) період лібералізму (1987–1990);
- 9) період боротьби авторитарних та ліберальних тенденцій розвитку радянської держави (1990–1991).

Приклад 15.3

Про причини невдачі радянської моделі соціалізму

Підготовка СРСР до війни вимагала залізної дисципліни. Тут не було часу для дискусії та опозиції. Потрібно було встигнути збудувати й промисловість, й збройні сили, які ще у 1929 році були небоєздатними і могли витримати зіткнення із супротивником максимум масштабу Польщі. Тому Сталін жорстоко придушував незгодних, вимагав порядку та виконання наказів. Інакше було просто не вижити.

Але це ж породжувало смертельне протиріччя: саме будівництво нового суспільства – першими у світі! – вимагало свободи дискусії, вільного інтелектуального пошуку. Але жорстка армійська дисципліна все ж таки пригноблювала. І в цьому полягала трагедія країни: або допустити свободу дискусій та опозиції, але впасти під ударами сильного супротивника через декілька років, або вистояти у війні, але втратити свободу пошуку.

СРСР не зумів вирішити цієї проблеми. Хоча Сталін і намагався зробити це, наприкінці свого життя розпочавши дискусію про майбутнє Союзу, написавши прекрасну роботу «Економічні проблеми соціалізму», де, власне кажучи, й висунув ідею країни-високотехнологічної корпорації. Однак було вже пізно: прийшов страх. Страх перед доносами та таборами за неблагонадійність. Залізна дисципліна забезпечила перемогу в 1945-му, але придушила інтелект нації. Як я не поважаю Йосипа Віссаріоновича, але повинен визнати цей гіркий факт. Ані за Хрущова, ані за Брежнєва таких дискусій-пошуків не велося – усе замінив імпорт західних теорій, ворожих СРСР. Фрондери ставали «антисовєтчиками». А в ідеології та філософії царювала мертва, казенно-нудотна, застигла сусловщина...

Марксистсько-ленінська ідеологія перетворилася на догму. Вона вже не відповідала ані духу часу, ані його викликам. У омертвілу догму перестали вірити – у тому числі й самі комуністи. А руйнування віри в ідею та спільну справу на її основі зруйнувало й країну: адже СРСР – ідеократія. На місце світлої ідеї та спільної справи прийшли ненажерливість, жувальні рефлекси нижчої раси, дикі забобони та печерний націоналізм...

З цією причиною тісно пов'язана друга – загнивання партії. У СРСР існувало два управлінських апарати – державний та партійний. Партія дублювала державу: у ЦК були навіть галузеві відділи – наприклад, важкої промисловості, легкої, машинобудування тощо. Те саме дублювання було й на місцях: міськрада та міськвиконком – і міський комітет партії, як на місто. Чи обласна рада, облвиконком (адміністрація) – і обком КПРС.

Начебто за управління країною відповідали державні органи, але насправді їх часто підміняли партійні структури, які мали владу, але при цьому були практично позбавлені будь-якої відповідальності. Врешті-решт партія стала розкладатися, до неї потягнулися істоти нижчої раси: щоб ситно їсти, брати хабарі, перетворювати владу на матеріальні блага, але не працювати.

Сталін, розуміючи цю небезпеку, з середини 1930-х здійснив спробу втілити в життя свій план: усунути партію від керма безпосереднього управління, залишивши в її руках визначення цілей, ідеологію та підготовку кадрів вищого ґатунку. Саме це й коштувало Йосипу Віссаріоновичу життя. Після нього все понеслося дорогою розкладання – і так аж до 1991 року. Загнивання партії разом із догматизацією її вчення стали небезпечною хворобою країни.

Саме тому вже у 1950-ті роки СРСР втрачає культурно-стильове лідерство. Якщо нас у тридцяті наслідували, то потім Захід розпочинає вдалу експансію культурних кодів. Поява стиляг була першою поразкою, завданою нам на цьому фронті. Потім були битники, рок-н-рольщики, бітломани, хіпі – і далі за списком. Створити свої молодіжні стилі, моди та музику СРСР не зміг. Не з'явилося якихось «танкістів» чи «гагарінців». Або «андромедян». В архітектурі, зачісках, дизайні СРСР став просто слідувати за США та Європою. Те саме – і в філософії. Ну а від усього цього до розчарування в усьому нашому був лише один крок. Мертва ідеологія та правляча партія, що вже виродилася, просто не могли виробити свого стилю життя. Тупо слідуючи філософії «добробуту», правлячі верхи СРСР упустили розвиток самих людей.

Додамо до цього відсутність системи спартанської підготовки еліти..., і ось вам ще одна причина виродження влади заможних у Союзі.

Усі причини, як бачите, складаються та синергетично посилюють одну одну. І їх список можна продовжити...

Забудьте, коли вам говорять про те, що СРСР рухнув внаслідок нестачі ресурсів, технології або гонки озброєнь. І грошей, і мізків з золотими руками, і можливостей виробляти невідворотну зброю у нас вистачало. Іноді

навіть занадто. Ще одна наша колосальна слабкість приховувалася у сфері метаісторії.

Річ у тому, що Радянський Союз був у ХХ столітті «гостем з майбутнього», спробу створити соціум третього тисячоліття у минулому столітті. Іншого виходу в росіян просто не було: без радянського проекту стара капіталістична Росія просто б розпалася і зникла. Суперечності та диспропорції в суспільстві, що на той час накопилися, перетворювали Російську імперію 1910-х років на готовий вибухнути паровий котел.

Росіяни обманули долю, коли неймовірним стрибком утекли від неї в майбутнє. СРСР багато в чому вгадав наперед реалії ХХІ століття. Ми багато речей зробили першими в історії. Американці та японці вчилися в нас індикативного планування. США Нового курсу вчилися у нас втіленню грандіозних міжгалузевих проектів – їхня Адміністрація долини річки Теннессі надихалася Дніпрогесом та першою п'ятирічкою. СРСР зміг створити найкращу у світі середню школу. Ми додумалися (і ця ідея обговорюється на Заході сьогодні) до розділу грошей на інвестиційно-промислові та споживчі. Ми першими у світі будували наукогради. Навіть якщо взяти нинішню анімацію в п'ятизіркових курортних готелях за кордоном – це ж модернізовані масовики-вітівники з радянських санаторіїв.

Але ось лихо: для будівництва такої країни – суспільства майбутнього з усебічним розвитком особистості та творчих сил людини вимагалися й необхідні технології. Не трактори-керосинки, не токарні верстати та печі-домни, не Дніпрогес та Магнітка, а щось набагато більш досконале. Для повноцінного життя (і повного розкриття можливостей Червоного проекту) СРСР були потрібними, наприклад, повністю роботизована промисловість, коли стають непотрібними багатомільйонні армії робітників та менеджерів. Промисловість гнучка, така, що легко перебудовується, вимагає лише творців-винахідників та інженерів. Потрібні були генна інженерія та Інтернет, комп'ютери та нанотехнології, оптоелектроніка та організаційні комп'ютерні технології, що здатні породжувати державу й корпорації з мінімальним та «плоским» (а не пірамідальним) бюрократичним апаратом. Одним словом, СРСР потребував того, що додало б економіку з її дефіцитом ресурсів, знищувало б чиновництво та знижувало б товарно-грошові відносини. Безлюдне виробництво не давало розплодитися нерозумним, нерозвиненим «частковим людям» – додаткам до машин та конвеєрів. Навпаки, величезні ресурси йшли б у колосальну сферу виховання та підготовки людей найвищого ґатунку, сильних, творчих та розумних. Технології майбутнього забезпечували б при цьому головні життєві блага для всіх і з мізерними витратами ресурсів: житло, енергію, харчування, одяг. Причому найвищої якості. Будинки – індивідуальні, їжу – чисту й здорову. Медицину – футуристичну, «здраворозвивальну». А розвинена комп'ютерна техніка, інформаційні й організаційні технології копали б могилу численній бюрократії.

Але таких технологій не було ані в 1917-му, ані в часи сталінського ривку. Ані набагато пізніше. СРСР був змушений жити на технологічній базі

минулої епохи. Саме це його й згубило. Спочатку довелося вдаватися до найжорсткіших методів задля побудови індустрії рівня хоча б ХХ століття, що обернулося масовим жертвами та появою мільйонів невдоволених. А потім, щоб підтримувати функціонування й розвиток створеної індустрії Фабричних Труб, довелося утримувати величезну бюрократію та армії «часткових людей», негармонійно розвинених та примітивних. І ще – допускати товарно-грошові відносини.

Розрив між проектом та наявними технологіями став для нас фатальним. Бюрократія, що розплодилася, нікуди в майбутнє йти не бажала. По-перше, їй у голову лізли думки: «А чому це ми, радянські начальники, змушені жити так скромно порівняно із західними топ-менеджерами та власниками компаній? Чому змушені задовольнятися «Волгами» та одноповерховими державними дачами? Ми хочемо їздити на «Мерседесах» і жити в шикарних особняках, мати рахунки в швейцарських банках та загоряти під пальмами!» По-друге, бюрократія при всьому цьому залишалася бюрократією, вправно гасячи небезпечні для неї напрями в розвитку радянських технологій. Усе, що могло замінити старі й витратні галузі на невелике недефективне виробництво, придушувалося. Нарешті, технології майбутнього загрожували зробити бюрократію непотрібною, вели справу до її радикального скорочення. А цього держчиновники, ой, як не хотіли! ... Чиновники на початку 70-х придушили розвиток в СРСР організаційних технологій, антибюрократичних за своєю суттю...

Грка іронія історії полягає в тому, що СРСР виявився поваленим практично напередодні появи всіх необхідних для його повної перемоги технологій майбутнього!

Джерело: Кучеренко В. А. Низшая раса / Владимир Кучеренко. – М. : Яуза ; Эксмо, 2009. – С. 402–408. – (Исторические расследования).

Держава народної демократії. На відміну від радянської держави народно-демократична республіка, як правило, існувала у формі багатопартійної політичної системи. Так, у Народній Республіці Болгарії уряд, що був сформований Г. Димитровим у 1946, році включав, крім комуністів, ще й представників Болгарського землеробського народного союзу, союзу “Ланка”, соціал-демократичної та радикальної партій.

Проте багатопартійність не припускає можливості вільних виборів. Більше того, селянські партії, що існували в Німецькій Демократичній Республіці (сучасна східна Німеччина), Польській Народній Республіці та Чехословацькій Соціалістичній Республіці (нині це – окремі держави Чехія та Словаччина),

обов'язково знаходилися під контролем пролетарських партій: Соціалістичної Єдиної партії Німеччини, Польської Об'єднаної робочої партії або Комуністичної партії Чехословаччини.

Були й інші ознаки, що відрізняли країни народної демократії від радянської держави. Так, народно-демократична республіка використовувала деякі старі парламентарно-демократичні форми (наприклад, президентську владу), змінюючи, по суті, їхній зміст відповідно до комуністичної ідеології. Крім того, у країнах народної демократії існували *народні фронти* – масові суспільно-політичні організації, що об'єднували під керівництвом комуністів різні громадські організації (політичні партії, профспілки, кооперативи тощо).

Історично народно-демократичні республіки також відрізнялися від радянської держави. Ця різниця полягала насамперед у методах здійснення державної влади та у формі організації виборчої системи. Так, у країнах народної демократії від початку існувало загальне, пряме, рівне виборче право з використанням таємного голосування. Проте це стосувалося, як правило, країн європейського континенту. Крім того, насильницькі методи в народно-демократичних республіках, як правило, визначалися ступенем опору буржуазних верств населення соціалістичним перетворенням.

І, нарешті, слід зазначити, що більшість країн народної демократії були унітарними державами. Федерації ж існували лише в ЧССР та Соціалістичній Федеративній Республіці Югославії. Саме тому в межах народно-демократичних республік національне питання вирішували в рамках національно-територіальної автономії. Так, у КНР існує автономний район Тибету.

Проте відмінності в країнах народної демократії в жодному разі не дозволяють стверджувати, що в них існував якийсь інший різновид соціалізму, крім казарменого та інтернаціонального, адже вони пройшли через диктатуру пролетаріату і використовували репресії проти супротивників режиму. Щодо інтернаціоналізму, то він широко використовувався як обґрунтування придушення опору соціалістичним перетворенням. Так сталося в Угорщині у 1956 році та в ЧССР у 1968.

На сьогодні держави народної демократії існують в КНР, Кубі, СРВ та деяких інших.

Приклад 15.4*Ден Сяопін про будівництво соціалізму з китайською специфікою*

Що таке соціалізм? Що таке марксизм? Відносно цього в нас раніше було не зовсім чітке уявлення. Марксизм надає найбільшого значення розвитку продуктивних сил. Що означає комунізм, про який ми говоримо? Він означає здійснення принципу «від кожного – за здібностями, кожному – за потребами». А для цього потрібно, щоб суспільні продуктивні сили розвивалися високими темпами, щоб був достаток суспільних благ. Тому корінне завдання в період соціалізму – розвиток продуктивних сил. Переваги соціалістичного ладу виражаються саме в тому, що продуктивні сили при ньому розвиваються більш швидкими, ніж при капіталізмі, темпами. Якщо говорити про наші недоліки в роки після створення КНР, то вони полягають у деякій недооцінці важливості розвитку продуктивних сил. Соціалізм покликаний покінути з бідністю. Бідність – не соціалізм і тим більше не комунізм. Переваги соціалізму саме в тому і полягають, що він поступово розвиває продуктивні сили, поступово покращує матеріальне й культурне життя народу. Перед нами постає питання: яким чином забезпечити розвиток продуктивних сил і поліпшення життя народу при нинішній відсталості Китаю? А це знову повертає до питання про те, якого шляху дотримуватися – соціалістичного чи капіталістичного. Капіталістичний шлях дозволить розбагатити жменці людей, що складають кілька відсотків населення Китаю, але в жодному разі не решті 90 з лишком відсотків людей. Тому ми повинні твердо йти шляхом соціалізму. Здійснення соціалістичного розподілу за працею не спричинить появу, з одного боку, занадто багатих, а з іншого – занадто бідних людей. Таким чином, поляризація не відбудеться в нас і через 20–30 років при розвинутих продуктивних силах.

Джерело: Ден Сяопін. Про будівництво соціалізму з китайською специфікою (червень 1984 р.) / Ден Сяопін // Сергійчук І. М. Китай у нові та новітні часи : практикум : навчальний посібник / І. М. Сергійчук ; Міністерство освіти і науки України, Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка. – Суми : Університетська книга, 2006. – С. 300–301.

Типологія держави: цивілізаційний підхід

Держава західної цивілізації • Держава православно-слов'янської цивілізації • Тип держави в цивілізаціях Далекого Сходу • Тип держави в релігійних цивілізаціях Азії • Тип держави в цивілізаціях Африки й Латинської Америки • Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу

§ 1. Держава західної цивілізації

Держава океанічної субцивілізації. Західна цивілізація складається з двох субцивілізацій – океанічної та континентальної.

До держав океанічної західної субцивілізації належать США, Великобританія, Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ірландія та деякі інші країни.

Як відомо, усі ці країни утворилися на уламках Британської колоніальної імперії. При цьому як одні країни (США) повністю стали незалежними від британської корони, інші ж стали членами Британської співдружності націй, тобто британськими домініонами, що визнають британського монарха своїм главою держави (Канада, Австралія, Нова Зеландія та ін.).

Характеризуючи тип держави в океанічній західній субцивілізації, слід спиратися на структуру, яка пропонується в § 1 теми “Тип держави: зміст, класифікація і структура”.

Так, аналізуючи державну владу, слід виявити спільні ознаки державного режиму в країнах океанічної субцивілізації. Проведення політики рейганоміки в США та тетчеризму в Великобританії було спрямовано на денаціоналізацію (приватизацію) основних секторів економіки. Проте повернення до лібертарного режиму не відбулося: держава за допомогою насамперед матеріальних чинників зуміла протидіяти свавіллю ринку і залишити у своїх руках важелі управління економікою. Тобто, на нашу думку, у країнах океанічної субцивілізації сьогодні домінує

лібертарно-біхевіористичний режим, який поєднує в собі стимулювальні заходи держави з вільним приватним бізнесом, який самостійно розпоряджається напрямками свого розвитку. Соціальною основою державної влади служать ті верстви населення, які підтримують державну політику. На нашу думку, це сильний середній клас та вищі верстви суспільства. Морально-ідеологічну основу державної влади становить уявлення суспільства про владу як високоморальну. Це забезпечується насамперед домінуванням у цих країнах християнства протестантського напрямку (англіканство у Великобританії чи пресвітеріанство в США), який робить людину вільною від держави і вимагає від держави займатися виключно охороною суспільних відносин. Значна роль демократичних традицій у державах океанічної субцивілізації запобігає узурпації влади, а тому це суспільства з високим рівнем довіри до держави. Отже, на нашу думку, держава океанічного типу є легітимною.

Виходячи з цілей та завдань держави основною метою розвитку зазначених типів держав є ідея прогресу. Ця ідея може оперувати як категорією прогресу за будь-яку ціну (США), так і прогресу, який не знищує самих основ цивілізації (Великобританія). Для реалізації цієї ідеї держави наділяються відповідними зовнішніми і внутрішніми функціями. Зазначені функції можуть працювати лише за умови наявності певного механізму. Аналізуючи останній, можемо дійти висновку, що в більшості зазначених держав є низка спільних ознак:

- 1) існування двопалатного парламенту (парламент Великобританії складається з палати лордів та палати общин; конгрес США – з палати представників і сенату; парламент Австралії – з палати представників і сенату; парламент Канади – з палати громад і сенату);
- 2) сильна виконавча влада (президент США та його адміністрація або ж уряд Її Величності Королеви Великобританії на чолі з прем'єр-міністром);
- 3) особлива роль судової влади – суди мають право творити правові норми в межах прецедентного права.

Існує певна відмінність у формі правління (республіка в США, монархія у Великобританії, Австралії, Канаді) та у формі державно-територіального устрою (унія у Великобританії, федерація в США). Проте спільним залишається політичний режим у державах океанічної субцивілізації – ліберально-демократичний.

Держава континентальної субцивілізації. До цієї субцивілізації належать країни континентальної Західної Європи, крім Скандинавії: Франція, Італія, Іспанія, Португалія, Німеччина.

На відміну від океанічної держави континентальної західної цивілізації характеризуються біхевіористично-консервативним режимом, який оперує категорією не свободи, а порядку. Особливо це видно на прикладі Німеччини, де досить сильною є консервативна складова державного режиму. Щодо романських країн (Франції, Італії, Іспанії та Португалії), то там більша увага зосереджена на біхевіористичній складовій. Соціальною основою державної влади в країнах континентальної субцивілізації також є сильний середній клас та вищі верстви суспільства. Морально-ідеологічна основа спирається на домінуюче в цих країнах християнство. Проте на відміну від океанічної субцивілізації в умовах континентального типу держави ця основа спирається як на католицьку релігію, так і на протестантство (кальвінізм і лютеранство). Це наводить на думку, що світська (державна) і духовна (релігійна) влада не збігаються, а церква повинна бути відокремлена від держави. Більше того, іноді світська влада повинна домінувати. Це виявляється, наприклад, у державній забороні певним чином проявляти зовні свою релігійну належність у навчальних закладах. Крім того, на відміну від океанічного типу держави в умовах континентального типу влада викликає не повагу, а підозрілість. Це, у свою чергу, призводить до низького рівня довіри народу до держави, а отже, й до її низької легітимності. Саме таке ставлення, на нашу думку, спричинює революції, бунти й узурпації, а отже, і бурхливий, стрибкоподібний розвиток європейського суспільства.

На відміну від океанічного типу держави, що ставить собі за мету прогрес і розвиток на майбутнє, континентальний тип сповідає культ минулого і культ предків. Саме це свого часу зумовлювало численні реставрації (наприклад, реставрація Бурбонів у Франції XIX і Іспанії XX ст.) та феномену вождів націй (Шарль де Голль у Франції, А. Гітлер в Німеччині, Ф. Франко в Іспанії, Б. Муссоліні в Італії та ін.), які уособлювали вождів минулого. На відміну від океанічної субцивілізації, де посади глави держави і глави уряду можуть об'єднуватися, сучасний механізм держави континентального типу завжди розділяє главу держави і главу уряду.

Залежно від форми правління може домінувати або глава держави, або глава уряду. Так, в умовах парламентської форми

правління (представницька монархія чи парламентська республіка) домінуючою посадою є глава уряду (Іспанія або Німеччина). В умовах же дуалістичної монархії (Монако) чи змішаної республіки (Франція) домінуючим є глава держави.

Незважаючи на відмінність у формі правління і формі державно-територіального устрою, сучасні держави континентального типу належать до соціал-демократичного політичного режиму.

§ 2. Держава православно-слов'янської цивілізації

Держава православно-руської субцивілізації. Православно-руська субцивілізація формувалася на основі визнання того факту, що Росія виросла з православного ідеалу сприймати світ, як його створив Бог, і розпізнавати у будь-якому іноплеменнику образ Божий. При цьому саме руський народ брав на себе основну ношу захисту держави та тягар витрат з приводу економічного та культурного розвитку окраїн.

Держава цієї субцивілізації є складовою православно-слов'янської цивілізації, але уособлюється безпосередньо в російській державності.

Російська цивілізація складалася за таких умов:

- 1) колосальний, малозаселений простір з нерозвиненими внаслідок цього транспортними та інформаційними комунікаціями;
- 2) аграрно-ремісницьке виробництво, що було організовано так, щоб забезпечувати реалізацію військової та державної могутності, необхідної для відсічі як кочівників Сходу, так і осілих германських племен Заходу;
- 3) постійне розширення території як умова військового маневру та чинника для екстенсивного сільського господарства;
- 4) деспотична форма організації влади, що спиралася на могутню, але малокваліфіковану бюрократію;
- 5) низький рівень та дуже повільний темп розвитку технології, яка лише забезпечувала певний прожитковий мінімум та військову міць;
- 6) свавілля влади як визнана форма управління особою, що забезпечує досягнення цілей деспотичної системи.

Російська держава історично виникла і розвивалася як *руська держава*, національним стрижнем якої був руський народ. Саме руський народ, що завжди об'єднував багатонаціональні

країни, був носієм традицій сильної, активно функціонуючої держави. Саме руський народ традиційно був в історії російської держави тим чинником, який об'єднує всі народи, стабілізує та зміцнює державу.

Значну роль у формуванні російської державності відіграло запозичене у 988 році у Візантії християнство. Воно найбільше відповідало укладу селянської общини, де інтереси суспільства завжди ставилися вище інтересів окремо взятої людини. З розколом християнства на католицьке в Римі і православне у Візантії Русь залишилася під впливом останньої. Після падіння ж Константинополя вона підхопила стяг православної віри, оголосивши себе Третім Римом, і очолила православну цивілізацію.

Сьогодні Росія належить до проміжних цивілізацій, тобто таких, де культурні традиції Заходу і Сходу поєднуються неорганічно і суперечливо. При цьому на різних етапах розвитку російської державності західні та східні цінності чергуються у своєму домінуванні, породжуючи розриви, революції та відсутність поступовості в еволюції держави.

Поняття “держави” для людини, яка народилася в Росії, означає не просто сукупність державних органів та установ, що мають у своєму розпорядженні низку повноважень, а дещо більше. Це той стрижень, який тривалий час об'єднував велику кількість мов, культур, релігій, звичаїв та народів на території Євразії. І якщо для західної цивілізації характерним було прагнення обмежити державний вплив унаслідок його насильницького, примусового характеру, то для православно-руської субцивілізації сильна держава була метою, сенсом, життям та об'єднуючим началом. Це було пов'язано насамперед з тим, що лише сильна держава була здатна забезпечити цілісність та єдність суспільства, гарантувати необхідний порядок, захистити країну від зовнішніх посягань.

Така держава спиралася на культуру суспільства та панівну в ньому систему цінностей. Серед них слід відзначити такі ознаки:

- 1) духовність (на протигагу матеріальним цінностям) – прагнення до вищих духовних цінностей, до абсолюту;
- 2) общинність – відсутність протиріч між суспільством і державою;
- 3) соборність – повновладдя більшості;
- 4) державність – ратна служба державі, прагнення захистити її суверенітет;

- 5) патріотизм;
- 6) соціальна справедливість;
- 7) патерналізм – виражається в ідеї про непогрішимість носія верховної влади, його обожнення й одночасно в необмеженому свавіллі, безправ'ї та рабській психології підданих, запереченні свободи і демократії.

Патерналізм породжений віковою монархією та самодержавством і виражав прагнення людей до держави як доброго батька, що піклується про своїх дітей, тобто підданих.

Державний патерналізм пов'язаний з особливим сприйняттям російського лідера (царя, президента тощо). Такий лідер повинен бути сам собі опозиціонером, щоб відповідати народному духу. Каяття лідерів викликає розчулення народних мас. При цьому народ то возвеличує “доброго царя”, то критикує “царя поганого”, охоче вірячи в “підміни царів” і допомагаючи різним самозванцям. До речі, останні прагнуть не лише отримати політичну владу, а й довести свою легітимність в очах народу.

Держава західноправославної субцивілізації. До цієї субцивілізації відносять Литву, Білорусь, Україну, Молдову, Румунію, Болгарію, Грецію, Югославію, Польщу та Словаччину.

Більшість країн цієї субцивілізації відмовилися від боротьби за власну незалежність і вибрали шлях адаптації до політичних умов, що безперервно змінювалися. Основною умовою при цьому залишалося невтручання влади у внутрішні взаємовідносини між різними групами населення та забезпечення автономії останніх. При цьому для них абсолютно не важливим є той факт, що статус еліти цих країн буде набагато нижчим, ніж статус еліти панівної країни. У результаті того, що найкращі представники цих еліт залишали свої країни, останні ставали соціально неповноцінними. Вони мали дефіцит як аристократичної (Греція), так і буржуазної (Польща) еліт. Іноді ж бувало так, що в країні не було ні аристократичної, ні буржуазної еліти. Саме такою була Україна. В усіх країнах західноправославної субцивілізації існували династичні кризи та розриви еліт. І на відміну від Західної Європи та Росії, де такі кризи були подолані шляхом формування нових еліт, розриви еліт у зазначеній субцивілізації тривали досить довго, а місце національної еліти займала еліта країна-завойовниці.

Однак вважати, що зазначені країни були колоніями, було б не зовсім правильно, адже дуже часто представники західно-

православної субцивілізаційної еліти досягали високого становища в системі органів державної влади країни-патрона. Як приклад, можна навести відомих українців Ф. Прокоповича (був особистим другом Петра I та оберпрокурором Священного Синоду в Російській імперії, фактично головним ідеологом Російської імперії), О. Безбородка (був канцлером Російської імперії за часів Катерини II. Під час виконання ним своїх обов'язків Росія перетворилася на провідну країну світу) та ін.

Унаслідок відомого консерватизму еліти країн західноправославної субцивілізації домінуючим державним режимом є консервативний. Соціальну основу державної влади становлять верстви суспільства, зайняті у видобувних секторах економіки, і насамперед у сільському господарстві. Саме тому в політичній сфері найбільшим впливом користується еліта, що представляє інтереси сільської буржуазії, селянства, провінційної інтелігенції, дрібного духовенства та маргінальних верств міського населення. Морально-ідеологічною основою державної влади є певний релігійний світогляд, який, як правило, спирається на православне християнство. Навіть католицтво Польщі дозволило зберегти полякам свою самоідентичність у Німеччині та Росії, проте не змусило їх спрямовувати свої зусилля на вирішення життєвих проблем. Це католицтво, по суті, є більш близьким до православ'я з його жертовністю та спрямованістю не на земні справи, а на небесні.

Держави західноправославної субцивілізації за мету свого функціонування ставлять вирішення конкретних справ, тактичних завдань, не замислюючись над стратегічним розвитком.

Хоча в минулому в цих країнах існували монархії (Болгарія, Греція), проте зараз домінуючою формою правління є республіка. За формою державно-територіального устрою майже всі ці держави є унітарними. Політичний режим, зазвичай, є соціал-демократичним.

§ 3. Тип держави в цивілізаціях Далекого Сходу

Держава конфуціано-китайської цивілізації. Конфуціано-китайська цивілізація об'єднує такі країни, як КНР (Китайська Народна Республіка), Республіку Китай (Тайвань), КНДР (Корейська Народно-Демократична Республіка), Республіку Корея (Південна Корея), В'єтнам, Сінгапур тощо.

Державний режим у цих країнах є відверто біхевіористичним, а державна влада – легітимною. Соціальну основу державної влади становлять ті верстви суспільства, що підтримують державу. Держава ж захищає власного виробника, а тому утворює потужну економічну основу своєї влади.

Морально-ідеологічна основа державної влади спирається на ідеологію конфуціанства.

Основною метою сучасного Китаю та країн, що належать до конфуціано-китайської цивілізації, є модернізація країни та перетворення її на економічно-процвітаючу і водночас стабільну державу. Для цього, наприклад, китайці запозичують собі найкращі економічні та технологічні досягнення інших цивілізацій, відкидаючи при цьому все зайве.

Це запозичення, як відомо, пройшло три етапи. Перший з них пов'язаний з ім'ям доктора Сунь Ятсена, який запозичив ідею поділу влади Ш. Монтеск'є на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Другий етап пов'язаний з іменем Мао Цзедуна, який наголошував на тому, що слід використовувати стародавність на благо сучасності¹.

І, нарешті, третій етап пов'язаний з діяльністю “батька китайських реформ” Ден Сяопіна, який розробив принципи китайського шляху до соціалізму, що стали основними завданнями розвитку держави:

- 1) орієнтація на національні традиції та особливості Китаю при будівництві соціалізму;
- 2) боротьба з догматизмом: практика – критерій істини;
- 3) першочергова увага розвитку науки і техніки;
- 4) орієнтація на тривалий характер суспільних реформ (що пов'язано з економічною відсталістю країни);
- 5) особливий акцент на розвитку економіки та виробничих сил;
- 6) використання ринкової економіки в умовах існування загальних соціалістичних принципів управління;
- 7) створення спеціальних економічних зон як засобу залучення іноземного капіталу та передових технологій;
- 8) принцип політичної відкритості до зовнішнього світу².

¹ Див.: Василенко І. А. Политическая глобалистика : учебное пособие / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2000. – С. 102. – (Учебник для XXI века).

² Там само.

Для реалізації зазначеної мети і завдань Китай наділяє свою державу відповідними функціями, а для реалізації останніх формує відповідний механізм. Так, для вирішення третього завдання в КНР створено Комісію КНР з приводу науки, техніки та оборонної промисловості, яка займається пошуком і впровадженням новітніх технологій у китайську економіку.

Приклад 16.1

М. Калашников про китайську цивілізацію

Китай – це дуже складна система, що є набагато міцнішою та стійкішою, ніж Радянський Союз. Ця імперія складається не лише з держави – у ній є й могутня діаспора, щупальці якої поширюються на більшу частину світу, і тасмні організації, що на відміну від держави думають насамперед про майбутнє, ніж про сьогоднішній день. У Китаї існує і правляча партія, яка запозичила собі досвід не лише тоталітарних машин ХХ століття, а й тисячолітній досвід владарів Піднебесної. Китай не можна вважати державою в західному, надто примітивному розумінні цього слова. У Китаї поєднуються речі та явища, поєднання яких здатне звести з розуму будь-кого з Заходу.

Джерело: Калашников М. Вперёд в СССР-2 / Максим Калашников. – М. : Яуза, Эксмо, 2003. – С. 97. – (Великие противостояния) (Путь России).

Сучасний державний механізм КНР складається з органів законодавчої (Всекитайські збори народних представників), виконавчої (Державної ради) влади. Є в Китаї і глава держави – Голова КНР. Проте Китай знає й такі гілки влади, як контрольну (сьогодні це – влада Комуністичної партії Китаю) та екзаменаційну. Останні дві гілки влади вивів ще Сунь Ятсен, який, запозичивши ідею поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, зрозумів, що класичною тріадою державна влада не обмежується. Саме тому він додав до них ще екзаменаційну та контрольну владу¹.

Екзаменаційна влада існувала в Китаї ще з часів Конфуція. Вона традиційно відповідала за підготовку освічених, гідних та патріотичних чиновників для всіх щаблів державної влади.

Це було пов'язано з тим, що в традиційному Китаї соціальне самоствердження індивіда регламентувалося не стільки походженням та рівнем багатства, скільки оцінкою рівня освіченості

¹ Див.: Василенко И. А. Политическая глобалистика : учебное пособие / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2000. – С. 102. – (Учебник для XXI века).

та успіхами в кар'єрі. Це дозволяло Китаю полегшити соціальну мобільність за допомогою системи іспитів, яка забезпечувала кожному здібному та амбіційному кандидату просування, приймаючи жорсткі правила гри, вивчаючи та активно розвиваючи нормативи офіційної доктрини, себто конфуціанства.

І хоча кар'єрне зростання можливе було ще трьома способами: за прямою вказівкою імператора, за протекцією великих сановників, за правом "тіні" (заслуг або родовитості предків); основним для переважної більшості чиновників залишався шлях через державні екзаменаційні іспити.

Сьогодні екзаменаційна влада існує у формі державної атестації службовців.

Формою правління в державах конфуціано-китайської цивілізації є республіка. Форма державно-територіального устрою – унітарна держава, що має як простий (В'єтнам, обидві Кореї тощо), так і складний (КНР) характер.

Політичним режимом країн зазначеної цивілізації є авторитарний. Це виходить ще з раннього конфуціанства, адже сам Конфуцій сказав: "Хай державець буде державцем, слуга – слугою, батько – батьком і син – сином"¹. Упорядковане таким чином суспільство має складатися з двох основних категорій – верхів та низів, тих, хто розмірковує та керує, і тих, хто працює і кориться. Апологети конфуціанства були глибоко переконаними, що сам народ не розуміє власних інтересів і не здатен жити без батьківського піклування конфуціанців-управителів. Однією з найважливіших складових соціального порядку Конфуцій вважав сувору покору старшим. Будь-хто зі старших: батько, чиновник, цар – є незаперечним авторитетом для молодшого, підлеглого, підданого. Сліпа покора його волі, слову чи бажанню стає елементарною нормою для молодших та підлеглих як у межах держави, так і в межах родини, клану, корпорації. Не випадково, що сам Конфуцій називав державу великою родиною, а родину – малою державою.

¹ Конфуцій. Луньюй / Конфуций ; [пер. с древнекит. И. И. Семененко] // Конфуций. Уроки мудрости : сочинения. – М. : ЭКСМО-Пресс ; Х. : Фолио, 2002. – С. 77. – (Серия «Антология мысли»).

Приклад 16.2*Лі Куан Ю про подолання корупції в Сінгапурі*

Західні ліберали доводили, що абсолютно вільна преса виставить корупцію на світло прожекторів і зробить уряд чистим та чесним. Проте й досі вільна та незалежна преса в Індії, на Філіппінах, в Таїланді, на Тайвані, у Південній Кореї та Японії не змогла зупинити корупції, що поширилася та глибоко вкоренилася в цих країнах. Найяскравішим прикладом того, як вільні засоби масової інформації стають частиною корумпованої системи, збудованої їхнім власником, є випадок з колишнім прем'єр-міністром Італії Сільвіо Берлусконі (Silvio Berlusconi). (Прим. пер.: У травні 2001 року Сільвіо Берлусконі було знову обрано прем'єр-міністром Італії). Він є власником великої мережі засобів масової інформації, але при цьому сам знаходився під слідством і був обвинувачений у корупції ще до того, як став прем'єр-міністром.

З іншого боку, Сінгапур продемонстрував, що система чистих, вільних від грошей виборів допомагає зберегти чесний уряд. Уряд Сінгапуру зможе залишатися чистим і чесним лише в тому разі, якщо чесні та здібні люди будуть прагнути боротися на виборах та обіймати офіційні посади. Для цього необхідно платити їм заробітну плату, практично аналогічну тій, яку людина, яка є втіленням здібностей і чеснот, могла б заробити, обіймаючи посаду управляючого великою корпорацією, або займаючись приватною юридичною чи іншою професійною практикою. Ці люди так управляли економікою Сінгапуру, що вона в середньому зросла на 8–9% на рік упродовж останніх двох десятиліть, в результаті чого, за даними Світового банку, у 1995 році Сінгапур за рівнем ВВП на душу населення посів дев'яте місце у світі.

У представників першого покоління лідерів Сінгапуру чесність була звичкою. Мої колеги відкинули б будь-яку спробу підкупити їх. Вони наражали своє життя на небезпеку, здобуваючи владу не для того, щоб збагатитися, а для того, щоб змінити суспільство. Але відтворити цих людей було неможливо, тому що не можна відновити ті умови, за яких вони стали такими. Наші послідовники ставали міністрами, обираючи таку кар'єру з-поміж багатьох інших, причому робота в уряді не була найкращим вибором. Якщо недоплачувати здібній людині, яка обіймає посаду міністра, то важко буде чекати від неї, щоб вона пропрацювала на такій посаді тривалий час, заробляючи лише частину того, що вона могла б заробити у приватному секторі. Низькооплачувані міністри та державні службовці зруйнували не один азійський уряд. Адекватна винагорода є життєво необхідною для підтримки чесності та моралі у політичних лідерів та вищих посадових осіб.

Джерело: Ли Куан Ю. Сингапурская история: из «третьего мира» – в «первый» [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://lib.guru.ua/MEMUARY/SINGAPUR/singapur.txt>.

Держава буддійсько-японської цивілізації. Буддійсько-японська цивілізація уособлюється лише в Японії.

Характеризуючи державний режим цього типу, слід мати на увазі, що здебільшого він є біхевіористичним. Соціальну основу державної влади становлять верстви суспільства, які підтримують державу, насамперед чиновництво. Унаслідок історичних передумов у державі буддійсько-японської цивілізації склалася система, яка охоплює кілька різновидів еліти. Це і промислові клани-квайбацу, і правляча Ліберально-демократична партія, яка хоча й втратила абсолютну владу, проте ще залишається досить впливовою силою, і злочинні угруповання якудза тощо. Саме тому держава буддійсько-японської цивілізації достатньо легітимна. Символом цієї держави є імператор. Морально-ідеологічною основою державної влади є синтоїзм (обоження японського імператора) та буддійські традиції. Саме останні підтримують та зміцнюють в Японії етику мирського аскетизму, працелюбності, бережливості, накопичення, повагу до старших, патерналізму та відданості державі.

Для буддизму характерним було те, що він не проповідував рецептів перетворення рукотворного світу. Соціальний і політичний світ для буддизму є кращим з усіх відомих світів. Людина ж повинна або пристосуватися до них, або відійти в нірвану – вічний сон без сновидінь.

На відміну від конфуціано-китайського буддійсько-японський тип держави в часи свого формування орієнтувався не на освічене чиновництво, а на аристократію з її індивідуалізмом та волевими якостями – мужністю, рішучістю та відданістю князю-даймію. По суті, чиновництво Японії, на відміну від китайського, було не стільки професійно-бюрократичним, скільки аристократичним, і кодекс честі японських самураїв Бусідо був кодексом честі японських чиновників.

На сьогодні Японія переживає таку саму кризу, що й більшість індустріально розвинених країн. Саме тому вона ставить собі за мету подальшу демократизацію політичної і правової систем.

Для досягнення цієї мети їй слід виконати низку завдань:

- 1) переглянути роль кожної з палат свого парламенту: як палати представників, так і палати радників;
- 2) реформувати порядок формування інституту прем'єр-міністра. Для цього, зокрема, пропонується як один із варіантів всенародні вибори прем'єр-міністра;

3) регламентувати партійне життя на рівні Конституції внаслідок того, що парламентська демократія неможлива без політичних партій¹.

Для виконання зазначених завдань держава наділяється відповідними функціями і створює певний механізм.

Державний механізм Японії складається з державного апарату та відповідних державних установ. Державний апарат формується з органів законодавчої (парламент), виконавчої (кабінет міністрів) та судової (верховний суд) влади. Главою держави також є імператор.

У Японії є сильною насамперед виконавча гілка влади, адже саме чиновники винесли на собі післявоєнного періоду. Зв'язок правлячої Християнсько-демократичної партії з бюрократичною системою забезпечив згладження законодавчого процесу й ефективну реалізацію партійного політичного курсу, що стало передумовою швидкого економічного розвитку.

Формою правління в Японії є парламентарна монархія. За формою державно-територіального устрою вона є унітарною державою. У країні панує демократичний політичний режим.

§ 4. Тип держави в релігійних цивілізаціях Азії

Держава індуської цивілізації. Індуська цивілізація характерна для таких країн, як Індія, Непал, Шрі-Ланка і за певних умов М'янма.

Державний режим цих країн консервативний. Соціальна основа державної влади спирається на кастовий устрій.

Система каст передбачає спеціалізацію та взаємозалежність груп, що вона організовує, і становить собою ієрархію спадкових груп, що одночасно розрізняються та взаємодіють між собою на основі трьох чинників:

- 1) градація статусів;
- 2) детальні правила, що повинні забезпечити їх поділ;
- 3) розподіл праці та взаємозв'язок.

¹ Див.: Тамура С. Японська політична і правова системи / Сигенобу Тамура // Європа, Японія, Україна: шляхи демократизації державно-правових систем: матеріали міжнар. наук. конф. (Київ, 17–20 жовтня 2000 р.) / Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – С. 47–48.

Проте досить потужним є вплив національних буржуазій. Так, в Індії підприємці розглядали Індійський національний конгрес як основну силу, що здатна, з одного боку, забезпечити політичну стабільність, а з іншого – впроваджувати у життя їх основні економічні вимоги. Морально-ідеологічна основа державної влади базується на релігійній ідеології, основу якої становлять індуїзм та буддизм. При цьому індуїзм є релігією, яка спрямована на підтримку існуючих у суспільстві традицій. Саме внаслідок цього держава індуської цивілізації має традиційну легітимність, що базується на принципі: світ склався раз і назавжди, а тому слід виконувати приписи предків. Якщо ти воїн – вбивай, якщо пастух – паси овець. Саме так утворюється система каст, базовий принцип якої засновано на опозиції чисте/нечисте. Ця опозиція підспудно розуміє ієрархію, яка є перевагою чистого над нечистим і передбачає розподіл праці, оскільки чисті й нечисті професії повинні бути розділеними.

Приклад 16.3

Л. Дюмон про теорію варн

Крім ієрархії чистого/нечистого, в Індії існує й інша ієрархія, а саме: традиційна градація чотирьох варн, “кольорів”, або станів, у рамках якої розрізняються чотири категорії: найвища – брахмани або жерці, потім кшатрії або воїни, потім вайш’ї, що в сучасному розумінні найвірогідніше є торговцями, і, нарешті, шудри, слуги або бідняки. Необхідно було б додати як п’яту категорію категорію недоторканих, що, однак, не входять до класичної класифікації.

Ієрархія і влада. У реальній градації статусів влада посідає місце, яке теоретична ієрархія чистого/нечистого не передбачає. Так, у тому разі, коли цар, який вживає в їжу м’ясо, знаходиться набагато вище, ніж торговець чи землероб-вегетаріанець, ієрархія є не лише додатковою, а й оспорюється. Таким чином, слід або визнати, що ідеологія “не працює” в “серединній зоні” щабля статусів, або ж припустити втручання зовнішнього чинника, що повинен урівноважити ієрархію після того, як визначені крайні позиції.

Щоб розібратися в цьому, слід звернутися до теорії варн. У межах цієї теорії дві перші варни з самого початку розглядалися як “дві сили”, які, будучи пов’язаними, повинні володіти світом; вона дозволяє цареві долучитися певним чином до вищого рангу, якому він служить. Отже, влада врівноважує чистоту на другорядних рівнях, залишаючись водночас підлеглою їй на вищому рівні або на рівні цілого.

Джерело: Дюмон Л. Homo hierarchicus // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учеб. пособие / сост. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 377.

Крім того, морально-ідеологічна основа державної влади полягає в припущенні, що для стабільності в державі насамперед необхідний високий моральний рівень підданих та самого державця. При цьому найпершою чеснотою державця є здатність правителя жити інтересами своїх підданих. При цьому, якщо цар дійсно розуміє свої інтереси і хоче правити довго, йому слід діяти за принципами Артхашастри (Науки про політику): “Щастя царя – у щасті підданих, у користі підданих – його користь. Корисним для царя є не те, що йому приємно, а що приємно його підданам – у тому користь царю”¹. При цьому шлях для вдосконалення держави індуська цивілізація вбачала не в удосконаленні зовнішніх форм, а через удосконалення самої людини.

За формою правління держави індуської цивілізації можуть бути як монархіями (Непал до 2008 року), так і республіками (Індія, М’янма, Шрі-Ланка). За формою державно-територіального устрою вони можуть бути як федераціями (Індія, М’янма), так і унітарними державами (Непал, Шрі-Ланка). Проте політичний режим, що існує в цих країнах, можна визначити як ліберальний, що тяжіє як до демократії (Індія, Непал, Шрі-Ланка), так і до авторитаризму (М’янма). Так, ліберальний режим в Індії ставить собі за мету пом’якшити національні, кастові, релігійні та інші протиріччя, нейтралізуючи при цьому різні прояви сепаратизму в суспільстві.

Держава ісламської цивілізації. Загалом ісламська цивілізація являє собою єдність трьох складових – арабомовної, іраномовної та тюркомовної частин населення світу, а також ще трьох порівняно самостійних регіонів, що розташовані в Південній та Південно-Східній Азії (Пакистан, Бангладеш, Індонезія, Малайзія), Тропічній Африці (Еритрея і Сомалі, держави смуги Сахеля та Судану тощо) та на Балканах (у межах розселення албанців та мусульман-боснійців).

Державний режим, який існує в умовах ісламської цивілізації, консервативний. Це, крім усього іншого, забезпечується традиційним укладом мусульманського суспільства, а отже, здебільшого воно є легітимним навіть у разі узурпації. Як приклад можна навести Іран, де курс реформ шаха Мохамеда Рези не користувався широкою підтримкою суспільства. Саме це призвело до узурпації влади, яку здійснив аятола Хомейні. Проте зазначену узурпацію народ сприйняв цілком позитивно.

¹ Цит. за: Василенко И. А. Политическая глобалистика : учебное пособие / И. А. Василенко. – М. : Логос, 2000. – С. 133. – (Учебник для XXI века).

Соціальна основа державної влади враховує насамперед форму правління. Так, в умовах монархії соціальну основу державної влади утворюють родоплемінна аристократія та мусульманське духовенство. Щодо республік, то соціальну основу державної влади становлять або духовенство (ісламські республіки), або дрібна буржуазія (соціалістичні республіки), або ж союз великої й середньої буржуазії з земельною (Ліван, Єгипет) чи родоплемінною (Туніс, Ємен) аристократією.

Морально-ідеологічна основа державної влади спирається на ісламську ідеологію, яка уособлюється в мусульманській концепції держави, для якої характерними є:

- 1) відповідальність держави перед народом унаслідок того, що народ може вимагати від правителя діяти відповідно до ісламських канонів;
- 2) єдність держави і релігії, визнання ісламу державною релігією;
- 3) зв'язаність держави шаріатом – мусульманським правом, Коран має вищу юридичну силу і стоїть над Конституцією;
- 4) змістом ісламської концепції державності є халіфат – обов'язок, покладений на главу мусульманської держави та представників ісламської общини, що обирали та контролювали халіфа і надавали йому поради.

Із розколом ісламу на дві основні течії: шіїтів та сунітів – концепція мусульманської державності також розкололася.

Так, для сунітів характерні такі погляди:

- 1) необхідність халіфату аргументується тим, що навіть несправедлива влада є кращою за анархію і “імам-деспот є кращим за смуту”;
- 2) верховним носієм суверенітету в халіфаті є Аллах. Від імені Аллаха вищу владу на землі здійснює община (держава). Ця влада є відображенням суверенності Аллаха. Община (держава) має право приймати закони, але лише в тому разі, коли проблема не врегульована Кораном або сунною;
- 3) халіфом стають згідно з особливим договором між общиною та претендентом на халіфат. Общину представляють муджтахіди, що наділені справедливістю, мудрістю та вмінням самостійно вирішувати питання, які не врегульовані Кораном або сунною;
- 4) влада глави держави обмежена, він не користується якимись привілеями чи імунітетом. Як і кожного мусульманина, його можна покарати за злочини чи проступки. Повноваження глави держави не мають божественного характеру.

Шиїти ж вважають:

- 1) імамат (держава) є продовженням і завершенням місії пророка, право Аллаха, а не обов'язок общини. Імамат є вищим проявом добра та мудрості Аллаха, тому така форма правління встановлена ним самим;
- 2) верховним носієм суверенітету в халіфаті є Аллах, від імені Аллаха всіма справами мусульман одноосібно керує імам;
- 3) імам є прямим представником Аллаха і пророка, лише пророк призначає собі спадкоємця з числа його прямих нащадків;
- 4) імам наділений божественною владою, стоїть вище общини, його особа священна. Рішення імама як головного знавця шаріату до IX ст. мали силу закону, проте пізніше його законодавчі повноваження були передані провідним правознавцям-муджтахідам.

Головною метою держави ісламського типу є захист мусульман від усього випадкового, руйнівного, зовнішнього. Досягнення зазначеної мети передбачає вирішення низки завдань як конструктивного (підтримка благодійництва), так і стабілізуючого характеру. Проте більшість завдань має деструктивний характер. Так, навіть у такій прогресивній країні, як ОАЕ, власник нерухомості обмежений у правах, адже він може надавати в оренду належну йому нерухомість на строк не більше 25 років. Це дозволяє його нащадкам не страждати через рішення батьків і після закінчення строку оренди приймати нові рішення.

Для вирішення поставлених завдань ісламська держава наділяється низкою функцій як зовнішнього, так і внутрішнього плану. Для реалізації цих функцій створюється відповідний механізм.

Для механізму держави в умовах ісламської цивілізації характерний пріоритет верховного лідера країни над усіма іншими гілками влади. Парламенти в ісламських державах мають здебільшого декларативний характер. Уряд і суди підконтрольні державному лідеру. Цей лідер може бути як главою держави (монархом або президентом республіки), так і лідером духовного плану (аятола, імам чи то Керівник ісламської республіки Іран). При ньому можуть існувати різні консультативні органи.

За формою правління держави ісламського типу можуть бути як монархії, так і республіки. При цьому ісламські монархії є арабськими.

Сучасні арабські монархії можна поділити на дві групи. До першої з них входять Оман та Саудівська Аравія, де існує необмежена

монархія. Другу групу утворюють обмежені монархії в ОАЕ, Катарі, Кувейті, Бахреїні, Марокко та Йорданії.

Щодо республік, то вони існують в таких арабських країнах, як Ліван, Сирія, Ірак, Лівія, Туніс та Алжир. Крім того, є досить специфічні ісламські республіки в Ірані та Пакистані.

Державно-територіальний устрій держав ісламської цивілізації може бути як простим (Оман, Кувейт, Іран), так і складним (ОАЕ).

Політичний режим варіюється від демократичного (Ліван) до тоталітарного (Іран за часів Р.М. Хомейні). Проте здебільшого він авторитарний.

§ 5. Тип держави в цивілізаціях Африки й Латинської Америки

Держава латиноамериканської цивілізації. Латинська Америка належить до так званих змішаних цивілізацій (так само, як і Росія, і країни Балканського півострова, і піренейські країни), що розташовані між Сходом та Заходом. При цьому роль Сходу належить доколумбовим культурам, що за своїми основними характеристиками (підпорядкування людини природним ритмам, індивіда – соціуму, орієнтація на збереження традицій тощо) можуть ототожнюватися з аналогічними явищами східних суспільств.

Приклад 16.4

С. Болівар про самобутність Латинської Америки

Слід мати на увазі, що наш народ – не європейський і не північноамериканський; він являє собою, швидше за все, змішання Африки та Америки, ніж вияв європейського начала, оскільки навіть сама Іспанія перестає бути країною Європи внаслідок своєї африканської крові, своїх інститутів та свого характеру. Неможливо точно визначити, до якої людської сім'ї ми належимо. Більша частина індіанців знищена, європейці змішалися з американцями та африканцями, а африканці є індіанцями та європейцями.

Джерело: Болівар С. О самобытности Латинской Америки // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учеб. пособие / сост. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 437.

На території Латинської Америки знаходяться 46 держав, населення яких здебільшого спілкується на мовах романської групи (іспанська, португальська, французька), яка у своїй основі

має латинську мову. Саме цим пояснюється назва регіону. Умовно регіон поділяється на три частини:

- 1) Месоамерика – Мексика та країни Центральної Америки;
- 2) Лаплатські країни – Аргентина, Бразилія, Парагвай та Уругвай;
- 3) Андські країни – Болівія, Венесуела, Колумбія, Перу, Чилі та Еквадор.

Проте незважаючи на такий розподіл, можна все ж таки говорити про існування єдиної латиноамериканської цивілізації.

Тип держави для цієї цивілізації також має деякі спільні ознаки і свою специфіку, що відрізняють його від інших типів держав.

Зазначена специфіка обумовлена низкою чинників соціально-економічного та політичного плану, в основі яких лежать особливості становлення і розвитку незалежності країн цього типу держави.

Країни, що тривалий час знаходились у прямій колоніальній залежності від Іспанії та Португалії, офіційно стали незалежними ще на початку ХІХ століття. Це досить суттєво вплинуло на становлення і розвиток їхніх державних інститутів. Навіть сам факт тривалості їх історичного розвитку як юридично незалежних держав відрізняє латиноамериканський тип держави від деяких афро-азіатських країн, що отримали незалежність після Другої світової війни і були змушені вирішувати такі питання державного будівництва, що в умовах латиноамериканського типу держави були вирішені вже давно (зокрема, побудова системи державних органів, утворення політичних партій тощо).

Істотним чинником, що впливає на існування латиноамериканського типу держави, є неоднорідність та неформальність соціальної структури латиноамериканського суспільства. Соціальна основа державної влади являла собою палітру соціальних структур – від великої буржуазії Бразилії, Аргентини, Венесуели, Колумбії та Чилі до відверто феодальних елементів Гаїті, Парагваю та Гондурасу. Економічна основа державної влади також відрізнялася. Так, у Мексиці, Бразилії та Чилі бурхливими темпами розвивається індустріальний сектор економіки і державна власність утворюється за рахунок оподаткування потужних промислових підприємств. У слаборозвинених країнах оподатковується лише сільське господарство.

Також достатньо впливає на латиноамериканський тип держави пряма залежність латиноамериканської економіки від іно-

земного капіталу. Саме інтересами останнього здебільшого диктували і насадження, особливо в історичній ретроспективі, напівфеодалних диктатур, що сприяло створенню особливих політичних систем з ухилом до авторитаризму. Як приклад можна навести індустріально розвинутий Парагвай, який було знищено в результаті агресії Аргентини, Бразилії та Уругваю у війні 1866–1870 рр. При цьому потрійний союз підтримували Британська імперія, Франція та США, а фінансував знищення індустріального Парагваю банкірський дім Ротшильдів. У результаті утворився всім відомий Парагвай з одним із найнижчих у світі рівнів життя, розгулом наркоманії, колосальним зовнішнім боргом, поліцейським терором та корумпованим чиновництвом. У селян відібрали землю, віддавши її кільком поміщикам, що приїхали в обозі аргентино-бразильських та уругвайських окупантів.

Потім ці поміщики утворили партію “Колорадо”, яка стала політичною опорою багаторічної диктатури А. Стресснера. Остання ж була повалена лише в 1989 році парагвайською армією.

Приклад 16.5

М. Калашников про індустріальний Парагвай

...в середині XIX століття британці та американці співпрацювали.

До того часу латиноамериканські режими щосили крали, змінювалися у переворотках, брали хабарі та грабували власні народи. Але одна країна стояла осторонь – гордий Парагвай – там почала розвиватися індустріальна цивілізація, що ніяк не хотіла слугувати Заходу джерелом дешевої сировини та дешевої робочої сили. Але ж Парагвай завжди був найбільш глухою і нерозвиненою провінцією Іспанської імперії, в людях якої було більше індіанської крові, ніж іберійської!

Парагвайці силою зброї відбили спробу тоді ще молодій Аргентині ошчасливити себе демократією. На чолі їх з 1810 року стояв Хосе Франсія, освічений правознавець. Саме він став диктатором Парагваю, відбивши всі спроби аргентинців приєднати країну до себе. А далі, читачу, ми процитуємо статтю з сайту газети “Спецназ Росії”.

“...Природно, що західним приватизаторам це не сподобалось, і вже в травні 1820 року було розкрито інспіровану закордонними спецслужбами змову, на чолі якої стояли в основному поміщики та вищі офіцери. Франсія зреагував блискавично. Керівників путчу розстріляли. Розпорядженням верховного диктатора були вислані з країни всі громадяни Іспанії і на два роки повністю перервано зв'язок із зовнішнім світом. За це “світова спільнота” заклеїмила Франсія як кровожерливого тирана, хоча насправді за роки його правління влада переслідувала лише близько 1000 чоловік, з

них 68 було розстріляно, щодо інших, то все обмежалося в'язницею або висилкою.

Надзвичайний стан, введений після розкриття закомуні, дозволив практично повністю покінчити з бандами, які тероризували населення. Різне скорочення імпорту компенсувалося розширенням вітчизняного виробництва... Зниження податків на виробництво стимулювало розвиток державної промисловості. Масово створювалися школи. Парагвай став єдиною країною Південної Америки, де існувала загальна безплатна початкова освіта.

Маючи необмежену владу, глава держави жодного разу не використав її з метою особистого збагачення. Жалування, що надав йому Конгрес, він спочатку знизив, а потім і взагалі від нього відмовився, намагаючись жити за рахунок коштів, що мав ще до отримання влади. Не випадково, що авторитет Франсія, який отримав від народу наприкінці свого життя неофіційний титул Верховного (El Supremo), був абсолютним. Коли ж 13 жовтня 1840 р., застудившись під час верхової прогулянки, 74-річний диктатор помер, уся країна плакала так само, як і 112 років потому плакала Росія, дізнавшись про смерть іншого Верховного, Йосипа Сталіна.

Після смерті Франсія на чолі Парагвайської держави став інший відомий адвокат, син бідного чоботаря, Карлос Лопес. І оскільки зовнішня загроза до того часу ослабла, новий парагвайський уряд відкрив кордони, встановив дипломатичні відносини з більшістю країн світу і став бурхливо розвивати міжнародну торгівлю...

Швидко розвивалася країна і за часів померлого у 1862 році К. Лопеса Франсіско. Завдяки йому Парагвай перетворився на провідну країну Латинської Америки. У ній були багаті, проте не було жебраків і майже не існувало злочинності. Парагвай повністю забезпечував себе тканинами, папером, будівельними матеріалами, зброєю та боєприпасами. Діяла одна з перших у Південній Америці залізниця, працював телеграф, національна валюта була стійкою, як у жодній з латиноамериканських країн, а зовнішнього боргу не було взагалі.

Існування південноамериканської держави, що не дозволяла себе грабувати, підірвало усі мислимі устої.

Джерело: Калашников М. Гнев орка / М. Калашников. – М. : АСТ ; Астрель, 2003. – С. 209–210.

Армія є серйозним чинником, що істотно впливає на латиноамериканський тип держави. Вона має давні та стійкі традиції участі в політичному житті, активно і досить часто вирішальним чином впливала на функціонування всього державного механізму. Втручання армії в політичне життя латиноамериканських країн сотні разів деформувало стабільний розвиток держав.

Проте в Латинській Америці традиційно існувала точка зору, яка розглядала армію як єдиного гаранта стабільності державно-правових інститутів та ефективного засобу вирішення соціально-економічних конфліктів латиноамериканського суспільства, особливо в період гострих політичних криз, оскільки функціонуючі демократичні інститути були начебто нездатними кардинально вирішити ці проблеми. Така концепція базувалася на тому, що органи державної влади не могли забезпечити порядок та стабільність, оскільки вони походять від партій та партійних фракцій і відповідно відбивають групові, а не загальнонаціональні інтереси. Звідси випливає висновок про те, що лише армія, яка є вільною від фракційності, може бути тим загальнонаціональним інститутом (до того ж пов'язаним єдиною дисципліною), який має право і водночас зобов'язаний у критичні моменти виступити на політичній арені під гаслом захисту всієї нації. Концепція, що розглядає армію як носія та виразника загальнонаціональних інтересів, безпосередньо пов'язана з латиноамериканською традицією мілітаризму та кауділізму. І хоча система одноосібних правителів – каудильйо – відійшла у минуле разом з відверто мілітаристськими режимами, вона все одно впливає на латиноамериканський тип держави. Хоча формально армія не втручається в політичні процеси, в умовах латиноамериканського типу держави вона сприяє їх нормальному розвитку і дотриманню всіма їхніми учасниками відповідних правил гри.

Латиноамериканський тип держави традиційно відчуває на собі вплив римсько-католицької церкви. При цьому значну роль відіграє взаємодія церкви з державою. Варіантів такої взаємодії три:

- 1) держава і церква офіційно уклали між собою союз;
- 2) держава обмежує церковну діяльність введенням спеціальних законів або навіть контролює її за допомогою спеціального законодавства;
- 3) держава і церква відокремлені одна від одної за принципом “вільна церква у вільній державі”.

Проте навіть у разі такого спеціального контролю та відокремлення церква в Латинській Америці є одним із головних носіїв суспільної ідеології, адже понад 90% усього населення регіону сповідує католицизм. При цьому діяльність церкви накладає істотний відбиток на функціонування всього державного механізму та суспільної свідомості як для правлячої еліти, так і для широких верств населення.

Держава африканської цивілізації. Африканський тип держави є домінуючим на африканському континенті, що звільнився від колоніальної залежності. Проте й на сьогодні там не склалися режими біхевіористичного чи лібертарного типу. Домінуючим державним режимом в умовах держави африканської цивілізації є консервативно-терористичний.

Соціальна основа державної влади спирається на племінну структуру. Зазначені конгломерати етносів-племен були довільно об'єднані колонізаторами в єдині держави, і це не дозволило сформувати на більшості території Африки національних держав. Це також стало неможливим унаслідок:

- 1) відсутності загальної колоніальної історії;
- 2) відсутності загальної системи символів;
- 3) присвоєння культурних досягнень інших цивілізацій.

Отримання від західних країн певних національно-державних форм закономірно адаптувалося до реального стану місцевого суспільства з його низьким рівнем та специфічним характером формаційно-цивілізаційного розвитку, авторитарно-тоталітарною політичною культурою та авторитарною політичною традицією.

Африканський тип держави, що склався під впливом зазначених чинників, являв собою різні модифікації персоніфікованої влади, що уособлювала приховану, рідше – відкритую домінацію сил етнічного, етнічно-регіонального і/або конфесійного характеру.

Економічною основою державної влади є те майно, що знаходиться в державній власності. Проте формування цього майна відбувається за допомогою різних засобів. Ті варіанти, коли держава формує свою власність шляхом оподаткування приватних власників в умовах африканського типу держави, досить обмежені. Річ у тому, що влада і власність в державах цього типу не розділені, а отже, і якась прогресивна система оподаткування не буде працювати в цих умовах. Проте, як відомо, саме така система існує в ПАР. Інший же варіант розвитку державних підприємств існує далеко не в усіх африканських державах. Так, у Танзанії розвиток державних підприємств здійснюється в рамках ПЕВ – Планів економічного відновлення. Така економічна система діє в рамках держав, що в минулому обирали “соціалістичну орієнтацію” (наприклад, Ефіопія). Проте більшість держав цього не мають, і найпотужнішим варіантом формування

державної власності є допомога інших держав, що формують державну власність в країнах африканської цивілізації за допомогою кредитів. Проте і цей варіант сьогодні викликає сумнів. Більшість міжнародних кредиторів африканських держав стали проводити політику структурного регулювання, яка дозволяє іноземцям втручатися у внутрішні справи останніх.

В умовах африканської держави також ускладнено існування морально-ідеологічної основи державної влади. Це можна пояснити існуючою племінною структурою та відсутністю єдиної ідеології національного або державного будівництва. Саме тому майже всі держави африканського типу є малолегітимними, частими та численними також є спроби узурпації влади. Однак спроби подолати таке становище на сьогодні вже існують. Так, Президент Південно-Африканської Республіки у 1997 році запропонував нову стратегію розвитку – “Африканський ренесанс”, який орієнтує африканців на створення стійкої та зростаючої економіки в регіоні і відродження африканської культури, зокрема, на базі віртуальної культурно-історичної спадковості.

Сучасна ж мета африканської держави – збереження територіальної цілісності шляхом досягнення тимчасового обмеженого консенсусу етнічних еліт та використання насильства. Для досягнення цієї мети слід вирішити численні завдання, здебільшого деструктивного характеру. Для виконання зазначених завдань держава африканського типу отримує відповідні функції і створює певний механізм.

На сьогодні одна з найважливіших складових державного механізму – апарат держави африканського типу – змінюється. Особливо це помітно на прикладі апарату державного управління:

- 1) збільшується кількість міністерств;
- 2) зростає кількість автономних господарських та соціальних організацій (корпорацій, спілок змішаної економіки, дирекцій тощо). Таке зростання, з одного боку, відображає динамізм державного апарату, його гнучкість (автономним організаціям легше отримати доступ до джерел фінансування), а з іншого – тягне за собою роздробленість державного апарату, ослаблення його координації;
- 3) відбувається децентралізація низової ланки адміністративно-територіальних одиниць (селищ та їхніх об'єднань – комун), що виражається у створенні сільських виборних органів, яким надані повноваження з приводу вирішення місцевих справ. У деяких містах утворені муніципалітети (ради);

- 4) на регіональному рівні діють виключно представники уряду та міністерств, які керують окремими сферами суспільного життя.

За формою правління африканський тип держави може існувати як у вигляді необмежених монархій, так і вигляді президентських чи змішаних республік. При цьому, на відміну від країн Європи, в Африці форма правління не є чимось стійким. Там перехід республіки у монархію і монархії у республіку можна проаналізувати на прикладі Центральноафриканської республіки, де 1 січня 1966 р. стався військовий переворот, який привів до влади Ж. Бокассу. 4 грудня 1976 р. ЦАР була проголошена імперією. Через рік відбулася коронація. Бокасса сам надів собі на голову корону і видав для своїх підданих конституцію, де закріпив свої виключні повноваження:

- 1) під керівництвом імператора розробляються закони;
- 2) імператор є главою виконавчої влади і сам призначає прем'єр-міністра та членів ради міністрів;
- 3) імператор має право скликати надзвичайні засідання уряду та сам головувати на них;
- 4) імператор є верховним головнокомандувачем та начальником органів державної безпеки;
- 5) імператор має право оголошувати надзвичайний стан та інші повноваження.

Обіцянка ж провести вибори не була ним виконана.

У період правління Бокасси економічна ситуація в ЦАР істотно погіршилася внаслідок того, що ніким не контролювана правляча еліта грабувала країну. Широкі ж народні маси залишилися без засобів існування. Зарплата робітникам та стипендії студентам не виплачувалися впродовж тривалого часу, що викликало обурення серед трудящих та студентства. Намагаючись придушити їхні протести, Бокасса у 1979 році наказав розстріляти декілька студентських демонстрацій. Але це викликало обурення широких верств населення як у ЦАР, так і за межами країни. 20 вересня 1979 року Франція висадила повітряний десант і усунула Ж. Бокассу від влади і центральноафриканська монархія знову перетворилася на республіку.

За формою державно-територіального устрою африканський тип держави тяжіє до унітаризму, хоча може існувати й федерації (Ефіопія, ПАР, Нігерія тощо). Проте процеси глобалізації викликають рух африканських держави як у напрямку створення

різних міждержавних об'єднань, так і в напрямі розвитку федералізму. Так, на сьогодні вже існують пропозиції щодо утворення конфедерації Кенії, Руанди, Бурунді та деяких інших країн. Існують і пропозиції утворення нових федерацій у Судані, Камеруні та Сомалі. В умовах останньої пропонують утворити федеративну державу на клановій основі. У договорі про створення економічної спілки Кенії, Уганди та Танзанії (листопад 1999 р.) зафіксована пропозиція щодо утворення Федерації східно-африканських держав.

Домінуючим політичним режимом в умовах африканської держави є авторитарний, який здебільшого існує у формі тиранічного різновиду.

Африканський тип держави характеризується істотним впливом вождя або так званого *бігмена*.

§ 6. Цивілізаційний підхід до типології держави: контекст прогресу

Держава аграрного типу. Державний режим в умовах аграрної цивілізації є консервативний або, терористичний. Соціальну основу державної влади становлять землевласники. Економічною ж основою державної влади була земля (в країнах Сходу – ще й вода). Морально-ідеологічна основа державної влади спиралася на ті уявлення у аграрному суспільстві, які випливали з положення про надприродний, сакральний характер держави. Ця основа насамперед забезпечувалася за допомогою релігійної ідеології. Саме вона обґрунтовувала тезу про те, що держава є від Бога (або підтримується богами). Це дозволяє стверджувати, що держава аграрного типу в цілому була легітимною, хоча й знала узурпацію.

Приклад 16.6

Е. Тоффлер про владу в умовах аграрного типу держави

Знаходячись під владою королів та шаманів, вождів, богів сонця чи то святих, люди рідко сумнівалися стосовно того, хто має право та можливість розпоряджатися ними. Одягнений у ганчір'я селянин, відірвавшись від роботи, бачив над полями палац або монастир, що у всій своїй красі висівся на обрії. Йому не потрібен був ані політолог, ані газетний коментар, щоб розгадати загадку влади. Кожна людина знала, кому вона підкоряється.

Джерело: Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – М. : АСТ, 1999. – С. 117.

Метою аграрної держави є захист інтересів панівних верств. Для виконання цієї мети аграрна держава наділяється такими завданнями:

- 1) захистити інтереси панівних верств від пригноблених станів;
- 2) захистити інтереси панівних верств від нападів ззовні.

Саме тому держава аграрного типу наділялася такими внутрішніми функціями, як охоронною (охорона форм власності, правопорядку та державного ладу, боротьба з повстаннями), економічною (оподаткування) і частково екологічною, що здебільшого була пов'язана з охоронною функцією, а також політичною. Щодо зовнішніх функцій, то вони зводилися виключно до військової (функція нападу та оборони) та дипломатичної.

Для реалізації цих функцій створювався відповідний механізм держави.

Структура державного механізму складалася з державних підприємств (іригаційні системи, що споруджувалися рабами, які належали фараонам, тобто державі), установ (існували державні школи (наприклад, Навігацька школа у Москві, що готувала гардемаринів), університети тощо) та органів, які утворювали державний апарат. Зазначений апарат складався з правителів (царі, королі, фараони тощо) та їхніх дорадчих органів, яких можна було б вважати урядом. Існували і представницькі органи (народні збори, парламент, генеральні штати, земські собори, польські сейми тощо), але це були органи станового або народного представництва. Суд того часу ніколи не був незалежною гілкою влади.

Домінуючою державною технологією була соціальна ієрархія, хоча держава аграрного типу знала й інші технології: диктатуру (диктатура Сулли в Римі), бюрократію (китайське чиновництво) та адхократію (система приказів у Московському царстві). При цьому саме бюрократія була прогресивною державною технологією. Це відбувалося внаслідок того, що держава аграрного типу була занадто стабільною, а, отже, бюрократія, що намагається усе стабілізувати, була тією технологією, яка якнайкраще могла забезпечити функціонування державного механізму.

Основною формою правління була монархія. Як правило, вона була необмеженою (деспотичною або абсолютною). Проте існувала й обмежена монархія (традиціоналістична чи договірна). Щодо республік, то вони насамперед були пов'язані з розвитком приватної власності (Римська республіка, Генуя, Новгород тощо).

Форма державно-територіального устрою в умовах держави аграрного типу може бути або простою (національні королівства), або складною (багатонаціональні імперії). Держава аграрного типу знає також державоподібні об'єднання – конфедерації (Шумер, Еллада) та унії (Річ Посполита).

Політичні режими в аграрній державі є або демократичними (Афіни, Річ Посполита), або авторитарними (Московське царство), або тоталітарними (держава асасинів).

Держава індустріального типу. Державний режим в умовах індустріальної цивілізації починає варіювати від лібертарних (буржуазні держави періоду, який тривав з початку промислової революції в Англії і до світової економічної кризи 1929–1933 рр.) до біхевіористичних (буржуазні держави з 1933 року). Проте існували індустріальні держави як з консервативним, так і з терористичним режимом. В останньому випадку це були соціалістичні держави казарменого типу в певний період своєї історії (наприклад, Радянська держава часів червоного терору).

Соціальною основою державної влади є ті верстви суспільства, що розпоряджаються індустріальними підприємствами, економічною – майно, що знаходиться в державній власності (промислові підприємства в соціалістичних державах, доходи від податків у буржуазних державах). Морально-ідеологічна основа спиралася здебільшого на світську ідеологію (світле комуністичне майбутнє в СРСР; свобода, рівність, братерство у Франції; велика американська мрія в США тощо), хоча знала й релігійну (як приклад можна навести іслам в Ірані часів Р.М. Хомейні або іудаїзм в Ізраїлі часів його становлення). Влада могла бути як легітимною, так і узурпаторською.

Реальною метою індустріальної держави було забезпечення інтересів власників (або розпорядників) індустріальних підприємств. Декларовані ж цілі могли бути різними: формування великої арійської раси в рамках Третього Рейху, боротьба з тиранією тощо.

Для досягнення цієї мети держава індустріального типу повинна вирішити низку завдань конструктивного напрямку, хоча не виняток і деструктивні (обмежити права окремих верств суспільства: євреїв та слов'ян у нацистській Німеччині, так званих експлуататорських класів у СРСР тощо) та стабілізаційні (зменшити хвилі революційного терору за допомогою обмежень і контртерору). Для вирішення зазначених завдань держава індустріального типу наділяється відповідними функціями.

Ці функції випливають або з класових чи національних протиріч і відбивають карний зміст держави, або з загальних потреб суспільства і відбивають регулятивно-охоронний зміст держави індустріального типу. Реалізація зазначених функцій потребує певного механізму, структура якого складається з державних підприємств, державних установ та державних органів. До державних підприємств можна віднести ті підприємства, що знаходяться в державній власності (наприклад, фабрики й заводи в СРСР), до державних установ – державні школи, університети, лікарні тощо. Серед державних органів починають домінувати органи представництва (парламенти або ради). Існують глави держави як одноосібного (монарх, президент), так і колективного (Президія Верховної Ради СРСР) характеру. З'являється суд як незалежна гілка єдиної державної влади. Серед державних технологій домінуючою є бюрократія. Соціальна ієрархія йде в минуле, або ліквідовуючись взагалі, або поглинаючись бюрократичними державними технологіями. Саме в умовах індустріальної держави виникає таке негативне явище, як бюрократизм, який вивертає сам зміст бюрократії і перетворює її на свою протилежність. Крім бюрократії, індустріальна держава досить широко використовує диктатуру та іноді адхократію. Існують плани економічного і соціального розвитку. Адхократія та креативна корпорація стають прогресивними державними технологіями.

Домінуючою формою правління в умовах держави індустріального типу є республіка. Саме в цей період з'являються такі її різновиди, як президентська, парламентська й змішана. Однак інша класифікація також не втрачає актуальності, адже існують теократичні (Іран, Пакистан) та партократичні (СРСР) республіки. Існування необмеженої монархії перестає бути домінуючим (Російська імперія до революції 1905–1907 рр.). Більшість монархій обмежена конституцією (Німеччина, Японія, Італія).

Серед форм державно-територіального устрою в індустріальній державі є деяка розбіжність. Так, існують як прості (унітарні) держави, так і складні – федерації (США) та імперії як єдиного (Російська), так і колоніального (Британська, Голландська, Бельгійська, Французька) типу.

Політичні режими поділяються на демократичні і ліберальні, авторитарні і тоталітарні.

Держава постіндустріального типу. Державний режим в умовах постіндустріальної цивілізації є здебільшого біхевіористичним. Однак у зв'язку з процесами глобалізації поступово зростає

роль лібертарного режиму. В умовах авторитаризму може існувати консервативний режим. І лише за часів тоталітаризму є безпека терористичного державного режиму.

Соціальну основу державної влади становлять люди знань, володарі інформації, творчі особистості. Умовно їх можна назвати меритократами (від меритократії) або когнітаріатом (пролетаріатом розумової праці). Економічна основа спирається на державне майно, що знаходиться в державній власності (різного роду державні монополії та прибутки з оподаткування підприємств). Морально-ідеологічну основу становить ідеологія постмодернізму, який надає творчій особистості можливості розвиватися та удосконалюватися. Влада в державі постіндустріального типу здебільшого є легітимною. Навіть випадки узурпації завдяки ЗМІ швидко легітимізуються.

Цілі постіндустріальної держави пов'язані з формуванням гуманістичної цивілізації творчих особистостей. Задля цього вона повинна виконати низку завдань конструктивного плану, хоча й деструктивні завдання не виняток (наприклад, завдання, спрямовані на обмеження права на інформацію з метою захисту приватного життя). Для вирішення цих завдань держава постіндустріального типу наділяється відповідними функціями. До внутрішніх функцій постіндустріальної держави належить економічна (наприклад, оподаткування), екологічна (створення чистого навколишнього природного середовища), освітянська (підкування про розвиток освіти населення) тощо. Серед зовнішніх – дипломатична, військова, вирішення глобальних проблем людства тощо.

Для реалізації зазначених функцій держава постіндустріального типу створює певний механізм. Його структура буде передбачати існування державних підприємств, що зайняті на стратегічних напрямках інформаційно-комунікативної та енергетичної промисловості. До державного механізму будуть обов'язково входити державні установи, роль яких істотно зростатиме, особливо університетів та інститутів як місць основної роботи більшості членів постіндустріального суспільства. В умовах постіндустріальної цивілізації будуть існувати й державні органи, структуру яких сьогодні досить важко передбачити. Проте, на нашу думку, вони будуть більш дієвими, ніж сучасні бюрократичні контори.

Щодо державних технологій, то бюрократія в постіндустріальній державі істотно звужується. На її місце приходить адхократія.

Поширюються старі прогресивні та нові державні технології – креативна корпорація та електронне врядування. Саме останні та адхократія (домінуючі державні технології) стануть тими технологіями, що ліквідують бюрократизм. Державне планування поступово змінюється на прогнозування, програмування й моделювання розвитку регіонів. Як прогресивну державну технологію слід визнати розумну організацію, що створить передумови для руху постіндустріального типу держави до нового глобального етапу розвитку людства, який прийде на зміну вироблячій макроформатії.

Форма правління передбачає існування як монархії, так і республіки (наприклад, сучасні США). Форма державно-територіального устрою може бути як унітарною, так і федеративною. Проте процеси глобалізації призведуть до розвитку міждержавних об'єднань. Політичний режим може бути демократичним (США, Фінляндія), авторитарним (Сінгапур). Існування інформаційного тоталітаризму також не слід виключати.

Запитання для самоконтролю до розділу 4

1. Що таке тип держави?
2. Що таке типологія держав?
3. До чого прагне соціальна держава?
4. Що таке деспотія?
5. Що таке стани?
6. Які класи були основними в буржуазному суспільстві?
7. Що таке народний фронт?
8. З яких субцивілізацій складається західна цивілізація?
9. Що виражає патерналізм?
10. Які гілки влади виділяв Сунь Ятсен?
11. Що являє собою система каст?
12. Що є соціальною основою державної влади в умовах держави африканського типу?
13. Які державні технології домінують у державах постіндустріального типу?

Список рекомендованих джерел

1. Актуальні проблеми теорії держави і права. Частина 1: Актуальні проблеми теорії держави : [навчальний посібник] / [С. М. Тимченко, С. К. Бостан, С. М. Легуша та ін.]. – К. : КНТ, 2007. – С. 70–285.
2. Громько А. Л. Политические режимы (история и теория вопроса) / А. Л. Громько. – М. : Об-во «Знание» Российской Федерации, ТОО «ИнтелТех», 1995. – 78 с.
3. Скакун О. Ф. Теория государства и права : [учебник] / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 24–224.
4. Сухонос В. Поняття, місце та роль глави держави у державному механізмі / Володимир Сухонос // Вісник Академії прокуратури України. – 2007. – № 3. – С. 51–56.
5. Сухонос В. Трансформація цивілізаційного типу держави в Україні її Президентом з метою формування постіндустріального суспільства / Володимир Сухонос // Прокуратура, людина, держава. – 2005. – № 7 (49). – С. 109–116.
6. Сухонос В. В. Президент України і формування постіндустріального суспільства шляхом трансформації українського історичного типу держави / Володимир Вікторович Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – С. 177–184.
7. Сухонос В. В. Світовий досвід закріплення статусу глави держави: історико-законодавчий контекст / Володимир Вікторович Сухонос // Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2007. – Вип. 18. – С. 207–217.
8. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2005. – С. 44–335.
9. Теорія держави і права : [підручник : академічний курс] / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – [2-е вид., перероб. і допов.] – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
10. Трофимова З. В. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / Зоя Василівна Трофимова. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – С. 10–102.

Частина III

ТЕОРІЯ ПРАВА

Розділ 5

ЕНЦИКЛОПЕДІЯ
ТА ФІЛОСОФІЯ
ПРАВА

Поняття і соціальний статус права

Регулювання суспільних відносин • Поняття, принципи і функції права
• Виникнення права • Співвідношення права і моралі

§ 1. Регулювання суспільних відносин

Поняття та підходи до соціального регулювання

Соціальне регулювання – це цілеспрямована діяльність органів та організацій з упорядкування поведінки людей та їх соціальних спільнот.

Діапазон підходів до проблеми соціального регулювання є досить широким: від релігійних до класових, від біхевіористичних (англ. *behaviour* – поведінка) до кібернетичних.

Так, **релігійні уявлення** про соціальне регулювання варіюються від тверджень, що вся поведінка людини передбачена Божою волею (роком, фатумом, долею) і слідування їй є метою та сенсом людського існування, до визнання того факту, що людина, хоча й створена Божою волею, проте наділена свободою власної волі і сама вибирає для себе шляхи (дії, вчинки), несучи за це відповідальність.

Проте в усіх релігійних системах, що розглядаються як основа соціального регулювання, головним визнається дотримання певних релігійних правил (заповідей, канонів, законів, повчань тощо).

Суть **класового підходу** полягає у визнанні класових інтересів основою соціального регулювання, тобто воля панівного, експлуаторського класу (крім соціалізму, де формально експлуатації не було) є домінуючою в соціальному регулюванні. Цей підхід, по суті, означає, що соціальне регулювання в цілому забезпечує панування того чи іншого класу, його можливість присвоювати надлишковий продукт, тримати в покорі експлуатовані

класи, соціальні верстви, етноси, вносити в суспільну свідомість та духовне життя ті ідеали й цінності, що створюються панівним класом.

Невизнання експлуатації в умовах соціалізму не відміняло зазначеного положення. Так, комуністична мораль зводилася до принципу: моральними є все те, що корисно, вигідно для побудови комуністичного суспільства.

Біхевіористичний підхід зводив соціальне регулювання виключно до:

- впливу тих чи інших правил, установлених чи визнаних суспільством, державою чи колективом, на поведінку людини;
- встановлення рамок та меж цієї поведінки;
- урахування різних чинників, що визначають поведінку людей.

У руслі *кібернетичного підходу* соціальне регулювання визначається як вплив на суспільні відносини, соціальні процеси та системи, що надають об'єкту регулювання певних характеристик і параметрів.

Об'єкту регулювання надається заздалегідь заданого соціально необхідного, бажаного стану, що визначається правилом (нормою). І, якщо виявляється, що об'єкт регулювання не отримав, не набув цього стану, відхилився від нього, вживають додаткових заходів, щоб втримати зазначений об'єкт від відхилення, повернути в необхідне русло. Процес контролю за станом суспільних відносин, соціальних процесів та систем і повернення їх у заздалегідь заданий правилом (нормою) стан називається *зворотним зв'язком*.

Зворотний зв'язок передбачає наявність даних про стан об'єкта регулювання, аналіз цих даних, своєчасне визначення необхідних заходів (засобів) додаткового впливу, повернення об'єкта в заданий стан.

Як бачимо, кібернетичний підхід корисний для розуміння регулятивної ролі права. Наприклад, конкретне правове правило, що встановлює дисциплінарну відповідальність на виробництві за прогул чи запізнення, має на меті стабілізувати певну систему трудових відносин. Але ось виявляється, що відповідний наказ директора підприємства не досягає мети – порушення трудової дисципліни триває. Тоді з'являється необхідність або посилити дисциплінарну відповідальність, або ж з'ясувати, чи можна виключно правовими заходами в цій ситуації посилити трудову дисципліну. Можливо, усе це обумовлено незадовільним

станом роботи громадського транспорту? Тоді заходи, яких слід вжити (зворотний зв'язок), повинні мати організаційно-технічний характер.

Способи та форми вираження соціального регулювання. Соціальне регулювання знає найрізноманітніші, у тому числі й екзотичні, способи впливу на учасників суспільних відносин, на поведінку людей. Проте всі ці способи зводяться до трьох: спонукання, спонука, примус.

Спонукування – це метод соціального регулювання, коли вплив звернено на суспільну чи індивідуальну свідомість, на суспільну чи особисту психологію (почуття, звички, слова, емоції).

Вплив являє собою переконання в корисності, вигідності певної поведінки, організації та характеру соціальних зв'язків, розподілу та здійснення тих чи інших соціальних ролей. Насильство та примус відсутні, діє авторитет (сила авторитету, а не авторитет сили). Такий метод був досить поширеним у первісному суспільстві та в тих ранньокласових та інших суспільствах, де ще не було загострення класової, національної та релігійної боротьби, де суспільство об'єднували загальнонаціональні цінності та ідеали.

Спонука – метод регулювання, за якого в основі впливу знаходиться стимулювання, головним чином матеріальне.

Встановлена матеріальна або інша вигода визначає соціально необхідну, бажану поведінку. Соціальне регулювання базується або на заохоченні в різних формах за відповідну поведінку, або ж на позбавленні відповідних майнових благ, привілеїв, вигідних умов життєдіяльності.

Примус – спосіб впливу, за якого соціально необхідна або бажана поведінка досягається або забезпечується можливістю застосування насильства, завдання людям, які відхиляються від установлених правил поведінки, фізичних чи психічних страждань.

Той чи інший стан суспільства при цьому методі регулювання досягається можливістю (погрозою) державного або суспільного примусу, а в разі необхідності й реалізації цієї погрози.

Зрозуміло, що соціальне регулювання використовує або всі методи (відбувається їх переплетення), або їх різні комбінації чи поєднання, або ж маємо відокремлене використання окремих методів.

Соціальне регулювання постає перед нами в різних **формах вираження** – від правових (окремі закони чи кодекси) до моральних

(кодекси честі, етика підприємництва), від естетичних (мода, стиль) до організаційно-технічних (правила безпеки, стандарти), від централізованих (директиви, програми) до синергетичних (атрактори, біфуркації) (табл. 17.1).

Атрактори в синергетиці означають чинники, що притягують, формують навколо себе більш-менш однорідні стани, групи явищ, причому відбувається це мимовільно. Ці процеси виникають і в соціальному, і в біологічному, і в фізичному середовищі. Їх ледь-ледь почали вивчати, але вже сьогодні стає зрозумілим, що сама їх наявність у зазначених середовищах свідчить про можливість нових підходів до певних сторін буття, зокрема, соціального життя.

Так, поняття атрактора дозволяє осмислити явища, з якими нам доводиться мати справу в суспільному та особистому житті, але які не завжди піддаються розумному поясненню. Наприклад, мимовільна поява в побуті типових соціальних груп, об'єднаних навколо того чи іншого лідера. Причому структура цієї групи, характер чи зовнішні дані її членів можуть збігатися зі структурою іншої групи, що виникла в іншій місцевості, в інший час. Мета, яка об'єднала членів групи, їх заняття та інтереси також є досить подібними, а іноді й тотожними цілям, заняттям та інтересам інших груп.

Концепція атракторів та їх ролі в структуруванні того чи іншого середовища може допомогти розібратися і з процесами формування соціальних груп – від еліт та хунт до організованої злочинності.

І хоча соціальне регулювання не замикається на якомусь одному методі впливу, проте всі регулятори можна звести до двох категорій – нормативні та індивідуальні регулятори.

Таблиця 17.1. Структура регулювання суспільних відносин

Соціальні регулятори			
Нормативне регулювання		Індивідуальне регулювання	
Технічні норми:	Соціальні норми:	-	інформаційні регулятори
- правила техніки безпеки	- право	-	директивні регулятори
- санітарні норми	- мораль	-	ціннісні регулятори
- інші	- звичаї	-	соціальний інститут пророкувань
	- релігія	-	інші
	- інші		

Індивідуальне регулювання. *Індивідуальне регулювання* – це упорядкування поведінки людей за допомогою разових рішень, які належать до чітко визначеного випадку або до конкретних осіб.

Регулювання суспільних відносин на індивідуальному рівні спирається на директивні, інформаційні та ціннісні регулятори, а також на такий своєрідний регулятор, як соціальний інститут пророкувань.

Директивні регулятори – це накази, що не мають нормативного характеру (наприклад, наказ командира йти в атаку).

Сюди також слід віднести політичні програми, платформи, звернення, заяви, що набувають соціально-регулятивного значення, створюють для учасників суспільних відносин підстави для своєї поведінки.

Інформаційні регулятори полягають у тому, що людина впродовж свого життя отримує інформацію, якою керується у відносинах з іншими людьми.

Ціннісні регулятори передбачають наявність у кожного суб'єкта власної системи цінностей.

Виділяючи ціннісний регулятор як самостійний, окремо діючий регулятор, слід мати на увазі, що він істотно впливає на учасників суспільних відносин певною системою цінностей, що склалася історично на синергетичній основі. Принцип таліону (око за око, зуб за зуб), “кривава помста”, принципи взаємної підтримки, поваги до прав особи, людська гідність, індивідуалізм у ліберальних та колективізм у соціальних суспільствах, недоторканна приватна власність, національна гордість, аскетизм чи гедонізм – усе це цінності, що утворюють найглибший, найстійкіший, стабільний регулятивний пласт.

Досить своєрідною була та залишається роль такого регулятора, як *соціальний інститут пророкувань*. Цей регулятор формувався одночасно зі становленням людської цивілізації, забезпечуючи добробут тих чи інших кланів, общин та груп у первісному суспільстві, а потім у ранньокласових соціумах набув виявляючо важливого значення.

Уже в ранньокласових писемних соціумах усе, що заслуговувало на увагу, записувалося. Поступово ці записи систематизувалися та групувалися у збірники, де фіксувалися чудернацька поведінка тварин, незвичайні небесні явища.

У стародавньому Межиріччі кожен запис у цих збірниках складався з *протасиса* (як і в будь-якому з сучасних юридичних

кодексів) та *аподосиса*, де містилися пророкування. Інакше кажучи, пророкування стали також будуватися за логічною схемою “якщо – то”.

Приклад 17.1

Про пророцтва оракулів у Дельфах

Він давав пророцтва (його записували спеціальні послы) про те, що риболося в певний час. За умови інформаційного голоду ця інформація вражала уяву. І якщо при перевірці це приблизно «ледь більше – трохи менше» відповідало дійсності, то оракул набував виключної довіри.

Зокрема, така історія відбулася з Крезом – легендарним царем Лідії. Після перевірки інформації він послав до Дельф подарунки і спитав оракула, чи йти йому війною на персів та шукати для цього союзників? (До речі, зрозумілим є і головний юридичний сенс такого запитання: відповідальність перекладалася на оракула, забезпечувалося правове та ідеологічне прикриття дій царя).

Але й оракул піклувався про свою репутацію. Відповідь була, як з'ясувалося, двозначною: “Якщо цар піде війною на персів, то зруйнує велике царство”. Тут би Крезу й спитати – чиє? Але Крез вирішив провести експертну оцінку і перевіряв дельфійського оракула ще одним оракулом. Той відповів аналогічно – і Крез, звичайно, вважав, що мова йде про персів.

Коли ж цар персів Кір взяв Креза в полон, він спитав його: хто з людей переконав тебе йти війною на мою землю і стати мені ворогом замість друга? Крез відповів: “Винуватець же цього (ось вона, відповідальність оракула!) еллінський бог, який спонукав мене до війни. Адже немає (на світі) настільки нерозумної людини, яка б зволіла війну миру. У мирну годину сини ховають батьків, а на війні батьки – синів”...

Крез просить у Кіра дозволу надіслати до Дельф свої окови, щоб докорити еллінському богу, який так його підвів.

Проте піфія була наготові: у Дельфах були гарні архіви. Крез у п'ятому коліні відпокутував гріх царя Гігеса, який убив царя Кандавла, – такою була відповідь оракула цього разу. Піфія додала у відповідь на докори царя дещо про розумові здібності экс-царя. А саме, що Крез не зрозумів пророкування, повинен був спитати, чиє царство він згубить (адже він міг згубити й своє тощо). Тоді Крез, ...вислухавши оракула, зрозумів, що це його власна провина, а не провина бога.

Джерело: Венгеров А. Б. Предсказания и пророчества: за и против : историко-философский очерк / А. Б. Венгеров. – М. : Московский рабочий, 1991. – С. 169–170.

Нормативне регулювання. *Нормативне регулювання* – це впорядкування поведінки людей за допомогою загальних правил (норм), що поширюються на всі випадки певного роду і на всіх суб'єктів.

При цьому *норма* – це визнаний обов'язковим порядок, узаконене установлення.

Регулювання суспільних відносин на нормативному рівні спирається на технічні та соціальні норми.

Технічні норми – це правила, що характеризують ставлення людей до природи, техніки, знарядь та засобів виробництва.

До технічних норм відносять:

- 1) будівельні норми і правила;
- 2) державні стандарти;
- 3) технічні умови виробництва певної продукції;
- 4) інструкції з експлуатації машин та механізмів;
- 5) норми використання сировини, палива, електроенергії тощо.

Якщо технічні норми закріплюються в законодавстві, то їх називають техніко-юридичними. Крім них, до технічних норм відносять правила експлуатації технічних засобів, санітарно-гігієнічні норми, норми агрономічні та ін.

До соціальних же норм належать норми права, моралі, звичаї, корпоративні, політичні, релігійні норми, що регулюють певні сфери суспільного життя.

§ 2. Поняття, принципи і функції права

Поняття права. У Радянському Союзі право визначалося як зведена в закон воля економічно панівного класу. Таке визначення виходить з однієї з праць К. Маркса, який зазначав, що "...ваше право – це зведена в закон воля вашого класу". Таке ставлення до права зумовило в цілому негативне ставлення стосовно інших поглядів. Врешті-решт, у радянській юриспруденції почав домінувати так званий позитивістський підхід до права. Після ліквідації СРСР на території України затвердилася природно-правова парадигма.

На Міжнародній науковій конференції "Методологічні проблеми правової науки", що відбувалася 13–14 грудня 2002 р. у м. Харків, було зазначено, що право спирається і на позитивістський

підхід, і на природно-правову парадигму¹. Таким чином, істинадесь посередині. Саме тому право слід визначати таким чином:

право – це ті правила поведінки, що встановлюються чи санкціонуються державою.

У цьому разі *встановлення* – це діяльність органів держави, спрямована на появу відповідних джерел права і підтримка їх своєю примусовою силою.

Щодо *санкціонування*, то це діяльність органів держави, спрямована на підтримку примусовою силою діючих у суспільстві ідей чи правил поведінки.

У наведеному визначенні поєднуються і природно-правова доктрина, і юридичний позитивізм.

Право в об'єктивному і суб'єктивному сенсі. Однак у будь-якому разі право розуміється в об'єктивному і суб'єктивному сенсі.

Право в об'єктивному сенсі – це система спрямованих на врегулювання суспільних відносин формально визначених, загальнообов'язкових правил поведінки, що виходять від держави і нею гарантуються.

Говорячи про право в об'єктивному сенсі, слід мати на увазі, що поняття об'єктивності права передбачає те, як право виражене зовні, в об'єктивній реальності, як воно зафіксовано в документах незалежно від волі і свідомості конкретної людини. А це вже сукупність правил поведінки, що регулюють найважливіше з погляду держави коло суспільних відносин.

Виходячи з визначення права в об'єктивному сенсі, слід зупинитися на питанні про ознаки права.

Ознаками права є формальна визначеність, загальнообов'язковість, факт виходу від держави та гарантування нею, спрямованість на врегулювання суспільних відносин і системність.

Формальна визначеність – право зовні фіксується в джерелах права, які найчастіше називають формами права.

¹ Тацій В. Я. Методологічні проблеми правової науки на етапі формування правової, демократичної, соціальної держави / В. Я. Тацій // Методологічні проблеми правової науки : матеріали міжнар. наук. конф. (Харків, 14–14 грудня 2002 р.) / Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого, Академія правових наук України. – Х. : Право, 2003. – С. 7–8.

Загальнообов'язковість – означає, що ці правила поведінки є обов'язковими для всіх без винятку.

Походить від держави і гарантується нею – право тісно пов'язане з державою, адже саме держава своєю примусовою силою змушує громадян та посадових осіб дотримуватися правових норм.

Спрямоване на врегулювання суспільних відносин, тобто відносин між людьми.

Системність – передбачає побудову права як певної системи.

Слід згадати, що ще в Стародавньому Римі система римського права була поділена на приватне та публічне. У наступних розділах ми розглянемо поняття системи права як диференційованої структури права, що складається з галузей, підгалузей, інститутів та норм. Первинним елементом цієї структури є норма права, тобто конкретне правило поведінки. А це дозволяє нам говорити про поняття права в суб'єктивному розумінні.

Право в суб'єктивному сенсі – міра можливої поведінки конкретної людини відповідно до закону.

Інакше кажучи, право в суб'єктивному сенсі означає, як конкретна людина розуміє те чи інше право, ту чи іншу норму і застосовує її до себе.

У теорії держави і права головним чином досліджуються питання права в об'єктивному сенсі, тому далі, розглядаючи право, ми матимемо на увазі саме право в об'єктивному сенсі.

Принципи права. Принципи права – керівні ідеї, що характеризують зміст права, його сутність і призначення в суспільстві.

До сучасних принципів права належать справедливість, повага прав людини, рівноправність, законність та правосуддя.

Принцип справедливості – відповідність між діями і їхніми соціальними наслідками. Повинні відповідати одне одному праця та плата за неї, шкода та її відшкодування, правопорушення та покарання. Закони, що закріплюють цю відповідність, відповідають принципу справедливості.

Принцип поваги прав людини. Цей принцип означає, що в більшості демократичних конституцій закріплені природні права людини (право на життя, право власності тощо).

Принцип рівноправності – рівний правовий статус усіх громадян, тобто їх рівні конституційні права і єдина для всіх правосуб'єктність. У ч. 1 ст. 24 Конституції України зазначено:

“Громадяни мають рівні конституційні права і свободи і є рівними перед законом”¹. Це положення не припускає будь-яких привілеїв і передбачає рівність громадян України перед судом.

Принцип законності – відповідність підзаконних нормативних актів законам, а останніх – Конституції. Конституція має вищу юридичну чинність. Тому закони України повинні відповідати їй Конституції. Щодо підзаконних нормативно-правових актів (Укази Президента України, Постанови Кабінету Міністрів України тощо), які створені на базі законів, то вони повинні відповідати законам.

Принцип правосуддя – захист суб’єктивних прав у судовому порядку. Ч. 1 ст. 55 Конституції України передбачає: “Права і свободи людини і громадянина захищаються судом”². Лише суд, як третя гілка державної влади, має легальне право на застосування сили до порушників прав і свобод осіб.

Зазначений перелік принципів не вичерпний. До них також можуть належати принцип демократизму, гуманізму тощо.

Правові аксіоми. Аксіомою в математиці визнається правило, що не потребує доказів.

Коли ми говоримо про правові аксіоми, то маємо на увазі, що ці правила є загальнообов’язковими.

Правовими аксіомами є: “Закон зворотної сили не має”, “Усе, що законом не заборонено, дозволено”, “Ніхто не може бути суддею у власній справі”, “Ніхто не може бути примушеним свідчити проти самого себе” та “Не можна карати двічі за той самий злочин”.

Закон зворотної сили не має. Як правило, ця правова аксіома означає, що нормативно-правові акти, які були прийняті після того, як певна подія вже відбулася, не поширюються на цю подію.

Приклад 17.2

Знищення інопланетян, які пішли на Контакт із людством, викравши кількох людей, щоб змусити їх полювати на небезпечних звірів

Лихов був правий, але не в усьому. На Землі полюванням займалося досить мало людей. Так що – ніяких покарань. Епопея з викраденням була... та наберися сміливості сказати це слово хоча б для себе. Слідуючи своїй

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року : станом на 1 січня 2006 р. – Х. : П’ВІНІ, 2006. – С. 9.

² Там само. – С. 19.

логіці, “гостровухі” пішли на Контакт саме таким чином. Дали зрозуміти про свою мораль та етику, покарати, не вбиваючи, в одночасно зіграти прелюдію до Контакту. За їх логікою, вони мали рацію. Згідно зі своєю логікою мав рацію Меншиков. Зв’язок відновився вчора ввечері – майже за добу до того, як засяяли бузкові блискавки і вогонь зжер блискучий купол. Що ж, усе лише з-за трагічної поспішності чи все інакше?

Меншиков піднявся, не помічаючи, що йому допомогли Ромі та Роксборо. Тут, у цьому світі, де ще нічого не знали про те, як він ішов і що залишив після себе, його не було. Він був там, де під нічним небом на межі світла і темряви піднялася парова хмара, там, де в палаючому куполі гинуло все живе.

“Як же мені судити себе? – спитав він і не знаходив відповіді. – Хіба легше від того, що ніхто не наважиться ні в чому звинуватити і дорікнути, визнає, що за того мінімуму інформації, який я мав, мої дії автоматично підлягають під безлике визначення “трагічне непорозуміння” – вдалий варіант, винуватих шукати безглуздо, тому що всі однаково винуваті... і не винуваті. Але ж я їх вбив, Боже, я їх вбив, а вони були зовсім не такими, як мені здалося. Не було бажання задуматися, прорахувати всі варіанти, стати неупередженим – палець автоматично став шукати курок, думка повертала на відомі стереотипи...”

Ми забули війни, ми йдемо від зірки до зірки, ми покінчили з минулим, проте десь глибоко засіло в нас це почуття, що йде з глибин тисячоліть, прямо від печер та кам’яних сокир, – обов’язково, неодмінно чекати підступу від чужого, приписуючи чужому свої бридкі думки. Ми шукаємо дзеркала повсюди, особливо там, де їх немає. І нічого дивного, якщо в результаті ось таких пошуків ти зненацька опинишся перед найбезжальнішим дзеркалом – власною совістю. І дзеркало це є суцільно чорним.

Відпихнувши руки, що тримали його, він пішов через поле до білої будівлі маяка, марно намагаючись очистити пам’ять про холодну тяжкість бластера в руках та бузковому сяйві. Хотілося бігти куди-небудь, летіти, кинутися до пультів далекого космічного зв’язку і кричати у простір, виправдовуватись, пояснювати, що це – трагічна помилка, що з ним одним не слід ототожнювати всю Землю.

Джерело: Бушков А. И ловили там зверей / А. Бушков // Бушков А. Волчье солнышко : повести и рассказы / А. Бушков. – СПб. : Азбука, 1996. – С. 570–571.

Цей приклад можна продовжити.

Контакт все ж таки відбувся.

У законодавстві Землі було встановлено покарання за вбивство інопланетян. Так от: зазначеного військового не буде притягнуто до покарання, адже закон зворотної сили не має. Однак з правила є винятки, які стосуються кримінального та адміністративного

права: якщо новий закон пом'якшує чи відмінює покарання взагалі, то він поширюється на правопорушення, скоєні до набуття ним законної сили.

Усе, що законом не заборонено, дозволено. Зазначена правова аксіома означає, що громадянам можна робити все, крім того, що прямо заборонено законом (наприклад, здійснювати злочини тощо). У той самий час органи держави можуть робити лише те, що прямо дозволено законом. Якщо ж будь-яких дій у цьому законі немає, то органу держави зазначені дії вчиняти заборонено.

Ніхто не може бути суддею у власній справі. У ССРСР дуже часто у разі правопорушення вимагали від порушника пояснювальну записку, у якій правопорушник оцінює власний вчинок. Однак це – порушення прав людини, адже ніхто не може бути суддею у власній справі.

Ніхто не може бути примушеним свідчити проти самого себе. Ця аксіома дозволяє захищати презумпцію невинуватості.

Арешт у США супроводжується словами: “Ви маєте право зберігати мовчання. Усе, що Ви скажете, може бути і буде використано проти Вас у суді”. Цією фразою людина застерігається проти надмірної довіри до карних органів, які зобов'язані довести вину правопорушника.

Не можна карати двічі за той самий злочин. Наприклад, Іванов вбив Петрова. Його засудили до обмеження свободи на певний термін. Після відбування покарання Іванов вийшов з в'язниці і приїхав додому. Там його знову заарештували і засудили за вбивство Петрова. Це – незаконно, адже не можна карати двічі за той самий злочин. А в деяких країнах, наприклад, Іванов, після виходу з в'язниці (Іванова засудили за вбивство Петрова, хоча він і не скоював цього вбивства; більше того: Петров його “підставив”, сам залишаючись живим), міг би вбити Петрова і його знову не засудили б, адже не можна карати двічі за той самий злочин.

Функції права. *Функції права* – основні напрями впливу права на суспільні відносини і поведінку людей, що дозволяють дати узагальнювальну характеристику «роботи» юридичних норм.

Функції права можуть бути загальними та юридичними.

До загальних функцій належить інформаційна, орієнтуюча, виховна та оцінна.

Юридичними функціями є охоронна та регулятивна. У свою чергу, регулятивна функція може бути регулятивно-статичною та регулятивно-динамічною.

Інформаційна функція права полягає в доведенні до людей інформації про напрями регулювання державою суспільних відносин, а також про їхні права, обов'язки й відповідальність.

Орієнтуюча функція права спрямовує громадян на позитивні правові установки, які передбачають оцінку права й готовність діяти відповідно до його норм.

Виховна функція – загальноправовий вплив на духовну сферу, виховання поваги до права.

Оцінна – право є критерієм правомірності або неправомірності чийось рішень і вчинків (правові знання дозволяють визначити, мала право на певні дії та чи інша посадова особа чи ні).

Регулятивно-статична – функція закріплення, стабілізації суспільних відносин, що найбільш чітко виражається при визначенні суспільного статусу різних суб'єктів: закріпленні основних прав і свобод людини і громадянина, компетенції органів і посадових осіб (наприклад, розділ IV Конституції України закріплює правовий статус Верховної Ради України).

Регулятивно-динамічна – право визначає, якою повинна бути майбутня поведінка людей. Ця функція здійснюється за допомогою зобов'язальних норм (наприклад, ст. 65 Конституції України зобов'язує громадян України захищати Батьківщину).

Охоронна – застосування спеціальних охоронних норм (наприклад, зібрання охоронних норм кримінального права охороняє суспільний лад в Україні, права та свободи людини й громадянина тощо).

§ 3. Виникнення права

Формування права. Як уже згадувалося, соціальними нормами первісного суспільства були мононорми (звичаї і табу). Велику регулятивну роль у ньому відігравали обряди, ритуали й *міфи* – набір прикладів гарної та поганої поведінки.

При переході від привласнюючої економіки до виробляючої (так звана неолітична революція) і появи держави відбувається поділ мононорм на норми права і норми моралі, тобто як соціальний інститут право виникає разом із державою. Це пояснюється тим, що вони покликані забезпечити ефективність дій одне одного.

Історично право виникло як результат антагонізму в суспільстві і відбивало волю й інтереси економічно панівних верств населення (це видно, наприклад, якщо проаналізувати нормативно-правові акти східнодеспотичної, рабовласницької та феодальної держав).

На відміну від мононорм, що містилися у свідомості і поведінці людей, правові норми почали оформлятися письмово для загального ознайомлення.

При цьому право було більш складним регулятором, ніж мононорми, адже, крім заборон, містили зобов'язання і правомочності, що створювали значні можливості для різнорівневого впорядкування суспільних відносин. Виникнення права є наслідком ускладнення соціальних зв'язків, загострення суперечностей, з регулюванням яких мононорми вже не могли впоратися.

На сьогодні відомими є три шляхи утворення права:

- 1) переростання мононорм у норми звичаєвого права та їх санкціонування силою держави;
- 2) правотворчість держави, що виражається у виданні спеціальних документів – нормативно-правових актів (законів, указів тощо);
- 3) прецедентне право, що складалось із конкретних рішень судових чи адміністративних органів.

Розвиток права. Історія розвитку права свідчить, що в умовах переходу від первісного суспільства до державної організації спочатку затверджувалося *кулачне право*, коли мононорми відновлювались і знову відмінялися за допомогою насильства (себе то кулака). І лише потім настав період панування права, яке фіксувало у письмових джерелах (так зване *писане право*).

Правове регулювання в цей перехідний період ще було недостатньо відділене від інших різновидів соціального регулювання (морального, релігійного тощо). Перші нормативні узагальнення, як правило, являли собою державно-нормативне вираження індивідуального рішення або ж визначеного та захищеного державою звичаю.

Пізніше відбувся перехід до правотворчості: формулювання органами законодавчої, виконавчої та судової влади законів, підзаконних актів і прецедентів. Найстаріші юридичні пам'ятки (Закони Ману, Кодекс законів царя Хаммурапі, Закони XII таблиць, Руська Правда тощо) відтворювали норми звичаєвого права, містили узагальнений виклад судових прецедентів, а також деякі безпосередньо законодавчі положення.

У ході подальшого розвитку суспільства той чи інший елемент права отримував домінуюче значення і тим самим сприяв формуванню національних правових систем.

§ 4. Співвідношення права і моралі

Загальні ознаки права і моралі. *Є надбудовою над економічним базисом.* Якщо уявити собі будинок, то його фундаментом є виробничі відносини та продуктивні сили (це і є економічний базис), а держава, право, мораль, культура тощо – це дах (це – надбудова).

Мають нормативний зміст. І норми права, і норми моралі – це загальнообов'язкове правило поведінки.

Є регулятором суспільних відносин. Норми права і моралі є соціальними нормами, тобто правилами поведінки в суспільстві. Відповідно вони регулюють відносини в суспільстві.

Реалізуються здебільшого добровільно. Як правило, людина не порушує ані норм права, ані норм моралі.

Внутрішній гарант реалізації – совість людини. Правомір-на та моральна поведінка гарантується, як правило, переконаннями людини, її совістю.

Відмінні ознаки права і моралі. *Право виникає разом із державою, а мораль виникла раніше права.* Коли ми характеризували первісне суспільство, то говорили про мононорми, які були предтечами норм права й моралі. З цього випливає, що взагалі мораль і право виникли одночасно. Однак коли говоримо про те, що право виникло разом з державою, а мораль виникла раніше права, то розуміємо під “правом” власне не право взагалі, а лише його тип. Так, для рабовласницької держави було характерне рабовласницьке право, для феодальної держави – феодальне право тощо. У цьому разі мораль дійсно виникає раніше. Так феодальна мораль зародилася ще в надрах рабовласницької держави, адже рабів поступово переставали вважати худобою, що розмовляє, їх почали наділяти власністю. Це вже був переворот у моралі. Буржуазна ж мораль з'являється в надрах феодальної держави: серед купецтва, “нового дворянства”, міської буржуазії. Ця мораль ненавиділа феодальні привілеї, хоча й була змушена їх враховувати. Соціалістична мораль виникла в надрах буржуазної держави в період появи соціалістичних та кооперативних ідей. Вона часто перекликалася з релігійними нормами християнства та ісламу. Саме соціалістична мораль, поєднана з нормами християнства, призвела до ідеї про керівництво державою сфери економіки.

Право складається з норм (правил поведінки), а мораль має більш складну структуру. Право складається з норм, що

встановлені та санкціоновані певним порядком компетентними державними органами і зафіксовані в юридичних актах, а мораль – не лише з норм, а й з уявлень та почуттів.

Право характеризується конкретністю, визначеністю, а мораль – більш широким змістом. У нормах права передбачаються конкретні права та обов'язки, а моральні вимоги надають більший простір для тлумачення. Наприклад, мораль засуджує всі різновиди оман (шпаргалки тощо), а право – лише неправомірну оману (шахрайство).

Право забезпечується можливістю державного примусу, а мораль – звичкою або силою суспільної думки. Це зовсім не означає, що сила суспільної думки не може карати. Зовсім ні. Таким видом покарання може бути бойкот. У патріархальних середовищах (селах, містечках) сила суспільної думки може карати сильніше, ніж держава. Наприклад, зчинивши згвалтування, злочинець був покараний державою – кілька років ув'язнення. Повернувшись додому в село, він ризикує зіткнутися з осудом суспільства, яке на відміну від держави не дуже схильне прощати так швидко. Злочинцю потрібен тривалий час, щоб змінити ставлення до себе, а іноді й все життя.

Правом задалегідь регламентовані конкретні заходи і форми примусу, чого немає в моралі. Форми примусу різні: покарання кримінальним порядком (ув'язнення), відшкодування збитків у цивільному праві тощо. Однак усі ці форми примусу є конкретними: не можна осудити людину на “покарання”, не зазначивши, у чому це покарання виявляється. Заходи і форми цього примусу регламентовані в джерелах права. Мораль же не має такої конкретності. Моральні покарання можуть бути як відносно м'які, так і відносно важкі для порушника.

Право надає всебічну оцінку поведінки лише правопорушника, а мораль – будь-якої поведінки людини. Норми права регламентують не лише правопорушення, а й правомірну поведінку людини. Однак хоча право регламентує і заходи заохочення, здебільшого ці заходи регламентуються корпоративними нормами. Всебічну ж оцінку право дає лише поведінці правопорушника. Мораль же оцінює як позитивну поведінку людини (у тому числі правомірну), так і негативну (правопорушення).

Право відмирає разом із державою, а мораль залишається в будь-якому суспільстві. Так, після проголошення незалежності України, у ній з'явилося буржуазне право, проте залишилася ще соціалістична мораль.

Філософія права

Загальна характеристика філософії права • Теорії права за джерелом його утворення • Теорії про основу права

§ 1. Загальна характеристика філософії права

Загалом *філософію права* можна охарактеризувати як сферу знань про право в житті людей, у людському бутті, що повинна надати світоглядне пояснення права, його змісту та призначення як для суспільства, так і для окремої людини, обґрунтувати його з погляду сутності людського буття та існуючої в ньому системи цінностей.

Вирішальне значення у філософії права як вершини юридичних знань має її світоглядне розуміння права, усвідомлення виражених у праві цінностей і саме право як найважливіша соціальна цінність. Саме тому філософія права націлена на усвідомлення світоглядної таємниці права, а звідси її прагнення висвітлити сутнісні проблеми життя суспільства – місце і призначення права в розвитку та долі суспільства, людства, окремої людини.

Слід мати на увазі, що філософія права – це не лише ідеї, а й реальне правове життя, шляхом якого філософсько-правові ідеї не лише уточнюються та коригуються, а й формуються, реально існують, містяться, затверджуються і впливають на суспільну систему. А це значною мірою залежить як від стану та стадії розвитку цивілізації певного суспільства, так і від реальної потреби суспільства у затвердженні тих чи інших ідеалів і цінностей.

Сучасний рівень розвитку філософії права дозволяє систематизувати різні погляди на право за певними критеріями. Вже саме ставлення до права та його долі, той факт, позитивне значення воно має для суспільства чи негативне, є воно самостійним

соціальним явищем чи елементом іншої системи регулювання, виявляє протилежні позиції. Зокрема, представники окремих філософських напрямів (наприклад, А. Шопенгауер) розглядали право як частину моралі або як її нижчий ступінь і заперечували соціально-ціннісний характер права (Л. Толстой, В. Соловйов та ін.). Були й відверто негативні погляди на право (анархісти) або погляди про відмирання права в майбутньому (комунисти).

При вирішенні основного питання філософії про співвідношення матерії та свідомості виділяються матеріалістичний та ідеалістичний підходи до розуміння права. Ідеалістичний підхід підтримує теологічна доктрина (Фома Аквінський), що вважала право божим створінням, а матеріалістичний – марксистська (В. Ленін), яка обґрунтовувала право виключно економічним підґрунтям.

Залежно від того, що розглядається як джерело правоутворення – держава, суспільство, природа людини тощо, розрізняються природно-правова доктрина, юридичний позитивізм та історична школа права.

Залежно ж від того, що є основою (базовим елементом) права – норма права, правосвідомість, правовідносини, воля людей тощо, були сформовані нормативістська, психологічна та соціологічна теорії (табл. 18.1).

Кожна з названих теорій має свої переваги та недоліки, їх поява та розвиток обумовлені природним розвитком людства і

Таблиця 18.1. Теорії філософії права

Групи теорій права	Види правових теорій
Теорії права за джерелом його утворення	1. Природно-правова доктрина: - неотомістична доктрина; - світська теорія. 2. Юридичний позитивізм. 3. Історична школа права.
Теорії про основу права	1. Теорія нормативізму. 2. Психологічна теорія. 3. Соціологічна юриспруденція: - марксистська теорія; - теорія „вільного права”; - концепція солідаризму; - інструментально-прагматичний підхід

свідчать про необхідність та соціальну цінність права в житті людей. Це можна пояснити тим, що зазначені теорії стали зародком усіх подальших уявлень і концепцій про внутрішній взаємозв'язок і єдність права, свободи і справедливості, про права і свободи людини, про верховенство права, про правовий закон і правову державу. І в тому, що сьогодні ці ідеї стали загальноновизначними світовою спільною цінностями та імперативами, – велика і безперечна заслуга філософії права.

§ 2. Теорії права за джерелом його утворення

Природно-правова доктрина. Ідея природного права виникла ще в Елладі та Римі і пов'язана з іменами Демокрита, Сократа, Платона, Аристотеля, грецьких та римських стоїків, Цицерона, Ульпіана та інших римських юристів. В епоху Середньовіччя вона розвивалася в богословських творах Фоми Аквінського. Однак як один із напрямів теорії праворозуміння природно-правова доктрина склалася в епоху Революцій. Її найвидатнішими представниками були Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк, Вольтер, Ж.-Ж. Руссо, Ш. Л. Монтеск'є, О. Радищев та ін.

Прихильники цієї теорії вважали, що, крім права, яке встановлюється державою, існують природні права, якими наділена людина від народження. Їх ніхто – ані суспільство, ані держава – людині не дарує. Ці права є умовою існування людини та її життєдіяльності. Основними серед них були: право на життя, свободу, рівність, власність та низка інших. Саме тому теорія природного права стверджувала, що природне право (сума природних, вічних, невід'ємних та незмінних прав людини) є вищим правом стосовно позитивного права (законів, звичаїв, прецедентів), це право, що втілює у собі розум та вічну справедливість.

Таким чином, теорія природного права, по суті, вирішувала проблему походження права, спираючись на первинну наявність у людини як соціальної істоти певного набору прав. Вона розривала взаємозв'язок між виникненням держави, класових та інших соціальних структур, потребою суспільства та самого права як об'єктивного результату розвитку регулятивної системи, що виникає на певному етапі. Тим самим вона ухилялася від дослідження та пояснення об'єктивних процесів виникнення суми прав у кожної людини, у їх абстрактне визнання.

Разом з тим ця теорія несла у собі потужний соціальний заряд, оскільки дозволяла з позицій гуманізму, справедливості, ліберальної демократії та й просто розумності критикувати чинне право, якщо останнє було гальмом суспільного розвитку, перешкодою для добробуту суспільства.

Сучасна теорія природного права розвивається за двома напрямками:

- 1) *неотомістична теорія* – намагається поєднати природно-правову і теологічну доктрини. На думку її прихильників (Ж. Маритен, В. Катрайн, І. Месснер), природне право створюється Богом;
- 2) *світська доктрина* – розрізняє право і закон і наголошує на існуванні для писаного права відповідної етичної першооснови (природного права), що базується на принципі справедливості.

Юридичний позитивізм. Прихильниками цієї теорії були Дж. Остін, О. Конт, Г. Шершеневич, У. Блекстоун, К. Бергбом та ін.

Ця теорія виникла як опозиція природно-правовій доктрині. На відміну від останньої, для якої основні права та свободи є первинними відносно законодавства, позитивізм вводить поняття “суб’єктивне право” як таке, що виходить від права об’єктивного – встановленого чи створеного державою. Держава делегує суб’єктивні права і встановлює юридичні обов’язки в нормах права, що утворюють закриту досконалу систему. *Позитивізм отожднює право і закон.*

Дж. Остін визначає позитивне право як “...правила, призначені для управління однією розумною людиною з боку іншої розумної людини, що має владу над першою”¹.

До негативних моментів теорії юридичного позитивізму слід віднести введenu нею штучну обмеженість права як системи від фактичних суспільних відносин, відсутність можливості моральної оцінки правових явищ, відмову від досліджень змісту права, його мети.

Позитивним моментом є можливість встановлення стабільного правопорядку та детального дослідження догми права – структури правової норми, підстав юридичної відповідальності, класифікації норм та нормативних актів, видів інтерпретації тощо.

¹ Остин Дж. Определение области юриспруденции / Джон Остин // История вчень про право і державу : хрестоматія / [уклад., заг. ред. Г. Г. Демиденка]. – [2-ге вид., доп. і змін.] – Х. : Легас, 2002. – С. 464.

Історична школа права. Ця школа склалася в першій третині XIX століття в Німеччині, яка на той період ще залишалася роздробленою феодальною державою зі слабкою, позбавленою революційного духу, буржуазією. Найбільш відомими представниками цієї школи були Г. Гуго, Ф. Савіньї та Г. Пухта.

Їхні погляди були вираженням реакції на ідеї природно-правової доктрини і Великої Французької революції, що на той момент уже зазнала поразки.

Історична школа прав заперечувала можливість існування єдиного для всіх народів права. Вона виходила з того, що в німецького та інших народів є своє, властиве лише їм право, не подібне до права інших країн і визначене історично народним духом. Право кожного народу і є проявом народного духу, що виражає “спільну свідомість”, “спільні переконання” народу. Воно є результатом історичного процесу. Передаючись “з молоком матері” від одного покоління до іншого, право само розвивається і поступово складається, немов мова чи переконання.

Думка про те, що вирішальну роль у створенні права відіграє регулювання “зверху”, оголошувалася “юридичним марновірством”. Формування права порівнювалося з правилами гри, що встановлюються поступово на основі існуючої практики. Відповідно закон був не єдиним джерелом права, та й не основним. На перше місце прихильники історичної школи права ставили звичаї, оскільки багато людей не знає приписів закону, проте кожному відомий існуючий розпорядок життя.

§ 3. Теорії про основу права

Теорія нормативізму. Основоположником нормативізму був австрійський юрист Г. Кельзен.

Суть теорії полягала в тому, що право є сукупністю норм, які зовні виражаються в законах та інших нормативних актах. На думку Г. Кельзена, право являє собою чітку, логічно узгоджену ієрархічну піраміду на чолі з “Основною нормою”, тобто Конституцією (“Слід вести себе так, як цього вимагає Конституція”¹). Юридична сила і законність кожної норми залежать від “вищої”

¹ Цит. за: Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / В. Н. Протасов. – М., 1999. – С. 128. – (Серия «Подготовка к экзамену»).

в піраміді норми, що володіє більш високим ступенем юридичної сили.

Сучасне розуміння права в рамках теорії нормативізму можна подати у вигляді таких елементів:

- 1) право – це система взаємопов’язаних та взаємодіючих норм, викладених у текстах нормативних актів;
- 2) норми права видаються державою, в них виражається державна воля, зведена в закон;
- 3) норми права регулюють найважливіші суспільні відносини;
- 4) саме право та його реалізація в разі необхідності забезпечується примусовою силою держави;
- 5) від норм залежать виникнення правовідносин, формування правосвідомості, правова поведінка.

Позитивне значення нормативізму полягало в тому, що воно:

- 1) дозволяє створювати і удосконалювати систему законодавства;
- 2) забезпечує певний режим законності, однаманітність застосування норм та індивідуально-владних приписів;
- 3) сприяє формуванню “нормативного” уявлення про право як формально логічну основу правосвідомості громадян;
- 4) забезпечує формальну визначеність права, що дозволяє чітко визначити права та обов’язки суб’єктів, фіксувати заходи та засоби державного примусу;
- 5) дозволяє абстрагуватися від класово-політичних характеристик права, що особливо важливо в умовах застосування права.

Негативізм нормативного підходу вбачається в його запереченні обумовленості права потребами суспільного розвитку, ігноруванні природних і моральних засад у праві та ролі правосвідомості в реалізації юридичних норм, абсолютизації державного впливу на правову систему.

Психологічна теорія права. Психологічна теорія права розпочинає свій рух на початку ХХ ст. у Німеччині (Г.Ф. Кнапп), Франції (Г. Тард) та Росії (Л. Петражицький).

Послідовниками цієї теорії були А. Росс (скандинавська, або упсальська школа права), Г. Гурвич (французька школа мікросоціології права), М. Рейснер.

Суть психологічної теорії права полягала в тому, що вона розрізняла позитивне право, яке офіційно діяло в державі, та інтуїтивне право, витоки якого містилися в психіці людей і склалися з того, що вони, їх групи та об’єднання переживають як

право. Позитивне право, що відбивалося в законах та інших актах, було мало відомим громадянам.

Інша річ – інтуїтивне право, з яким людині доводилося мати справу майже весь час. Серед різних психологічних станів людей на перший план висуваються емоції – імпульсні переживання, які стимулюють людей до певних дій.

Такі емоції Л. Петражицький поділив на дві групи:

- 1) імперативні, або моральні, емоції – передбачають одностороннє бажання особою обов'язку вчинити ту чи іншу дію стосовно іншої особи, однак воно не супроводжується переживанням іншої сторони права вимагати виконання певного обов'язку. Наприклад, бажання перехожим обов'язку подати милостиню жебракові. Це є особистою справою перехожого. У свою чергу, жебрак не переживає при цьому права вимагати від перехожого виконання цього обов'язку;
- 2) імперативно-атрибутивні, або правові, емоції – двостороння емоція, за якою переживання однією особою обов'язку стосовно іншої особи поєднується з переживанням останньої права вимагати виконання зазначеного обов'язку. Наприклад, відносини продавця та покупця.

З таких двосторонніх імперативно-атрибутивних емоцій і складається інтуїтивне, психічне право, якому, на думку, Л. Петражицького, належить первинне місце в регулюванні майнових, сімейних, спадкових та інших відносин, що постійно виникають у житті людей. При цьому вчений виходив з того, що скільки людей, стільки й може бути інтуїтивних прав¹.

Соціологічна юриспруденція. Соціологічна теорія права зародилася ще в середині XIX століття. Її найвидатнішими представниками були Є. Ерліх, Р. Паунд, Дж. Дьюї, Д. Френк, С. Муромцев, П. Стучка та ін.

Соціологічна теорія права розглядає право як емпіричне явище. Її основний постулат полягає в тому, що право слід шукати не в нормі чи психіці, а в реальному житті. В основу поняття права покладені суспільні відносини, що захищаються державою. Норми закону та правосвідомість не заперечуються, проте й не визнаються правом. Вони є ознаками права, а саме право – це порядок у суспільних відносинах, у діях людей. Виявити суть такого порядку, вирішити спір у тій чи іншій конкретній ситуації

¹ Див.: Теория государства и права : [курс лекций / ред. Н. И. Матузов, А. В. Малько]. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2000. – С. 133.

повинні були судові чи адміністративні органи. Саме тому свобода суддівських та управлінських рішень була найхарактернішою ознакою соціологічної юриспруденції.

Існує чотири основні напрями в соціологічній юриспруденції: марксизм, теорія вільного права, інструментально-прагматичний підхід та концепція солідаризму.

Марксизм є найбільш ортодоксальним напрямом у соціологічній юриспруденції. Найвідомішими представниками марксистського напрямку був П. Стучка, А. Вишинський та інші радянські правознавці.

Згідно з їх поглядами право було нічим іншим, як зведеною в закон волею економічно панівного класу.

Менш ортодоксальною виявилася *теорія вільного права*, основоположником якої був Є. Ерліх. У 1913 році він видав книгу “Основи соціології права”, де виклав суть теорії в такому постулаті: “центр розвитку права в наш час, як і в усі часи, – не в законодавстві, не в юриспруденції, не в судовій практиці, а в самому суспільстві”. І ще: “Щоб зрозуміти витоки, розвиток і сутність права, слід насамперед дослідити порядок, що існує в суспільних союзах. Причина невдач усіх попередніх спроб пояснити право полягала в тому, що вони виходили з правових приписів, а не з цього порядку”¹.

Інструментально-прагматичний підхід було розвинуто в праці американського юриста Р. Паунда “Юриспруденція”. У ній дослідник стверджував, що право – це насамперед фактичний правопорядок та процес діяльності суду².

Автор *концепції солідаризму* Л. Дюгі вважав, що право впливає безпосередньо із соціальної солідарності³.

¹ Цит. за: Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник / Р. Т. Мухаев. – М. : Приор, 2001. – С. 95–96.

² Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / В. Н. Протасов. – М., 1999. – С. 125. – (Серия «Подготовка к экзамену»).

³ Див.: Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник / Р. Т. Мухаев. – М. : Приор, 2001. – С. 96.

Норма права

- Соціальні норми • Поняття і ознаки норм права • Види норм права
• Структура норми права

§ 1. Соціальні норми

Поняття і класифікація соціальних норм

Соціальні норми – загальні правила поведінки людей, колективів, соціальних груп; правила поведінки в суспільстві.

Для соціальних норм характерні такі ознаки, як соціальність, об'єктивність, нормативність, міра свободи індивіда, обов'язковість, наявність процедури, санкціонованість та системність.

Соціальність соціальних норм передбачає регулювання ними соціальної сфери, яка охоплює: 1) людей; 2) суспільні відносини, тобто відносини між людьми та їх колективами; 3) поведінку людей.

Отже, соціальні норми формують соціальні структури і регулюють соціально значущу поведінку людей.

Нормативність забезпечується завдяки загальному характеру соціальних норм, що діють як типові регулятори поведінки. Їхні адресати визначаються не поіменно, а шляхом указівки на їхні типові ознаки (осудність, вік, загальні вимоги до статусу юридичної особи тощо). Крім того, нормативність виявляється в неодноразовості дії соціальних норм, адже соціальна норма набуває чинності щораз, коли виникає типова ситуація, яка передбачається як умова її залучення до процесу регулювання. Слід зазначити, що за змістом соціальні норми є визначеними, але в типовий спосіб, як загальна модель поведінки.

Соціальні норми є *мірою свободи індивіда*, що встановлює межі його поведінки, соціальної експансії, способів задоволення потреб та інтересів.

Обов'язковість означає, що соціальні норми як нормативне вираження соціальної необхідності завжди так чи інакше є обов'язковими, тобто мають характер припису.

Наявність процедури, тобто тих чи інших процедурних форм, детально регламентованих порядків реалізації і дії соціальних норм, завжди характерна для соціального регулювання.

Санкціонованість передбачає механізми забезпечення реалізації приписів кожного нормативного регулятора.

Системність характерна як для окремих норм, так і для їх масиву в масштабі суспільства. У будь-якому разі кожне суспільство має прагнути до формування такої системи, удосконалення їх системних якостей, налагодження взаємодії між видами соціальних норм.

Проблема класифікації соціальних норм передбачає їх чіткий поділ (табл. 19.1). Найкраще соціальні норми можуть класифікуватися за способом утворення або ж за формою.

Класифікація *за способом утворення* дозволяє поділити соціальні норми на ті, що мають стихійний характер (певні звичаї чи то моральні норми), і на ті, що мають свідомий характер (релігійні й корпоративні норми).

Зовсім інша річ, коли соціальні норми поділяють *за способом закріплення і вираження*. У цьому разі вони можуть бути усними або письмовими.

Таблиця 19.1. Види соціальних норм

Класифікація соціальних норм	За способом утворення	Норми, що мають стихійний характер
		Норми, що мають свідомий характер
	За формою	Усні
		Письмові
	За способом закріплення і вираження	Норми права
		Норми моралі
		Звичаї
		Корпоративні норми
	За змістом сфери врегульованих відносин	Релігійні норми
		Політичні норми
		Організаційні норми
		Естетичні норми

Крім того, соціальні норми мають два виміри. Перший пов'язаний зі *способом установлення і забезпечення*. У цьому разі соціальні норми розрізняються як норми моралі, звичаї, норми права, корпоративні та релігійні норми. Другий вимір пов'язаний зі *змістом сфери врегульованих відносин*. При цьому вимірі соціальні норми поділяють на політичні, організаційні та естетичні.

Соціальні норми за змістом сфери врегульованих відносин. *Політичні норми* – норми у сфері політики, тобто правила боротьби за владу. Політичні норми можуть бути різними. Так, ще в епоху Відродження було сформульовано принцип: “*Мета виправдовує засоби*”. Це – політична норма, яка з'явилася у той час, коли на уламках феодальної роздробленості знову почали формуватися централізовані держави. “*Мета виправдовує засоби*” – саме так, можливо, говорили Іван Калита або Людовик Лисиця, знищуючи Твер чи Лъезж, щоб задовольнити своїх союзників монголо-татар або бургунців Карла Сміливого і одночасно зміцнити свою владу. “*Заради слави Господа*” – говорили єзуїти, організуючи вбивства прихильників Реформації. Ці політичні норми дуже часто суперечили нормам моралі, а іноді й правовим.

Проте є й інші політичні норми. Наприклад: “*чесність – найкраща політика*”.

Організаційні норми – це норми, що регулюють організаційні питання. Нариклад, принцип демократичного централізму, що діяв у СРСР. Суть його полягала в поєднанні демократизму з централізмом. У цьому разі демократизм означає повновладдя членів організації, їх самостійність та ініціативу, виборність їх керівних органів знизу доверху та підзвітність останніх членам організації. Щодо централізму, то він передбачає керівництво з одного центру та дисципліну, при цьому меншість підкоряється більшості, а приватні інтереси для досягнення відповідної мети – інтересам загальним. Саме на основі принципу демократичного централізму будувалися відносини всередині КПРС, ВЛКСМ тощо.

Естетичні норми – норми, що регулюють поняття краси. Зазначимо, що естетичні норми – це норми про те, що є красивим, а що відразливим. Деяким людям подобаються картини Леонардо де Вінчі, а іншим – твори Мане, одним подобається Моцарт, а іншим – джаз. Норми, що домінують у суспільстві, визначають, що з переліченого є красивим, а що – ні, і є естетичними нормами. Слід мати на увазі, що кожне суспільство має своє

уявлення про красу. Так, сьогодні в Європі затвердився так званий голлівудський стандарт чоловічої краси: широкі плечі, накачані біцепси, досить вузька талія та розвинені грудні м'язи. Еталоном такої краси може бути Арнольд Шварценеггер чи Жан-Клод ван Дамм. Проте східна цивілізація (мається на увазі конфуціано-китайська чи буддистсько-японська) має свої стандарти чоловічої краси. Так, згідно з поглядами конфуціанства, даосизму та буддизму, центр життєвої енергії (так званої Ці або Кі) знаходиться нижче пупка. Саме тому вважають, що чим більше живіт у людини, тим вона здоровіше, адже життєвої енергії в неї багато. Саме тому чоловік, який має великий живіт, вважається на Далекому Сході еталоном чоловічої краси, а найкрасивішими людьми Японії вважаються борці сумо.

Соціальні норми за способом установаження і забезпечення.

Норми моралі – це правила поведінки, засновані на уявленнях про справедливість, несправедливість, добро, зло, честь, совість, які виникли в суспільстві і були забезпечені силою суспільної думки. Норми моралі, як правило, мають стихійно-усний характер. Проте іноді буває так, що можуть існувати письмові моральні норми. Так, у СРСР існував моральний кодекс будівельника комунізму. Проте мова не про нього. Забезпечуючись силою суспільної думки, норма моралі може прощати або карати незалежно від державної волі, а іноді й усупереч їй. Так, за радянських часів держава визнала “моральним” приклад Павлика Морозова, який видав на розправу свого батька. І, хоча влада зробила з нього героя, суспільство осудило його на смерть, тому що з суспільної точки зору це був аморальний вчинок. Проте іноді покарання є не настільки жорстоким, хоча й безжальним. Таким покаранням може стати бойкот з боку людей.

Приклад 19.1

А. Іванов про ставлення людей до зрадника Батьківщини, який щойно повернувся з місць позбавлення волі

П'ятеро діб Максим Назаров не наважувався вийти на вулицю, жили вони мовчки. Панкрат вранці йшов на роботу, залишаючи рушницю на своєму місці, пізно ввечері повертався та вкладався спати. До його приходу Максим готував якусь їжу, проте батько її не торкався. На шосту добу Максим не витримав, вийшов на вулицю, спитав у якоїсь жінки, де знаходиться контора, та пішов до неї.

Зустрічні перехожі, яких він не впізнавав, зупинялися і довго проводжали його поглядом, – і дорослі зупинялися, і діти. Дивилися на нього з-за

парканів, припадали до вікон, вибігали з будинків. Усі, виявляється, знали, що він повернувся, вість, що він йде вулицею, миттєво рознеслася Михайлівкою. А ось дивилися на нього хто як – здивовано, вражено, з презирством, а деякі, більше баби, і з жалем. Проте ці жалісні погляди чомусь вражали його сильніше за все.

Джерело: Иванов А. С. Вечный зов : [роман в 2 кн.]. – Кн. 2 / А. С. Иванов – М. : Дрофа, 1993. – С. 584–585. – (Першотвір)

Як бачимо, якщо з погляду права та з погляду держави Максим Назаров сплатив свій борг перед суспільством, то з погляду самого суспільства борг ще не оплачений.

Однак іноді буває ситуація, коли суспільство прощає навіть уступереч правовим нормам.

Звичай – правила поведінки, що склалися історично і дотримувалися внаслідок звички (традиції, етикет). Умовно традиції можна визначити як *матеріальні звичай*, а етикет – як *процесуальні*. Так, в Англії і Японії існує звичай так званої “чайної церемонії”. У той самий час в Англії “чайна церемонія” – це традиція, яка полягає у вирішенні справ за чаєм, тобто це – мистецтво пити чай. В Японії ж “чайна церемонія” – це етикет, що полягає в процесі виготовлення та подання чаю, тобто це – мистецтво готувати й подавати чай.

Корпоративні норми – норми, вироблені організаціями корпоративного типу (партіями, громадськими організаціями) і підтримані владою суспільних об’єднань. Прикладами таких норм є правила внутрішнього трудового розпорядку, які існують на підприємствах, в установах та інших організаціях. Правила, закріплені в статутах суспільних та політичних об’єднань, також є корпоративними нормами.

Релігійні норми – правила, встановлені різними віросповіданнями й обов’язкові для віруючих (Старий Заповіт, Новий Заповіт, Коран, Сунна, Талмуд, Тора, релігійні книги буддистів, даосів тощо). Прикладом релігійних норм є мусульманське правило п’ять разів на день молитися Аллаху, іудейське правило не працювати в суботу, православне правило фарбувати яйця на Пасху або католицьке правило залишати на Різдво біля ялинки шкарпетки.

До соціальних норм, пов’язаних зі способом встановлення й забезпечення, відносять також і норми права.

§ 2. Поняття, ознаки і види норм права

Поняття і ознаки норми права

Під *нормою права* розуміють загальнообов'язкове формально визначене правило поведінки, встановлене й забезпечене державою, закріплене й опубліковане в офіційних актах, спрямоване на врегулювання суспільних відносин шляхом визначення прав та обов'язків їхніх учасників.

До ознак норми права належать:

1. *Норма права закріплює ступінь свободи волевиявлення і поведінки людини.*

Філософське трактування права означає, що право є не що інше як ступінь свободи. Це сила *парадокса свободи*. Незважаючи на те, що право – обмеження свободи, це – благо, тому що є *парадокс свободи*, який полягає в тому, що нічим не обмежена свобода перетворюється на свою протилежність. Якщо людям дати необмежену, не урізану свободу, тоді кожен зустріне людину, що буде перевершувати його або розумом, або силою, або везінням, і тоді він обов'язково стане її рабом; у той самий час він знайде інших людей, яких він перевершує за названими показниками, і він стане над ними паном. Згідно з філософським трактуванням права як міри свободи саме воно закріплює межі цієї свободи у конкретних правилах поведінки.

2. *Це форма визначення і закріплення прав і обов'язків.*

Норма права – це насамперед правило поведінки, яке регулює відносини між людьми через наділення одних людей правами і покладання на інших людей обов'язків. Норма права надає, наприклад, власнику свободу дій для задоволення своїх законних прав: право власника розпоряджатися належною йому власністю як він того забажає – зокрема, він може її продати, подарувати, програти, надати в оренду і при цьому ніхто не вправі посягати на права власника.

Однак водночас норма права зобов'язує власника здійснити певні дії, обмежуючи, таким чином, його свободу. Якщо це власник землі, який вирощує на ній наркотичні речовини, а потім продає їх, то його права власника в цьому випадку обмежуються, оскільки своїми діями він завдає шкоди здоров'ю інших людей.

3. Норма являє собою правило поведінки загальнообов'язкового характеру.

Загальнообов'язковість виражається в тому, що норма є державно-владним приписом, створеним для всіх людей, та уособлює державну волю. Норма права визначає загальнообов'язкові межі можливої, необхідної та забороненої поведінки. Вона визначає, яким чином, у якому напрямку, упродовж якого часу слід діяти людині.

Крім того, норма права є загальним масштабом, однаковим ступенем свободи для всіх і для кожного, хто опинився у сфері її дії. Її загальнообов'язковість виражається і в тому, що вона охоплює найбільш типові, неодиначні соціальні процеси та зразки поведінки, що найчастіше повторюються.

По суті, норма права відрізняється неперсоніфікованістю, тобто вона звертається не до конкретної особи, а до кожного громадянина. Вона не вказує конкретних виконавців тих приписів, що містяться в ній. Норма права розрахована на невизначене коло управнених та зобов'язаних осіб.

4. Це формально-визначене правило поведінки.

Це правило поведінки закріплюється у офіційному документі держави – джерелі права у формальному сенсі. На відміну від моральних норм, які, як правило, не фіксуються в актах держави, норма права являє собою деталізоване і чітко зафіксоване в письмовій формі правило поведінки і чіткі вказівки на наслідки його порушення.

Формальна визначеність норми права дозволяє не лише прояснити її внутрішню структуру, а й не допускає існування різних її змістів, запобігає можливій підміні букви закону духом закону, що тлумачиться як заманеться. Стародавні римляни говорили: “Хай торжествує закон (тобто юстиція), навіть якщо загине світ”¹. Формально визначене правило поведінки дозволяє оперувати правом з метою упорядкування і цілеспрямованого впливу на розвиток суспільства.

5. Нормою права є правило поведінки, гарантоване державою.

Право регулює найважливіші з погляду держави суспільні відносини. Відповідно норма права – це правило поведінки людей, що стосується інтересів держави, а тому й гарантується її

¹ Цит. за: Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 288.

примусовою силою. Це відрізняє її від інших соціальних норм і забезпечує її ефективність. У такому разі мова йде про можливість державного примусу, а не про примусовий характер норм права. Самі норми не є примусовими, вони не нав'язуються за допомогою насильства, оскільки є значною мірою компромісом, вираженням згоди соціальних груп, класів. І тільки в результаті порушення встановлених нормою правил можливий державний примус.

6. Норма має якість системності.

Щоб зрозуміти особливості, характерні для норм права, слід урахувати, що кожна норма існує й діє в суспільстві не ізольовано, а у зв'язку з іншими нормами. Системність норм права – важлива характеристика, без якої не можна прояснити ознаки, характерні для правових норм відповідного типу права. Не кожна одинична норма зможе охарактеризувати принципи, характерні для норм певної правової системи, висвітлити відмітні ознаки, але в системі норм ці ознаки виявляються яскравіше.

Системність норм права виявляється й при їх реалізації. Норми регулюють суспільні відносини не ізольовано, а в єдності. Навіть окрема сторона суспільних відносин регулюється не окремо нормою, а цілою низкою норм.

Аналізуючи ознаки норми права, ми виходимо не з ознак якоїсь окремої норми, а з усієї системи норм.

Класифікація правових норм. *Класифікація норм права* – це спосіб дослідження регулятивних властивостей норм права шляхом їх згрупування на основі стійких ознак (див. табл. 19.2).

Найпростіша класифікація правових норм – це їх поділ *залежно від галузі права* на конституційні, кримінальні, адміністративні, цивільні та ін. Однак такий поділ може тривати нескінченно, а тому не може бути загальноприйнятим. Інша класифікація передбачає згрупування норм права *за суб'єктами правотворчості*. У цьому разі виділяються норми права, що виходять від держави (від вищих і місцевих органів державної влади і управління), і норми права, що виходять безпосередньо від громадянського суспільства (рішення, прийняті на референдумі). Так, Конституція України 1996 року була прийнята на засіданні Верховної Ради України – вищого і єдиного державного органу законодавчої влади. Саме тому норми, закріплені в ній, будуть мати характер тих, що виходять від держави. Щодо Конституції Російської Федерації 1993 року, то вона була прийнята

Таблиця 19.2. Види норм права

	Підстави для класифікації	Види норм права	Підвиди норм права
	Класифікація норм права	За соціальним призначенням і роллю у правовій системі	Регулятивні
Зобов'язальні			
Заборонні			
Охоронні			
Установчі			
Забезпечувальні			
Декларативні			
Дефінітивні			
Колізійні			
Оперативні			
За суб'єктами правотворчості		Норми, що виходять від держави	
		Норми, що виходять безпосередньо від громадянського суспільства	
За методом правового регулювання		Імперативні	
		Диспозитивні	
		Рекомендаційні	
За галузеву належністю		Конституційні	
		Кримінальні	
		Адміністративні	
		Цивільні	
За сферою дії	Норми загальної дії		
	Норми обмеженої дії		
	Локальні нормативні розпорядження		
За часом	Постійні		
	Тимчасові		
За колом осіб	Діють на всіх		
	Діють на чітко визначену категорію осіб		

на референдумі, а отже, норми, які містяться в ній, будуть мати характер тих, що виходять безпосередньо від громадянського суспільства.

Інша класифікація пов'язана із соціальним призначенням і роллю в правовій системі. У цьому разі норми права будуть

установчими, регулятивними, охоронними, забезпечувальними, декларативними, дефінітивними, колізійними й оперативними.

Однією з найпоширеніших класифікацій є поділ норм права *за методом правового регулювання* на імперативні, диспозитивні та рекомендаційні.

Імперативні норми мають жорсткий, владно категоричний характер, не допускають відхилень у регульованій поведінці і не залежать від поглядів учасників правовідносин (норми кримінального й адміністративного права).

Диспозитивні норми надають суб'єктам права можливість самим визначити конкретний зміст своїх прав та обов'язків. Вони встановлюють правила на той випадок, якщо цього не встановлено угодою самих суб'єктів. Саме тому вони відрізняються автономним характером, що дозволяє учасникам самим дійти згоди з будь-якого питання (норми цивільного та сімейного права).

Рекомендаційні норми встановлюють правила поведінки, виконання яких є не обов'язковим, але бажаним для держави. Тим самим держава акцентує увагу на важливому значенні тих суспільних відносин, що раніше не були врегульовані нормами права. Найбільшого поширення рекомендаційні норми права набули в міжнародному праві, коли міжнародна спільнота приймає акти, встановлює стандарти, що є бажаними для виконання всіма країнами. Так, наприклад, Загальна декларація прав людини 1948 року є міжнародним стандартом у сфері прав людини, що рекомендований для дотримання всіма членами ООН.

Досить цікавою є також класифікація норм права *за сферою дії*. У цьому разі розрізняють норми *загальної дії*, які поширюються на всіх і на всю територію (наприклад, норми Конституції України), норми *обмеженої дії*, що мають межі, обумовлені територією, часом, суб'єктами (наприклад, норми Законів про Державний Бюджет України, які діють впродовж одного року; норми Законів міста Москви, обмежені кордонами столиці Російської Федерації; норми Закону України № 2862-ХІІ від 15 грудня 1992 року "Про статус суддів", який стосується в основному суддів України) та *локальні* нормативні розпорядження. Останні діють у межах окремих державних, суспільних або приватних структур (норми наказу Генерального прокурора України № 6 від 21 серпня 1996 року "Про організацію прокурорського нагляду за додержанням кримінально-виконавчого законодавства"). Ця класифікація стосується й поділу норм права *за часом* на постійні (норми Конституції України) та тимчасові (норми Закону про

Державний бюджет України на 2000 рік), а також *за колом осіб*, згідно з яким норми права можуть діяти на всіх, хто підпадає під їхню дію (норми Конституції України поширюється на всіх громадян України) або діяти на чітко визначену групу суб'єктів (норми Закону України про статус суддів).

Види норм права за соціальним призначенням і роллю в правовій системі. *Установчі норми* – це своєрідні норми-принципи, основне призначення яких полягає в юридичному закріпленні суспільних відносин, що склалися у тій чи іншій сфері. Як правило, установчі норми закріплюються в конституціях. Наприклад, ст. 1 Конституції України проголошує: “Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава”¹.

Регулятивні норми – це своєрідні норми-правила поведінки, що встановлюють юридичні права і обов'язки громадян, організацій, органів держави, умови їх виникнення і дії. Вони розраховані на правомірну поведінку учасників правовідносин. Залежно від *характеру правил поведінки*, що містяться в регулятивних нормах, вони поділяються на:

- *управнені* – надають своїм адресатам право можливості здійснити позитивні дії з метою задоволення своїх законних інтересів (наприклад, ст. 1296 Цивільного кодексу України зазначає, що “спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину”²);
- *зобов'язальні* – встановлюють обов'язок для суб'єкта права здійснити певні позитивні дії, передбачають активну зобов'язану поведінку (наприклад, згідно зі ст. 972 Цивільного кодексу України камери схову, що перебувають у віданні організацій, підприємств транспорту, зобов'язані приймати на зберігання речі пасажирів та інших осіб незалежно від наявності в них проїзних документів);
- *заборонні* – встановлюють для суб'єктів права заборону здійснювати недозволені дії (наприклад, виходячи з ч. 4 ст. 281 Цивільного кодексу України забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя).

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року : станом на 1 січня 2006 р. – Х. : ІГВІНІ, 2006. – С. 5.

² Цивільний кодекс України : станом на 16 січня 2003 р. – Х. : Одіссей, 2003. – С. 399.

Охоронні норми – це своєрідні норми-стражі порядку, що визначають умови застосування до суб'єктів правовідносин заходів державно-примусового впливу за неправомірну поведінку та характер і зміст цих заходів. Охоронні норми застосовуються за порушення регулятивних норм. За характером правил поведінки охоронні норми, як правило, є зобов'язальними. Вони містяться в Кримінальному кодексі України, Кодексі України про адміністративні правопорушення і передбачають заходи юридичної відповідальності за конкретні правопорушення.

Декларативні норми – це норми-цілі, що проголошують необхідність досягнення конкретних завдань, визначають принципи їх здійснення. Наприклад, згідно зі ст. 1 Кримінального кодексу України “Кримінальний кодекс України має своїм завданням правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам”¹.

Дефінітивні норми – норми-визначення, які формулюють основні юридичні поняття. Так, ст. 1 Закону України № 852-IV від 22 травня 2003 року “Про електронний підпис” визначає, “електронний цифровий підпис – це вид електронного підпису, отриманий у результаті криптографічного перетворення набору електронних даних, який приєднується до цього набору або ж логічно з ним поєднується і дає можливість підтвердити його цілісність та ідентифікувати адресата”².

Оперативні норми – це норми-інструменти, що регулюють строки і порядок вступу, пролонгації і припинення дії нормативно-правових актів. Наприклад, згідно з п. 1 Розділу V Закону України № 851-IV від 22 травня 2003 року “Про електронні документи та електронний документообіг” “цей Закон набуває сили через шість місяців від дня його опублікування”³.

Забезпечувальні норми – це норми-гарантії, що містять приписи, які гарантують здійснення суб'єктивних прав та обов'язків

¹ Кримінальний кодекс України : станом на 5 квітня 2001 р. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 3.

² Об електронной цифровой подписи : Закон Украины № 852-IV от 22 мая 2003 года / / Голос Украины. – 2003. – 27 июня. – С. 10.

³ Об электронных документах и электронном документообороте. Закон Украины № 851-IV от 22 мая 2003 года // Голос Украины. – 2003. – 27 июня. – С. 11.

у процесі правового регулювання. Їх соціальна цінність залежить від того, наскільки ефективно вони сприяють створенню механізмів та конструкцій, безперешкодній реалізації права. Ці норми можуть міститися як у різних нормативно-правових актах, так і в одному. Так, ч. II ст. 22 Конституції України зазначає: “Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані”¹.

Колізійні норми – норми-арбітри, призначення яких полягає у визначенні порядку вибору норми права з кількох норм. Як правило, колізійні норми встановлюють правила застосування нормативно-правового акту в часі, просторі та за колом осіб. Крім того, колізійні норми поширені в міжнародному приватному праві. Норми-арбітри означають, що в разі колізії (протиріччя) норм колізійні норми вирішують, яку норму права слід застосувати в тому чи іншому випадку. Наприклад, колізійними нормами визначається громадянство дитини, якщо вона народилася в США від батьків-іноземців.

Функції колізійної норми зумовлюють напрями їх правової дії в процесі правового регулювання. Серед найважливіших функцій колізійних норм є соціально-політичні та спеціально-юридичні.

Змістом *соціально-політичних функцій* є:

- виховання суб’єктів;
- регулювання економічних та політичних відносин;
- стимулювання добровільного виконання обов’язків тощо.

Щодо *спеціально юридичних функцій*, то основними з них є:

- *обслуговуюча* – вирішення колізій норм, що виникають у правовій системі внаслідок об’єктивних причин;
- *стимулювальна* – забезпечення процесу ефективної дії інших різновидів норм права;
- *забезпечення законності* – усунення різних протиріч норм, що виявляється внаслідок помилок чи непослідовності діяльності нормотворчих органів та забезпечує ефективну дію приписів на суспільні відносини в процесі їх упорядкування.

Зміст колізійних норм характеризується трьома моментами: інтелектуальним, вольовим і нормативно-юридичним.

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року: станом на 1 січня 2006 р. – Х. : ІГВІНІ, 2006. – С. 9.

Інтелектуальний момент полягає в намірі законодавця сконструювати модель усунення конфліктів, можливих між правовими приписами в процесі їх реалізації.

Вольовий момент характеризується найвищим владним значенням колізійних норм, оскільки саме вони повинні усунути конфлікт між приписами, що мають владний характер.

Нормативно-юридичний аспект змісту колізійних норм становить певні суспільні відносини, юридичні факти і правила застосування приписів чи законів у разі їх суперечності.

§ 3. Структура норми права

Поняття і елементи структури норми права

Структура норми права – логічно погоджений її внутрішній зміст, обумовлений фактичними суспільними відносинами, що характеризується наявністю взаємозалежних і взаємодіючих елементів, реально виражених у нормативно-правових актах.

Структура норми права розкриває умови, зміст і правові наслідки взаємодії управненої і зобов'язаної особи. Традиційно вона складається з трьох елементів: гіпотези, диспозиції і санкції.

Гіпотеза – це елемент структури, що визначає конкретні життєві обставини (умови), за наявності або відсутності яких і реалізується норма. Тобто гіпотеза надає цим життєвим обставинам юридичного значення. Вона може бути простою або складною:

- *проста* гіпотеза визначає одну обставину, з якою пов'язана дія норми права;
- *складна* гіпотеза визначає дві і більше умов.

Так, у ст. 429 Кримінального кодексу України “Самовільне залишення поля бою або відмова діяти зброєю” зазначається: “Самовільне залишення поля бою під час бою або відмова під час бою діяти зброєю – карається позбавленням волі строком від п'яти до десяти років”¹. У цьому разі гіпотезою цієї статті є умова “під час бою”. Це – приклад простої диспозиції.

¹ Кримінальний кодекс України : станом на 5 квітня 2001 р. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 208.

Прикладом складної диспозиції є ч. 1 ст. 114 Кримінального кодексу України, що зазначає: “Передача або збирання з метою передачі іноземній державі, іноземній організації або їх представникам відомостей, що становлять державну таємницю, якщо ці дії вчинені іноземцями або особами без громадянства, – караються позбавленням волі на строк від восьми до п’ятнадцяти років”¹. У цьому разі є принаймні три умови, коли ця стаття може бути застосована:

- 1) наявність спеціального суб’єкта злочину – іноземець або особа без громадянства;
- 2) наявність специфічного предмета злочину – відомості, що становлять державну таємницю;
- 3) наявність мотиву – передача іноземним організаціям чи державам.

Саме тому можна зазначити, що це – складна гіпотеза.

Диспозиція – елемент структури, що містить саме правило поведінки, відповідно до якого мають діяти учасники правовідносин.

За ступенем визначеності та складом диспозиція може бути абсолютно визначеною, відносно визначеною або альтернативною:

- *абсолютно визначена* диспозиція – це диспозиція, що чітко визначає права та обов’язки учасників правовідносин, точно визначає варіант поведінки;
- *відносно визначена* диспозиція – це диспозиція, що не містить істотних ознак поведінки учасників відносин та повних даних про їх права та обов’язки;
- *альтернативна* диспозиція – диспозиція, яка характеризується тим, що визначає на кілька правових наслідків, але пропонує можливість лише одного з них.

Прикладом абсолютно визначеної диспозиції є ч. 1 ст. 115 Кримінального кодексу України, де зазначено: “Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, – карається позбавленням волі на строк від семи до п’ятнадцяти років”². Прикладом відносно визначеної диспозиції є ст. 927 Цивільного кодексу України, яка зазначає: “Страховання вантажів, пасажирів і багажу проводиться відповідно до закону”³. Прикладом

¹ Кримінальний кодекс України : станом на 5 квітня 2001 р. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 58.

² Там само.

³ Цивільний кодекс України : станом на 16 січня 2003 р. – Х. : Одісей, 2003. – С. 287.

альтернативної диспозиції є ст. 40 Конституції України: “Усі мають право направляти індивідуальні та колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов’язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк”¹.

Санкція – елемент структури, що вказує на наслідки, які виникають у результаті дотримання чи порушення диспозиції норми права.

Санкція може бути охоронною, регулятивною або дефінітивною:

- *охоронна* санкція – це наслідок реалізації диспозиції, який виражається в застосуванні до суб’єктів правовідносин заходів державно-примусового впливу за неправомірну поведінку;
- *регулятивна* санкція – це наслідок реалізації диспозиції, який виражається у встановленні прав та обов’язків громадян, організацій та органів держави;
- *дефінітивна* санкція – це наслідок реалізації диспозиції, який формулює основні юридичні поняття.

Наприклад, перефразовуючи ч. 1 ст. 115 Кримінального кодексу України («Вбивство, тобто умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині»²) у дефініцію вбивства: «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині є вбивством», ми бачимо, що наслідком реалізації диспозиції (заподіяння смерті іншій людині) є формулювання юридичного поняття вбивства, тобто саме «вбивство» є дефінітивною санкцією.

Регулятивні норми – це своєрідні норми-правила поведінки, що встановлюють юридичні права і обов’язки громадян, організацій, органів держави, умови їх виникнення та дії. Вони розраховані на правомірну поведінку учасників правовідносин. Залежно від *характеру правил поведінки*, що містяться в регулятивних нормах, вони поділяються на управлені, зобов’язальні та заборонні:

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року : станом на 1 січня 2006 р. – Х. : ГВІНІ, 2006. – С. 14–15.

² Кримінальний кодекс України : станом на 5 квітня 2001 р. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 58.

- *управнені* – надають своїм адресатам права здійснювати позитивні дії з метою задоволення своїх законних інтересів. (Наприклад, ст. 1296 Цивільного кодексу України зазначає, що “спадкоємець, який прийняв спадщину, може одержати свідоцтво про право на спадщину”¹);
- *зобов’язальні* – встановлюють обов’язок для суб’єкта права здійснити певні позитивні дії, передбачають активну зобов’язану поведінку (наприклад, згідно зі ст. 972 Цивільного кодексу України камери схову, що перебувають у віданні організацій, підприємств транспорту, зобов’язані приймати на зберігання речі пасажирів та інших осіб незалежно від наявності в них проїзних документів);
- *заборонні* – встановлюють для суб’єктів права заборону здійснювати недозволені дії (наприклад, виходячи з ч. 4 ст. 281 Цивільного кодексу України забороняється задоволення прохання фізичної особи про припинення її життя).

Охоронна санкція може бути штрафною або відновлювальною.

Штрафна санкція передбачає позбавлення волі, штраф, догану, стягнення матеріальної шкоди тощо. Основним завданням штрафних санкцій є покарання правопорушника, а також попередження майбутніх правопорушень, виправлення і перевиховання правопорушника.

Відновлювальна санкція передбачає усунення завданої людині шкоди і відновлення її прав. Поширеними відновлювальними санкціями є стягнення аліментів, поновлення на роботі незаконно звільненого тощо. Їх основним завданням є відновлення порушених прав.

Регулятивна санкція може бути управненою, зобов’язальною або заборонною.

Управнена санкція – надання права у відповідь на дотримання або порушення диспозиції. Наприклад, у ч. 1 ст. 36 Цивільного кодексу України («Суд може обмежити цивільну дієздатність фізичної особи, якщо вона страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними»²) суду надається право, а тому «суд може обмежити цивільну дієздатність» є управненою санкцією дотримання диспозиції (фізична особа страждає на психічний розлад).

¹ Цивільний кодекс України : станом на 16 січня 2003 р. – Х. : Одиссей, 2003. – С. 399.

² Там само. – С. 15.

Зобов'язальна санкція – покладення обов'язку, який виникає внаслідок порушення чи дотримання диспозиції. Наприклад, у ч. 1 ст. 33 Цивільного кодексу України («Неповнолітня особа особисто несе відповідальність за порушення договору, укладеною нею самостійно відповідно до закону»¹) на неповнолітню особу покладається обов'язок особисто нести відповідальність за порушення диспозиції (за порушення договору).

Заборонна санкція – встановлення заборони внаслідок дотримання чи порушення диспозиції правової норми. Наприклад, згідно з ч. 1 ст. 267 ЦК України («Особа, яка виконала зобов'язання після спливу позовної давності, не має права вимагати повернення виконаного, навіть якщо вона у момент виконання не знала про сплив позовної давності»²) наслідком дотримання диспозиції (виконання зобов'язання після спливу позовної давності) є заборона вимагати повернення виконаного.

Конкретний нормативно-правовий акт не завжди містить усі три елементи структури одночасно. Так, у ст. 731 Цивільного кодексу є диспозиція, а санкція передбачається ст. 736 цього Кодексу. Особлива частина Кримінального кодексу в основному містить диспозицію і санкцію, а гіпотеза, як правило, міститься у Загальній частині.

Способи викладення норм права. Наявність або відсутність у статті нормативно-правового акта всіх елементів структури норми права дозволяє виділити повний, посилковий та бланкетний спосіб викладення.

Повний спосіб передбачає викладення всіх трьох елементів структури норми права в статті відповідного нормативно-правового акта.

В умовах *посилкового способу* викладення в статтях нормативно-правового акта містяться не всі структурні елементи правової норми, але є посилання на інші статті цього або іншого акта. Посилковий спосіб передбачає посилання на ті конкретні статті даного чи інших нормативно-правових актів, у яких міститься «відсутня» частина норми.

Бланкетний спосіб викладення передбачає, що для з'ясування змісту гіпотези або диспозиції та санкції слід звертатися не до конкретної статті нормативно-правового акта, а до певної групи чи виду нормативних актів.

Повний спосіб передбачає два варіанти викладення – простий або розгорнутий:

¹ Цивільний кодекс України : станом на 16 січня 2003 р. – Х. : Одиссей, 2003. – С. 14.

² Там само. – С. 91.

- *простий* спосіб викладення характеризується відсутністю розгорнутих визначень, класифікаційних ознак при розкритті змісту елементів норми внаслідок їх очевидності;
- *розгорнутий* спосіб викладення містить вказівки на ознаки, визначення, поняття, за допомогою яких розкривається зміст того чи іншого структурного елемента норми права.

Прикладом простого повного способу викладення норми права є ч. 1 ст. 109 Кримінального кодексу України, де зазначається: “Дії, вчинені з метою насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або захоплення державної влади, а також змова про вчинення таких дій, – караються позбавленням волі на строк від п’яти до десяти років”¹.

Прикладом розгорнутого повного способу викладення норми права є ч. 1 ст. 127 Кримінального кодексу України, де зазначено: “Катування, тобто умисне заподіяння сильного фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побойів, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, – карається позбавленням волі на строк від трьох до п’яти років”². У цьому разі дається розгорнуте пояснення терміна “катування”.

Прикладом посилкового способу є ч. 2 ст. 630 Цивільного кодексу України, де зазначається: “Якщо у договорі не міститься посилання на типові умови, такі типові умови можуть застосовуватись як звичай ділового обороту, якщо вони відповідають вимогам ст. 7 цього Кодексу”³. Для того, щоб застосувати ст. 630, слід ще звернутися до ст. 7 Цивільного кодексу України.

Прикладом бланкетного способу є ч. II ст. 29 Конституції України: “Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом”⁴. Для того, щоб застосувати цю норму, слід звернутися до інших нормативно-правових актів і з’ясувати, який існує порядок притягнення осіб до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

¹ Кримінальний кодекс України : станом на 5 квітня 2001 р. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 56.

² Там само. – С. 63.

³ Цивільний кодекс України : станом на 16 січня 2003 р. – Х. : Одиссей, 2003. – С. 197.

⁴ Конституція України від 28 червня 1996 року : за станом на 1 січня 2006 р. – Х. : ІГВІНІ, 2006. – С. 11.

Форма права

Сутність форми права • Правовий звичай • Юридичний прецедент
• Нормативний договір • Нормативно-правовий акт

§ 1. Сутність форми права

Співвідношення понять “форма права” і “джерело права”. Однією з об’єктивних властивостей права як суспільного регулятора, є його формальна визначеність, тобто визначеність за формою.

Форма – це спосіб зовнішнього існування, вираження явища чи об’єкта, його побудови, його структурної організації; це те, як явище сприймається зовні.

Норми права обов’язково повинні бути об’єктивовані, виражені зовні, міститися в тих чи інших формах, бути способом їх існування, формами життя. Без цього норму права не можна визнати існуючою, не говорячи про те, що вони без зовнішнього об’єктивування не можуть виконувати свої завдання щодо регулювання поведінки.

Форма права – це спосіб вираження зовні державної волі, юридичних правил поведінки, спосіб об’єктування правових норм.

Іноді форми зовнішнього вираження норм права називають джерелами права, тим самим ототожнюючи поняття «форми» і «джерела» права. При цьому акцент робиться на різних сторонах єдиного поняття: одні, маючи на увазі *процес правотворчої діяльності* держави, вибирають термін “джерело права”, а інші, вбачаючи насамперед *результат цієї діяльності*: різні закони, постанови, укази, ордонанси, декрети, едикти тощо – схиляються до використання терміна “форма права”.

І прихильники “форми права”, і прихильники “джерела права” вбачають у протилежних поглядах певні недоліки. Так, відомий російський правознавець Г. Шершиневич вважав використання терміна “джерело права” непридатним, оскільки він є багатомірним. Ця багатомірність викликає необхідність замінити термін “джерело права” терміном “форма права”, під яким слід розуміти різні види права, що відрізняються за способом вираження змісту норм права.

На противагу Г. Шершиневичу інший правознавець Б. Шейндлін вважав, що менш вдалим для вираження явища чи властивості права є саме термін “форма права”, оскільки саме він (зовнішня, внутрішня форма) є багатозначним та багатомірним.

Правова теорія радянського періоду також зазнала дискусії щодо правильності термінів “форма права” чи “джерело права”. Так, А. Шебанов визнав більш правильним застосування терміна “форма права”, а Є. Кечек’ян та С. Зивс схилилися до терміна “юридичне формальне *джерело права*”¹.

Така дискусія врешті-решт зумовила появу терміна “форма (джерело) права” та “джерело (форма) права”. Прихильники такого підходу вважали, що оскільки процес (джерело) і результат (форма) діяльності з приводу створення норми права розірвати не можна, доцільно було б використовувати термін “форма права” і “джерело права” як синоніми.

Проте, на наш погляд, відмінність між ними все ж таки є.

Джерело права передбачає умови і чинники, які обумовлюють зміст правил поведінки і якість норми права, що відповідають останнім. Джерелом права можуть бути правотворча діяльність державних органів, воля суспільства тощо. Результатом же такої діяльності і є форма права. Крім того, виходячи з загальноприйнятого значення слова «джерело», як «*усякого початку або підстави, кореня і причини, вихідної точки*», ототожнення форми права і джерела права є не зовсім коректним, адже друге поняття ширше від першого.

¹ Про погляди таких правознавців як Г. Шершиневич, Б. Шейндлін, А. Шебанов, Є. Кечек’ян та С. Зивс докладніше див.: Онищенко Н. М. Джерела права та правові системи сучасності / Н. М. Онищенко // Правова держава. Щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2001. – Вип. 12. – С. 90.

Класифікація джерел права. Щоб з'ясувати це положення, слід звернутися до питання про класифікацію джерел права. Так, виділяють джерела права в матеріальному, гносеологічному, ідеологічному та формальному значенні (табл. 20.1).

Джерела права в матеріальному сенсі – це матеріальні умови життя суспільства, що об'єктивно сприяють виникненню права, необхідність правового регулювання і певної державної влади.

До таких джерел права відносять матеріальні умови життя суспільства, форм власності та інтереси людей. Сукупність цих джерел права визначається як матеріальне джерело права. Так,

Таблиця 20.1. Класифікація джерел права

Джерела права	Джерела права в матеріальному сенсі	Матеріальна умови життя суспільства
		Форми власності
		Інтереси людей
	Джерела права в гносеологічному розумінні	Літописи
		Історичні хроніки
		Тексти законів минулого
	Джерела права в ідеологічному сенсі	Політична орієнтація законодавця і груп тиску
		Правосвідомість
		Правові вчення
		Принципи права
		Юридичні доктрини
		Погляди та ідеї відомих людей
	Джерела права у формальному сенсі (форми права)	Релігійно-правові акти
		Нормативно-правовий акт
		Нормативний договір
		Правовий звичай
		Юридичний прецедент

наприклад, у ХХ ст. виникли матеріальні передумови для реалізації багатьох соціальних прав: права на соціальне страхування, права пенсійного забезпечення, права на труд тощо. Будучи об'єктивно обумовленими, вони були закріплені в конституціях більшості розвинених країн. Крім того, з розвитком ринкової економіки матеріальні умови життя суспільства викликали появу в Україні тих норм, що регулюють ринкові відносини: відносини конкуренції, приватної власності тощо. Визнання приватної власності священним і недоторканим природним правом людини зумовило появу правових норм, що захищають цю форму власності. Щодо інтересів людей, то дуже часто в парламенті приймають акти, що захищають інтереси певних категорій людей: військовослужбовців, пенсіонерів, олігархів тощо.

Джерела права в гносеологічному розумінні – це джерела пізнання, тобто ті історичні документи, релігійні погляди, що дійшли до цього часу і з яких люди отримують знання про право.

До таких джерел належать літописи, історичні хроніки, тексти законів минулого. Прикладами останніх є Закони Ману в Індії, “Руська Правда” на Русі, Закони Хаммурапі у Вавилоні тощо. Досить цікавим джерелом пізнання про право були літописи – своєрідна “журналістика” середньовічної Київської Русі, яка фіксувала певні історичні події. Саме тому в літописах можна зустріти певні згадки про законодавство минулого. Щодо історичних хронік, то вони були своєрідним західноєвропейським аналогом літописів.

Джерела права в ідеологічному сенсі – це правові ідеї та правосвідомість, які формують певне праворозуміння.

До джерел права в ідеологічному сенсі належать правосвідомість і політична орієнтація законодавця та груп тиску, правові вчення, принципи права, юридичні доктрини, погляди та ідеї відомих людей, релігійно-правові акти тощо.

Прикладом правового вчення може бути нормативізм Ганса Кельзена, який вплинув на сучасне право багатьох країн світу (Німеччина, Австрія тощо).

Водночас цікавим джерелом права є погляди та ідеї відомих людей: римських юристів, основоположників марксизму-ленінізму тощо. Так, погляди й ідеї К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна вплинули на формування так званої соціалістичної правової системи. Досить цікавим було також становище в Стародавньому Римі, де думка юристів (так звана *jus respondendi*) була джерелом права. Проблема поглиблювалася тим, що юристів у Римі

стало досить багато. Усе це зумовило те, що в 426 році спеціальним едиктом імператора Валентиніана III твори таких юристів, як Папініан, Гай, Павел, Ульпіан і Модестін стали обов'язковими до виконання. Твори ж інших юристів втратили силу закону.

Певний інтерес становить таке джерело права, як правова доктрина.

Юридична доктрина – це акт-документ, що містить концептуально оформлені правові ідеї та принципи, розроблені вченими-юристами з метою вдосконалення законодавства, усвідомлені суспільством і визнані державою як обов'язкові.

Прикладом юридичної доктрини є природно-правова концепція, яка вплинула майже на всі сучасні демократичні країни (країни англосаксонської правової системи – США, Великобританія; менше – на країни романо-германської правової системи (Франція)).

У деяких країнах джерелом права є релігійно-правова норма.

Релігійно-правова норма – це акт-документ, який містить церковний канон або іншу релігійну норму, що санкціонується й забезпечується державою для надання їй загальнообов'язкового значення.

І нарешті, **джерело права у формальному сенсі** – це сукупність способів зведення в закон волі політичних сил, що знаходяться при владі. По суті, саме джерело права у формальному розумінні (або юридичне джерело права) можна вважати формою права. До цього типу джерел належать: нормативно-правовий акт, правовий звичай, юридичний прецедент і нормативний договір.

§ 2. Правовий звичай

Загальна характеристика правових звичаїв. Правовий звичай є історично першою формою права.

Правовий звичай – це санкціоноване державою історично сформоване правило поведінки, що міститься у свідомості людей і стало звичкою в результаті багаторазового повторення тих самих дій і вчинків, які призводять до правових наслідків.

Як правило, звичай стає правовим лише тоді, коли з'являється як держава, оскільки у цьому разі він спирається на можливість

застосування примусу з боку державних органів і стає обов'язковим. До цього ж звичай існував як неправовий, тобто як правило, що не потребує державного санкціонування; вимоги звичаїв дотримувалися добровільно, оскільки звичай був поєднаним з нормами моралі й релігії, ідеалами та уявленнями первісної людини.

Звичай як міра необхідної поведінки передавався від покоління до покоління у формі легенд і міфів, приказок і прислів'їв. Лише на певному етапі розвитку людства, про що вже згадувалося у главі 6, звичай набули певної письмової форми, адже перші закони (Закони Хаммурапі у Вавилоні, Закони Ману в Індії, Закони XII таблиць у Римі) були зібраннями звичаєвого права.

Як приклад можна навести п. 81 гл. IX Законів Ману: “Дружина, яка не народжує дітей, повинна бути замінена на восьмому році, та, що народжує дітей мертвими, – на десятому, якщо ж вона народжує лише дівчаток – на одинадцятому, але та, що свариться, – відразу ж”¹.

У стародавні часи кримінальне судочинство за звичаєвим правом, як правило, використовувало принцип таліону: покарання є актом помсти і тому повинно бути рівним злочину. Правило таліону виражалось в афоризмі: око за око, зуб за зуб”.

Так, один із найстародавніших законів світу – закони царя Білалами, що з'явилися у XX ст. до н.е., використовуючи правило таліону, у п. 49 зазначають: “Якщо людина буде спіймана із вкраденим рабом або з вкраденою рабинєю, то за раба вона повинна буде привести ще одного раба, а за рабиню – ще одну рабиню”².

Зібрання звичаїв та їх подальше державне санкціонування є одним із перших способів утворення правових звичаїв. Проте це – не єдиний спосіб. Так, на сьогодні існує ще два способи державного санкціонування звичаїв:

- 1) *відсилання до звичаю* – шляхом указівки на звичай у нормативно-правовому акті;
- 2) *використання звичаю як нормативної основи судового рішення*.

¹ Закони Ману // Хрестоматія по всеобщей истории государства и права / ред. К. И. Батыр и Е. В. Поликарпова. – М. : Юристъ, 1996. – Т. 1 : Документы Древнего мира и Средних веков. – С. 49.

² Закони Билаламы // Хрестоматія по всеобщей истории государства и права / ред. К. И. Батыр и Е. В. Поликарпова. – М. : Юристъ, 1996. – Т. 1 : Документы Древнего мира и Средних веков. – С. 8.

В українській правовій системі роль правового звичаю як джерела права незначна. Проте вони існують. Так, після розлучення батьків, у яких є неповнолітні діти, останні залишаються з матір'ю: саме такі рішення, як правило, виносять суди з цивільних справ. Це – звичай, який ніколи не фіксувався в законодавстві, проте його досить широко використовують українські судові органи.

Досить цікаві були звичаї в СРСР і США. Так, свого часу в СРСР існував правовий звичай – голосування за одного кандидата. У США до смерті Ф. Д. Рузвельта існував правовий звичай – два терміни президентських повноважень.

У наш час цих звичаїв не існує. Після ліквідації СРСР у колишніх союзних республіках скасовано безальтернативне голосування. 27 лютого 1951 р. в США була ратифікована 22-га Поправка до Конституції, що закріпила два терміни президентських повноважень.

Останнім часом зросла роль правового звичаю в міжнародному приватному праві. У 1980 році Віденською конвенцією ООН про міжнародну купівлю-продаж товарів він офіційно визнаний джерелом міжнародного права.

Через 10 років, у 1990 році, була прийнята остання редакція Міжнародних торгових термінів – ИНКОТЕРМС, де закріплені бази постачання, які були нічим іншим, як правовими звичаями.

Крім того, звичаї збереглися в міжнародному праві в межах так званого дипломатичного етикету (підняття прапора під час зустрічі делегації найвищого рівня, виконання державних гімнів тощо).

Види правових звичаїв. Французький правознавець Р. Давид залежно від ролі звичаїв у правовій системі розрізняв три різновиди (див. табл. 20.2):

- 1) *звичаї в “доповнення до закону”* – їх призначення полягає в уточненні значення оцінних понять, що використовуються в законі (розумна ціна, зловживання правом тощо);
- 2) *звичаї “крім закону”* – використовуються, коли існують прогалини в законодавстві;
- 3) *звичаї “проти закону”* – коли закон і звичай регулюють ті самі суспільні відносини різним чином. Як правило, у разі такої колізії використовуються норми закону¹.

¹ Див.: Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 308–309.

Таблиця 20.2. Види звичаїв

Правові звичаї		
Звичаї „в доповнення до закону”	Звичаї „крім закону”	Звичаї „проти закону”

У країнах Океанії, Азії та Африки звичай став частиною загальнонаціональних систем права, на їх основі здійснюється правосуддя, реалізується діяльність вищих державних органів та посадових осіб. Так, у країнах Тропічної Африки існує так званий звичай трайбалізму (від англ. *tribe* – плем'я). Цей звичай полягає в наданні привілеїв вихідцям із певної племінної групи; представник її, що став, наприклад, президентом, призначає на державні посади переважно своїх одноплемінників.

Але звичаї характерні не лише для тих країн, що розвиваються, а й для розвинених країн. Так, у Великобританії конституційні звичаї ще й досі впливають на політичне життя, а британські закони досить часто базуються на звичаях. Причому звичаї ніде не фіксуються, а існують у формі приказок: “Король повинен погодитися з біллем, який пройшов крізь обидві палати парламенту”, “Лідер партії більшості – Прем’єр-міністр”¹, “Королева царює, але не править” тощо. Досить цікавим є також той факт, що навіть передача влади від одного уряду до іншого у Великобританії сьогодні також базується на звичаях. Так, прем’єр-міністр, що є представником партії, яка прогнала вибори, після підрахунку голосів виборців іде до Букингемського палацу, де, опустившись на коліно і поцілувавши руку королеві Об’єднаного королівства Великобританії та Північної Ірландії, вручає їй письмове прохання про відставку. І лише після того, як він покинув резиденцію королеви, приїжджає лідер партії, що перемогла на виборах. Опустившись на коліно перед королевою, саме з її рук він отримує право на формування уряду, який формально визнається урядом Її Величності. Вся процедура передачі влади від однієї партії до іншої триває сорок хвилин.

¹ Див.: Мухаев Р. Т. Теория государства и права : учебник / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 309.

§ 3. Юридичний прецедент

Поняття і види юридичного прецеденту. На відміну від звичаїв, що являли собою багаторазове повторення однакової поведінки в аналогічних ситуаціях, не передбачених раніше нормами права, *прецедент* – це однакове вирішення будь-якого питання в окремому випадку, що є зразком для подальшого вирішення аналогічних справ. І якщо звичай виникав здебільшого стихійно, без навмисної свідомої творчості окремих людей, спрямованої на його утворення, то прецедент – як результат обміркованого навмисного ставлення індивідів до своїх дій.

Як джерело права юридичний прецедент був відомий ще в Стародавньому Римі. Це було так зване «*преторське право*».

Історія преторського права розпочалася з 500-х рр. н.е., коли з'явилося римське цивільне право. Воно складалося зі звичаїв, указів імператора Юстиніана та дигест-творів видатних римських юристів. На підставі дигест і почало створюватися римське преторське право.

Строк службових повноважень претора становив один рік. При цьому кожен претор, що вступав на свою посаду, зобов'язаний видати особливий едикт. У ньому були записані всі ті заходи та особливі умови, які претор мав на меті реалізувати під час свого преторства. Едикт оголошувався на зборах Римського Форуму. Таким чином, діяльність претора була під особистим щорічним контролем з боку юридичної влади. Особа, яка призначалася на посаду претора, як правило, використовувала едикт свого попередника, беручи його за основу створення свого власного. Унаслідок цього в римському праві поступово з'явилася на світ видатна формулярна система права, вдосконалена на підставі

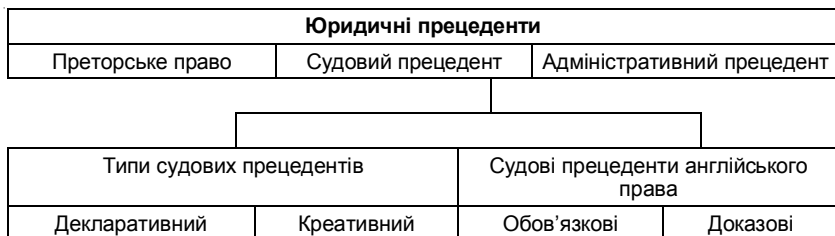

Рис. 20.1. Класифікація юридичних прецедентів

попередніх едиктів. Таким чином, преторський едикт був піднесений до статусу постійно діючого закону, а римське право стало характеризуватися двома типами процесів:

- 1) тип процесу, під час якого судді орієнтуються на правила квіритського права (закони XII таблиць та закони народних зборів);
- 2) тип процесу, під час якого судді орієнтувалися на право преторів.

В останньому разі судовий процес мав назву фактичної дії, а рішення судді ґрунтувалося не на нормах квіритського права, а на підставі наявних обставин. Застосовуючи таку процедуру, претор, по суті, створював прецедент нового матеріального права.

У сучасних умовах **юридичний прецедент** – це виражене зовні рішення органу держави в конкретній справі, обов'язкове при вирішенні всіх інших аналогічних справ.

На сьогодні розрізняються такі види юридичних прецедентів, як *адміністративний*, що є джерелом права у сфері управлінської діяльності, та *судовий*, що є джерелом права, яке означає визнання в суду правотворчої функції.

Юридичний прецедент поширений переважно в країнах *загальної права* – Великобританії, США, Канаді, Австралії, Нової Зеландії та ін.

Судовий прецедент. Найвідомішим варіантом юридичного прецеденту є судовий.

Судовий прецедент – це рішення суду, що виноситься з конкретної справи і стає правилом, обов'язковим для всіх судів тієї самої або нижчої інстанції при вирішенні аналогічних справ.

При цьому, використовуючи прецедент, не обов'язково запозичувати все попереднє рішення: досить лише суті правової позиції суду, що виніс попередній вирок чи рішення.

Судовий прецедент є досить своєрідною формою права англосаксонської правової системи. Ця своєрідність полягає в тому, що його сучасний зміст в Англії істотно відрізняється від класичного, а його інтерпретація в США та країнах Британської співдружності не зовсім відповідає англійському зразку.

Суть доктрини прецеденту полягає в обов'язку судів виконувати рішення судів більш високого рівня, а також в обмеженості апеляційних судів своїми попередніми рішеннями. Однак

останнє правило стосовно вищої судової інстанції – Палати лордів, вже не має сили.

Крім того, умовою дії системи прецедентів є наявність джерел інформації про прецеденти, тобто судових звітів.

Доктрина прецеденту обумовлює особливу роль суду у формуванні та розвитку права. І якщо в країнах континентальної Європи судді лише застосовують право, то в США, Великобританії та країнах Британської співдружності, виносячи рішення або вирок, вони одночасно оголошують або видають право, тобто виконують роль законодавця.

При цьому може існувати два типи судових прецедентів:

- 1) *декларативний* – якщо судді лише посилаються на вже існуюче судове рішення;
- 2) *креативний* – якщо судді створюють нову норму права або усувають прогалини в праві.

Крім того, англійське право розрізняє такі прецеденти:

- 1) *обов'язкові* – судді обмежені у своєму рішенні необхідністю неухильно відповідати вимогам прецеденту;
- 2) *доказові* – рішення нижчих судів стає прецедентом унаслідок своєї доказовості.

Перевага судових прецедентів очевидна: саме в його рамках можна більш предметно підійти до вирішення конкретної справи, адже судовий прецедент набагато точніше, ніж загальна норма, зможе відбити суть будь-якої справи. Проте в судових прецедентів є й істотний недолік, який полягає в тому, що кількість прецедентів неухильно зростає і сьогодні в Англії їх вже близько 500 тисяч, а в США видано близько 350 томів судових рішень, що на сьогодні використовуються як прецеденти.

І не дивно, що юрист, який намагається працювати в цій сфері, не може вивчити їх усі, адже їх дуже багато і досить часто вони суперечать один одному. Це зрозуміло на прикладі прецедентів, що стосуються смертної кари в США. Так, у 1972 році Верховний Суд США у справі “Фурман проти Джорджії” визнав неконституційними всі закони, які передбачають смертну кару, а в 1976 році у справі “Грег проти Джорджії” Верховний суд конституційно схвалив застосування смертної кари. Протиріччя загострилися, коли Верховний Суд у 1985 році відмовився розглядати конституційність застосування такого смертного покарання, як електричний струм, але у 2001 році в одному зі своїх рішень Верховний Суд штату Джорджія наголосив на необхідності

заміни смертної кари за допомогою електроструму смертною карою за допомогою летальної ін'єкції. Як бачимо, судові прецеденти, які стосуються смертної кари, є суперечливими, а тому як варіант форми права судовий прецедент є досить архаїчним і недосконалим.

Адміністративний прецедент. Іншим різновидом юридичного прецеденту є адміністративний прецедент.

Адміністративний прецедент – рішення, прийняте адміністративним органом або адміністративним судом з конкретної справи, що розглядається як зразок під час розгляду аналогічних справ.

Як приклад адміністративного прецеденту можна проаналізувати ситуацію, що склалася в США з приводу сегрегації.

Свого часу міністр юстиції Браунелл розповідав президенту США Дуайту Девіду Ейзенхауеру, що суд зажадав від нього реєстрації резюме і висновків щодо справ про сегрегацію. Він підтвердив, що запити з Верховного Суду США на такі резюме – не єдині, хоча це й не можна вважати усталеною практикою. Вимога Верховного Суду про надання фактів згідно з XIV поправкою до Конституції США у справах стосовно сегрегації в школах, не викликала заперечень Ейзенхауера. Однак він висловився проти подання суду, згідно з його запитам до міністерства юстиції, висновків щодо цих справ. Виходячи з принципу поділу влади, Ейзенхауер вважав, що це – відмова від виконання своїх обов'язків. «Як я розумію, – заявив він Браунеллу, – суди були встановлені Конституцією, щоб інтерпретувати закони; обов'язок виконавчого органу (міністерства юстиції) є виконання цих законів». Президент вирішив, що суд намагається ухилитися від розгляду найбільш гострої соціальної проблеми в США і що «в цьому питанні Верховний Суд діяв, виходячи із спонукання, яке не є жорстко функціональним»¹.

Браунелл вважав, що сегрегація на основі расової ознаки є антиконституційною. Але Ейзенхауер побоювався впливу нормативного акту, що ставить сегрегацію поза законом. Однак, вважаючи себе президентом усіх американців, у тому числі й чорношкірих, у своєму «Посланні про становище країни» він оголосив про використання всіх своїх повноважень, щоб покінчити з сегрегацією в окрузі Колумбія та в збройних силах, що й було виконано.

¹ Амброс С. Эйзенхауэр. Солдат и президент / Стивен Амброс ; [пер. с англ. Ю. А. Здорова и А. А. Миронова]. – М. : Изд-во «Книга, лтд.», 1993. – С. 302.

2 грудня 1953 р. Верховний Суд США почав розглядати справу щодо сегрегації «Браун проти Топека». 17 травня 1954 р. він виніс рішення про неконституційність поділу дітей у школах щодо їх расової ознаки.

3 вересня 1957 р. губернатор Арканзасу Орвал Фаубус категорично відмовився забезпечити виконання судового рішення. Він, викликавши національних гвардійців свого штату, розташував їх навколо центральної середньої школи Літл-Року і наказав не допускати на її територію дванадцять чорношкірих учнів. Після ряду юридичних маневрів 20 вересня федеральний суддя заборонив губернатору і національним гвардійцям втручатися в процес інтеграції навчання в центральній середній школі. Фаубус поставив під сумнів повноваження федерального суду.

Ранком у понеділок 23 вересня величезна юрба расистів силоміць спробувала перешкодити процесу десеґрегації в центральній середній школі Літл-Року. Його мер Вудроу Вільсон Манн у відповідь на це звернувся по допомогу безпосередньо до президента Ейзенхауера, який був змушений віддати наказ генералу Тейлору про застосування сили. У той самий день за наказом генерала в Арканзас було перекинуто близько тисячі парашутистів зі складу 101-ї повітрянодесантної дивізії. Наступного дня вони разом із зарахованими на федеральну службу національними гвардійцями розсіяли юрбу, що перешкождала десеґрегації.

Так був створений адміністративний прецедент, який став підставою для президента Д. Ф. Кеннеді ще раз послати війська на південь США, коли там знову спробували заперечити судовому рішенню про десеґрацію навчальних закладів.

§ 4. Нормативний договір

Поняття нормативного договору. Ще одним джерелом права є нормативний договір.

Нормативний договір – угода між правотворчими суб'єктами, у результаті якої виникає нова норма права.

Не підлягає жодному сумніву, що договір відіграє роль одного з найважливіших джерел права у міжнародному праві. Історичні приклади свідчать, що така роль неодноразово випадала і на долю договору в інших галузях права: достатньо згадати, що

договори відігравали значну роль в утворенні норм державного права. Так, наприклад, феодалні держави не знали писаних конституцій. Саме тому досить тривалий час державний лад феодалних країн визначався різними угодами королів, князів та їх васалів, королів та міст, договорами сеньйорів з їхніми васалами тощо. Так, наприклад, договори Новгородської республіки з князем Олександром Ярославичем Невським 1240 та 1241 років були нормативними. Відомим прикладом нормативного договору є договір між англійським королем Йоганном Безземельним та його баронами у 1215 році, що визначив державний лад середньовічної Англії і отримав назву Великої хартії вольностей.

Навіть законодавство Середніх віків спочатку було результатом угоди між окремими носіями політичної влади. Недаремно писане право того часу, на відміну від звичаїв, називали угодами.

Значення нормовстановлювальних договорів і сьогодні визнається в усіх правових системах. Однак на відміну від договорів-угод ці угоди не мають персоніфікованого, індивідуально-разового характеру, їх зміст становлять загальні правила поведінки (норми). На відміну ж від нормативно-правових актів ці договори – результат угоди рівноправних суб'єктів з приводу діяльності, яка викликає їхній загальний інтерес.

Найбільше значення нормативний договір має для трьох сфер права. Це насамперед міжнародне публічне право, де договори між державами завжди є нормативними. Нормативний договір – це джерело у сфері державного (конституційного) права, де існують такі договори, як конституційний та федеративний. Третя сфера – трудове право, до джерел якого відносять колективні договори.

На Заході існують нормативні договори у сфері міжнародного приватного права. Це, зокрема, загальні умови бізнесу, що вводяться комерційними організаціями; норми про мирову угоду та третейський суд, які приймаються торговими палатами та іншими структурами; визначення комерційних термінів, що створюються спільно авіаційними та корабельними компаніями або банками тощо.

Проте на сьогодні договір як форма права може існувати у вигляді колективного, союзного, конституційного та міжнародного (рис. 20.2).

Рис. 20.2. Класифікація нормативних договорів

Міжнародний договір. Основним джерелом міжнародного права є міжнародний договір.

Міжнародний договір – це угода між двома або більше державами чи за участю інших суб'єктів міжнародного права (наприклад, міжнародних організацій) про встановлення, зміну чи припинення взаємних прав та обов'язків у міжнародних відносинах.

Слід мати на увазі, що згідно зі ст. 2 Віденської конвенції 1969 року про право міжнародних договорів, останні визначаються як врегульовані міжнародним правом угоди, укладені між державами та іншими суб'єктами міжнародного права в письмовій формі незалежно від того, містяться такі угоди в одному, двох чи кількох пов'язаних між собою документах, а також незалежно від їх конкретного найменування.

Міжнародні договори можуть бути різними за назвами (підсумковий акт міжнародної конференції, обмін нотами, протокол, трактат, пакт, конвенція тощо), але вони мають єдиний зміст як джерело міжнародного права. Структура міжнародного договору складається з преамбули, основної частини та заключних положень.

Щодо класифікації міжнародних договорів, то залежно від кількості сторін вони можуть бути двосторонніми або багатосторонніми. Прикладом двостороннього міжнародного договору є Договір про ненапад між СРСР та Німеччиною 1939 р. Прикладом багатостороннього договору є Віденська конвенція 1980 р. про міжнародну купівлю-продаж товарів.

За рівнем укладання розрізняють міждержавні, міждержавні та відомчі договори. Прикладом міждержавного договору є Хартія глобального інформаційного суспільства, підписана 22 липня

2000 р. на острові Окінава (Японія). Прикладом міжурядового договору є Містобудівна хартія Співдружності незалежних держав, підписана у м. Мінськ 4 червня 1999 р. Прикладом відомчого договору є Меморандум про співробітництво між Головним управлінням державної служби України та Міністерством кадрів Китайської Народної Республіки у сфері державної служби та управління людськими ресурсами, укладений у м. Пекін 15 січня 2003 р.

За сферою дії договори поділяють на політичні, економічні та зі спеціальних питань. Прикладом політичного договору є Комюніке глав держав та урядів, підписане у м. Генуя 22 липня 2001 р. Прикладом економічного договору є Конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11 квітня 1980 р. Прикладом договору зі спеціальних питань є Меморандум про співробітництво між Генеральною прокуратурою України і Прокуратурою Республіки Болгарія, підписаний у Києві 1 червня 2001 р.

Крім того, є договори, що підлягають ратифікації, і такі, що не підлягають.

Ратифікація – це міжнародно-правовий акт, за допомогою якого держава через свої компетентні (як правило, законодавчі) органи дає згоду на обов'язковість міжнародного договору.

Ратифікація можлива лише у двох випадках, а саме:

- 1) якщо вона передбачена самим договором;
- 2) якщо представник держави підписав договір на умовах ратифікації.

В Україні згідно зі ст. 85 Конституції України лише Верховна Рада України наділена правом давати згоду на ратифікацію міжнародних договорів України шляхом ухвалення спеціального закону про ратифікацію, який підписується Головою Верховної Ради України. Прикладом такого закону є Закон Верховної Ради України № 833-XIV від 6 липня 1999 р. “Про ратифікацію Протоколу про внесення поправок до Угоди про Міжурядовий фельд’єгерський зв’язок”, де зазначено: “Верховна Рада України п о с т а н о в л я є :

Протокол про внесення поправок до Угоди про Міжурядовий фельд’єгерський зв’язок, підписаний 27 березня 1997 р. у м. Москві, ратифікувати”¹.

¹ Про ратифікацію протоколу про внесення поправок до Угоди про Міжурядовий фельд’єгерський зв’язок. Закон України № 833-XIV : станом на 6 липня 1999 року / Верховна Рада України. – Офіц. вид. // ВВР. – 1999. – № 34. – Ст. 297.

Щодо договорів, які не підлягають ратифікації, то згода на їх обов'язковість може надаватися шляхом підписання, обміну документами, які входять до договору, приєднання до договору або іншим способом, про який домовилися сторони.

Конституційний договір. Конституційний договір за своєю суттю є тією особливою формою права, у створенні якої можуть брати участь всі гілки державної влади.

Конституційний договір – це угода між різними гілками влади, у результаті якої з'являються нові норми права, що регулюють засади функціонування політичної системи суспільства, встановлюють засади державного ладу, організації і діяльності ключових ланок державного механізму, визначають принципи територіальної організації держави, закріплюють основи правового статусу особи, її взаємовідносини з державою.

Конституційний договір має низку специфічних *ознак*, а саме:

- предмет (об'єкт) конституційного договору становлять суспільні відносини, виникнення яких пов'язане з найважливішими (можна сказати, фундаментальними) аспектами організації та функціонування держави, зокрема, влади та статусу її гілок, розподілу, перерозподілу, уточнення повноважень найвищих органів різних гілок влади, делегування повноважень тощо;
- сторонами (суб'єктами) конституційного договору можуть бути найвищі органи та їхні законні представники відповідно до гілок державної влади: президент, парламент, вища судова адміністрація, що представляє судову владу, тощо;
- конституційний договір завжди ґрунтується на вільному волевиявленні сторін і передбачає добру волю і взаємні поступки суб'єктів у пошуку узгодженого на основі компромісу варіанта змісту цього договору;
- конституційний договір укладається на певний термін, тобто він є тимчасовим актом; термін його дії фіксується у самому акті, де також визначаються можливі варіанти і порядок його пролонгації чи дострокового припинення;
- на період дії конституційного договору тимчасово припиняється чинність тих правових норм (у тому числі конституційних), що суперечать відповідним положенням цього договору;
- зміст конституційного договору впливає з його предмета, формулюється у вигляді нормативно-правового матеріалу, який відповідно подається у вигляді різних норм права: дефініцій, конкретних регуляторів суспільних відносин, принципів тощо.

Співвідношення цих норм залежить від специфіки предмета конституційного договору і має забезпечувати функціонування цього договору як нормативного акта. Отже, у ньому повинні переважати норми – конкретні регулятори суспільних відносин;

- об'єктом правового регулювання є питання влади, саморегулювання, що потребують договірної форми. Крім того, нормативний договір може бути підставою для прийняття інших нормативно-правових актів, а також договорів;
- норми права, що є змістом конституційного договору, розраховані на широке використання, невизначену кількість випадків і загальноновизначених суб'єктів;
- конституційний договір є частиною національного законодавства, його юридична сила залежить від місця державного органу, що його видав, у системі органів державної влади.

Як показує досвід, потреба в укладенні конституційного договору виникає в країнах, які знаходяться на перехідному етапі розвитку. Прикладом такого конституційного договору є Конституційний договір між Верховною Радою України і Президентом України від 8 червня 1995 р., який до прийняття Конституції 1996 року надав можливість українському суспільству уникнути протистояння між зазначеними структурами, сприяти розвитку конституційного процесу і, врешті-решт, прийняти сучасну українську Конституцію.

Приклад 20.1

Сторони за Конституційним договором між Верховною Радою України та Президентом України

Верховна Рада України

як єдиний законодавчий орган – з одного боку, та

Президент України

як глава держави і глава виконавчої влади – з другого боку, тобто

Сторони,

що є суб'єктами конституційного права, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу...

Джерело: Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, укладений 8 червня 1995 року // Конституції і конституційні акти України. Історія і сучасність / ред. Ю. С. Шемшученко ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. – С. 257.

Як бачимо, Конституційний договір визначає конкретні правотворчі суб'єкти, які його укладають: Верховну Раду України як законодавчий орган (має право складати закони) та Президент України (має право видавати укази).

Колективний договір. Досить специфічним видом нормативного договору є колективний договір, який діє в межах підприємств, установ і організацій.

Колективний договір – це угода, що укладається між власником підприємства або уповноваженою ним особою, з одного боку, і трудовим колективом найманих працівників, який уповноважив профспілковий комітет чи інший представницький орган на проведення колективних переговорів й укладення договору – з іншого, з метою врегулювання виробничих, трудових і соціально-економічних відносин, що потребують додаткової регламентації з урахуванням особливостей здійснення праці на певному підприємстві, а також питань, які не врегульовані чинним законодавством.

Сторонами колективного договору є роботодавець і уповноважений трудовим колективом профспілковий або інший представницький орган. У колективному договорі встановлюються взаємні зобов'язання сторін щодо регулювання трудових, виробничих і соціально-економічних відносин; забезпечення організації оздоровлення і відпочинку працівників; нормування і оплати праці; забезпечення житлово-побутового, медичного і культурного обслуговування; встановлення системи, форм і розмірів заробітної плати та інших видів трудових виплат (премій, надбавок, доплат тощо); щодо режиму роботи, тривалості робочого часу і відпочинку; встановлення компенсацій, гарантій і пільг; участі трудового колективу у формуванні, розподілі та використанні прибутку підприємства, установи і організації.

Своєрідність колективного договору як правової форми встановлення умов праці на підприємстві, в установі чи організації полягає в тому, що завдяки колективно-договірним нормам підвищується рівень правових гарантій, які встановлює чинне законодавство. Так, наприклад, сьогодні в Україні практикується внесення до колективних договорів додаткових пільг для працівників, які поєднують роботу з навчанням.

Отже, можна дійти висновку, що призначення сучасного колективного договору полягає в тому, щоб з урахуванням місцевих умов та особливостей виробництва в межах конкретного підприємства сприяти виконанню планів, удосконаленню

організації виробництва, забезпеченню умов праці та побуту робітників і службовців, залученню їх до управління виробництвом за допомогою детального регулювання важливих елементів виробничих і трудових відносин.

Союзний договір. У федераціях та державоподібних об'єднаннях (юридичні конфедерації та реальні унії) юридичною першоосновою утворення є федеративний (союзний) договір.

Союзний договір – це угода, яку можна визначити як спосіб регулювання міждержавних відносин між кількома державними утвореннями або країнами (штати, кантони, республіки, землі тощо), що мають ознаки державного суверенітету, з метою здійснення спільних для всіх суб'єктів завдань.

Основними *ознаками* союзного договору є:

- нормативно-правовий характер положень, тобто його загальність і обов'язковість для виконання;
- рівність прав та обов'язків у політичній, економічній та соціальній сферах;
- суб'єктами договору можуть бути будь-які державні утворення, які мають потенційні правові, історичні, економічні або культурні умови для цього укладання;
- змістом договору можуть бути питання організації діяльності структур вищих органів державної влади, питання оборони країни, розв'язання конфліктів між суб'єктами федерації, питання зовнішньої політики, фінансів, оподаткування тощо.

За часом союзний договір може бути безстроковим (договір про утворення федерації) чи терміновим (договір про утворення конфедерації). В останньому випадку федеративний договір діє до досягнення певної мети.

У свою чергу, безстроковий федеративний договір може бути договором про утворення федерації (договір про утворення СРСР 1922 року або спроба утворити Союз Суверенних Держав у 1991 році) чи договір про розмежування предметів відання і повноважень між федерацією та її суб'єктами (такий договір існує в сучасній Росії).

Так, у договорі про утворення СРСР від 30 грудня 1922 р. закріплено:

- 1) сторони договору – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка (РСФРР), Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Білоруська Соціалістична Радянська Республіка (БСРР) та Закавказька Соціалістична

- Федеративна Радянська Республіка (ЗСФРР: Азербайджан, Вірменія та Грузія);
- 2) повноваження федерації (22 пункти);
 - 3) вищі органи Федерації – з'їзди Рад СРСР, Центральний Виконавчий Комітет СРСР (колективний глава держави СРСР, що складався з 371 члена): порядок їх формування і функціонування, Рада Народних Комісарів СРСР (уряд, що складався з 12 народних комісарів – наркомів), карні органи – Верховний Суд СРСР та ОДПУ (об'єднаний Орган Державного Політичного Управління при РНК СРСР);
 - 4) акти органів державної влади СРСР, що мають обов'язкову силу на всій території Союзу РСР;
 - 5) уряди радянських республік, що склалися з 14 наркомів;
 - 6) правове положення Вищої Ради Народного Господарства;
 - 7) права союзних республік;
 - 8) символи СРСР – герб, прапор, державна печатка, столиця тощо.

Приклад 20.2

Преамбула і стаття перша Договору про розмежування предметів ведення між РФ та Республікою Татарстан

Повноважні представники органів державної влади Російської Федерації та органів державної влади Республіки Татарстан:

керуючись Конституцією Російської Федерації та Конституцією Республіки Татарстан;

виходячи з загальновизнаного права народів на самовизначення, принципів рівноправності, добровільності та свободи волевиявлення;

гарантуючи збереження територіальної цілісності та єдності економічного простору;

сприяючи збереженню та розвитку історичних та національних традицій, культур та мов;

підключаючись про забезпечення громадянського миру, міжнаціональної злагоди та безпеки народів;

реалізуючи пріоритет основних прав і свобод людини і громадянина незалежно від національної належності, віросповідання, місця проживання та інших критеріїв;

враховуючи, що Республіка Татарстан як держава є об'єднаною з Російською Федерацією Конституцією Російської Федерації, Конституцією Республіки Татарстан та договором про розмежування предметів ведення та взаємне делегування повноважень між органами державної влади Російської Федерації та органами державної влади Республіки Татарстан, беруть участь у міжнародних та зовнішньоекономічних відносинах,

дійшли згоди про таке:

Стаття 1

Розмежування предметів ведення та взаємне делегування повноважень між органами державної влади Російської Федерації та органами державної влади Республіки Татарстан здійснюється Конституцією Російської Федерації, Конституцією Республіки Татарстан та цим договором.

Джерело: О разграничении предметов ведения и взаимном делегировании полномочий между органами государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти Республики Татарстан.

Договор Российской Федерации и Республики Татарстан от 15 февраля 1994 г. // Конституционное право России : сборник конституционно-правовых актов : в 2 т. / сост. Н. А. Михалева ; отв. ред. О. Е. Кутафин. – М. : Юристъ, 1998. – Т. 1 : Документы об основах конституционного строя РФ, конституционном статусе человека и гражданина и федеративном устройстве России. – 1998. – С. 666.

§ 5. Нормативно-правовий акт

Поняття і види нормативно-правових актів. Норма права закріплюється в нормативно-правовому акті, який є основним джерелом права в Україні, Росії, Туреччині та країнах континентальної правової сім'ї.

Нормативно-правовий акт можна визначити як офіційний письмовий акт-документ компетентного органу, в якому закріплено забезпечуване державою формально обов'язкове правило поведінки загального характеру.

Ознаками нормативно-правового акта є те, що він:

- видається компетентним органом держави або ухвалюється безпосередньо на референдумі. Наприклад, нормативно-правові акти в Україні ухвалюються Верховною Радою України (ці акти називають законами), Кабінетом Міністрів України (це – постанови), Президентом України (укази) тощо. Щодо прийняття нормативно-правових актів на референдумі, то найхарактернішим прикладом є зазначений порядок прийняття конституцій. Таким чином були прийняті конституції Франції у 1958 році, Чилі у 1980 році, Російської Федерації у 1993 році;
- містить норми права, установлює, скасовує або змінює їх. У нормативно-правових актах містяться норми права, тобто

правила поведінки, які встановлюють, змінюють чи скасовують певні права та обов'язки;

- має юридичну чинність, що охороняється і забезпечується державою, примусовою силою її органів;
- має вигляд письмового документа з установленою структурою (розділи, глави, статті, параграфи, пункти) і необхідними атрибутами. До необхідних атрибутів належать: назва виду нормативно-правового акта (закон, постанова тощо), назва самого нормативно-правового акта (Закон про вибори Президента), дата набуття ним чинності тощо. Основним елементом структури є стаття.

Проблема класифікації нормативно-правових актів є досить актуальною. Так, існує поділ нормативно-правових актів *за їх юридичною чинністю* на закони та підзаконні акти, *за дією в часі* – на постійні й тимчасові, *за дією в просторі* – на загальнодержавні, регіональні, муніципальні та локальні. Можлива також класифікація нормативно-правових актів за колом осіб.

Закон – це нормативний акт вищої юридичної сили, який регулює найважливіші суспільні відносини.

До ознак закону належать:

- видається тільки вищим представницьким органом державної влади (в Україні – це Верховна Рада) або приймається шляхом референдуму;
- регулює найважливіші суспільні відносини у сфері економіки, політики, культури тощо;
- має вищу юридичну чинність, що забезпечує його верховенство в системі нормативно-правових актів;
- є актом, прийнятим в особливому порядку.

Закони можуть бути конституційними або звичайними (табл. 20.3). До конституційних законів належать Конституція, закони, що вносять зміни і доповнення в Конституцію, а також закони, необхідність прийняття яких передбачена самою Конституцією. Прикладом останнього є ст. 59 Конституції РФ, де проголошене

Таблиця 20.3. Класифікація законів

Закони				
Конституційні закони			Звичайні закони	
Конституція	Закони, прийняття яких передбачено конституцією	Закони, що вносять зміни до конституції	Кодифіковані закони	Поточні закони

право громадян Росії на альтернативну цивільну службу. Закон, що буде регулювати ці відносини, є конституційним.

Щодо звичайних законів, то вони можуть бути кодифікованими і поточними. До кодифікованих законів належать кодекси, основи законодавства тощо. Поточними визнаються закони, що не мають глобального, кодифікованого характеру і вирішують поточні ситуації, які постають перед державою. Прикладом такого закону є Закон України “Про національні меншини в Україні” від 25 червня 1992 р.

Підзаконний нормативний акт – це правовий акт, який видається на основі і відповідно до законів, проте має меншу юридичну чинність, ніж останні.

В Україні це такі: нормативні укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів, інструкції й нормативні накази міністерств і відомств, рішення органів місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади (наприклад, рішення облдержадміністрацій), нормативні накази, що діють на підприємствах, установах і організаціях.

Прикладом нормативного указу Президента є Указ “Про Збройні Сили України” від 12 грудня 1991 р.

Як уже зазначалося, основним елементом нормативно-правового акта є стаття. Саме тому досить актуальним є аналіз співвідношення статті нормативно-правового акта і норми права. Слід мати на увазі, що існує, зокрема, три варіанти такого співвідношення.

Перший варіант передбачає повний збіг норми права і статті нормативно-правового акту. Цей варіант можна проаналізувати на прикладі ст. 13 Закону Республіки Білорусь від 26 червня 1997 р. “Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією”, що наголошує: “Керівники міністерств і органів державного управління, а також підприємств, установ і організацій незалежно від форм власності, що не виконують цей Закон у межах своєї компетенції, несуть відповідальність у відповідності до законодавства Республіки Білорусь”¹. У цьому прикладі *гіпотезою* є положення “у межах своєї компетенції”, *диспозицією* – “керівники міністерств ... не виконують цей Закон”,

¹ Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Закон Республіки Білорусь № 47-3 : станом на 26 червня 1997 р. // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію : збірник документів / наук. ред. Б. В. Романюк та М. І. Камлик. – К. : Школяр, 1999. – С. 373.

санкцією – “несуть відповідальність у відповідності до законодавства Республіки Білорусь”. Норма права і стаття закону збігаються.

Другий варіант передбачає поєднання кількох норм права в одну статтю. Так, ст. 119 Кримінального кодексу України передбачає таке: частина 1 “Вбивство, вчинене через необережність, – карається обмеженням волі на строк від трьох до п’яти років або позбавленням волі на той самий строк”¹. Частина 2 “Вбивство двох або більше осіб, вчинене через необережність, – карається позбавленням волі на строк від п’яти до восьми років”. Як бачимо, до ст. 119 внесено дві норми права, які стосуються вбивства через необережність.

Третій варіант передбачає запис однієї норми в кількох статтях. Прикладом цього може бути норма права, яка регулює відносини стосовно організаційно-правових форм юридичних осіб у ч. II п. 2 ст. 83 (Організаційно-правові форм юридичних осіб), що закріплює існування двох форм товариств: підприємницьке та непідприємницьке; 84 (Підприємницькі товариства), 85 (непідприємницькі товариства).

Межа дії нормативно-правових актів. Як уже зазначалося, нормативно-правові акти можуть поділятися залежно від їх дії в часі, просторі, колом осіб та за юридичною силою (див. табл. 20.4).

Розглядаючи *дію нормативно-правових актів у часі*, слід мати на увазі таке:

1. Закон зворотної сили, як правило, не має. Винятком є кримінальне законодавство, де зворотна сила закону має місце в разі, якщо новий закон або відміння покарання за злочин, або встановлює його більш м’який вид, ніж закон, що діяв раніше.

Так, ст. 22 Основ кримінального законодавства Союзу РСР та союзних республік від 25 грудня 1958 р. встановила, що смертна кара припускається лише за зраду Батьківщини, шпигунство, диверсію, терористичний акт, бандитизм та вмісне вбивство за обтяжуючих обставин. Список застосування може бути розширеним виключно у військовий час та в умовах бойової обстановки. 5 травня 1961 р. Указом Президії Верховної Ради

¹ Кримінальний кодекс України : станом на 5 квітня 2001 р. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 60.

Таблиця 20.4. Класифікація нормативно-правових актів

	Підстави для класифікації	Види нормативно-правових актів	Підвиди нормативно-правових актів	
	Нормативно-правові акти	За юридичною силою	Закони	конституційні
			звичайні	
		Підзаконні нормативно-правові акти		
За часом дії		Постійні		
		Тимчасові		
За простором		Загальнодержавні		
		Регіональні		
		Муніципальні		
		Локальні		
За колом осіб		Класифікуються з урахуванням міжнародного права	акти, які спираються на право ґрунту	
			акти, які спираються на право крові	
		Класифікуються з урахуванням національного права	акти, які діють на всі категорії осіб	
	акти, які діють виключно на певну категорію осіб			

СРСР цей перелік розширено за рахунок застосування смертної кари за розкрадання в особливо великих розмірах державного та суспільного майна, за підробку грошей та стосовно особливо небезпечних рецидивістів, які тероризують тих, хто хоче виправитися. Проте якщо розкрадання в особливо великих розмірах відбулося незадовго до прийняття цього Указу, то останній не міг бути застосованим до тих, хто здійснював зазначені діяння.

2. Нормативно-правовий акт може втратити чинність, але окремі його положення, норми права можуть застосовуватися до фактів, що мали місце під час його дії (*це так звані триваючі правовідносини*).

Дія нормативно-правового акта в часі означає, що нормативно-правовий акт набуває чинності в певний час і припиняє діяти в певний час.

Нормативно-правовий акт може набути чинності після його прийняття (підписання чи опублікування), через певний термін тощо. Втрачає ж він свою чинність після прийняття нового нормативно-правового акта, після закінчення певного терміну дії нормативно-правового акта або при виконанні певної дії, яка передбачається або мається на увазі.

Залежно від дії в часі нормативно-правові акти можуть бути постійними і тимчасовими, негайними і відстроченими.

Постійний нормативно-правовий акт видається на невизначений термін. Так, Конституція України діє з 28 червня 1996 р. Проте строк припинення її дії не зазначається.

Тимчасовий нормативно-правовий акт видається на певний термін. Так, Закон про Державний бюджет України на 2005 рік діє з 1 січня 2005 року і по 31 грудня 2005 року. Тобто встановлюється не лише час початку дії, а й час припинення.

Негайний нормативно-правовий акт вступає у дію з моменту його прийняття. Так, Конституція України 1996 року є прикладом негайного акта, адже згідно зі ст. 160 вона почала діяти з моменту свого прийняття.

Відстрочений нормативно-правовий акт починає діяти через певний час після його прийняття. Так, Цивільний кодекс України прийнято 16 січня 2003 р., проте він набув чинності лише з 1 січня 2004 р.

Дія нормативно-правового акта в просторі означає територіальне обмеження його дії, якщо нормативно-правовий акт застосовується на тій території, на яку поширюється суверенітет держави або компетенція відповідних органів.

Як уже зазначалося, за дією в просторі нормативно-правові акти можуть бути загальнодержавними, регіональними, муніципальними і локальними.

Загальнодержавні нормативно-правові акти діють на всій території держави (включаючи право екстериторіальності, тобто право на територію посольств). Прикладом загальнодержавних нормативних актів є Конституція України, закони України та інші нормативно-правові акти, прийняті вищими та центральними органами державної влади і управління.

Регіональні нормативно-правові акти діють на визначеній території (суб'єкти федерації, адміністративно-територіальні

одиниці). Прикладами регіональних нормативно-правових актів є Конституція Республіки Башкортостан.

Муніципальні нормативно-правові акти діють на рівні міст, селищ, сіл тощо. Прикладами муніципальних нормативно-правових актів є закони міста Москви.

Локальні нормативно-правові акти діють на рівні державних підприємств, установ або організацій. Локальними актами є статuti, правила внутрішнього трудового розпорядку тощо.

Дія нормативно-правових актів за колом осіб означає, що нормативно-правовий акт поширюється на певну категорію громадян.

Існує дві класифікації цієї категорії актів. Перша спирається на міжнародно-правові стандарти, а друга поділяє акти на загальні й спеціальні.

Згідно з першою класифікацією нормативно-правові акти можуть спиратися на право ґрунту або на право крові.

Нормативно-правові акти, які спираються на право *ґрунту*, – це ті акти, які стосуються всіх людей, які знаходяться на території держави (у тому числі й на тій, що має право екстериторіальності). Прикладом таких актів є Кримінальний кодекс України, який поширюється на всіх (громадян держави, іноземних громадян, осіб без громадянства тощо), хто скоїть злочин на території України.

Нормативно-правові акти, які спираються на право *крові*, – це ті акти, які поширюються лише на громадян держави (наприклад, України). Прикладом таких актів є Закон України № 2766-III від 18 жовтня 2001 р. “Про вибори народних депутатів України”, ст. 2 якого затверджує виборчі права лише за громадянами України.

Загальні нормативно-правові акти поширюються на всіх. Прикладом загального акта є Цивільний кодекс України.

Спеціальні нормативно-правові акти поширюються лише на окремі категорії осіб. Прикладом спеціального акта є Закон України № 2862-ХІІ від 15 грудня 1992 р. “Про статус суддів”, який стосується виключно категорії суддів.

Право, законодавство, система

Система права • Система законодавства • Систематизація законодавства
• Правова система

§ 1. Система права

Поняття, ознаки і види системи права. У математиці є правило: від перестановки доданків сума не змінюється. У теорії держави і права існують певні терміни, які відповідають цьому принципу. Так, аналогічними є поняття “норма права” і “правова норма”. Проте певні категорії заперечують це правило. До них належать поняття “система права” і “правова система”. Це абсолютно неідентичні категорії, хоча обидві мають якість системності.

Система – це упорядкована сукупність елементів, взаємопов’язаних і взаємодіючих один з одним, яка має відносну самостійність й органічну єдність, характеризується внутрішньою цілісністю та автономністю функціонування.

Саме до таких систем належать “система законодавства”, “система права” і “правова система”.

Розуміючи, що категорії “система права” і “правова система” децю відрізняються між собою, докладніше зупинимося на цьому.

Звісна річ, правова система є поняттям ширшим, ніж система права. Більше того, остання входить до правової системи як найважливіша складова частина. Проте, на відміну від правової системи, система права є правовою категорією, що означає внутрішню побудову права будь-якої країни. Вона виражається шляхом розподілу й побудови нормативного матеріалу, за допомогою якого її різні частини знаходяться в єдності.

Система права – це об’єктивно зумовлена і узгоджена в її складових частинах внутрішня організація права тієї чи іншої держави.

Для системи права характерні такі ознаки:

- вона має об'єктивний характер і створюється відповідно до потреб суспільного розвитку;
- характеризується цілісністю і структурованістю, тобто складається із взаємопов'язаних структурних елементів системи права;
- система права є несуперечливою та узгодженою всередині, оскільки її складові елементи взаємозалежні, взаємного підпорядкування, координації та взаємовпливу;
- розвиток системи права, що полягає в здатності змінювати свою внутрішню організацію, здійснюється шляхом реагування на імпульси, які надходять із зовнішнього середовища, якими є потреби суспільства.

Існує кілька класифікацій системи права (табл. 21.1). Так, за призначенням розрізняють матеріальне і процесуальне право, за характером урегульованих відносин – приватне і публічне право, а за формою права – звичаєве, прецедентне, договірне і статутне право.

Матеріальне право – нормативна основа регулювання суспільних відносин в усьому їх комплексі й за галузями права.

Процесуальне право – це сукупність правових норм, якими регулюється процедура реалізації матеріальних норм права.

Норми матеріального права безпосередньо регулюють суспільні відносини, тоді як норми процесуального права встановлюють порядок застосування норм матеріального права.

Якщо до матеріального права належать норми кримінального чи цивільного права, то до процесуального – норми кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права.

Таблиця 21.1. Класифікація системи права

Класифікації системи права	За призначенням	Матеріальне право
		Процесуальне право
	За характером урегульованих відносин	Приватне право
		Публічне право
	За формою права	Звичаєве право
		Прецедентне право
		Договірне право
		Статутне право

Приватне право – система норм, які регулюють відносини, які базуються на приватних інтересах, незалежності та ініціативі індивідуальних власників і об'єднань (корпорацій) у їх майновій діяльності та в особистих стосунках.

Публічне право – система правових норм, якими регулюються суспільні відносини у сфері публічної влади.

На відміну від публічного права, яке регулює і захищає загальні (публічні) інтереси держави, приватне право спрямоване на захист приватних інтересів відповідно до принципів свободи та рівності всіх суб'єктів.

До приватного права належать: цивільне, сімейне, банківське і трудове право тощо, до публічного права – конституційне, муніципальне, адміністративне, кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне і фінансове право.

Звичаєве право – це сукупність звичаїв, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Прецедентне право – це сукупність юридичних прецедентів, що регулюють ту чи іншу галузь або підгалузь права.

Договірне право – це сукупність нормативних договорів, що регулюють певну сферу суспільних відносин.

Статутне право (інші назви – право законів, кодифіковане, декретне право) – це сукупність норм права, що закріплені в нормативно-правових актах, які регулюють певну галузь права.

Прикладом звичаєвого права є сукупність звичаїв, що регулюють порядок поставки за договорами в межах правил INCOTERMS. Прикладом прецедентного права є сукупність прецедентів, які регулюють відносини кримінального чи податкового права, адже бути спеціалістом може лише той, хто знає ці прецеденти і займається виключно сферами кримінального, цивільного або податкового права. Прикладом договірного права є міжнародне приватне право у сфері міжнародної купівлі-продажу товарів згідно з Віденською конвенцією 1980 року. Для України характерне статутне право, яке спирається на галузі права, закріплені в нормативно-правових актах (норми кримінального права, закріплені в Кримінальному кодексі України).

Структура системи права. Структура системи права формується згідно з предметом (що саме регулюється правом) і методом (як право регулює суспільні відносини) правового регулювання. Структура складається з норм права, що об'єднуються в інститути і субінститути права. У свою чергу, інститути та субінститути права об'єднуються в галузі й підгалузі права.

Основними структурними елементами системи права є норми, інститути та галузі права, факультативними – субінститути і підгалузі права (рис. 21.1).

Інститут права – група взаємопов’язаних норм права, які регулюють окремих вид суспільних відносин.

Правові інститути здійснюють комплексний вплив на поведінку фізичних та юридичних осіб у різних сферах суспільного життя. У цілому саме право, його інститут формуються об’єктивно, а однією з основних ознак останнього є тривалість його існування. За певних обставин стабільний інститут права може оформитись у галузь чи підгалузь права, як це, наприклад, сталося з авторським правом. Саме останнє в умовах формування постіндустріального суспільства перетворилося з інституту цивільного права на його підгалузь. Те саме сталося з правом соціального забезпечення, яке з інституту трудового права оформилось у самостійну галузь права.

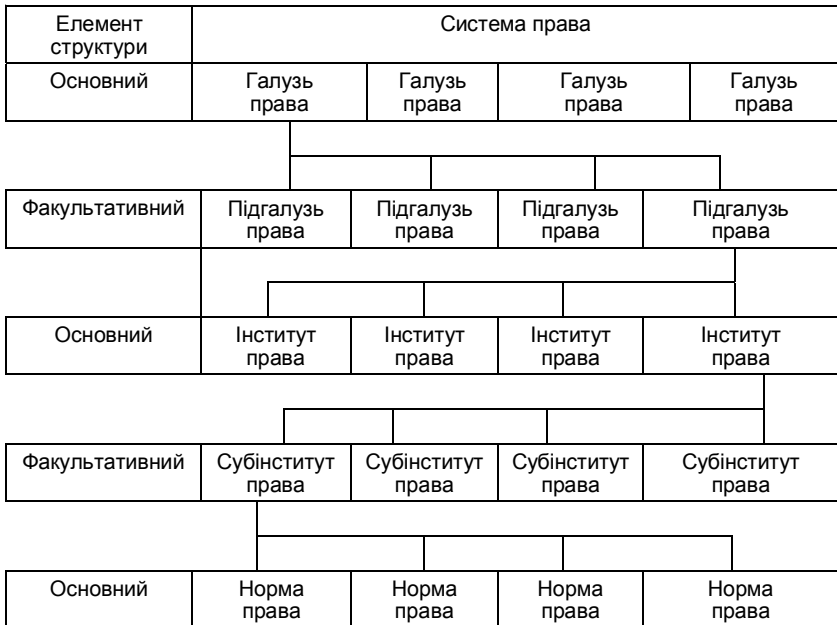

Рис. 21.1. Структура системи права

Крім того, характерною ознакою інституту права є його функціонування на основі певних, притаманних лише цьому інституту права принципів. Так, інститут виборчого права у демократичній державі побудований на принципах загального, прямого, рівного виборчого права при таємному голосуванні. В умовах же авторитарної держави (наприклад, диктатура пролетаріату до прийняття Конституції СРСР 1936 року) виборче право ґрунтувалося на принципах цензового (були позбавлені виборчих прав представники так званого “експлуататорського класу”), непрямого (спочатку громадяни обирали Ради, потім представники Рад з’їжджалися на з’їзди Рад депутатів трудящих, які, у свою чергу, утворювали Центральний Виконавчий Комітет – вищий постійно діючий орган держави в СРСР), рівного виборчого права при відкритому або таємному голосуванні.

Щодо класифікації інститутів права, то існує принаймні три її різновиди (табл. 21.2).

Так, за сферою поширення інститути права можуть бути галузевими і міжгалузевими. Прикладом галузевих інститутів є інститут дарування, адже порядок укладання, права та обов’язки за договором дарування регулюються виключно галуззю цивільного права. Прикладом міжгалузевого інституту є інститут договору, який застосовується як у цивільному праві (той самий договір дарування), так і в інших галузях права: сімейне (шлюбна угода), трудове (трудоий контракт), конституційне (конституційний договір), міжнародне (міжнародний пакт) тощо.

За спрямованістю дії інститути права можуть бути регулятивними (інститут купівлі-продажу) й охоронними (інститут цивільно-правової відповідальності).

За роллю в правовій системі правові інститути є матеріальними (інститут спадкування) і процесуальними (інститут притягнення до кримінальної відповідальності).

Таблиця 21.2. Класифікація інститутів права

Інститути права	За сферою поширення	Галузеві
		Міжгалузеві
	За спрямованістю дії	Регулятивні
		Охоронні
	За роллю в правовій системі	Матеріальні
		Процесуальні

Іноді правовий інститут, крім норм права, може складатися з субінститутів і об'єднуватися не в галузі права, а в підгалузі.

Субінститут права – сукупність правових норм, які регулюють певний різновид суспільних відносин. Так, інститут злочинів проти життя і здоров'я особи (розділ II Кримінального кодексу України) поділяється на субінститути злочинів проти життя особи (ст. 115–120 Кримінального кодексу України) і субінститути злочинів проти здоров'я особи (ст. 121–145 Кримінального кодексу України).

Підгалузь права – частина певної галузі права, що об'єднує правові норми та інститути, які регулюють суспільні відносини, що мають певне самостійне значення у межах її відповідного типу.

Підгалузь права є необов'язковим структурним елементом системи права, адже в процесуальних галузях вона відсутня.

Щодо матеріальних галузей права, то цивільне право складається з підгалузей: право власності, зобов'язальне, спадкове, авторське право тощо. Фінансове право – з підгалузей банківського та податкового права. Природноресурсне право – з підгалузей лісового, надрового, водного права тощо.

Галузь права

Галузь права – порівняно автономна в системі права сукупність правових норм та інститутів, якими регулюються однорідні суспільні відносини.

Галузь права є основним елементом системи права. Як частина цілого галузь права взаємодіє з іншими галузями і з системою права в цілому.

Існує кілька критеріїв щодо класифікації галузей права. Так, Д. Лук'янець пропонує їх поділ за відповідною функцією права, відносно генезису правового регулювання.

При цьому він виділяє галузі, розташовані на системоутворюючому, методоутворюючому та предметоутворюючому рівнях¹.

На **системоутворюючому** рівні розташовані правові норми, які визначають коло первинних суб'єктів права та їх правовий статус. Це зумовлено тим, що необхідно взагалі окреслити

¹ Лук'янець Д. Про структуру системи права / Дмитро Лук'янець // Підприємництво, господарство і право. – 2002. – № 12. – С. 3–6.

Таблиця 21.3. Класифікація галузей права

Галузі права	За генезисом правового регулювання	Галузі системоутворюючого рівня
		Галузі методоутворюючого рівня
		Галузі предметного рівня
	За предметом і методом правового регулювання	Профілюючі галузі
		Спеціальні галузі
		Комплексні галузі

коло можливих суб'єктів права і визначити їх правове положення. До галузей права, розташованих на системоутворюючому рівні, належить, насамперед, *конституційне* право, адже Конституція України визначає правові статуси громадян, органів державної влади та місцевого самоврядування. На думку вченого, оскільки правові статуси складаються не тільки з комплексу прав та обов'язків суб'єктів права, а й з їх правосуб'єктності, то цілком логічним є віднесення до конституційного права тих процесуальних норм, якими регламентуються порядок створення зазначених органів та порядок набуття фізичними особами громадянства.

Наступним питанням правового регулювання є питання щодо його методів. Саме тому в системі права наступним є *методоутворюючий* рівень. Згідно з ним у характеристиці галузей права домінуючим буде саме метод правового регулювання. До таких галузей належать:

- *адміністративне* право, яке спирається виключно на імперативний метод, тобто метод команд;
- *цивільне* право, яке спирається виключно на диспозитивний метод, який надає сторонам певної автономії;
- *судове* право (*цивільний процес, кримінальний процес* тощо), яке орієнтується як на диспозитивний метод (рівноправність сторін у суді), так і на імперативний метод (суд має щодо сторін відповідні владні повноваження).

Третім рівнем системи права є *предметний* рівень. Особливістю предметних галузей права є те, що основним критерієм їх виділення є тільки предмет правового регулювання, і на цьому рівні галузь права і галузь законодавства практично збігаються.

Класифікацію предметних галузей можна здійснювати за такими критеріями:

- за характеристикою суб'єктів правовідносин – банківське, сімейне право;
- за об'єктом правовідносин – житлове, земельне, фінансове право;
- за змістом правовідносин – господарське, підприємницьке право.

Проте існують й інші класифікації.

Так, Р. Мухаєв за предметом правового регулювання розрізняє міжнародне право (міжнародне приватне і міжнародне публічне право) і національні галузі права; галузі матеріального (конституційне, адміністративне, фінансове, кримінальне, земельне, цивільне, трудове і сімейне право) і процесуального (цивільний, кримінальний і адміністративний процес) права; профілюючі і спеціальні; основні і комплексні¹.

Академік НАН України Ю. Шемшученко виділяє профілюючі, спеціальні та комплексні галузі права².

Профілюючі галузі – це галузі права, що характеризуються чітким предметом і методом правового регулювання. До профілюючих галузей належать норми: конституційного, цивільного, адміністративного, кримінального, кримінально-процесуального і цивільно-процесуального права.

Спеціальні галузі – це галузі права, які утворилися на основі інститутів чи підгалузей профілюючих галузей права згідно з першим законом діалектики. До спеціальних галузей права належать сімейне (сімейне право було підгалуззю цивільного права), трудове, фінансове (було підгалуззю адміністративного права), виправно-трудове право і право соціального забезпечення (було правовим інститутом).

Комплексні галузі – це галузі права, які утворилися на межі профілюючих чи спеціальних галузей права і характеризуються чітким предметом правового регулювання і комбінованим методом. У цьому разі комбінований метод полягає в поєднанні

¹ Мухаєв Р. Т. Теория государства и права : учебник / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2001. – С. 341–343.

² Шемшученко Ю. С. Галузь права / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : у 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998. – 2004.

Т. 1 : А–Г. – 1998. – С. 549.

імперативного і диспозитивного методів. До комплексних галузей права належать аграрне, екологічне, господарське право. Так, наприклад, господарське право поєднує в собі методи адміністративного та цивільного права.

§ 2. Система законодавства

Поняття, ознаки і структура системи законодавства. Законодавство України не може функціонувати, якщо воно не є системою, складові якої тісно взаємопов'язані, узгоджені та взаємовплив яких ретельно регламентується чіткою ієрархічною побудовою.

Система законодавства – це єдиний комплекс діючих нормативно-правових актів держави, структурованих на складові елементи залежно від характеру врегульованих нормативним актом відносин і його юридичної чинності.

Для системи законодавства характерні такі ознаки:

- це сукупність нормативно-правових актів;
- це диференційована система;
- вона базується на принципах субординації і координування її структурних елементів.

Структура системи законодавства – це внутрішня організація впорядкованих нормативно-правових актів, яка виявляється в їх узгодженості та поділі на галузі й інститути законодавства.

Галузі законодавства – великі об'єднання нормативно-правових актів за певними сферами правового регулювання суспільних відносин, які характеризуються єдністю змісту і форми та мають системні зв'язки між собою.

Галузі законодавства складаються з інститутів законодавства.

Інститут законодавства – це система нормативних приписів галузі законодавства, які регулюють певну сукупність суспільних відносин.

Система законодавства і система права співвідносяться між собою як форма і зміст. І якщо поняття системи законодавства відбиває зовнішню сторону права, тобто його форму, то система права характеризує сутнісну внутрішню сторону об'єктивного права, тобто його зміст.

Існують й інші відмінності між системою права і системою законодавства:

- структурні елементи системи права (галузі, підгалузі, інститути, субінститути, норми) не мають зовнішніх реквізитів (розділи, статті, глави, параграфи тощо). Проте це характерне для системи законодавства;
- система права є невидимою, оскільки відображає сукупність правових норм, а система законодавства є видимою, тобто зовнішньою формою системи права;
- система права формується об'єктивно, відповідно до існуючих суспільних відносин, а система законодавства складається як результат цілеспрямованої діяльності уповноважених суб'єктів і тому містить певний суб'єктивний момент;
- система права становить собою сукупність норм права, а система законодавства – сукупність нормативно-правових актів;
- первинним елементом системи права є норма права зі своєю структурою (гіпотеза, диспозиція, санкція), а первинним елементом системи законодавства є стаття нормативно-правового акта, яка містить нормативний припис, що зазвичай не має всіх трьох елементів структури норми права, адже іноді бувають варіанти, коли норма права міститься в декількох статтях;
- у системі права норми права поділяють за галузями, підгалузями, інститутами і субінститутами. Як правило, норми галузей права є будівельним матеріалом, з якого складається певна галузь законодавства. Можливий також варіант, коли існує галузь права, проте немає галузі законодавства (фінансове право, право громадян на соціальне забезпечення тощо). У цьому разі галузі права не кодифіковані, а нормативний матеріал міститься в кількох нормативно-правових актах, які ще потребують систематизації. У системі ж законодавства нормативно-правові акти об'єднуються в галузі законодавства, що, у свою чергу, поділяються на інститути законодавства. При цьому галузі законодавства можуть як урахувувати галузевий принцип, так і суперечити йому. У першому випадку ми матимемо справу з галузевою системою законодавства, а в другому – з комплексною або спеціальною;
- система права має виключно горизонтальну будову, тоді як система законодавства – і горизонтальну, і вертикальну;
- система права складається з галузей права, які мають свій предмет і метод правового регулювання. Водночас система

законодавства не має методу регулювання, а предмет досить неоднорідний.

Види системи законодавства. Загалом можна виділити такі системи законодавства, як горизонтальну і вертикальну (див. табл. 21.4).

Горизонтальна система законодавства відбиває предмет правового регулювання і саме відповідно до нього поділяє всі нормативно-правові акти.

Вертикальна система законодавства відбиває як юридичну чинність нормативно-правових актів, так і особливості форми державно-територіального устрою.

Горизонтальна система законодавства, у свою чергу, може бути галузевою, спеціальною та комплексною, вертикальна – ієрархічною та територіальною.

Галузева система законодавства містить норми однієї галузі права, предметом регулювання якої є певна сфера суспільних відносин, що потребує юридично однорідних прийомів впливу. На основі цього критерію виникають галузі законодавства, що збігаються з галузями системи права (кримінальне, трудове, адміністративне законодавство).

Спеціальна система законодавства містить норми підгалузі або інституту права, предметом регулювання яких є група чи сукупність груп суспільних відносин, що потребують юридично однорідних прийомів впливу. Тут підгалузь або інститут права складають законодавство, що є частиною певної галузі законодавства (надрове, водне, лісове законодавство є внутрішньогалузевими елементами природноресурсного законодавства).

Комплексна система законодавства містить норми кількох галузей права, які регулюють різні види суспільних відносин, що становлять порівняно самостійну сферу суспільного життя, яке потребує юридично різних способів впливу, які поєднуються в цілісний комплексний метод. Тут галузь законодавства

Таблиця 21.4. Види системи законодавства

Система законодавства	Горизонтальна система законодавства	Галузева система законодавства
		Спеціальна система законодавства
		Комплексна система законодавства
	Вертикальна система законодавства	Ієрархічна система законодавства
Територіальна система законодавства		

складається з різних галузей права (транспортне законодавство, законодавство про приватизацію, про оборону тощо).

Ієрархічна система законодавства відбиває поділ нормативно-правових актів за їх юридичною чинністю (підзаконні акти → закони → Конституція як Основний Закон).

Територіальна система законодавства відбиває поділ нормативно-правових актів за територіальним значенням: законодавство федерації і законодавство суб'єктів федерації (наприклад, законодавство США і законодавство Каліфорнії або Флориди).

§ 3. Систематизація законодавства

Поняття і види систематизації законодавства. Для того, щоб система законодавства залишалася саме системою, нормально функціонувала, а також удосконалювалася і розвивалася, вона потребує постійного впливу на неї спеціального процесу – систематизації.

Систематизація законодавства – це впорядкування законодавства, приведення його до внутрішньо узгодженої системи.

Систематизація законодавства є передумовою ефективності чинного законодавства, усунення суперечностей і прогалин, а також застарілих норм у праві. У результаті систематизації законодавства воно стає більш зручним і доступним для користування, сприяє зміцненню законності в регулюванні суспільних відносин.

Таким чином, необхідність систематизації обумовлена постійно діючим процесом:

- 1) видання нових нормативно-правових актів;
- 2) втрати юридичної чинності деякими нормативно-правовими актами;
- 3) застарілості деяких нормативно-правових актів;
- 4) накопичення суперечностей між юридичними приписами тощо.

Проведення систематизації законодавства є одним із завдань законодавця, який здійснює її на основі відповідних програм і планів.

При цьому якщо систематизацію законодавства розглядати як форму законотворчості, то цей процес характеризується

певними інтеграційними властивостями. Ефективність останніх зумовлена завершеністю формування тих чи інших законодавчих масивів, властивих тим чи іншим галузям права. З іншого ж боку на процес систематизації законодавства впливає і диференціація нормативного масиву. І саме це зумовлює формування нових комплексних галузей права (інформаційного, податкового, страхового тощо).

Практичне значення систематизації законодавства наголошував ще у 1833 р. найвидатніший кодифікатор Європи і Росії М. Сперанський. Зокрема, він наголошував на значенні систематизації як для реальних потреб держави, так і для юридичної науки¹.

Сучасна юриспруденція знає дві форми систематизації – правотворчу і неправотворчу (інкорпорацію).

Інкорпорація. Інкорпорація є найпростішою формою удосконалення законодавства.

Інкорпорація – об'єднання нормативно-правових актів у збірники чи зібрання, розташування їх у певному порядку без зміни змісту.

У цьому збірнику кожний з актів зберігає своє самостійне юридичне значення. Саме тому результатом інкорпорації є лише зовнішнє опрацювання законодавства.

Найхарактернішими ознаками інкорпорації є:

- при опрацюванні нормативно-правові акти об'єднуються в алфавітному, хронологічному чи предметному порядку, що робить можливим їх зовнішню впорядкованість;
- інкорпорацію здійснюють спеціальні суб'єкти (органи держави, суспільні об'єднання, приватні особи), які не вповноважені змінювати, скасовувати чи встановлювати правові норми. Ці суб'єкти можуть лише показати в збірнику зміни чи доповнення, які зробив правотворчий орган;
- зміст нормативно-правових актів, що входять до інкорпоративних збірників, не змінюється, хоча може підлягати зовнішній обробці. Ця зовнішня обробка полягає в тому, що з тексту можуть як вилучатися окремі статті, пункти, абзаци, що втратили чинність, так і додаватися всі наступні (з моменту виходу акта) зміни. І, крім того, вилучаються частини, що не містять нормативних приписів.

¹ Див.: Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / В. Н. Протасов. – М., 1999. – С. 43. – (Серия «Подготовка к экзамену»).

Інкорпорація буває офіційною і неофіційною.

Офіційна інкорпорація – впорядкування компетентними органами чинних правових норм у збірниках нормативно-правових актів.

І хоча видані цими органами збірники не є джерелами права, на них можна посилатися в процесі правотворчості й застосування права. Прикладом офіційної інкорпорації є “Відомості Верховної Ради України”.

Специфічним різновидом офіційної інкорпорації є зводи законів. Вони являють собою:

- інкорпороване видання нормативно-правових актів вищих органів державної влади (законодавчої та виконавчої);
- джерело офіційного опублікування;
- зібрання всього чинного законодавства без будь-яких винятків.

Неофіційна інкорпорація – це зовнішні опрацювання нормативно-правових актів організаціями або окремими громадянами (навчальними закладами, відомствами, вченими, практиками) без спеціальних повноважень правотворчих органів.

Неофіційна інкорпорація обслуговує специфічні потреби організацій та установ, а також окремих спеціалістів у нормативно-правовому матеріалі. Це можуть бути збірники житлового або трудового законодавства, довідники з законодавства для викладачів, правоохоронців тощо. Унаслідок того що вони не мають чинності офіційного документа, на них не можна посилатися в процесі правотворчості й застосування права.

Загалом існують три принципи інкорпорації: хронологічний, тематичний і галузевий.

При **хронологічній інкорпорації** впорядкування нормативно-правових актів здійснюється за часом їх опублікування і набуття законної сили. Прикладом хронологічної інкорпорації можуть бути “Відомості Верховної Ради України”. Як і у “Відомостях”, у будь-якому іншому прикладі хронологічної інкорпорації кожен нормативно-правовий акт має певний порядковий номер. Крім того, обов’язково зазначають його назву, рік, місяць і день видання, а також номер статті.

При **тематичній інкорпорації** впорядкування нормативного матеріалу здійснюється за певною тематикою. Наприклад: “Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / упоряд. М. І. Камлик та ін. – К. : Школяр, 1999. – 480 с.”. Ця інкорпорація є неофіційною і стосується теми корупції.

Таблиця 21.5. Види систематизації

Вид систематизації	Підстава для класифікації	Різновид
Інкorporація	За суб'єктом	Офіційна
		Неофіційна
	За принципом систематизації	Хронологічна
		Тематична
		Галузева
Кодифікація	За обсягом	Загальна
		Галузева
		Спеціальна
Консолідація		

У разі *галузевої інкорпорації* нормативно-правові акти об'єднуються за галузями, підгалузями чи інститутами права. Наприклад, у 1998 році вийшов збірник конституційно-правових актів “Конституційне право Росії”, який стосувався галузі Конституційного права РФ.

Правотворча систематизація. До правотворчої систематизації належать кодифікація та консолідація законодавства.

Кодифікація законодавства – це форма систематизації законодавства, в процесі якої до проекту створюваного акта входять чинні й нові норми, які вносять зміни в регулювання певної сфери суспільних відносин.

Кодифікація завжди здійснюється уповноваженим на те органом і є офіційною. Її призначення полягає в радикальному вдосконаленні чинного законодавства шляхом трансформації його змісту (як-то: вилучення застарілих нормативних актів, усунення прогалин, суперечностей і повторів, зміна спрямованості та характеру акта), забезпечення внутрішньої узгодженості й досягнення повноти правового регулювання відповідних суспільних відносин. За допомогою кодифікації досягається поліпшення структури нормативно-правових актів, удосконалення їх логіки, термінології тощо.

Процес кодифікації передбачає три *стадії*:

- 1) виявлення законодавчих недоліків тієї чи іншої галузі;
- 2) усунення цих недоліків;
- 3) зведення обробленого матеріалу в єдине ціле.

Для кодифікації характерні такі *ознаки*:

- кодифікація здійснюється періодично, залежно від нагромадження нормативного матеріалу та об'єктивної необхідності його всебічної переробки й об'єднання в цілому або за окремими галузями;
- кодифікація має справу з правовими приписами та юридичними інститутами;
- процес кодифікації завершується прийняттям нового як за формою, так і за змістом нормативно-правового акта, текст якого є оригінальним і офіційним.

До основних кодифікаційних актів належать основи законодавства, кодекси, статuti і положення.

Основи законодавства – це нормативно-правові акти, що встановлюють основні засади певної галузі права чи сфери державного управління.

Кодекс – найпоширеніший вид кодифікаційних актів, які діють в основних сферах суспільного життя, що потребують правової впорядкованості.

Статут, положення – кодифікаційні акти спеціальної дії, які приймаються не тільки законодавчими, а й іншими правотворчими органами (наприклад, Кабінетом Міністрів України).

Розрізняють кілька видів кодифікації: загальну, галузеву і спеціальну.

При **загальній кодифікації** переробки зазнає значна частина законодавства. Процес загальної кодифікації проходить такі стадії:

- 1) прийняття серії кодифікованих актів з основних галузей законодавства;
- 2) створення об'єднаної, внутрішньоузгодженої системи актів типу “кодекс кодексів”.

Галузева кодифікація охоплює законодавство тієї чи іншої галузі права (Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України тощо).

Спеціальна кодифікація – прийняття актів, які регулюють той чи інший правовий інститут чи підгалузь права (наприклад, Митний кодекс України, Податковий кодекс РФ тощо).

Перехідною формою систематизації законодавства від інкорпорації до кодифікації є консолідація.

Консолідація законодавства – спосіб систематизації законодавства, у процесі якого кілька актів об'єднуються в новому документі.

При цьому новий акт повністю замінює об'єднані, оскільки заново приймається компетентним правотворчим органом. Особливістю консолідації є те, що зміст правового регулювання суспільних відносин не змінюється. Усі нормативні положення раніше прийнятих актів об'єднуються в новому без змін, хоча, як правило, здійснюється їх редакційна правка: усуваються суперечності, повтори тощо.

Крім того, консолідація проводиться правотворчими органами лише щодо прийнятих ними актів.

І хоча консолідація не має самостійного значення, оскільки виконує допоміжну роль (усуває множинність нормативно-правових актів, їх надзвичайну роздробленість, дублювання), проте у сфері систематизації актів (наказів та інструкцій) міністерств та відомств вона є особливо актуальною.

§ 4. Правова система

Загальна характеристика правової системи. Як уже зазначалося, правова система є більш широкою категорією, ніж система права, і означає, по суті, сукупність всіх правових явищ у суспільстві.

Правова система – це сукупність взаємопов'язаних між собою системи права та засобів її реалізації.

До основних *елементів* правової системи належать:

- система права і система законодавства;
- правові відносини;
- юридична практика, тобто діяльність правотворчих, правозастосовчих і правоохоронних органів;
- правова політика й ідеологія;
- правосвідомість і правова культура;
- юридична наука й освіта тощо.

Усі зазначені вище елементи правової системи можна розташувати на п'яти рівнях: суб'єктному, інтелектуально-психологічному, нормативно-регулятивному, організаційному та соціальному.

Суб'єктний рівень виділяється для того, щоб наголосити на значенні суб'єктів права як системоутворюючих матеріальних чинників правової системи. Саме люди (у т.ч. громадяни держави, іноземні громадяни й особи без громадянства) та їх об'єднання (громадські організації та рухи, акціонерні товариства та некомерційні організації, держава в цілому) мають суб'єктивні права і відповідні юридичні обов'язки, є реальними елементами правової системи.

Інтелектуально-психологічний рівень формує праворозуміння конкретної людини, а також індивідуальну та суспільну правосвідомість. Сукупність таких різноякісних явищ, як знання, почуття, емоції, релігійні та ідеологічні догми і погляди, моральні постулати, дають можливість людині сприймати й оцінювати правову реальність, виробляти ставлення до неї і мотиви правової поведінки.

Нормативно-регулятивний рівень дозволяє дійти висновку про те, що визначальними чинниками, які створюють систему, є норми права, оскільки вони об'єднують уявлення людей про справедливість і несправедливість, про важливість стимулювання розвитку тих чи інших суспільних відносин.

Норма права зазнає змін. Саме з неї починається реальне вдосконалення правової системи, і завдяки своєму універсальному значенню правова норма поширює свої якості на інші рівні правової системи, стаючи одиницею виміру правової матерії.

Організаційний рівень охоплює всі юридично оформлені зв'язки і відносини, форми реалізації права, різні види правової поведінки людей, правотворчу і правозастосовчу діяльність держави і суспільства.

Соціальний рівень характеризує, з одного боку, те, наскільки людина як суб'єкт права освоїла правову дійсність, те, як вона «живе» в ній, а з іншого – те, як сформувалися і наскільки адекватні інтересам індивіда і суспільства різні режими й стани, що дають уявлення про певні результати дії юридичних норм (правова культура, законність, правопорядок). На цьому рівні закладені в праві свободи, можливості і вимоги органічно по'єднуються з політичною і соціальною матерією. Тут найбільш чітко виявляються ті якості правової системи, які мають істотне значення для формування і функціонування як політичної системи, так і громадянського суспільства в цілому.

Структура правової системи. Виходячи з аналізу зазначених вище рівнів, можна виділити такі підсистеми структури правової

системи, як інституціональну, нормативну, ідеологічну, функціональну та комунікативну.

Інституціональна підсистема – це суб'єктивний склад (тобто суб'єкти права) як системоутворюючий чинник всієї правової системи. Ця підсистема почала аналізуватися досить недавно, адже до цього впродовж тривалого часу правова система характеризувалася як безособова структура. І лише згодом правознавці зрозуміли, що без особи, суб'єктивних прав, без фізичних та юридичних осіб правова система не може існувати. Звернення до людини як до системоутворюючого чинника всіх суспільних явищ призвело до перегляду існуючих підходів щодо структури правової системи і дозволило виділити суб'єкта права як обов'язкового її елемента.

Нормативна підсистема – норми і принципи права, які регулюють відносини між суб'єктами права, об'єктивовані й систематизовані в юридичних джерелах права. Норма права часто є лише тим ідеалом, який ще потрібно втілити в життя певними засобами функціонування правової системи. Вплив правової системи на суспільні відносини перетворює останні у правовідносини, які сприяють впливу права на поведінку учасників суспільних відносин, що наділені взаємними правами, обов'язками і відповідальністю.

Ідеологічна підсистема – право розуміння кожної людини чи суспільства в цілому, правосвідомість і правова культура, можливість оцінити правове буття і обрати для себе можливий варіант поведінки – правомірний чи неправомірний.

Функціональна підсистема – правотворчість, дія права, правове виховання, правова поведінка, правовідносини, юридична практика. Через них формується, змінюється і здійснюється правова діяльність.

Комунікативна підсистема – сумарні зв'язки всіх підсистем правової системи суспільства, які в цілому визначають ефективність правового регулювання, законність і правопорядок.

Функції правової системи відбивають її зміст, напрям впливу на суспільні відносини, потреба в здійсненні якого обумовлена існуванням правової системи як соціального явища. Функції відбивають найістотніші ознаки правової системи і спрямовані на здійснення головних завдань на цьому етапі розвитку. Вони являють собою, як правило, напрями активного впливу правової системи, що впорядковують певні види суспільних відносин.

У правовій системі виділяють такі основні функції, як інтегративну, регулятивну, охорону і комунікативну.

Функція інтеграції суспільства – це об'єднання різних верств населення для досягнення певного рівня життя, певної важливої ідеї. Наприклад, для України такою ідеєю є побудова демократичного громадянського суспільства і демократичної, соціально-правової держави. При цьому правова система шляхом взаємодії з політичною, економічною, духовною та іншими соціальними системами повинна діяти для досягнення основної мети – національної й соціальної злагоди та забезпечення інтересів людини і всього суспільства. Вона має організувати й стимулювати поведінку та діяльність людей таким чином, щоб вони були солідарні з прогресивними загальнолюдськими принципами і нормами.

Регулятивна функція правової системи знаходить вираження у формуванні нормативної основи, нормативних взірців діяльності, їх включення в масову за масштабами професійну правосвідомість і поведінку. Регулятивна функція може бути регулятивно-статичною і регулятивно-динамічною.

Регулятивно-статична функція правової системи спрямована на вплив на суспільні відносини шляхом їх закріплення в тих чи інших інститутах права.

Регулятивно-динамічна функція правової системи знаходить вираження у впливі права на суспільні відносини шляхом оформлення їх динаміки.

Комунікативна функція правової системи забезпечує одержання учасниками правовідносин інформації про позицію держави щодо необхідної, дозволеної чи забороненої поведінки.

Охоронна функція правової системи полягає в охороні загальнозначущих, соціально важливих політичних, економічних, культурних, національних, особистих та інших відносин, їх недоторканність і відповідно до цього – витіснення явищ, що шкодять цим суспільним відносинам.

Правова сім'я. Існує кілька критеріїв типології правових систем різних держав:

- 1) спільність генезису (історичних передумов виникнення і подальшого розвитку) правових систем;
- 2) спільність основних юридичних джерел права;
- 3) єдність у структурі системи права і норм права;
- 4) спільність принципів регулювання суспільних відносин;
- 5) єдність юридичної техніки.

З урахуванням цього в науці виділяється близько двохсот національних правових систем.

Національна правова система – це правова система конкретного суспільства, що відбиває його соціально-економічну, політичну і культурну своєрідність.

Національні правові системи об'єднуються в групи, які можна об'єднати в шість правових сімей: сім'ю загального права, романо-германську правову сім'ю, релігійну правову сім'ю, соціалістичну правову сім'ю, сім'ю звичаєвого права та змішані правові сім'ї (табл. 21.6).

Таблиця 21.6. Типи правових сімей

Правова сім'я	Група національних правових систем	Країни чи регіони	Домінуюча форма права
Англо-американська	Англосаксонська	Англія, Уельс	Юридичний (насамперед, судовий) прецедент
	Американська	США	
	Система європейського загального права	Ірландія, Шотландія	
	Система позаєвропейського загального права	Канада, Австралія, Нова Зеландія	
Романо-германська	Романська	Італія, Франція, Іспанія та ін.	Нормативно-правовий акт
	Германська	ФРН, Австрія, Швейцарія	
Релігійна	Мусульманська	Іран, Пакистан	Релігійно-правові акти
	Індуська	Індія, Непал	
	Католицька	Ватикан	
	Іудейська	Ізраїль	
Соціалістична		КНР, КНДР, В'єтнам, Куба	Рішення правлячої партії
Сім'я звичаєвого права	Далекосхідна	Японія, Бірма, Південна Корея	Правові звичаї
	Звичаєво-общинна	Тропічна та Екваторіальна Африка, Мадагаскар	
Змішані	Скандинавська = Романо-германська + Англо-американська + Звичаєва	Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія. Прибалтика	Нормативно-правові акти
	Латиноамериканська = Романо-германська (у сфері приватного права) + Англо-американська (у сфері публічного права)	Країни Латинської Америки	
	Пострадянська = Романо-германська + Соціалістична	СНД	

Правова сім'я – це сукупність національних правових систем, які базуються на спільності їх історичного формування, структури права, методів і форм його реалізації.

Кожна правова сім'я складається з певної групи національних правових систем. У свою чергу, правові сім'ї можна об'єднати в три групи:

- 1) *формально-правові правові сім'ї* – виділяються з урахуванням домінуючої форми права: нормативно-правового акта (романо-германська правова сім'я), юридичного прецеденту (англо-американська правова сім'я) та правового звичаю (звичаєва правова сім'я);
- 2) *ідеократичні правові сім'ї* – виділяються з урахуванням примату ідеології (релігійної чи світської) над будь-якими формальними джерелами права. Тут виділяються релігійна та соціалістична правова сім'я;
- 3) *змішані правові сім'ї* – виділяються з урахуванням поєднання окремих елементів інших правових сімей.

Загалом же, *змішані правові сім'ї* – це сукупність національних правових систем, що мають спільні риси, які виявляються в єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі сприйняття елементів романо-германського, англо-американського та соціалістичного типу.

До цієї правової сім'ї належать північноєвропейська (скандинавська), латиноамериканська та пострадянська група правових систем.

Законність і правова культура

Законність, правопорядок і дисципліна • Гарантії законності
• Правосвідомість • Правова культура та її антиподи

§ 1. Законність, правопорядок і дисципліна

Законність. Питання про законність досить складне. Насамперед це пояснюється тим, що говорячи про законність, ми маємо на увазі два поняття. Перше є синонімом правомірності застосування права певними органами державної влади. Друге ж є уособленням принципу верховенства законності, тобто верховенство закону в системі нормативно-правових актів. Теорія держави і права як глобальна наука надає перевагу першому поняттю, хоча й не відкидає друге.

Законність – це правовий режим у державі, за якого діяльність державних органів, юридичних і фізичних осіб здійснюється відповідно до вимог закону.

Режим законності діє на основі її принципів.

Принципи законності – це основні ідеї, засади, які відбивають зміст законності.

Існує чотири принципи законності: верховенство, єдність, доцільність і реальність.

Верховенство законності – верховенство закону в системі нормативно-правових актів. Зазначений принцип складається з вимоги відповідності законів конституції, а підзаконних нормативно-правових актів – законам.

Єдність законності (загальність) – єдина спрямованість правотворчості і правозастосування в територіальному і суб'єктивному плані. Зазначений принцип існує для запобігання одній з форм правового нігілізму, коли певні суспільні відносини регулюються різними актами, що суперечать один одному.

Територіальний план полягає в тому, що акти діють на певній території. Суб'єктивний план полягає в прийнятті актів певними суб'єктами правотворчості. Таким чином, принцип єдності законності полягає в тому, що прийняття та застосування правових норм здійснюються на певній території певними суб'єктами в одному напрямі: у напрямі чіткого врегулювання суспільних відносин актами, що не суперечать один одному.

Доцільність законності – необхідність вибору чітко в межах закону оптимальних варіантів здійснення правотворчої і правозастосовчої діяльності (поведінки), що відповідають цілям і завданням суспільства. Іноді в суспільстві виникає потреба врегулювання певних відносин. Принцип доцільності законності означає, що саме в цей момент слід прийняти відповідний нормативно-правовий акт. Прикладом цього може бути прийняття кодексу основних правил поведінки державного службовця в межах адміністративної реформи, що нині відбувається в Україні. Доцільність цього закону не викликає сумніву, а тому його буде прийнято.

Реальність законності – це досягнення фактичного виконання правових розпоряджень в усіх видах діяльності та невідворотності відповідальності за будь-яке їх порушення. Звісно, можна прийняти акт, який би надавав право будь-якому громадянину України відпочивати за кордоном за рахунок держави. Однак на цей період часу це неможливо, адже Україна поки що не спроможна заплатити за відпочинок всіх громадян України. Це нереально тому, що неможливо досягти фактичного виконання зазначених розпоряджень, передбачених у подібному акті. Отже, принцип реальності законності полягає в тому, що правові розпорядження можуть бути виконані в будь-якому разі.

Законність виконує низку функцій: регулятивну, функції забезпечення прав і свобод людини і громадянина та принципу верховенства права і правового закону, функції правової соціалізації людини та гуманізації суспільних відносин.

Регулятивна функція законності визначає, якою саме повинна бути поведінка в процесі правотворчості та реалізації права. Ця поведінка полягає в дотриманні принципів законності.

Функція забезпечення прав і свобод людини і громадянина означає, що законодавець зобов'язаний спрямовувати свою діяльність тільки на розширення прав і свобод. Така законність характерна, насамперед, для держав з демократичним режимом.

Функція забезпечення принципу верховенства права і правового закону означає видання правомірних індивідуально-правових актів, тобто актів, що поєднують юридичні акти, які здійснюються конкретними індивідами, а також правові акти, що видаються конкретними державними органами та посадовими особами з конкретного приводу. Ці акти повинні відповідати законодавству країни.

Правова соціалізація людини вимагає виховання в громадян законслухняної поведінки не за страх, а за совість. Адже стан законності в суспільстві свідчить про стан суспільної правосвідомості та правової культури. Саме в умовах останньої здійснюється правове виховання людини. Якщо правова культура досить висока, то в результаті правового виховання в громадян формується соціально-активна правомірна поведінка.

Гуманізація суспільних відносин означає формування в громадян непримиренності до сваволі й беззаконня з боку органів державної влади. В умовах розвиненої законності в людей формується непримиренність до будь-яких проявів сваволі та беззаконня з боку державних органів та посадових осіб.

Велике значення для законності має **презумпція невинуватості**.

Правопорядок і дисципліна. У результаті виконання вимог законності складається правопорядок.

Правопорядок – це певний стан урегульованості суспільних відносин, який виник унаслідок суворого й неухильного виконання та дотримання норм права.

Якщо законність як режим правомірності означає вимогу дотримання, виконання правових норм і сам процес їх реалізації, то правопорядок – це *фактичний* стан упорядкованості суспільних відносин.

Правопорядок установлюється точним виконанням і дотриманням законів. Він є кінцевим результатом реалізації правових вимог і розпоряджень, результатом дотримання і виконання правових норм, тобто законності. Саме правопорядок стає метою правового регулювання, саме для його досягнення вживають заходів для зміцнення законності, здійснюється вдосконалення законодавства, видаються закони й інші нормативно-правові акти.

Правопорядок є частиною суспільного порядку, але для нього характерні свої, досить специфічні ознаки.

Ознаки правопорядку:

- правопорядок є станом упорядкованості суспільних відносин, що передбачаються нормами права;
- правопорядок є результатом реалізації правових норм, проведення в життя принципу законності;
- змістом правопорядку є така впорядкованість суспільних відносин, яка виявляється лише в правомірній поведінці їх учасників, що здійснюється в межах правових відносин;
- межі правопорядку обумовлені змістом конкретного виду правовідносин;
- правопорядок забезпечується державою.

Існує кілька класифікацій правопорядку.

Так, *за масштабністю* розрізняють правопорядок країни, федерації, суб'єкта федерації, інших структур – регіону, міста, організації тощо.

За обсягом та значущістю – загальний, галузевий і спеціальний правопорядок.

За характером відносин – конституційний, судовий, фінансовий тощо.

За складністю – складний, спрощений, елементарний.

За ступенем оформленості – оформлений та неформований (втілення в життя правових звичаїв, моральних цінностей тощо).

Принципи правопорядку – це основні ідеї та засади, на яких базується правопорядок.

Принципами правопорядку є конституційність, державна гарантованість, стійкість, організованість, формальна визначеність і системність.

Принцип конституційності означає, що правопорядок відповідає конституції, забезпечує її реалізацію, а всі вимоги конституції знаходять у ньому конкретне вираження. У зв'язку з цим зазвичай говорять про конституційний державний порядок. Конституційні установки визначають основні параметри форми та змісту взаємодії держави, суспільства і громадян, в основі яких лежить верховенство прав і свобод особистості. Вищий вияв цієї вимоги має місце тоді, коли фактична і юридична конституція країни збігаються у встановленому порядку життя.

Принцип державної гарантованості стабільності та упорядкованості суспільних відносин полягає в тому, що існуючий правопорядок забезпечується державою, охороняється нею від правопорушень.

Принцип стійкості означає стабільність суспільних відносин, форм соціальних зв'язків, у межах яких здійснюється правомірна поведінка індивідів та груп. Спроби порушити цю стійкість припиняються державою та її органами.

Принцип організованості передбачає, що правопорядок виникає лише за організуючої ролі держави. Навіть незважаючи на високий рівень культури конкретного суспільства, правопорядок не виникає стихійно, оскільки розбіжності в інтересах та матеріальному становищі людей породжують різні уявлення про розумну організацію життя суспільства. Усі ці уявлення держава узгоджує шляхом прийняття правових норм.

Принцип формальної визначеності означає, що правопорядок пов'язаний з правом і виникає на основі чітких правових приписів, формально закріплених у законах та підзаконних актах держави. Ці приписи є обов'язковими для всіх громадян, посадових осіб і державних органів.

Принцип системності передбачає, що реальні правовідносини, які склалися в суспільстві, не є одиничними та розрізненими діями суб'єктів права, а становлять собою систему відносин. Ця система характеризується ієрархічністю, несуперечливістю та взаємозалежністю її складових елементів. Цілісності правовим відносинам надають правові принципи, зафіксовані в конституції; економічні відносини, що склалися в суспільстві; рівень правової культури і звичайно ж єдність державної влади на території держави, що є гарантом цієї цілісності.

Складовим елементом суспільного порядку є також дисципліна.

Дисципліна – це певний порядок поведінки людей, що забезпечує узгодженість їхніх дій як у колективі, так і в суспільному й державному житті.

Дисципліна може бути державною, громадською, партійною, договірною, технологічною, військовою тощо. Особливий інтерес у межах теорії держави і права становить дисципліна державна.

Державна дисципліна – це дотримання всіма організаціями та громадянами встановленого державою порядку діяльності державних органів, підприємств і установ з виконання покладених на них обов'язків.

Державна дисципліна виражає інтереси всього населення, сприяє розвитку соціально-політичної активності громадян. Вона передбачає свідоме позитивне ставлення громадян до

встановленого правопорядку, а також виявляє правову, політичну і моральну культуру громадян.

Аналізуючи співвідношення законності та правопорядку, важливо мати на увазі таке:

- 1) не можна домогтися правопорядку іншими способами, крім удосконалення правового регулювання й забезпечення законності;
- 2) зміцнення законності неминуче і закономірно забезпечує зміцнення правопорядку;
- 3) конкретний зміст правопорядку залежить від змісту законності.

Відмінність у змісті законності та правопорядку залежить від її елементів (сторін):

- предметного (носії законності – те, що повинно відповідати правовим вимогам);
- суб'єктного (склад суб'єктів, на яких поширюється право вимагати дотримання правових розпоряджень від інших осіб і обов'язок такого самого дотримання);
- нормативного (коло правових розпоряджень є обов'язковим для виконання).

§ 2. Гарантії законності

Поняття і юридичні гарантії законності

Гарантії – комплекс засобів і способів, спрямованих на забезпечення чіткого й неухильного дотримання та виконання норм права всіма учасниками суспільних відносин.

Існує дві категорії гарантії законності – загальні та юридичні (табл. 22.1). Зрозуміло, що основними гарантіями є юридичні, які,

Таблиця 22.1. Види гарантії

Загальні гарантії	Юридичні гарантії
Міжнародні гарантії	Спеціально-юридичні гарантії
Політичні гарантії	
Економічні гарантії	Конституційно-правові гарантії
Ідеологічні гарантії	

у свою чергу, поділяються на конституційно-правові та спеціально-юридичні.

Спеціально-юридичні гарантії – це система правових засобів і інститутів права, за допомогою яких забезпечуються дотримання та виконання законів.

До спеціально-юридичних гарантії належать такі:

1. *Обов'язок держави й інших суб'єктів суспільних відносин суворо дотримуватися законів і виконувати їх у своїй діяльності.* Під державою розуміють органи держави та посадові особи. Дійсно, існує спеціальне законодавство, присвячене тим чи іншим органам або посадовим особам. Так, в Україні 16 грудня 1993 р. було прийнято Закон “Про державну службу”, який регулює суспільні відносини, які охоплюють діяльність держави щодо створення правових, організаційних, економічних та соціальних умов реалізації громадянами України права на державну службу. Державні службовці зобов'язані чітко дотримуватися законів і виконувати ці закони.

2. *Нормативне роз'яснення законів.* Як приклад можна навести ч. 1 ст. 11 Закону України “Про статус суддів” від 15 грудня 1992 р., яка зазначає, що “незалежність суддів забезпечується... заборонаю під загрозою відповідальності втручання у здійснення правосуддя”¹. Роз'яснюючи положення щодо втручання, Пленум Верховного Суду України 12 квітня 1996 р. видав Постанову № 4 “Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів”, де в п. 4 визначив: “Під втручанням у діяльність по здійсненню правосуддя слід розуміти будь-який вплив на суддю (прохання, вказівку, вимогу, критику судді у засобах масової інформації до вирішення справи тощо) з боку будь-якої особи з метою схилити їх до вчинення чи невчинення певних процесуальних дій або ухвала бажаного судового рішення. При цьому не має значення за допомогою яких засобів (обіцяння різних вигод, погроза тощо) та в якій стадії процесу і в діяльності суду якої інстанції здійснюється втручання”².

¹ Про статус суддів. Закон України № 2862-ХІІ : станом на 15 грудня 1992 року // Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність : зб. нормат. актів / відповід. ред. В. С. Стефанюк. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 74.

² Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 12 квітня 1996 р. // Законодавство України про судову і правоохоронну діяльність : зб. нормат. актів / відповід. ред. В. С. Стефанюк. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – С. 162.

Таке визначення “втручання у здійснення правосуддя”, що було здійснене Верховним Судом України, і є нормативним роз’ясненням.

3. *Норми, що регулюють державний примус.* Мається на увазі порядок, процес здійснення державного примусу (регулюється процесуальними нормами адміністративного, кримінально-процесуального та цивільно-процесуального права).

4. *Норми, що передбачають юридичні санкції.* Мається на увазі законодавчий перелік санкцій (регулюється матеріальними нормами трудового, адміністративного, цивільного та кримінального права).

5. *Індивідуально-правові акти.* Індивідуально-правові акти спрямовані на врегулювання конкретних суспільних відносин і в разі їх повної відповідності нормативно-правовим актам вони можуть бути гарантіями законності.

Конституційно-правові засоби – це система інститутів конституційного права, за допомогою яких забезпечується дотримання та виконання законів.

До таких засобів належить наявність *Конституційного суду*, а також принцип “*Конституція – закон прямої дії*”. Останній означає, що норми Конституції можна захищати в судовому порядку. Цим досить вдало тривалий час користувалися в РФ, Конституція якої передбачає альтернативну цивільну службу. Відсутність відповідного закону не перешкодила призванникам подавати позови до суду з вимогою надання їм можливості реалізувати їх конституційне право на альтернативну цивільну службу.

Загальні гарантії законності. *Загальними* гарантіями законності визнаються міжнародні гарантії, політичні гарантії, економічні та ідеологічні гарантії.

Міжнародними гарантіями визнаються ті засоби, за допомогою яких міжнародна спільнота може впливати на стан дотримання законності в національних державах. До таких гарантій належить право міжнародних спільнот видавати рекомендаційні (наприклад, Загальна декларація прав людини) та загальнообов’язкові (Міжнародний пакт про громадянські й політичні права) акти, а також застосовувати міжнародні санкції до тих країн, які порушують або виконують ці акти. Такими санкціями негативного плану є створення певних торгових бар’єрів, бойкот, збройне вторгнення. Санкціями ж позитивного плану є створення

режиму найбільшого сприяння, прийняття до провідних міжнародних організацій, кредити тощо.

Політичними гарантіями є розвинута система народовладдя, свобода самовизначення особистості, об'єднання громадян в організації за різними інтересами. Зазначені політичні гарантії ведуть до демократії.

Говорячи про *співвідношення законності й демократії*, слід наголосити:

- справжня правова законність передбачає як видання, так і дотримання, виконання тільки демократичних за змістом законів;
- законність у правовій державі повинна спиратися на дійсно демократичну рівність громадян перед законом, рівність їх основних прав і свобод, рівність правової охорони і захисту;
- законність передбачає існування демократичного порядку підконтрольності державного апарату народу;
- дотримання законності є необхідною умовою охорони демократичних прав і свобод громадян;
- для найбільш повного й адекватного вираження в правових нормах інтересів і волі різних верств населення і народу в цілому необхідно діяти в межах законності, тобто чітко дотримуватися встановленої законом демократичної процедури прийняття законів;
- законність покликана охороняти інститути демократії від проявів сваволі з боку посадових осіб державних органів, а також громадян, і в такий спосіб забезпечувати демократизм у діяльності державного механізму, політичної системи, плюралізм в усіх сферах суспільного і державного життя;
- законність сприяє діяльності всіх суб'єктів політичного життя в рамках конституційно-правового порядку, є гарантом захисту від монополізації права на здійснення політичної влади якоюсь структурною частиною державної влади.

Економічними гарантіями визнаються юридична рівність усіх форм власності, рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин. Юридична рівність всіх форм власності, як і рівність економічних можливостей суб'єктів суспільних відносин, дозволяє людям багатіти. Багатство ж потребує стабільності, яку може дати лише законність.

Ідеологічні гарантії – це комплекс морально-правових уявлень про необхідність і користь законослухняної поведінки. Ідеологічні гарантії значною мірою залежать від правосвідомості населення.

§ 3. Правосвідомість

Поняття і структура правосвідомості

Правосвідомість – це сукупність уявлень і почуттів, які виражають ставлення людей до права і правових явищ у громадському житті.

Будучи суб'єктивною реакцією людини на правову дійсність, правосвідомість, з одного боку, становить важливий елемент правової системи, а з іншого – форму (вид) суспільної свідомості (поряд із моральною, релігійною, політичною, естетичною та іншими).

Правосвідомість нерозривно пов'язана з правом. По суті, вона є його неминучим супутником. Дійсно, право є інтелектуально-вольовим регулятором поведінки, формування і функціонування якого повинні бути опосередковані свідомістю і волею людей.

Історично разом із формуванням держави і права відбувається становлення правосвідомості, а питання про те, що виникло раніше – правосвідомість чи право, ще не зовсім вивчене. Однак щодо конкретного типу права, наприклад, соціалістичного, можна сказати, що правосвідомість виникла раніше права (у вигляді правових ідей, викладених у працях Маркса, Енгельса та ін.).

Правосвідомість – складне структурне утворення, у якому можна виділити раціональні компоненти, що дістали назву правової ідеології.

Правова ідеологія – це ідеї, теорії, переконання, поняття, погляди, що виражають ставлення людей до чинного і бажаного права.

Вона як систематизований, науково обґрунтований, теоретичний відбиток правової дійсності відіграє роль головного й активного елемента в правосвідомості.

Основу правової ідеології повинна становити державно-правова ідеологія, тобто загальноприйнята (прийнята в цьому суспільстві) система політичних і правових ідей. Це особливо актуально для України на сучасному етапі її розвитку.

Правова ідеологія тісно пов'язана з юриспруденцією (юридичною наукою), яка надає їй теоретичного, систематизованого характеру.

У правосвідомості можна також виділити емоційні структурні компоненти, які називаються правовою психологією.

Правова психологія – це почуття, емоції, переживання, які мають люди з приводу тих чи інших проявів права: видання юридичних норм, їх реалізації, законності та ін.

Можна сказати, що правова психологія є своєрідним почуттям права і законності.

Вона виникає стихійно і має неформальний, несистематизований характер. У той самий час у правосвідомості правова психологія має наче первинний характер. Це пов'язано з тим, що, як правило, правові почуття й емоції виникають раніше, ніж правові ідеї. Правова психологія визначає повсякденну ціннісну орієнтацію суб'єктів у правовій сфері.

Аналіз ставлення людей до нормативно-правового акта дозволяє виділити в правосвідомості такі елементи:

- 1) *інформаційний* – наявність у свідомості того чи іншого суб'єкта певного обсягу інформації про закон. Ця інформація може бути як повною і всебічною, так і поверхневою, отриманою з чийось слів;
- 2) *оцінний* – отримавши інформацію про нормативний акт, людина якось до нього ставиться, оцінює, зіставляє з власними цінностями;
- 3) *вольовий* – дізнавшись про закон і оцінивши його, людина вирішує, що вона буде робити в умовах, передбачених законом.

Класифікація правосвідомості. Існує дві основні класифікації видів правосвідомості: за соціальним рівнем та за суб'єктами (носіями), тобто з погляду масовості (табл. 22.2).

За соціальним рівнем правосвідомість може бути буденною, професійною та науковою.

Буденна правосвідомість властива основній масі членів суспільства, формується на базі повсякденного життя громадян у сфері правового регулювання.

Професійна правосвідомість складається в ході спеціальної підготовки, у процесі здійснення юридичної діяльності (правосвідомість юристів).

Таблиця 22.2. Класифікація правосвідомості

Види правосвідомості	За соціальним рівнем	Буденна
		Професійна
		Наукова
	За суб'єктами	Індивідуальна
		Групова
		Масова
		Суспільна

Наукова правосвідомість характерна для дослідників, науковців, які займаються питаннями правового регулювання суспільних відносин (правознавство).

Буденна правосвідомість є характерною для всіх громадян, адже кожен громадянин знає, що є конституція, закони. Кожен якось ставиться до них тощо. У той самий час досить цікавим є співвідношення професійної та наукової правосвідомості. Окремі дослідники вважають, що професійна правосвідомість посідає підлегле місце порівняно з науковою, так само, як і буденна правосвідомість є підлеглою порівняно з професійною. Зовні це має такий вигляд: буденна правосвідомість переходить у професійну, яка, у свою чергу, переходить у наукову: буденна → професійна → наукова. Інша позиція науковців полягає в тому, що професійна та наукова правосвідомість – це абсолютно рівноправні види правосвідомості і буденна правосвідомість може перейти як у професійну, так і в наукову: буденна → професійна; буденна → наукова. Це пов'язано з тим, що професійна правосвідомість – це правосвідомість юристів-практиків, а наукова – це правосвідомість науковців-правознавців, що займаються науковими дослідженнями. Певна річ, іноді юрист-професіонал стає науковцем, однак це не означає, що його правосвідомість автоматично стає науковою: адже його менталітет схиляється не до наукових досліджень, а до практичної діяльності. Інакше кажучи, наукова правосвідомість характеризується певною абстрактно-теоретичною спрямованістю, а професійна – суто практичною.

За суб'єктами (носіями), тобто з погляду масовості, правосвідомість може бути індивідуальною, груповою, масовою та суспільною.

Індивідуальна правосвідомість є правосвідомістю конкретного індивіда. Індивідуальна правосвідомість характерна для окремої людини, яка, дізнавшись про закон і оцінивши його, вирішує питання про його реалізацію.

Груповою правосвідомістю визнаються колективні уявлення і почуття формальних і неформальних груп, верств суспільства, професійних співтовариств, злочинних угруповань. Групова правосвідомість характерна для стабільних груп людей: родина, студентський колектив, гангстерський синдикат тощо. Усі вони мають свою специфічну правосвідомість. Наприклад, гангстерський синдикат, знаючи закони та оцінюючи їх, намагається їх порушувати. Це – групова правосвідомість.

Масова правосвідомість характерна для нестабільних, тимчасових об'єднань людей. До таких об'єднань відносять бунтуючий натовп, мітинги, демонстрації тощо. На відміну від групової правосвідомості, масова є нестабільною.

Суспільна правосвідомість – це правові погляди націй і народностей. Як приклад можна навести суспільну правосвідомість на Сицилії. У 80-х роках ХХ ст. на радянський телеекран вийшов італійський серіал “Спрут”. Він розповідав про досить специфічне явище, що виникло на острові Сицилія і одержало назву мафії. Із серіалу можна було дійти висновку, що мафія – це злочинне угруповання. Однак це не зовсім так. Мафія склалася на Сицилії як система взаємовідносин, яка спирається на досить специфічну правосвідомість, яку, безперечно, можна вважати суспільною, адже вона стосувалася майже всіх жителів Сицилії. Ця правосвідомість спиралася на принцип хрещеного батька та закони вендети й омерти. Принцип хрещеного батька виник внаслідок економічних причин і полягав у тому, що в дитини бідних батьків повинен бути ще один (багатий) батько, який би піклувався про неї. Це і був хрещений батько дитини. Як правило, ним ставала поважна й багата людина. Якщо в хрещеного батька виникали проблеми, то їх “вирішував” хрещеник. Вендету, або закон кривавої помсти, було спрямовано на формування позитивного ставлення до самосуду і, як наслідок, до негативного ставлення офіційної судової системи. Суть вендети полягала в тому, що помста – це не право, а святий обов'язок месника, який потрібно виконувати, незважаючи на власні переконання. Омерту, або закон абсолютного мовчання, можна було б звести до фрази: “Хто не мовчить, той повинен померти”. Цим законом було заборонено видавати членів кланів мафії поліції. Усе це дозволило сформувати на Сицилії правосвідомість, яка була виражена у прислів'ї: “На Сицилії три уряди: Рим, регіональний уряд та мафія. Але мафії слід беззаперечно покоритися або померти”¹. Ця правосвідомість була частково знешкоджена лише одного разу в результаті діяльності “залізного префекта” Чезаре Морі під час правління Муссоліні. Після поразки останнього у Другій світовій війні мафія на Сицилії стала непереможною. Як правосвідомість, вона характерна і нині для деяких провінційних районів сучасної Сицилії.

¹ Полькен Х. Кто не молчит, тот должен умереть: Факты против мафии / Х. Полькен, Х. Сцепоник ; пер. с нем. А. М. Сулова. – [2-е изд., испр. и доп.] – М. : Мысль, 1988. – С. 26.

§ 4. Правова культура та її антиподи

Правова культура: поняття, структура і функції. Правосвідомість пов'язана з правовою культурою, адже види останньої є аналогічними видам правосвідомості.

Проте правова культура не є синонімом правосвідомості.

Правова культура – це система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права.

Структура правової культури досить умовна, але до неї входять такі елементи: рівень розвитку всієї системи юридичних джерел права; рівень розвитку правосвідомості населення та рівень розвитку правової діяльності.

Рівень розвитку всієї системи юридичних джерел права – текстів документів, у яких виражається й закріплюється право в певному суспільстві. Особливу роль у цьому відіграє юридична техніка. Рівень юридичної техніки свідчить про рівень правової культури, адже юридична техніка стосується побудови юридичних конструкцій, питань юридичної термінології, правил розроблення, викладення й систематизації нормативно-правових актів тощо.

Рівень розвитку правової свідомості населення складається з таких компонентів:

- 1) *глибина освоєння населенням правових феноменів.* До правових феноменів відносять, наприклад, необхідність пошуку компромісу або недоторканність прав людини тощо. Особливо актуальним це є сьогодні, коли все більше поширюється думка про повернення смертної кари. Звісна річ, карати за злочини необхідно, але слід мати на увазі, що існує така річ, як судова помилка. Досить відомим є приклад маніяка-вбивці Чикатило, за злочини якого було розстріляно невинну людину. Крім того, ставлення до недоторканності людського життя як природного права людини дозволяє говорити про правову культуру громадян країни;
- 2) *глибина інформованості населення в правовому сенсі.* Дізнавшись про закон і оцінивши його, людина вирішує, що вона буде робити в умовах, передбачених законом. Це свідчить про рівень правової культури людини, адже саме з людей складається населення;
- 3) *глибина емоційного ставлення населення до закону, суду тощо.* У країнах англосаксонської правової системи до суддів ставляться з повагою. Це, врешті-решт, дозволило зробити

судовий прецедент основною формою права в цих країнах і надати судовій владі необхідних повноважень для формування її в самостійну гілку державної влади. Крім того, повага до законів дозволяє подолати злочинність або звести її до мінімуму, як це сталося в Швейцарії. Усе це свідчить про рівень правової культури населення.

Рівень розвитку правової діяльності складається з таких видів діяльності:

- 1) *теоретична* – діяльність учених-юристів. Учені-юристи (державознавці і правознавці) формують теорію сучасної держави і права. Саме вони розробляють сутність того, що називається “демократична, соціальна, правова держава”;
- 2) *освітня* – діяльність студентів і слухачів юридичних шкіл, вишів тощо. Важливу роль у рівні розвитку правової діяльності відіграє діяльність студентів юридичних навчальних закладів, адже саме вони в майбутньому стануть правознавцями та юристами-професіоналами;
- 3) *практична* – правотворчість, реалізація і застосування права. Практична правова діяльність – це діяльність органів держави, що відповідає вимогам законодавства. Законність такої діяльності дозволяє судити про рівень правової культури в суспільстві.

У суспільстві правова культура виконує такі функції: пізнавальну, регулятивну, оцінну, прогностичну та функцію правової соціалізації.

Пізнавальна функція правової культури виявляється у формуванні в населення уявлення про державу і право, громадянське суспільство тощо, на основі яких воно вступає у правовідносини.

Регулятивна функція правової культури спрямована на забезпечення стійкого функціонування суспільства шляхом становлення для індивідів та соціальних груп відповідних стандартів суспільно корисної поведінки, узгодження та підпорядкування соціальних прагнень та ідеалів різних груп загальноприйнятими в суспільстві.

Оцінна функція полягає у виробленні ставлення індивіда до правових явищ на основі сформованих уявлень, ідеалів, принципів тощо. Це ставлення виражається у вчинках та поведінці, в його оцінці права і законодавства, законності та правопорядку порівняно з тими, що вже є в нього.

Прогностична функція правової культури виражається в здатності передбачати можливі напрями розвитку правової

системи, законодавства, юридичної практики, визначати засоби для досягнення актуальних правових цілей. У зв'язку з цим важливими є обґрунтування ймовірних змін у системі правової орієнтації громадян та розроблення засобів, що або блокують, або стилюють їх появу.

Функція правової соціалізації виражається в здатності правової культури забезпечувати передачу новим поколінням накопиченого досвіду та культури для ефективного використання своїх суб'єктивних прав та дотримання юридичних обов'язків.

Антиподи правової культури. Слід зазначити, що антиподи правової культури можуть виражатися як у позитивному, так і в негативному аспекті.

Негативним антиподом (протилежністю) є правовий нігілізм, а позитивним – правовий ідеалізм.

Схематично це наведено на рис. 22.1.

Правовий нігілізм – це негативне ставлення до права, закону і правових форм організації суспільних відносин.

Існує два основні варіанти класифікації різновидів правового нігілізму.

Так, *за проявами* правовий нігілізм може виражатися в навмисному порушенні законодавства, масовому недотриманні та невиконанні юридичних розпоряджень, виданні суперечливих правових актів, підміні законності доцільністю, конфронтації представницьких і виконавчих структур та порушенні прав людини.

Навмисне порушення законів та інших підзаконних нормативно-правових актів. Прикладом такого варіанта правового нігілізму є вчинення злочину, наприклад, убивства. Злочинець, знаючи і розуміючи правові вимоги, ставиться до них негативно, тобто не дотримується їх.

Масове недотримання і невиконання юридичних розпоряджень. Прикладами є бунт, революція тощо. Так, під час перехідного періоду до ринкових відносин багато хто з громадян як Росії, так і України не дотримувався юридичних розпоряджень:

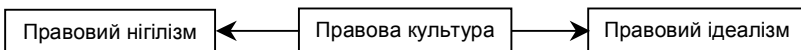

Рис. 22.1. Правова культура та її антиподи

ухилявся від сплати податків, не реєстрував своїх підприємств, не отримував необхідних ліцензій тощо. Це все було проявами саме правового нігілізму.

Видання суперечливих правових актів. Прикладом цього є юридичні колізії між різними нормативно-правовими актами, які взаємно суперечать один одному.

Підміна законності доцільністю. Прикладом цього є події, які відбувалися після революцій: терор, звільнення злочинців під приводом того, що вони є жертвами минулого режиму. Так, у 1917 році кримінальні злочинці були звільнені з ув'язнення під приводом того, що вони є жертвами царизму. У 1918 році радянська влада у відповідь на вбивства своїх керівників проголосила політику так званого “червоного терору”. Його результатом було знищення без законних підстав колосальної кількості представників інтелігенції, дворян та священиків під приводом того, що вони належать до “експлуататорських класів”. Так доцільність замінила законність.

Конфронтація представницьких і виконавчих структур. Прикладом цього є протистояння у вересні 1993 року народних депутатів РФФСР та її Президента Б.М. Єльцина, коли представницькі (з'їзд народних депутатів та Верховна Рада РФФСР) і виконавчі (Президент і Уряд Росії) структури видавали розпорядження, які взаємно суперечили один одному. Ця конфронтація згодом вилася в збройне протистояння і людські жертви, а завершилася збройним штурмом парламенту.

Порушення прав людини. Уперше на найвищому рівні права людини були закріплені в 1948 році в Загальній декларації прав людини. Одним з основних прав людини визнається її право на життя, а тому масові репресії в умовах авторитарних і тоталітарних режимів (наприклад, культурна революція в Китаї 1966–1976 рр.), геноцид в Іраку проти курдів за часів Саддама Хусейна, холокост проти євреїв під час Другої світової війни, голодомор в Україні 30-х і 40-х років ХХ ст. є саме проявами правового нігілізму.

Інша класифікація правового нігілізму може здійснюватися *за формою*. У цьому разі правовий нігілізм може виражатися як в активній, так і в пасивній формі.

Пасивна форма правового нігілізму, яку ще іноді називають *теоретичною* формою, означає байдуже ставлення до права, явну недооцінку його ролі і значення. Прикладом цієї форми є анархізм. Науковий анархізм виник у ХІХ–ХХ столітті як один із

варіантів перетворення існуючого ладу. Анархісти вважали, що відносини між людьми не потребують якогось державно-правового регулювання, адже люди самі зможуть домовитися між собою.

Активна форма нігілізму означає усвідомлено вороже ставлення до права. Прикладом саме цього є вчинення злочинів.

Правовий ідеалізм – перебільшення реальних регулятивних можливостей правової форми.

Одним з основоположників правового ідеалізму був Платон, який вважав, що принципи зміни суспільства можливі за допомогою мудрих законів.

Правовим ідеалістом був Петро I. За період свого правління він видав дві тисячі указів, якими регламентував майже всі сторони життя російського суспільства.

Деякі з цих указів були доречними. Так, у 1722 році в Росії з'явилася прокуратура, мета якої передбачала втілення в життя економічних, соціальних і політичних реформ царя всупереч прихованому, а часто навіть відкритому опору місцевих органів влади.

Проте були й інші укази.

Приклад 22.1

О. Бушков про правовий ідеалізм Петра I

Наказувалося ткати килими чітко визначеної ширини, під страхом каторги заборонялося виробляти шкіру для взуття дьогтем, застосовуючи замість цього ворвань, жати було наказано не серпами, а “малими косами з граблями”, знищити віконця для виливання води в бортах суден, змінивши їх на помпи; жителям Петербургу заборонялося користуватися човнами з веслами і наказувалося використовувати лише з парусами (причому до дрібниць вказувалося, як їх фарбувати й лагодити). Пічки наказувалося ставити не на підлозі, а на фундаменті, стелі обов'язково потрібно вимазувати в глину, дахи крити не дошками, а черепицею, дерном або ж дранкою, могили для померлих лагодити за єдино встановленим зразком, живим обов'язково ходити до церкви у свята та в неділю, а священникам – “під час літургії вправлятися у богомисленні”.

В усіх випадках видавалися великі царські укази, де сам Петро розписував “від сюди й до сюди” – так що укази, по суті, перетворювались ще й на довгі “повчання”, як було з повелінням Петра “заборонити жителям шевської столиці їздити на конях, що не мають вуздечок, і випускати з дворів без пастухів корів, кіз, свиней та інших тварин”. Государ імператор сам займався питаннями, що повинен був вирішувати якийсь поліцейстер...

Підозрюю, що подібні укази і були висміяні Салтиковим-Щедріним в “Історії міста Глупова”, коли один із тамтешніх градоначальників видає указ “Про правильну випічку пирогів”. Дуже схоже на Петра...

Між іншим лікуватися також потрібно було згідно з указом. Попивши мінеральної водички з олонецьких джерел, Петро знайшов її відмінною – і наказав підданним їздити “для лікування хвороб на олонецькі води”. Коли ж багатьом водичка не допомогла і люди, що не отримали зцілення, почали висловлювати своє невдоволення, Петро терміново видав черговий наказ, у якому пояснювалося, що окремі невдачі в лікуванні водами викликані... недотриманням пацієнтами височайше затверджених правил лікування.

Воєводи на місцях, засипані грудю указів, потихеньку, як здається, доходили до стану повного отупіння. Зокрема, воєводам приписувалося “підлуватися про сирітські будинки, академії та школи, а також про госпіталі”. Однак, крім Петербургу та пари-трійки великих міст, госпіталів не було ніде – як не було ніде сирітських будинків, крім Петербургу. Академії ж існували лише в Москві та в Києві...

Історія зберегла пам’ять про самовіддану діяльність в’ятського воєводи Чаадаєва, який спробував якісно виконати черговий указ і заснувати хоча б школу. Знайшов навіть вчителів та кімнату, зупинка була лише за малим – повною відсутністю учнів. Воєвода вдався до типових для того часу заходів – розіслав по повіту солдат і ті наловили достатню кількість підходящих за віком підлітків. Зрозуміло, що при першій же ліпшій можливості учні розбіглися. Воєвода махнув руками на це “просвітницьке підприємство” і не лише не завів академії, а й шкіл більше не відкривав (напевно, добре розуміючи, що у В’ятському повіті кадрів для академії і з драгунами не знайдеш).

Настільки дріб’язкова регламентація призвела до того, що чиновники на місцях взагалі перестали виявляти ініціативу, з будь-якої дрібниці потребує інструкцій Петра. Солікамський воєвода доносив сенату, що місцева в’язниця зовсім занедбана: “тюремний острог та хати достатньо прогнили і стоять на підпорах, так що арештанти того і гляди втечуть” – і прохав царського іменного дозволу на ремонт. Однак його обійшов московський губернатор, який не насмілювався без царського указу... полагодити знесену повинну дерев’яну мостову.

Джерело: Бушков А. А. Россия, которой не было: загадки, версии, гипотезы / А. А. Бушков. – М. : ОЛМА-ПРЕСС ; СПб. : Нева ; Красноярск : Бонус, 1997. – С. 400–401. – (Серия «Исторические расследования»).

Запитання для самоконтролю до розділу 5

1. Що таке соціальне регулювання?
2. Що таке право?
3. Що таке міфи?
4. Що є внутрішнім гарантом реалізації права і моралі?
5. Що таке філософія права?
6. Як юридичний позитивізм трактує право і закон?
7. У чому полягає суть нормативізму?
8. Що таке соціальні норми?
9. Що таке норма права?
10. Що таке санкція в структурі норми права?
11. Що таке форма права?
12. Що таке правовий звичай?
13. Що таке юридичний прецедент?
14. Що таке нормативний договір?
15. Що таке нормативно-правовий акт?
16. Що таке галузь права?
17. Що таке система законодавства?
18. Що таке консолідація законодавства?
19. Що таке правова система?
20. Що таке законність?
21. Що таке гарантії законності?
22. Що таке правосвідомість?
23. Що таке правова культура?

Розділ 6

ПРАВОВА
ДІЯЛЬНІСТЬ

Правотворчість і правове регулювання

Правотворчість • Прогалини в позитивному праві • Юридична техніка
• Правове регулювання • Правові засоби

§ 1. Правотворчість

Поняття, принципи і види правотворчості

Правотворчість – це напрям діяльності держави, пов’язаний з офіційним закріпленням норм права шляхом формування приписів, їх зміни, доповнення або скасування.

Принципи правотворчості – це основні засади здійснення правотворчої діяльності.

Принципами правотворчості є принцип законності, принцип науковості, принцип використання правового досвіду, принцип демократизму і зв’язок із практикою.

Принцип законності – розроблення і прийняття нормативно-правових актів із дотриманням правової процедури, що не виходить за межі компетенції органів, які їх приймають, а також відповідність нормативних актів конституції країни і чинному законодавству.

По суті, принцип законності означає, що всі нормативно-правові акти повинні додержуватися певної ієрархії: підзаконні нормативні акти відповідають законам, а останні, у свою чергу, не суперечать конституції країни як основному закону держави.

Принцип науковості – підготовка і прийняття проекту нормативно-правового акта здійснюється за участю представників різних наук.

Так, наприклад, для прийняття нормативного акта, який би врегулював проблеми боротьби зі СНІДом, слід урахувати думку лікарів. Для врегулювання проблем сучасного агропромислового комплексу слід урахувати думку представників аграрної

науки. Якщо ж цього немає, то може статися ситуація, яка склалася в СРСР на початку 60-х рр. ХХ ст., коли наказували саджати кукурудзу в усіх регіонах країни (навіть за полярним колом), не враховуючи думку аграріїв, які зазначали, що далеко не всі регіони держави можуть вирощувати цю культуру.

Принцип використання правового досвіду – будь-який знову розроблений нормативний акт повинен спиратися на вже відомий позитивний досвід держави і цивілізації в цілому.

Спроба обминути цей принцип може призвести до хаосу, як це сталося в перші роки радянської влади, коли було зламано існуючий державний апарат і правову систему. Врешті-решт, у СРСР відмовилися від вульгарного правового нігілізму і почали застосовувати досвід, уже накопичений цивілізацією.

В Україні прикладом використання правового досвіду може бути той факт, що для проведення судової реформи вона звернулася до досвіду ФРН, який передбачає певну децентралізацію судової системи і створення спеціалізованих судів.

Принцип демократизму виражається в безпосередній участі населення в правотворчому (насамперед, законотворчому) процесі шляхом використання форм безпосередньої правотворчості (референдум, плебісцит, народна ініціатива). Також можлива така форма участі населення, як попереднє обговорення законопроекту в засобах масової інформації. Різні форми безпосередньої демократії сприяють подоланню бюрократизму та найповніше враховує інтереси населення.

Зв'язок із практикою. Звісно, можна прийняти нормативно-правовий акт, який би закріплював право громадян України щороку відпочивати за рахунок держави у будь-якій точці земної кулі. Однак практика показує, що таке неможливо, адже Україна не може собі дозволити фінансувати зазначений відпочинок. Крім того, зв'язок з практикою означає, що нормативно-правові акти слід приймати для врегулювання *існуючих* у суспільстві відносин.

Правотворчість може існувати як правотворчість компетентних державних органів, безпосередня правотворчість народу і санкціонування норм, за яких процес їх створення проходить поза державою.

Виходячи з особливостей юридичної природи процесу створення норм права різними органами держави, *правотворчість компетентних органів держави* може виражатися у формі законотворчості та підзаконної правотворчості.

У свою чергу, підзаконна правотворчість може існувати як:

- 1) правотворчість вищих органів державної влади (уряду, глави держави);
- 2) правотворчість центральних органів державної влади (міністерств, відомств, агенцій, державних комітетів, служб тощо);
- 3) правотворчість регіональних та місцевих органів державної влади (губернаторів, місцевих рад народних депутатів тощо);
- 4) локальна правотворчість, яка функціонує на державних підприємствах, в установах та організаціях.

Прикладом законотворчості є прийняття Закону про Державних бюджет України на 2005 рік. Підзаконна правотворчість вищих органів державної влади виражається у прийнятті Президентом України нормативних указів (наприклад, Указ Президента України № 389/2003 від 5 травня 2003 р. “Про надбавки військово-службовцям Збройних сил України, Міністерства внутрішніх справ України, Державного комітету у справах охорони державного кордону України та Управління державної охорони України за безперервну службу”) або у прийнятті Кабінетом Міністрів України постанов (наприклад, Постанова Кабінету Міністрів України № 655 від 5 травня 2003 р. “Деякі питання розвитку інноваційної інфраструктури в Україні та напрями діяльності Української державної інноваційної компанії у 2003 році”).

Підзаконна правотворчість центральних органів державної влади виражається у створенні відповідних інструкцій (наприклад, Інструкція з оформлення дозволів на імпорт, затверджена наказом міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України № 52 від 6 березня 2003 р.) або нормативних наказів (наприклад, наказ міністерства аграрної політики України № 9 від 5 січня 2002 р. “Про сприяння проведенню у 2002 році виборів народних депутатів України, депутатів місцевих рад, сільських, селищних і міських голів”).

Підзаконна правотворчість регіональних та місцевих органів державної влади виражається у створенні рішень та розпоряджень (наприклад, розпорядження мера Сум № 860-р від 25.11.2003, спрямоване на боротьбу з боржниками за квартплату та комунальні платежі). Прикладом локальної правотворчості є різного роду нормативні накази, статути тощо (наприклад, Статут національної академії наук України від 5 квітня 2002 р.).

Безпосередня правотворчість народу (рішення, прийняті на референдумі), як правило, виражається в затвердженні на

референдумах конституцій країни або в зміні існуючого державного ладу. Так, наприклад, у XX столітті на референдумах затверджені такі конституції: Ірландії (1937 рік), Франції (1958), Чилі (1980), Росії (1993). Щодо змін на референдумах державного ладу, то прикладами таких рішень є Італія 1946 року (відмова від монархічної форми правління), Іспанія 1947 року (відновлення монархії), Греція 1975 року (відмова від монархії) або Україна 2000 року (перехід до двопалатного парламенту і позбавлення народних депутатів недоторканності).

Санкціонування норм, за якого процес їх створення проходить поза державою, передбачає санкціонування державою звичаїв, рішень правлячої партії тощо. Саме такий варіант правотворчості знаменував той факт, що КПРС могла приймати рішення, які мали силу закону.

Правотворчий процес. Як зазначалося, правотворчий процес може класифікуватися залежно від видів нормативно-правових актів: процес створення закону (законотворчий процес), процес створення указу, постанови тощо.

Правотворчий процес – це процес створення норм права. Він передбачає дотримання таких вимог:

- 1) відповідність розвитку суспільних відносин;
- 2) урахування досвіду та існуючих традицій, рівня правової культури населення;
- 3) домінування правової доктрини;
- 4) додержання правил законодавчої техніки, вимог нормативної модельності;
- 5) збереження лінійних зв'язків між правовими приписами в межах нормативно-правового акта.

Правотворчий процес складається з трьох етапів:

- 1) *допроектний етап* – виявлення потреб у правовому регулюванні та наявність об'єктивних умов створення припису, формування юридичного мотиву;
- 2) *прийняття рішення про підготовку проекту акта*, попередній розгляд проекту, його обговорення та доопрацювання;
- 3) *прийняття проекту акта*, його підписання та оприлюднення.

Одним із варіантів правотворчого процесу є процес законотворчий. Проте останній має свою специфіку, а тому складається з чотирьох етапів: допроектного, проектного, етапу прийняття норми права та етапу підписання й опублікування акта.

Допроєктний етап – у суспільстві виявляється потреба в урегулюванні на законодавчому рівні норм права соціальної проблеми. Наприклад, сучасний етап адміністративної реформи передбачає прийняття в Україні Кодексу основних правил поведінки державного службовця.

Проектний етап складається з таких стадій (тобто етапів, що вирішують проміжні завдання):

- 1) внесення в законотворчий орган проекту закону суб'єктом законодавчої ініціативи. В Україні такими суб'єктами можуть бути її Президент, Кабінет Міністрів, Верховна Рада тощо;
- 2) розгляд проекту закону в комісіях і комітетах законотворчого органу з метою проаналізувати його зміст з різних позицій і запропонувати більш надійні засоби правового впливу. Зазначений розгляд здійснюється згідно з принципами правотворчості: науковості, використання правового досвіду, зв'язку з практикою.

Етап прийняття норми права складається з таких стадій:

- 1) обговорення законопроекту в палатах або на спільному засіданні палат законотворчого органу або в парламенті. Обговорення закінчується двома варіантами: спрямування законопроекту на доопрацювання в комісії чи комітети, а потім його повторне обговорення чи четвертою стадією;
- 2) прийняття законопроекту в остаточному читанні.

Підписання закону та його опублікування. Найчастіше закон підписується Президентом України. Іноді – головою уряду або спікером парламенту. Щодо опублікування, то акт, що не публікується, не має юридичної сили. Саме тому може діяти презумпція знання закону: ніхто не звільняється від відповідальності під приводом того, що він не знав закону.

§ 2. Прогалини в позитивному праві

Поняття і види прогалин. Наслідком недоліків правотворчої діяльності є прогалини в позитивному праві.

Прогалиною в позитивному праві є повна або часткова відсутність нормативно-правової регламентації певної групи суспільних відносин, що потребують правового регулювання.

Існує дві класифікації прогалин у праві: з погляду позитивного права взагалі і з погляду причин виникнення прогалин у законодавстві (табл. 23.1).

З погляду позитивного права взагалі існують прогалини в позитивному праві, прогалини в нормативно-правовому регулюванні, прогалини в законодавстві і прогалини в законі.

Прогалини в позитивно-правовому регулюванні – це той випадок, коли немає ні закону, ні підзаконного акта, ні звичаю, ні прецеденту. Наприклад, у РФ тривалий час взагалі не було врегульовано питання з альтернативною цивільною службою.

Прогалини в нормативно-правовому регулюванні – відсутність норм закону і норм підзаконного акта. Однак можуть існувати певні звичаї, прецеденти тощо.

Прогалина в законодавстві (у вузькому і точному розумінні цього слова) – відсутність закону (акта вищого органу державної влади) взагалі. Однак можуть існувати підзаконні акти (укази, постанови, інструкції тощо), звичаї чи прецеденти.

Прогалина в законі – неповне врегулювання питання в цьому законі. Так, у Республіці Білорусь 3 червня 1997 р. палатою представників був прийнятий Закон «Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією». 10 червня 1997 р. цей закон був затверджений на засіданні Ради Республіки. Закон було спрямовано на захист прав громадян, громадських і державних інтересів від організованої злочинності та корупції. 26 червня 1997 р. президент Республіки Білорусь О. Лукашенко підписав його, тим самим визначивши державну політику щодо боротьби з цими злочинами. Основним завданням цього закону стало створення організаційних та правових засад для боротьби з

Таблиця 23.1. Класифікація прогалин

Прогалини в праві	З погляду позитивного права взагалі	Прогалина в позитивно-правовому регулюванні
		Прогалина в нормативно-правовому регулюванні
		Прогалини в законодавстві
		Прогалини в законі
	З погляду причин виникнення прогалин	Початкова
		Наступна

організованою злочинністю та корупцією, а також забезпечення при цьому правових гарантій захисту законних інтересів фізичних та юридичних осіб. Однак, по суті, цей закон виявився недосконалим. Так, відповідно до ч. 6 ст. 1 зазначеного Закону під корупцією розуміють «навмисне використання особами, уповноваженими на виконання державних функцій, або особами, які прирівнюються до них, свого службового становища і пов'язаних з ним можливостей з метою протиправного придбання для себе або близьких родичів майнових та немайнових благ, пільг та переваг»¹. Частина 7 цієї статті серед осіб, уповноважених на виконання державних функцій, згадує депутатів. Якщо погодитися з цим, то згідно з ч. 2 ст. 8 на термін виконання своїх обов'язків депутат повинен передати цінні папери та інше майно, від володіння, використання та розпорядження яким вони отримують прибутки, у довірче управління іншим особам. *Закон не визначає, що є прибутком, а тому в законі є прогалина.*

З погляду причин виникнення в законодавстві прогалина може бути початковою і наступною.

Початкова прогалина – має місце в тому разі, якщо обставини, які вимагають правового врегулювання, вже існували, але законодавець їх упустив, не охопивши формулюваннями нормативно-правового акта. Наприклад, при підготовці закону РФ про демонстрації, рухи, збори законодавці “забули” про таку форму протесту, як пікетування.

Наступна прогалина – є наслідком появи нових відносин у предметі правового регулювання в результаті розвитку регульованої соціальної сфери, тобто в тій сфері, на яку законодавець у цілому поширив свою волю. Можна сказати, що поява наступних прогалин у законодавстві – явище закономірне, хоча в таких випадках повинно проявлятися правове прогнозування.

Способи усунення прогалин у позитивному праві. Існує три способи усунення прогалин у праві:

- 1) видання нормативно-правового акта, який би врегулював ці суспільні відносини;
- 2) юридична аналогія;
- 3) прийняття необхідних нормативно-правових актів.

¹ Про заходи боротьби з організованою злочинністю та корупцією. Закон Республіки Білорусь № 47-З : станом на 26 червня 1997 р. // Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію : збірник документів / наук. ред. В. В. Романюк та М. І. Камлик. – К. : Школяр, 1999. – С. 366–367.

Найкращим варіантом усунення прогалин є прийняття необхідних нормативно-правових актів. Однак унаслідок того, що для видання нормативно-правового акта потрібен час, то для усунення прогалини в праві використовується юридична аналогія, яка ніколи не допускається при застосуванні норм особливої частини кримінального права та норм про адміністративну відповідальність.

Юридична аналогія – це процес застосування до суспільних відносин, що потребують правового регулювання, як прямо не передбачених законом правових норм, що регулюють подібні відносини, так і за відсутності таких норм загальних засад та принципів правового регулювання відповідної галузі права й правового інституту.

При застосуванні юридичної аналогії слід зважати на такі вимоги:

- рішення за юридичною аналогією припускається лише в разі повної відсутності або неповноти правових норм;
- наявність подібності в істотних в юридичному плані ознак, передбачених існуючою нормою відносин і обставин, що аналізуються;
- висновки за юридичною аналогією є неприпустимими, якщо вона прямо заборонена законом (випадки кримінального чи адміністративного права);
- розроблені в ході використання юридичної аналогії пропозиції не повинні суперечити жодному з діючих законів;
- рішення за юридичною аналогією спочатку передбачає пошук норми в актах однойменної галузі, і лише потім, у разі її відсутності, слід звертатися до законодавства в цілому.

Юридична аналогія може бути аналогією закону і аналогією права.

Аналогія закону – це застосування до неурегульованих у конкретній нормі відносин норми закону, що регламентує подібні відносини.

Аналогія закону припускається за наявності певних умов:

- 1) наявність загальної правової врегульованості зазначеного випадку;
- 2) відсутність адекватної юридичної норми;
- 3) **існування аналогічної норми**, тобто норми, у гіпотезі якої зазначені обставини, аналогічні тим, з якими зустрівся суб'єкт застосування права.

Приклад 23.1

Є. Трубецької про аналогію

Юридичною основою аналогії є те положення, що до відносин аналогічних повинні застосовуватися й однакові норми. Ось чому закон може застосовуватися за аналогією до випадків, подібних тим, які він передбачає. Основне ускладнення полягає в тому, що двох випадків, які є абсолютно подібними в реальному житті, не зустрічається; тому, коли потрібно вирішити випадок, що прямо не передбачений законом, то досить важко підібрати закон, який би передбачав випадки, абсолютно подібні до даних. Для застосування аналогії необхідний випадок, подібний хоча б до деяких істотних ознак, типових рис. Так, юридичні угоди, такі, як купівля, обмін, наймання, які відрізняються значною мірою одна від одної, є подібними в одній та досить істотній ознаці: в усіх цих угодах одна сторона за певну винагороду повинна надати іншій певні матеріальні вигоди. На цій підставі можливими є деякі положення законодавства стосовно одних угод поширити й на інші угоди того ж роду.

Джерело: Трубецької Е. Н. Лекции по энциклопедии права // Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Хрестоматия : учебное пособие / В. Н. Хропанюк – М. : Интерсталь, 1998. – С. 725.

Аналогія права – це застосування до неурегульованих у конкретній нормі спірних відносин за відсутності норми, яка регулює подібні відносини, загальних засад і змісту законодавства, тобто принципів права.

Аналогія права передбачається за наявності таких умов:

- 1) наявність загальної правової врегульованості зазначеного випадку;
- 2) відсутність адекватної юридичної норми;
- 3) **відсутність аналогічної норми.**

§ 3. Юридична техніка

Поняття і види юридичної техніки. Зміст нормативно-правових актів викладається шляхом певних правил, мовних засобів, прийомів формулювання, розгляду, прийняття та опублікування юридичних актів. Ці правила, принципи тощо визначаються як юридична техніка.

Юридична техніка – це сукупність прийомів, правил, засобів підготовки, розроблення, оформлення й систематизації нормативно-правових та індивідуально-юридичних актів.

Її використання при виданні правових норм є необхідним для адекватного вираження волі законодавця, зрозумілого простим громадянам, та їх одноманітне застосування. Високий рівень юридичної техніки відображає стан правової культури суспільства, забезпечує ефективність законодавства і дотримання законності.

За юридичною чинністю і призначенням нормативно-правових актів розрізняють три види юридичної техніки: законодавчу, правозастосовчу та інтерпретаційну.

Законодавча техніка – це сукупність правил, засобів та прийомів систематизації законодавства. Її метою є доведення законодавства до певної досконалості, за якої є відсутніми прогалини, двозначність юридичних понять, суперечливість нормативно-правових актів.

Правозастосовча техніка містить набір правил, прийомів та засобів формулювання та прийняття індивідуально-правових актів (вирок суду, наказ ректора тощо).

Інтерпретаційна техніка – це сукупність правил, засобів та прийомів роз'яснення змісту правових норм, вказівок з приводу їх застосування. Цей різновид юридичної техніки використовується, наприклад, у рішеннях Конституційного суду України (наприклад, Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо офіційного тлумачення термінів «район» та «район у місті», які застосовуються в пункті 29 ч. 1 ст. 85, ч. 5 ст. 140 Конституції України, і поняття «організація управління районами в містах», яке вживається в ч. 5 ст. 140 Конституції України та в ч. 1 ст. 11 Закону України «Про столицю України – місто-герой Київ», а також щодо офіційного тлумачення положень пункту 13 ч. 1 ст. 92 Конституції України, пункту 41 ч. 1 ст. 26 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» стосовно повноваження міських рад самостійно вирішувати питання утворення і ліквідації районів у місті (справа про адміністративно-територіальний устрій) від 13 липня 2001 р. Справа № 1-39/2001 № 11-рп/2001), у листах інструктивно-роз'яснювального характеру (наприклад, лист Національного банку України № 45-212/1301 від 6 травня 2003 р. «Щодо публікації проміжної (квартальної) фінансової звітності»), що спрямовуються центральними органами виконавчої влади підлеглим організаціям тощо.

Законодавча техніка: прийоми, правила і способи. Рівень юридичної техніки значною мірою свідчить про рівень юридичної культури. У першу чергу юридична техніка стосується питань

юридичної *термінології*, правил розроблення, викладення і систематизації нормативно-правових актів, побудови *юридичних конструкцій* (цілісних і стійких сполучень юридичних засобів), форми нормативного акта, прийомів та правил викладення його змісту.

Юридична термінологія – це система юридичних термінів, тобто словесних визначень понять, що використовуються при викладенні змісту закону чи іншого нормативного акта.

Вона передбачає так звану термінологічну уніфікацію: однозначність, загальне визнання, стабільність та доступність термінів, визначеність та чіткість у викладенні нормативно-правового матеріалу, що виключає різне розуміння думки законодавця.

Однозначність – це вживання терміна в певному законі в одному й тому самому значенні.

Загальне визнання – вживання відомих термінів, а не придуманих законодавцем для певного закону.

Стабільність – сталість термінології, а не її змінність з кожним новим законом.

Доступність – простота й адекватність терміна змісту норми права.

Існує три види термінів, які вживаються в юриспруденції: загальноновживані (споруда, навколишнє середовище тощо), спеціально-технічні (депозит, безробітний, страйк) та спеціально-юридичні (колективний договір, юридична особа тощо).

Юридичні конструкції – це чіткі, відпрацьовані наукою та законодавчою діяльністю, перевірені практикою, типізовані схеми правовідносин.

Відпрацьованість цих конструкцій є показником досконалості законодавства. Прикладом таких юридичних конструкцій є “необхідна оборона”, “суб’єктивні права”, “дійове каяття” тощо.

Форма нормативно-правового акта стосується:

- способів викладення (абстрактний та казуїстичний);
- формулювання заголовків статей та частин тексту;
- юридичного стилю;
- юридичної мови.

Абстрактний спосіб викладення характеризується тим, що ознаки явищ, незважаючи на їх різноманітність, викладаються в загальному вигляді і виражаються абстрактними поняттями.

Казуїстичний спосіб викладення, навпаки, характеризується врахуванням індивідуальних ознак явищ, їх видів та фактів; називаються ті чи інші випадки – казуси.

До формулювання заголовків статей та частин тексту, юридичного стилю та юридичної мови висуваються такі вимоги:

- логічна послідовність викладення;
- відсутність протиріч усередині нормативного акта та в цілому в системі законодавства;
- компактність нормативного матеріалу;
- ясність і доступність мови закону;
- точність і визначеність формулювань і термінів, уживаних у законодавстві;
- усунення множинності нормативних актів з однієї проблеми.

Відступ від зазначених вимог може призвести до юридичних помилок власне юридичного (прийняття декларативних норм, тобто їх незабезпеченість матеріальними ресурсами та необхідними юридичними засобами тощо), логічного (тавтологія – повторення одного терміна в іншому терміні чи визначення одного невідомого терміна через інший невідомий тощо) або граматичного (наявність громіздких конструкцій, що ускладнюють розуміння смислу нормативно-правового акта) плану.

§ 4. Правове регулювання

Правове регулювання і правовий вплив: співвідношення понять. Системність суспільства як соціального утворення забезпечується за допомогою певної сукупності засобів, що визначаються як соціальні норми, які регламентують певну сферу суспільних відносин.

Серед засобів соціального впливу значне місце посідають норми права, які встановлюють форми, методи і можливості впливу держави на суб'єктів та надають соціальному регулюванню нових, більш досконалих, ефективних якостей правового регулювання.

Правове регулювання – це упорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорона і розвиток, які здійснюються державою за допомогою права і сукупності правових засобів.

Приклад 23.2

В. Бернхем про правове регулювання цінних паперів в США на федеральному рівні

Більшість статей федерального законодавства про відкриті корпорації регулює випуск та розпродаж цінних паперів. Головною метою такого регулювання є захист інвесторів, які їх купують. Це робиться двома шляхами. По-перше, корпорація, яка випускає акції, повинна публікувати достовірну інформацію про себе. На відміну від інших товарів цінні папери не мають еквівалента і можуть випускатися в необмеженій кількості. Вартість цінних паперів залежить від рентабельності або перспектив організації, яка їх випускає. Тому правдива інформація про компанію дуже важлива для її інвесторів. По-друге, федеральні закони гарантують доступ до інформації всім акціонерам. Так, закон передбачає штраф для тих, хто використовує спеціальну інформацію про корпорацію для продажу її цінних паперів.

Джерело: Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / Вільям Бернхем ; [пер. з англ.]. – К. : Україна, 1999. – С. 493–494.

Слід мати на увазі, що правове регулювання – це особливий різновид соціального, що:

- 1) має визначений предмет, тобто сферу відносин, які усвідомлюються суб'єктами і мають для них і суспільства важливе значення;
- 2) здійснюється нормативно закріпленими способами, які характеризують активне право суб'єкта, пасивний обов'язок не вчиняти протиправних дій та активний обов'язок вчиняти правомірні дії в інтересах правомочної особи;
- 3) забезпечується певними методами, які або координують дії учасників суспільних відносин, характеризуючи їх рівне положення в сфері права, або визначають їх субординаційну підлеглість у процесі використання прав та виконання обов'язків, підкреслюючи тим самим наявність в одного із суб'єктів владних повноважень;
- 4) стосується діяльності визначених суб'єктів, якими можуть бути фізичні, юридичні й посадові особи, державні організації та держава в цілому;
- 5) визначає межі державно-владного втручання в суспільні відносини, має цілеспрямований характер організаційного й упорядкованого плану;
- 6) здійснюється за допомогою спеціальної системи правових засобів.

Правове регулювання слід відрізнити від правового впливу.

Правовий вплив – це результативний, нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини за допомогою власне правових засобів та інших правових явищ.

У цьому разі під власне правовими засобами розуміють норми права, правовідносини, акти правозастосування, а під іншими правовими явищами – правосвідомість, правову культуру та принципи, правовий процес.

Правовий вплив здійснюється в різних сферах суспільного життя й відображається в інформаційних, виховних та інших ролях права. На відміну від правового регулювання він пов'язаний із тими суспільними відносинами, які не регулюються правом, проте на які поширюється дія права. Правовий вплив формується не тільки за допомогою власне правових засобів, а й залежить від тієї правової культури, яка сформувалася в цьому суспільстві. Це призводить до формування в типовій ситуації певного стандарту поведінки як безпосередньої умови формування законослухняної поведінки громадян. Правовий вплив мають не лише правові засоби впливу на суспільне життя, а й психологічні, інформаційні, ідеологічні та ін.

Структура правового регулювання. Структура правового регулювання визначає предмет правового регулювання, методи, способи і типи правового регулювання (табл. 23.2).

Таблиця 23.2. Структура правового регулювання

Правове регулювання	Елемент структури правового регулювання	Вид	
	Предмет правового регулювання		
	Метод правового регулювання	Імперативний	
		Диспозитивний	
	Способи правового регулювання	Забораона	
		Дозвіл	
		Зобов'язання	
		Рекомендування	
	Тип правового регулювання	Загальнодозвільний	
		Спеціально-дозвільний	

Якщо вважати, що правове регулювання – це врегулювання нормами права певних суспільних відносин, то предметом правового регулювання є те, що регулює право (трудове право регулює трудові відносини). Як правило, право регулює певну сферу суспільних відносин.

Предмет правового регулювання – це певні групи суспільних відносин, що входять у сферу правового регулювання.

До них відносять:

- 1) відносини людей щодо обміну цінностями;
- 2) відносини щодо владного управління суспільством;
- 3) відносини щодо забезпечення правопорядку;
- 4) інші правовідносини.

Якщо предмет правового регулювання відповідає на запитання, що саме регулює право, то метод правового регулювання вже запитує інакше: як право регулює суспільні відносини.

Метод правового регулювання – сукупність юридичних способів, прийомів впливу права на суспільні відносини, обумовлені їх характером.

У зв'язку з тим що для кожної галузі права характерний свій метод або поєднання методів правового регулювання, у теорії держави і права розрізняють два методи правового регулювання – імперативний і диспозитивний.

Імперативний метод – метод централізованого регулювання, що базується на відносинах субординації між учасниками суспільних відносин. Зазначений метод використовується в галузях публічного права (конституційне, адміністративне, кримінальне право).

Диспозитивний метод – метод децентралізованого регулювання, що будується на координації мети й інтересів сторін у суспільних відносинах. Зазначений метод використовується в галузях приватного права (цивільне, сімейне, трудове право).

Складовими методів правового регулювання є способи правового регулювання.

Способи правового регулювання – це шляхи юридичного впливу, що виражаються в юридичних нормах та інших елементах правової системи.

Способи правового регулювання визначаються характером припису, зафіксованого в нормі права, способом впливу на поведінку людей. У юриспруденції, як правило, виділяють три способи правового впливу: заборона, дозвіл, зобов'язання.

Заборона – юридична необхідність утримуватися від певної поведінки. Приклади заборони викладаються в Особливій частині Кримінального кодексу України.

Зобов'язання – юридично закріплена необхідність певної поведінки в тих чи інших умовах та обставинах. Наприклад, ч. 1 ст. 662 Цивільного кодексу України передбачає: “Продавець зобов'язаний передати покупцеві товар, визначений договором купівлі-продажу”¹.

Дозвіл – надання суб'єкту права на здійснення певних дій. Прикладом здійснення правового регулювання за допомогою цього способу є норма, що міститься в ч. III ст. 27 Конституції України: “Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань”².

Своєрідним факультативним способом правового регулювання є рекомендадування, тобто своєрідна “порада” держави, що і як слід робити.

Застосування того чи іншого способу правового регулювання залежить від типу правового регулювання.

Тип правового регулювання – це особливий порядок правового регулювання, що виражається в певному поєднанні способів і створює стан більшого чи меншого сприяння для задоволення інтересів суб'єктів права.

Залежно від спрямованості та характеру правового впливу, які обумовлені домінуванням конкретного способу правового регулювання (дозвіл або заборона), розрізняють два типи правового регулювання – загальнодозвільний і спеціально-дозвільний.

Загальнодозвільний тип правового регулювання ґрунтується на формулі “Дозволено все, що не заборонено”, тобто суб'єкт може здійснювати будь-які дії, що не входять до категорії заборонених. Цей тип правового регулювання стимулює ініціативу та самостійність суб'єктів права у вирішенні актуальних для них питань. Так, у цивільному праві суб'єкт може укладати будь-які угоди, не заборонені законом.

Спеціально-дозвільний тип правового регулювання виходить від зворотного: “заборонено все, що не дозволено”. Це означає, що суб'єкт може робити лише ті дії, які прямо дозволені законом. При цьому для здійснення цих дій необхідний дозвіл

¹ Цивільний кодекс України : станом на 16 січня 2003 р. – Х. : Одісей, 2003. – С. 207.

² Конституція України від 28 червня 1996 року : станом на 1 січня 2006 р. – Х. : ПГВІНІ, 2006. – С. 10.

компетентного державного органу. Цей тип правового регулювання характерний для тих галузей права, які пов'язані з державним управлінням (наприклад, адміністративне право).

Правовий режим. Різні сфери суспільних відносин потребують різного поєднання способів, методів і типів правового регулювання. Саме для цього в юриспруденцію було введено поняття “правовий режим”.

Правовий режим – це сукупність способів, методів і типів правового регулювання, які характеризують особливості й характер правового впливу та складаються всередині кожної галузі права.

Для задоволення інтересів суб'єктів права правовий режим створює бажаний соціальний стан і конкретний ступінь сприятливості або несприятливості.

Для правових режимів характерні такі ознаки:

- 1) вони встановлюються в законодавстві й забезпечуються державою;
- 2) мають на меті специфічним чином регламентувати конкретні сфери суспільних відносин, виділяючи в часових і просторових межах ті чи інші суб'єкти й об'єкти права;
- 3) становлять собою особливий порядок правового регулювання, який складається з юридичних засобів і характеризується їх певним поєднанням;
- 4) для задоволення інтересів окремих суб'єктів створюють конкретний ступінь сприятливості чи несприятливості.

Правові режими надають адекватності та еластичності юридичній формі, дозволяючи їй більш чітко виявляти відмінності неоднорідних соціальних зв'язків, точніше зреагувати та врахувати особливості різних суб'єктів та об'єктів, часові та просторові чинники, що входять до сфери дії права.

При цьому своєрідність правових режимів спостерігається як усередині кожної галузі права, так і в усій правовій системі в цілому. Правовий режим може містити всі методи, способи і типи, але в різному їх поєднанні, за домінуючої ролі одних і допоміжної – інших.

Існує велика кількість різновидів правових режимів. Так, залежно від предмета правового регулювання вони можуть бути конституційними, адміністративними, земельними тощо,

за змістом – валютними, митними тощо. Залежно від суб'єктів, щодо яких правовий режим установлюється, вони можуть бути режимом біженців, вимушених переселенців, осіб без громадянства тощо.

Щодо питання про класифікацію правових режимів, то існує принаймні п'ять підстав.

Так, за юридичною природою режими можуть бути матеріальними і процесуальними; залежно від функцій права – режими особливого регулювання і режими особливої охорони; за формою вираження – законні та договірні; за рівнем нормативних актів – загальнонаціональні, регіональні, муніципальні й локальні; за сферою використання – загальнодержавні та міждержавні.

Прикладами правових режимів є режими територіальних вод, надзвичайного стану, найбільшого сприяння, протекціонізму тощо.

Режим територіальних вод – це особливий режим, який закріплює суверенне право держави на морські води, що знаходяться біля сухопутних кордонів держави, та внутрішні води держави.

Режим територіальних вод закріплюється в Міжнародній конвенції 1958 року про територіальне море та про прилеглу зону, а також у національному законодавстві. Максимальні територіальні води розташовані на відстані 12 кілометрів від сухопутних кордонів держави.

Режим надзвичайного стану – це особливий режим діяльності органів державної влади і управління, установ і організацій, який допускає встановлення спеціальним законом обмежень прав і свобод громадян, правоздатності юридичних осіб, а також покладення на них додаткових обов'язків.

Режим надзвичайного стану, як правило, запроваджується при спробі захоплення державної влади шляхом насильства, у разі масових порушень правопорядку, що становлять загрозу життю і здоров'ю громадян, виникнення внутрішніх збройних конфліктів, у разі стихійного лиха, аварій і техногенних катастроф, епідемій тощо.

Режим найбільшого сприяння – це особливий режим у міжнародних (як правило, економічних і торговельних) відносинах, згідно з яким кожна з держав, що домовляється, зобов'язується надати іншій стороні, її фізичним та юридичним особам таких самих прав та пільг, яких вона надає будь-якій третій державі.

Як правило, режим найбільшого сприяння стосується митних пільг, податків та інших зборів, переліку дозволених для експорту та імпорту товарів тощо.

Протекціонізм – це особливий режим, що має на меті захистити національний внутрішній ринок від іноземної конкуренції шляхом введення високого мита на товари, що ввозяться в країну, обмеження або повної заборони ввезення певних товарів, а також інших заходів.

Протекціонізм забезпечує зміцнення національного товаровиробника. Режим протекціонізму полягає в створенні штучних бар'єрів на шляху іноземних виробників певної продукції, щоб зміцнити національних.

Режим найбільшого сприяння, навпаки, полягає в штучному заохоченні іноземних виробників певної продукції, щоб наситити нею національний ринок.

Наприклад, в Україні сьогодні мало високоякісних комп'ютерів національного виробництва, хоча певні зразки і є. Режим протекціонізму полягає в тому, щоб поставити митні, податкові та інші бар'єри на шляху іноземних комп'ютерів. Режим же найбільшого сприяння полягає в усуненні чи суттєвому зменшенні зазначених бар'єрів. Перше зміцнить виробника національних комп'ютерів, адже йому не доведеться конкурувати з високоякісною іноземною продукцією і національні комп'ютери будуть купляти, що зумовить поживлення торгівлі в цій сфері та її краще фінансування. Друге ж дозволить швидко “наповнити” ринок комп'ютерами.

Стадії правового регулювання. Правове регулювання становить собою процес, розтягнутий у часі. Його початком є усвідомлення необхідності і можливості регламентації взаємодії суб'єктів норми права. У зв'язку з цим для кращого розуміння місця та ролі кожного елемента правового впливу процес правового регулювання умовно можна поділити на певні стадії.

Стадіями правового регулювання є: видання норми права, виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків.

Видання норми права – регламентація суспільних відносин. На цій стадії внесені в правову систему норми регламентують поведінку учасників суспільних відносин шляхом установлення їхнього правового статусу. На першій стадії здійснюється загальний, неіндивідуалізований вплив права. Норми права при цьому орієнтують учасників правовідносин на досягнення поставлених ними цілей, попереджають про настання як негативних, так і позитивних наслідків поведінки людей у сфері правового регулювання. При цьому норми права немов прогнозують перешкоди, які

виникають на шляху задоволення правових інтересів членів суспільства, і вказують на можливі шляхи їх подолання.

Виникнення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. На цій стадії відбуваються індивідуалізація і конкретизація прав та обов'язків. Після настання обставин, які передбачаються певними юридичними фактами, виникають індивідуалізовані відносини, учасники яких отримують суб'єктивні права і юридичні обов'язки. Саме на цій стадії учасники суспільних відносин наділяються способами поведінки, які впливають як із норм права, так і з умов конкретної правової ситуації, тобто саме на цій стадії здійснюється індивідуалізація їхніх прав і обов'язків. Можна сказати, що друга стадія – це стадія активної роботи такого елемента механізму правового регулювання, як правовідносини.

Реалізація суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Ця стадія характеризується втіленням у життя тих прав і обов'язків конкретних суб'єктів, які в них з'являються в умовах певних правовідносин. Стадія реалізації прав і обов'язків може охоплювати досить тривалий період, наприклад, тривалі правовідносини (шлюбно-сімейні чи трудові правовідносини). На цій стадії здійснюється захист порушених прав та законних інтересів суб'єктів, усуваються перепони на шляху їх досягнення.

Прикладом стадій реалізації права є реалізація норм Конституції РФ 1993 року. Так, у 1993 році на референдумі в РФ була затверджена Конституція. Нею регламентовані суспільні відносини в нових умовах побудови демократичної правової держави в РФ. Це – перша стадія. У результаті цього виникла низка прав та обов'язків у громадян Росії (наприклад, ст. 59 п. 3 проголошує право громадян РФ на альтернативну цивільну службу). Це – друга стадія. Відповідно до цієї статті громадяни Росії сьогодні намагаються реалізувати своє право на альтернативну цивільну службу. Це – третя стадія.

Механізм правового регулювання

Механізм правового регулювання – це система організованих найбільш послідовним способом правових засобів, за допомогою яких здійснюється правове регулювання.

Поняття механізму правового регулювання дозволяє систематизувати правові засоби, за допомогою яких можна здійснювати правовий вплив на суспільні відносини, визначити роль і

місце того чи іншого правового засобу в правовому житті суспільства.

Основні ознаки механізму правового регулювання:

- 1) є складовою механізму соціального регулювання. Його правова діяльність супроводжується етичним, економічним, політичним та іншими видами механізму соціального регулювання, поєднується з ними;
- 2) будучи досить широкою за обсягом категорією, він об'єднує всі явища правової дійсності:
 - засоби (норми права, суб'єктивні права та юридичні обов'язки, рішення судів тощо, об'єктивовані в правових актах);
 - способи (дозволи, зобов'язання, заборони);
 - форми (використання, виконання, дотримання, застосування);
- 3) становить собою систему правових засобів, способів і форм, що взаємопов'язані та взаємодіють між собою. Кожна частина механізму правового регулювання знаходиться на своєму місці (як своєрідний часовий механізм), виконуючи при цьому специфічні функції. Якість останніх впливає на роботу інших частин і на результат функціонування механізму в цілому;
- 4) є динамічною складовою правової системи суспільства. Його рух виявляється у вищезазначених стадіях, яким відповідає вже свій механізм дії. Як і правова система суспільства, механізм правового регулювання становить собою цілісність правової дійсності, визначається закономірностями еволюції суспільства, рівнем розвитку економіки, культури тощо. Його призначення полягає в приведенні в дію необхідних елементів правової системи. І саме від механізму залежать ефективність правового регулювання, відповідність поведінки учасників суспільних відносин приписам норм права, їх рух до задоволення своїх законних інтересів;
- 5) результатом його діяльності є встановлення правопорядку в суспільстві.

Складовими частинами механізму правового регулювання, його елементами є: норма права, юридичний факт, правовідносини, акти реалізації права, акти застосування права, акти офіційного тлумачення, нормативно-правові акти та інші правові засоби.

§ 5. Правові засоби

Загальна характеристика правових засобів. Функціональний бік правової системи досліджується за допомогою правових засобів.

Правові засоби – це правові явища, виражені в інструментах (настановах) і діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, забезпечується досягнення соціально корисних цілей.

Ці цілі можуть бути різноманітними, але, зрештою, вони всі зводяться до справедливого впорядкування суспільних відносин. Саме правовими засобами є норми права, акти правозастосування, юридичні факти, договори, суб'єктивні права і юридичні обов'язки, заборони, пільги тощо.

Ознаки правових засобів:

- 1) є узагальнювальними юридичними способами забезпечення інтересів суб'єктів права, досягнення поставлених цілей;
- 2) відображають інформаційно-енергетичні якості та ресурси права, що надає їм особливої юридичної чинності, спрямованої на те, щоб подолати перешкоди, які виникають на шляху задоволення інтересів учасників правовідносин;
- 3) певним чином поєднуючись, вони є основними елементами дії права, механізму правового регулювання, правових режимів (тобто функціонального боку права);
- 4) призводять до юридичних наслідків, конкретних результатів, того чи іншого ступеня ефективності або дефективності правового регулювання;
- 5) забезпечуються державою.

Щодо класифікації правових засобів, то їх можна поділити за різними ознаками (див. табл. 23.3). Так, *за галузеву належність* правові засоби можуть бути конституційними, цивільними, адміністративними тощо. Прикладом конституційних засобів можуть бути проголошені в Конституції України права та свободи громадян. Прикладами цивільно-правових засобів можуть бути санкції за недотримання нотаріальної форми угод. Прикладом адміністративного засобу може бути штраф за безплатний проїзд у міському транспорті. До інших правових засобів можна віднести кримінально-юридичні, трудові тощо.

Таблиця 23.3. Класифікація правових засобів

Правові засоби	За галузевою належністю	Конституційні
		Цивільні
		Адміністративні
	За характером	Матеріальні
		Процесуальні
	За функціональною роллю	Регулятивні
		Охоронні
	За інформаційно-психологічною спрямованістю	Стимулювальні
Обмежувальні		

Інша класифікація встановлюється *за характером* правових засобів. У цьому разі розрізняють матеріальні та процесуальні правові засоби. До матеріальних правових засобів належить встановлення прав та обов'язків за договором купівлі-продажу, що регламентується ст. 655 Цивільного кодексу України. Процесуальними правовими засобами є норми, які встановлюють порядок притягнення особи до кримінальної відповідальності.

Досить цікавою є класифікація правових засобів *за їх функціональною роллю*. У цьому разі вони можуть бути регулятивними та охоронними. Так, норми цивільного права, як правило, належать до регулятивних правових засобів, а норми кримінального права – до охоронних.

Однак найбільш цікавою є класифікація правових засобів *за їх інформаційно-психологічною спрямованістю*, тобто за тим, чий інтересам надається перевага. У цьому разі правові засоби можуть бути стимулювальними або обмежувальними.

Правові стимули

Правовий стимул – це правове спонукання до законослухняних дій, яким одночасно задовольняються інтереси суб'єкта.

Загальними ознаками реалізації правових стимулів є такі:

- вони пов'язані зі сприятливими умовами для реалізації власних інтересів суб'єкта внаслідок того, що виражаються в обіцянці або надати певні цінності, або ж відмінити чи знизити ступінь позбавлення цінностей (наприклад, відміна або зниження покарання може бути стимулом);

- повідомляють про розширення обсягу можливостей, свободи внаслідок того, що формами прояву правових стимулів є суб'єктивні права, законні інтереси, пільги та відзнаки;
- визначають собою позитивну правову мотивацію;
- припускають підвищення позитивної активності;
- спрямовані на впорядковані зміни суспільних відносин, виконують функцію розвитку соціальних зв'язків.

Правові стимули можуть класифікуватися за багатьма підставами (табл. 23.4). Так, *за галузевою належністю* вони можуть бути конституційними, цивільними, екологічними тощо, *залежно від обсягу* – основними (суб'єктивне право), частковими (законний інтерес) і додатковими (пільга). Досить цікавим є поділ правових стимулів *за часом дії*. У цьому разі вони можуть бути постійними (таким стимулом є проголошене ст. 316 і 317 Цивільного кодексу України право власності на майно) і тимчасовими (таким стимулом є разова премія). Однією з найпоширеніших класифікацій визнається поділ правових стимулів *за їх змістом* на матеріально-правові та морально-правові. Прикладами матеріально-правових стимулів є зарплата, премія, нагородження цінним подарунком тощо; прикладами морально-правових – подяка, нагородження почесною грамотою, оголошення людиною року тощо.

Таблиця 23.4. Класифікація правових стимулів

Правові стимули	За галузевою належністю	Конституційні
		Цивільні
		Екологічні
	Залежно від обсягу	Основні
		Часткові
		Додаткові
	За часом дії	Постійні
		Тимчасові
	За змістом	Матеріально-правові
		Морально-правові
	За елементом структури норми права	Юридичний факт-стимул
		Суб'єктивне право
		Законний інтерес
		Пільга
		Заохочення

Проте з погляду теорії держави і права найцікавішою є класифікація *за елементом структури норми права*. Розрізняють юридичний факт-стимул, суб'єктивне право, законний інтерес, пільгу і заохочення.

За структурою норми права юридичний факт-стимул є гіпотезою.

У своїй діяльності люди враховують, що бажані чи небажані для них правові наслідки обумовлені певними юридичними фактами. Тому в одних випадках вони прагнуть до виникнення юридичних фактів, а в інших, навпаки, перешкоджають їх появі. Так, згідно зі ст. 12 Закону України “Про пенсійне забезпечення” № 1788-ХІІ від 5 листопада 1991 р. для отримання пенсії за віком на загальних засадах чоловік не лише повинен досягти 60 років, а й пропрацювати не менше 25 років.

Унаслідок цього чоловік, який прагне отримати пенсію за віком, змушений узгоджувати свою поведінку із закріпленими в нормі юридичними фактами, насамперед урахувувати необхідність накопичення відповідного стажу. Отже, юридичний факт стимулює певну поведінку, виступаючи у ролі факту-стимулу.

Законний інтерес – це правовий дозвіл, у якому відсутні вказівки діяти в чітко зафіксований у законі спосіб і вимагати відповідної поведінки від інших осіб. На відміну від суб'єктивного права законному інтересу не відповідає юридичний обов'язок контрагента.

Правова пільга – правомірне полегшення стану суб'єкта, що дозволяє йому повніше задовольнити власні інтереси і виражається як у наданні додаткових особливих прав (переваг), так і в звільненні від обов'язків.

Суб'єктивне право, законний інтерес і пільга виражають можливість діяти і внаслідок цього є *диспозицією*.

Щодо заохочення, то воно є санкцією.

Правове заохочення – це форма і міра юридичного схвалення добровільної заслуженої дії, у результаті чого суб'єкт винагороджується, для нього настають сприятливі наслідки.

Правові обмеження

Правове обмеження – це правове стримування протизаконної акції, що створює умови для охорони й захисту інтересів контрсуб'єкта і суспільних інтересів.

Загальними ознаками правових обмежень є такі:

- вони пов'язані з несприятливими умовами (загроза чи позбавлення певних цінностей) для реалізації власних інтересів суб'єкта, адже спрямовані на їх стримування й одночасно на задоволення зацікавленості протилежної сторони та суспільства в охороні та захисті;
- інформують про зменшення обсягу можливостей та свободи, а отже, і прав особи, що досягається за допомогою обов'язків, заборон, покарань тощо;
- становлять собою негативну правову мотивацію;
- передбачають зниження негативної активності;
- спрямовані на захист суспільних інтересів, виконують функцію їх охорони.

Правові обмеження, як і правові стимули, є досить різноманітними (табл. 23.5). Їх класифікації дещо подібні, адже у процесі правового впливу вони взаємодоповнюють одне одного.

Так, *за галузевою належністю* вони можуть бути конституційними (наприклад, конституційний обов'язок охороняти природу), цивільними (наприклад, обов'язок сплатити гроші за товар за договором купівлі-продажу), екологічними (прикладом може бути заборона полювати в заповідниках) тощо. *За обсягом* правові обмеження можуть бути повними та частковими. Прикладами повних обмежень може бути позбавлення дієздатності

Таблиця 23.5. Класифікація правових обмежень

Правові обмеження	За галузевою належністю	Конституційні
		Цивільні
		Екологічні
	За обсягом	Повні
		Часткові
	За часом дії	Постійні
		Тимчасові
	За змістом	Матеріально-правові
		Морально-правові
	За елементом структури норми права	Юридичний факт-обмеження
		Юридичний обов'язок
		Заборона
		Зупинення
		Покарання

психічно хворих осіб, а часткових – обмеження дієздатності осіб, які зловживають алкогольними напоями. *За часом дії* правові обмеження є постійними і тимчасовими. Як приклад можна навести постійні виборчі обмеження, що встановлюються законом, або тимчасові обмеження, які встановлюються на період надзвичайного стану. Досить цікавим є поділ правових обмежень *за змістом* на матеріально-правові й морально-правові. Прикладом матеріально-правового обмеження може бути позбавлення премії, а прикладом морально-правового – догана.

Однак так само, як і правові стимули, найбільший інтерес для теорії держави і права становить класифікація правових обмежень *за елементом структури норми права*. У цьому разі розрізняють юридичний факт-обмеження, юридичний обов'язок, заборону й зупинення, покарання.

За структурою норми права юридичний факт-обмеження є гіпотезою.

Фактами-обмеженнями визнаються ті стримуючі обставини, які встановлені в гіпотезі норми права. Зокрема, згідно зі ст. 26 Сімейного кодексу України факт знаходження в одних правовідносинах (споріднення) перешкоджає виникненню інших відносин (шлюбних).

Зупинення – це тимчасові й конкретні заборони на використання посадовими особами, підприємствами, установами, організаціями своїх функціональних обов'язків. Так, згідно з ч. 2 ст. 291 Кодексу України про адміністративні правопорушення (“Зупинення виконання постанови в зв'язку з поданням скарги або принесенням протесту”) “принесення прокурором протесту зупиняє виконання постанови до розгляду протесту”¹.

Зупинення лише тимчасово припиняє правопорушення, стримуючи настання суспільно-шкідливих наслідків.

Юридичний обов'язок, заборона і зупинення виражають необхідність діяти і внаслідок цього є диспозицією.

Наступним елементом у структурі правової норми є санкція, яка встановлює різні покарання.

Правове покарання – це форма і міра юридичного осуду винної, протиправної поведінки, у результаті якої суб'єкт у чомусь обов'язково обмежується, чогось позбавляється.

¹ Кодекс про адміністративні порушення : станом на 7 грудня 1984 року / Верховна Рада УРСР. – Офіц. вид. // ВВР. – 1984. – Додаток до № 51. – Ст. 1122.

Реалізація і тлумачення права

Тлумачення права • Реалізація і застосування права • Юридичні колізії та способи їх розв'язання

§ 1. Тлумачення права

Поняття і види тлумачення

Тлумачення права – це інтелектуально-вольова діяльність зі встановлення справжнього змісту правових актів з метою їх реалізації й удосконалення.

Мета тлумачення полягає в тому, щоб з'ясувати точний зміст юридичних правил, правових розпоряджень, що містяться в нормативно-правових актах.

Об'єктами тлумачення є юридичні нормативні акти як письмові акти-документи, що містять норму права.

Процес тлумачення складається з двох стадій – з'ясування і роз'яснення. Тлумачення як інтелектуально-розумовий процес, спрямований на пізнання юридичної норми, називається **з'ясуванням**. З'ясування – тлумачення *для себе*. У тому разі, якщо суб'єкт тлумачення в тій чи іншій формі виражає результати з'ясування *для інших осіб*, має місце **роз'яснення**.

Існують різні класифікації тлумачення (див. табл. 24.1).

Тлумачення за суб'єктами може бути офіційним і неофіційним. У свою чергу, офіційне тлумачення може бути легальним, автентичним і правозастосовчим.

Легальне тлумачення – це тлумачення вищих судових органів. В Україні такими органами є Конституційний Суд та Верховний Суд України. Згідно зі ст. 147 ч. 2 Конституційний Суд України дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України. Щодо Верховного Суду України, то він дає керівні роз'яснення стосовно законодавства. Таким чином, тлумачення Конституційного Суду та Верховного Суду України є легальним.

Автентичне тлумачення – це тлумачення органу, що видав акт. Автентичне тлумачення можуть давати Верховна Рада України, Президент України та інші правотворчі органи.

Правозастосувальне тлумачення – це тлумачення правозастосовчих органів. Суди загальної юрисдикції під час другої стадії правозастосування, тобто формування юридичної основи справи, здійснюють такі правозастосовчі дії: вибір юридичної норми, що підлягає застосуванню; перевірка дійсності норми і її дія в часі, у просторі і за колом осіб; перевірка правильності тексту нормативно-правового акта; з'ясування змісту норми права за допомогою певних способів тлумачення.

Неофіційне тлумачення пов'язане з тим, що будь-хто може тлумачити закон. Відмінність між цим тлумаченням та офіційним полягає в тому, що неофіційне тлумачення не має юридичної сили. Неофіційне тлумачення може бути буденним, професійним і доктринальним.

Буденне тлумачення – це тлумачення, яким займається будь-який суб'єкт права.

Професійне тлумачення дають фахівці-юристи.

Доктринальне тлумачення здійснюється вченими-юристами. У ст. 1 Конституції України зазначено, що Україна є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Сьогодні зрозуміло, що таке суверенітет та незалежність, більш-менш зрозуміло, що таке демократична та правова держава. Сьогодні вчені-юристи України, узагальнюючи різні доктрини, досвід інших країн, їхнього законодавства, що стосується піклування держави про людину, розробляють цілісну концепцію соціальної держави. Це і є доктринальне тлумачення.

Якщо ж порівняти буденне тлумачення з професійним на прикладах термінів “юридична особа” та “фізична особа” у положенні: “право власності на землю належить фізичним та юридичним особам, а також державі”, то виявиться таке: у межах буденного тлумачення поняття юридичної та фізичної особи для більшості громадян поєднуються з освітою. Так, більшість визнає юридичною особою з юридичною освітою, і фізичною – особу, яка має фізичну (фізкультура) чи фізико-математичну освіту. У зазначеному прикладі суб'єкт буденного тлумачення буде вважати, що правом власності на землю володіють лише юристи та фізики (або спортсмени), а також органи держави. У межах же професійного тлумачення, ті, хто має юридичну освіту, не будуть вважати, що фізична особа – це фізик чи спортсмен, а юридична

особа – це юрист. Тому в зазначеному прикладі вони наведуть вдале тлумачення: право власності на землю мають фізичні особи (люди), юридичні особи (підприємства, установи, організації) та держава в особі її органів.

За сферою дії тлумачення може бути нормативним і казуальним.

При *нормативному тлумаченні* дається офіційне роз'яснення норми в цілому безвідносно її реалізації. Такими можуть бути керівні роз'яснення пленуму Верховного Суду України.

У разі *казуального тлумачення* – норма інтерпретується щодо конкретного випадку. Як правило, казуальне тлумачення – це тлумачення конкретного випадку (казусу). Таким може бути правозастосувальне тлумачення.

Щодо тлумачення *за обсягом*, тобто з'ясування співвідношення між дійсним змістом норми та її текстуальним вираженням, то розрізняються такі види тлумачення, як буквальне (чи адекватне), розширювальне й обмежувальне.

Таблиця 24.1. Класифікація видів тлумачення

Вид тлумачення	Підстава класифікації	Вид	Підвид	
	За суб'єктами	Офіційне		Легальне
				Автентичне
				Правозастосувальне
		Неофіційне		Буденне
				Професійне
				Доктринальне
	За сферою дій		Нормативне	
			Казуальне	
	За обсягом		Буквальне	
		Розширювальне		
		Обмежувальне		
За способами		Граматичне		
		Логічне		
		Систематичне		
		Спеціально-юридичне		
		Історико-політичне		
		Цільове		
		Функціональне		

Буквальне тлумачення означає відповідність словесного виразу норми права її дійсному змісту. Наприклад, «вкладниками банку можуть бути громадяни України, іноземні громадяни й особи без громадянства».

Розширювальне тлумачення – зміст норми, що тлумачиться, виявляється ширшим за її текстуальне вираження. У цьому разі застосовуються фрази типу: та інше; і так далі; і в інших випадках, передбачених законодавством тощо.

Обмежувальне тлумачення – зміст норми права виявляється вузьчим за її текстуальне вираження. Прикладом може бути російський федеральний закон від 26 вересня 1997 року «Про свободу совісті і про релігійні об'єднання», який обмежено тлумачить конституційну свободу совісті.

Розширювальне та обмежувальне тлумачення – результат недосконалості законодавства.

Способи (прийоми) тлумачення. Під *способами тлумачення* розуміють сукупність прийомів і засобів, використовуваних для встановлення змісту норми права.

Основними способами тлумачення є граматичний, логічний, систематичний, спеціально-юридичний, історико-політичний, цільовий і функціональний.

Граматичний спосіб – це сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на з'ясування тексту на основі даних філології, правил мови. Пам'ятаєте дитячий мультфільм про країну знань, коли головного героя змусили правильно поставити кому в реченні “Покарання заборонити помилування”. Від коми залежало його життя, адже якщо кому поставити після слова “покарання”, то милувати не можна: “покарання, заборонити помилування”. У той самий час якщо кому поставити після слова “заборонити”, то речення звучить так: “покарання заборонити, помилування”. Це і є граматичний спосіб тлумачення, який з'ясовує зміст тексту на основі правил мови.

Логічний спосіб – це сукупність спеціальних прийомів, що базуються на безпосередньому використанні законів і правил формальної логіки.

Приклад 24.1

П. 7 ст. 28 Закону РФ “Про військовий обов'язок та військову службу” про можливість оскарження дій призовної комісії в Російській Федерації

Рішення призовної комісії може бути оскаржене громадянином у встановлений законодавством Російської Федерації термін з дня отримання громадянином копії зазначеного рішення в призовну комісію відповідного

суб'єкта Російської Федерації або в суд, а рішення військового комісара – військовому комісару відповідного суб'єкта Російської Федерації або в суд. Скарга громадянина повинна бути розглянута в п'ятиденний термін від дня її отримання призовою комісією відповідного суб'єкта Російської Федерації або військовим комісаром відповідного суб'єкта Російської Федерації. У цьому випадку виконання рішення призовної комісії або військового комісара призупиняється до винесення рішення призовної комісії відповідного суб'єкта Російської Федерації, військовим комісаром відповідного суб'єкта Російської Федерації або набуття рішенням законної сили суду.

Джерело: О воинской обязанности и военной службе. Федеральный закон № 53-ФЗ от 28 марта 1998 года // Собрание законодательства Российской Федерации. – 1998. – № 13. – Ст. 1475.

Як бачимо, у наведеному прикладі законодавством РФ передбачено оскарження рішень районного військкомату у вищій військкомат або в суд. Проте це “або” передбачає певну альтернативу: вищий військкомат або суд, тобто з позицій формальної логіки (і з позицій тільки цієї статті) звернення до військкомату означає неможливість звернення до суду і навпаки.

Систематичний спосіб становить собою сукупність спеціальних прийомів, обумовлених системністю права і законодавства та спрямованих на аналіз системних зв'язків нормативного положення, яке тлумачиться, з іншими елементами системи права і системи законодавства. У кримінальному законодавстві є розділи, присвячені посяганням на право власності. У той самий час у цьому законодавстві немає поняття власності. Тому систематичний спосіб тлумачення дозволяє поєднати цивільне право (в цивільному законодавстві право власності означає право володіти, користуватися і розпоряджатися майном) з кримінальним і з'ясувати суть цього злочину.

Спеціально-юридичний спосіб – це сукупність спеціальних прийомів, які базуються на юридичних знаннях (юридичних поняттях, термінах, юридичних конструкціях, закономірностей правового регулювання, правил юридичної техніки тощо). За допомогою спеціально-юридичного способу можна тлумачити будь-яку норму права, використовуючи юридичні знання, наприклад, знання юридичної термінології (що таке посадова особа чи юридична особа, що таке право власності тощо).

Історико-політичний спосіб – це сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на аналіз історичної обстановки, соціально-економічних і політичних чинників, що обумовили його видання і справили вплив на волю законодавця.

Цільовий спосіб ще іноді називають *телеологічним* (телеологія – релігійно-філософське вчення про вищі цілі всесвіту, яким підкоряється його видима історична динаміка). Цей спосіб означає сукупність спеціальних прийомів, спрямованих на з'ясування цілей видання нормативно-правового акта.

Функціональний спосіб – це сукупність спеціальних прийомів, що враховують умови і чинники, за яких реалізується нормативно-правовий акт.

Приклад 24.2

Закон 1 грудня 1934 року

Внести наступні зміни в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік з приводу розслідування та розгляду справ про терористичні організації та терористичні акти проти працівників радянської влади:

1. Слідство з цих справ закінчувати в термін, що не перевищує десяти днів.
2. Обвинувачення надавати обвинуваченим за одну добу до розгляду справи в суді.
3. Справи слухати без участі сторін.
4. Касаційного обвинувачення вироків, як і подачі клопотань про помилування, не допускати.
5. Вирок до вищої міри виконувати негайно після винесення вироку.

Джерело: Постанова ЦВК СРСР “Про внесення змін в діючі кримінально-процесуальні кодекси союзних республік” від 1 грудня 1934 року // Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посібник / ред. В. Д. Гончаренко. – К. : Ін Юре, 2003. – С. 474–475.

Історико-політичний, цільовий і функціональний спосіб тлумачення можна прояснити, якщо проаналізувати зазначений закон.

Історико-політичний спосіб тлумачення цього Закону буде полягати в тому, що ця постанова була прийнята в день вбивства в Ленінграді С.М. Жірова, тобто в умовах державного та антидержавного терору. Історико-політичний спосіб тлумачення дозволяє стверджувати, що в умовах становлення тоталітарного режиму в СРСР він відповідав інтересам правлячої партії і Й.В. Сталіна для посилення його боротьби з опозицією.

Цільовий спосіб тлумачення дозволяє встановити, що постанова 1 грудня 1934 року мала на меті придушення будь-якої опозиційної діяльності як у країні в цілому, так і в окремих елементах державного апарату, наприклад, в армії.

Функціональний спосіб тлумачення дозволяє з'ясувати ті умови, за яких реалізовувалася ця постанова в період сталінських

репресій. До речі, саме за цією постановою розглядалася справа військових на чолі з М.М. Тухачевським 11 червня 1937 р. за спробу повалити в наркоматі оборони владу члена Політбюро ЦК КПРС К.Є. Ворошилова.

Використавши різні способи тлумачення, інтерпретатор може правильно і повно виявити волю законодавця, викладену в тексті нормативного акта.

§ 2. Реалізація і застосування права

Реалізація права. У теорії держави і права існує два підходи до проблеми співвідношення понять “реалізація права” та “застосування права”. Деякі науковці помилково вважають, що застосування права – це особлива форма реалізації права¹.

Реалізація права – це здійснення юридично закріплених і гарантованих державою можливостей, проведення їх у життя в діяльності людей та їх організацій.

Можна сказати, що правова норма реалізується тоді, коли вона втілюється у фактичній правомірній поведінці суб’єктів.

Суб’єктами реалізації права є ті особи, на яких воно поширює свою дію, тобто суб’єкти права. *Об’єктом реалізації* є система законодавства, наявний масив нормативно-правових актів.

Реалізація права як процес втілення права в життя містить юридичні механізми реалізації права та форми безпосередньої реалізації права, коли фактичні життєві відносини набувають юридичної форми.

Юридичні механізми реалізації права різноманітні, їх зміст визначається особливостями правової системи тієї чи іншої країни.

Безпосередня реалізація, тобто здійснення права у фактичній поведінці, відбувається в формі дотримання заборон, виконання обов’язків і використання суб’єктивного права.

Дотримання заборон. Для здійснення цієї форми досить пасивного дотримання вже наявних заборон.

¹ Див., наприклад: Протасов В. Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства: Вопросы и ответы / В. Н. Протасов. – М., 1999. – С. 77. – (Серия «Подготовка к экзамену»).

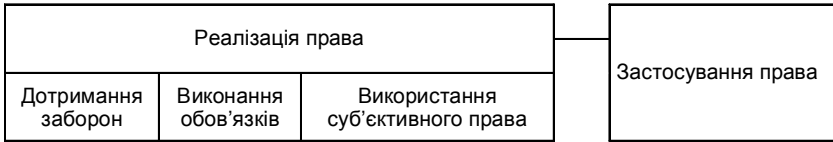

Рис. 24.1. Співвідношення реалізації та застосування права

Виконання обов'язків. Для здійснення цієї форми необхідна активна поведінка, спрямована на виконання взятих на себе суб'єктом обов'язків.

Використання суб'єктивного права здійснюється в таких формах:

- фактичної дії (власник речі використовує її за прямим призначенням);
- юридичної дії (дарування);
- вимоги до зобов'язаної особи (вимога до боржника повернути борг);
- позову – звернення до компетентного державного органу за захистом порушеного права (наприклад, до суду).

Проблема методів (способів) реалізації права – це проблема формування в громадян, посадових осіб і організацій мотивів до виконання і дотримання юридичних норм.

Існує три основні методи: стимулювання, переконання і примус.

Стимулювання – метод активного впливу на волю і свідомість суб'єкта права за допомогою матеріальних або моральних факторів з метою змусити його діяти в інтересах панівного суб'єкта. Як правило, стимулювання буває матеріальним: податкові пільги, дотації, штрафи тощо. Так, під час “нового курсу” благодійність стимулювалася за допомогою податкових пільг. Це призвело до того, що власники майна не знищували товари, як це було під час Великої депресії, а передавали це майно на благодійні справи.

Переконання – метод активного впливу на волю і свідомість людини ідейно-моральними засобами для формування в нього певних поглядів і уявлень. Переконання має місце там, де особа, яка піддається переконанню, внутрішньо погоджується з протилежними доводами, тобто коли особа подумки визнає, що опонент має рацію.

Примус – психологічний, матеріальний або фізичний (насильницький) вплив на особу з метою змусити її діяти з волі та в інтересах панівного суб'єкта (загроза застосування державного насильства).

Застосування права. Якщо вважати застосування права особливою формою реалізації права, то виникає проблема винесення застосування права за межі форм безпосередньої реалізації права, адже застосування права може бути як у формі дотримання заборон, так і у формі виконання обов'язків чи використання суб'єктивного права. Крім того, на нашу думку, реалізація й застосування права відрізняються одне від одного за суб'єктами реалізації або застосування: право реалізують усі, а застосовують лише спеціальні органи або посадові особи. Саме тому слід говорити про те, що застосування – це не особлива форма реалізації, а, швидше за все, специфічний різновид реалізації права.

Застосування права – це владна діяльність компетентних органів і осіб з підготовки та прийняття індивідуального рішення у юридичній справі на основі юридичних фактів і конкретних правових норм.

Ознаки застосування права:

- 1) здійснюються органами або посадовими особами, наділеними функціями державної влади. Інакше кажучи, застосування права здійснюється державними органами чи посадовими особами. Так, Президент України (посадова особа) має право видавати Укази про помилування;
- 2) має індивідуальний характер. Зазначений Указ Президента України про помилування має індивідуальний характер, тобто милується певний злочинець, наприклад, К., який скоїв вбивство;
- 3) спрямоване на встановлення конкретних правових наслідків – суб'єктивних прав, обов'язків і відповідальності. Указ про помилування не звільняє від кримінальної відповідальності, проте звільняє безпосередньо від покарання, тобто від обов'язку зазнавати певних негативних наслідків особисто-го, майнового чи морального характеру;
- 4) реалізується в спеціально передбачених процесуальних формах. Існує певна процедура видання зазначеного Указу;
- 5) завершується винесенням індивідуального юридичного рішення. Таким рішенням є видання спеціального акта

застосування права, тобто в нашому прикладі безпосереднього Указу Президента України про помилування К.

Застосування права може бути позитивним і юрисдикційним.

Позитивне застосування – це те, що здійснюється не з приводу правопорушення, а як обов’язкова умова нормальної реалізації деяких регулятивних норм. Наприклад, особа звернулася до органу соціального забезпечення про призначення їй пенсії. Порядок цього призначення регулюється регулятивними нормами, що входять до галузі права соціального забезпечення. Призначення пенсії і буде позитивним різновидом застосування права.

Юрисдикційне застосування – застосування санкцій (тобто охоронних норм) за порушення диспозиції. Прикладом юрисдикційного застосування права є притягнення до кримінальної відповідальності К. за вбивство.

Як складний процес правозастосування розпадається на кілька *стадій*, що мають своє проміжне завдання і внаслідок цього порівнянчу самостійність і завершеність.

Розрізняють три основні стадії застосування права: встановлення фактичних обставин справи, формування юридичної основи справи і вирішення справи.

Перша стадія проходить як процес доведення наявності або відсутності юридично значущих обставин (складовий предмет доведення) за допомогою фактів-доказів.

Формування юридичної основи справи містить такі *правозастосувальні дії*:

- 1) вибір юридичної норми, що підлягає застосуванню;
- 2) «вища критика» – перевірка дійсності норми і її дія в часі, у просторі й за колом осіб;
- 3) «нижча критика» – перевірка правильності тексту нормативно-правового акта. Іноді буває так, що нормативно-правовий акт змінюється. Тому необхідно є «нижча критика», тобто перевірка правильності тексту нормативно-правового акта. Текст цього акта аналізується за останньою редакцією зі змінами та доповненнями. Особливо обережно через можливі помилки, перекручування слід ставитися до норм, розміщених у різних збірниках чи коментарях. Тому слід користуватися офіційними виданнями;
- 4) з’ясування змісту норми права за допомогою тлумачення. Тут мають на увазі способи тлумачення.

Вирішення справи – процес, що може бути розглянутий і як формально-логічний, і як творчий, і як державно-владний.

Розглянемо процес застосування права на прикладі.

Громадянин Ж. 11 грудня 1990 року в Москві купив на базарі у свого знайомого килим. Прийшовши додому, з'ясував, що килим не поміщається в кімнаті. Наступного дня Ж. спробував продати його. Проте такі дії спричинили його затримання за спекуляцію. Справа була передана до суду.

Перша стадія – встановлення фактичних обставин справи. Фактичні обставини визначені за допомогою доказів: свідчення свідків, даних експертизи тощо.

Друга стадія – формулювання юридичної основи справи, що передбачала певні дії. Насамперед це стосувалося вибору норми, що підлягала б застосуванню. У цьому разі були застосовані норми кримінального права, зокрема, норми, що містились у ст. 154 КК РРФСР “Спекуляція”, якою зазначалося, що “спекуляція, тобто скупка та перепродаж товарів чи інших предметів з метою наживи карається позбавленням волі на термін до двох років з конфіскацією майна...”. У результаті “вищої критики” було встановлено, що ця норма діє на території Росії, не відмінялася і Ж. є фізичною осудною особою, яка досягла вже двадцяти чотирьох років, а тому може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за спекуляцію. Проте “нижча критика” встановила, що до цього випадку слід застосовувати не тільки ст. 154 КК РРФСР, а й її нову редакцію, яка з’явилася внаслідок прийняття 31 жовтня 1990 р. Закону СРСР “Про посилення відповідальності за спекуляцію, незаконну торгівлю діяльність і за зловживання у торгівлі”. Проте в цьому законі спекуляція визначається у ст. 1 як “...скупка товарів, на які встановлені державні ціни в роздріб, на підприємствах (організаціях) торгівлі, а також інших підприємствах, що здійснюють реалізацію товарів населенню, та їх перепродаж з метою наживи”. Саме це було останньою редакцією ст. 154 КК РРФСР, і саме її слід було б застосовувати. З’ясувавши за допомогою тлумачення, що в цьому разі не було скупки товару, на який встановлено державну ціну в роздріб, адже останнє зробив знайомий Ж., а, крім того, цей знайомий не є підприємством торгівлі, суд перейшов до останньої стадії.

Третя стадія – вирішення справи – звільнення Ж. від кримінальної відповідальності. На нашому прикладі, з позиції формальної логіки вирішення справи – це процес аналізу фактів, що доводили вину Ж. Творчість у процесі вирішення справи полягала в тому, що суддя на підставі своїх знань та переконань визначив, що Ж. не винен у факті спекуляції. Державно-владним процес вирішення справи став у результаті винесення судом вироку від імені держави.

За результатами правозастосування виноситься акт застосування права. Тому своєрідною додатковою стадією може бути державно-примусова реалізація акта застосування права.

Акти правозастосування. *Акт застосування права* – це правовий акт компетентного органу або посадової особи, виданий на підставі юридичних фактів і норм права, що визначає права, обов'язки або міру юридичної відповідальності конкретних осіб.

Особливості актів правозастосування:

- 1) вони видані компетентними органами або посадовими особами внаслідок того, що посадові особи та державні органи мають свою компетенцію: наприклад, суди виконують функцію правосуддя і виносять спеціальні акти застосування права: вироки (з кримінальних справ) та рішення (з цивільних справ);
- 2) вони суто індивідуальні, адже акти застосування права стосуються конкретних осіб;
- 3) вони виконують функції індивідуального регулювання, тобто акти застосування права визначають конкретні права та обов'язки або конкретну міру юридичної відповідальності;
- 4) їх реалізація забезпечується державним примусом. Це означає, що акти застосування права реалізуються за допомогою державного примусу. Особа може сперечатися з органом держави, але якщо рішення вже прийнято, держава силою змушує особу коритися.

Акти застосування права можуть класифікуватися за суб'єктами прийняття, за способом прийняття, за характером правового впливу, за значенням у процесі застосування права та за формою (табл. 24.2).

Так, *за суб'єктами прийняття* акти застосування права можуть поділятися на ті, що виходять від органів законодавчої і виконавчої влади (до таких актів належать розпорядження Кабінету Міністрів України, укази Президента України про надання або позбавлення громадянства чи про помилування, накази в міністерствах тощо), акти контрольно-наглядових (протест прокурора) та судових (вирок) органів, а також акти органів місцевого самоврядування (розпорядження мера міста).

За способом прийняття акти поділяються на ті, що прийняті колегіально (до таких актів належать розпорядження Кабінету Міністрів України) чи прийняті одноосібно (Укази Президента України про помилування).

За характером правового впливу акти застосування права можуть бути регулятивними (до таких актів належать постанови районних відділів соціального забезпечення про призначення пенсії) і охоронними (до таких актів належать постанови адміністративних органів про покладання штрафу).

Таблиця 24.2. Класифікація актів застосування права

Акти застосування права	За суб'єктами прийняття	Виходять від органів законодавчої та виконавчої влади
		Виходять від контрольно-наглядових органів
		Виходять від судових органів
		Виходять від органів місцевого самоврядування
	За способом прийняття	Прийняті колегіально
		Прийняті одноосібно
	За характером правового впливу	Регулятивні
		Охоронні
	За значенням у процесі застосування права	Основні
		Допоміжні
	За формою	Мають вигляд окремого документа
		Резолюція на інших матеріалах справи
		Усний вигляд

За значенням у процесі застосування права правозастосовчі акти можуть бути допоміжними (до таких актів належать визначення суду про призначення експертизи) і основними (до таких актів належать рішення суду в цивільній справі).

За формою акти застосування права можуть мати вигляд окремого документа (до таких актів належить вирок суду), можуть виражатися в резолюції на інших матеріалах справи (до таких актів належить затвердження прокурором обвинувального висновку) чи мати усний вигляд (до таких актів належить накладення штрафу за проїзд без квитка).

Акти правозастосування обов'язково повинні відповідати вимогам обґрунтованості й законності.

Обґрунтованість забороняє виносити вирок невинному. Це слід зазначити в акті застосування права, а також всі аргументи і фактори, що роблять існування цього акта обґрунтованим.

Вимога **законності** означає, що акти застосування права повинні відповідати нормативно-правовим актам.

Структура акта застосування права складається з чотирьох елементів: вступної, описової, мотивувальної і резолютивної частин.

Вступна частина складається з таких елементів: найменування акта; орган (посадова особа), що видав акт; час видання; адресат (на кого спрямовано акт).

Описова частина складається з фактичних обставин справи, доказів тощо.

Мотивувальна частина – це аргументація і обґрунтування прийнятого рішення.

Резолютивна частина є рішенням у справі.

Структуру акта застосування права можна проаналізувати на прикладі постанови Конституційного суду РФ від 30 листопада 1992 р. стосовно справи КПРС.

Вступна частина цієї постанови була такою: “Іменем Російської Федерації. Постанова Конституційного Суду Російської Федерації у справі стосовно перевірки конституційності Указів Президента Російської Федерації від 23 серпня 1991 року № 79 “Про призупинення діяльності Комуністичної партії РРФСР”, від 25 серпня 1991 року № 90 “Про майно КПРС і Комуністичної партії РРФСР” та від 6 листопада 1991 р. № 169 “Про діяльність КПРС та КП РРФСР”, а також про перевірку конституційності КПРС та КП РРФСР. 30 листопада 1992 року, місто Москва”. Крім того, були перераховані члени Конституційного Суду РФ, запрошені та привід до розгляду справи.

Описова частина цієї постанови була такою: “Дослідивши зазначені Укази, заслухавши виступи сторін, висновки експертів та показання свідків, дослідивши надані документи, керуючись при цьому частиною четвертою статті 1 і статтею 32 Закону про Конституційний Суд Російської Федерації, Конституційний Суд Російської Федерації **встановив:...**”. Те, що він встановив, і буде безпосередньо описовою частиною акта застосування права.

Мотивувальна частина у нашому прикладі звучить так: “На підставі викладеного, керуючись частиною четвертою і статтею 64 Закону про Конституційний Суд Російської Федерації...”. Як правило, таке коротеньке речення і є мотивувальною частиною акта застосування права.

У нашому прикладі резолютивна частина звучить так: “... Конституційний Суд Російської Федерації постановив:...”. Те, що він **постановив**, і є резолютивною частиною.

§ 3. Юридичні колізії та способи їх розв'язання

Поняття та види юридичних колізій. У деяких випадках можуть існувати ситуації, коли одні й ті самі суспільні відносини регулюються актами, що суперечать одне одному. У цьому разі говорять про існування так званих юридичних колізій.

Юридичні колізії – це суперечності між правовими приписами відповідних актів, що виявляються у відмінностях у процесі регулювання аналогічних суспільних відносин.

Існує чотири групи юридичних колізій: колізії між нормативними актами або окремими правовими нормами; колізії в правотворчості; колізії в застосуванні права; колізії повноважень і статусів державних органів, посадових осіб, інших владних структур та утворень.

Перша група колізій виражається в такому:

- 1) колізії між Конституцією і всіма іншими актами (вирішуються на користь Конституції);
- 2) колізії між законами і підзаконними актами (вирішуються на користь законів);
- 3) колізії між актами того самого органа (застосовується пізніше прийнятий акт);
- 4) колізії між актами, прийнятими різними органами (застосовується акт, що має більш високу юридичну чинність);
- 5) колізії між загальним і спеціальним актом.

Перший різновид колізій вирішується на користь Конституції, адже згідно з ч. II ст. 8 Конституції України остання "...має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй"¹.

Другий різновид колізій вирішується на користь законів, адже в Україні існує принцип верховенства закону в системі нормативних актів. Так, у п. 4 ст. 4 Цивільного кодексу України зазначається: "Актами цивільного законодавства є також постанови Кабінету Міністрів України.

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року : станом на 1 січня 2006 р. – Х. : ІГВІНІ, 2006. – С. 6.

Якщо постанова Кабінету Міністрів України суперечить положенням цього Кодексу або іншому закону, застосовуються положення цього Кодексу або іншого закону”¹.

Третій різновид колізій вирішується на користь акта, прийнятого пізніше. Саме так вирішували цю колізію ще в Стародавньому Римі, де римські юристи вважали, що пізніше прийнятий закон відмінняє попередній в усьому, у чому він з ним не збігається.

Четвертий різновид колізії можна проілюструвати на такому прикладі. 28 червня 1998 р. Кабінет Міністрів України видав Постанову № 644 “Про затвердження порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вчених звань”, де в п. 33 зазначалося: “Вчене звання професора присвоюють докторам наук, які працюють у вищих навчальних закладах III–IV рівня акредитації і прирівняних до них закладах післядипломної освіти на посадах професора, завідувача кафедри, ректора (проректора з навчальної та наукової роботи) і мають вчене звання доцента, стаж педагогічної роботи не менше п’яти років (з них не менше одного календарного року на одній із зазначених посад), друковані наукові та навчально-методичні праці, зокрема, не менше десяти праць, опублікованих після захисту докторської дисертації у провідних (фахових) наукових виданнях України та інших держав, готують кандидатів наук”². Уточнюючи це положення, 13 листопада 1997 р. Міністерство освіти та науки України видало наказ № 406 “Про порядок розгляду атестаційних справ про присвоєння вчених звань професора і доцента”. У п. 6.1 зазначалося, що “вчене звання професора присвоюють докторам наук, які працюють у вищих навчальних закладах освіти III–IV рівня акредитації і прирівняних до них закладах післядипломної освіти, у наукових установах Національної академії наук, Академії медичних наук, Української академії аграрних наук, Академії педагогічних наук та Академії правових наук, науково-дослідних інститутах і прирівняних до них організаціях, а також у науково-виробничих об’єднаннях, міжгалузевих науково-технічних комплексах і міжгалузевих об’єднаннях на посадах завідувача кафедри, професора, ректора (проректора з навчальної та наукової

¹ Цивільний кодекс України : станом на 16 січня 2003 р. – Х. : Одиссей, 2003. – С. 4.

² Про внесення змін до Порядку присудження наукових ступенів та присвоєння вчених звань. Постанова Кабінету Міністрів України № 229 від 14 березня 2001 року // Орієнтир. – 2001. – 28 березня. – С. 15.

роботи), завідувача (начальника) науково-дослідного відділу (відділення, сектора, лабораторії), головного наукового співробітника, провідного наукового співробітника або на посадах директора, заступника директора, вченого секретаря, які мають вчене звання доцента (старшого наукового співробітника), стаж педагогічної (наукової) роботи не менше п'яти років (з них не менше одного календарного року на одній із зазначених посад), друковані наукові та науково-методичні праці, зокрема, не менше десяти праць (у тому числі монографій), опублікованих після захисту докторської дисертації, підготували не менше п'яти кандидатів наук і залучені до педагогічної роботи”¹. У цьому разі виникає юридична колізія між постановою Кабінету Міністрів України та наказом Міністерства освіти і науки України стосовно кількості та самого факту підготовлених кандидатів наук. Так, постанова дозволяє надати звання професора тим, хто “готує кандидатів наук” (тобто кількість не зазначена взагалі, так само, як і ступінь готовності кандидатів). Усупереч цьому наказ міністерства дозволяє це зробити лише в разі завершення підготовки п'яти кандидатів наук. За загальним правилом така колізія повинна вирішитися на користь постанови Кабінету Міністрів України.

П'ятий різновид колізії вирішується: якщо акти прийняті одним органом, то застосовується спеціальний акт, а якщо різними – то загальний. Наприклад, у Конституції РФ є норма про незмінність суддів Конституційного Суду, а в спеціальному законі про цей суд ст. 9 встановлено термін їх повноважень – 12 років. У цьому разі діє спеціальний закон.

Способи розв'язання колізій. Існує два основні способи розв'язання юридичних колізій – нормотворчість та прийняття колізійних норм.

Нормотворчість – це прийняття рішення органом правотворчості в разі виявлення юридичних колізій про:

- відміну однієї з конфліктуючих норм;
- зміну чи уточнення предмета правового регулювання;
- відміну всіх суперечних норм та видання нового нормативно-правового припису.

¹ Про порядок розгляду атестаційних справ про присвоєння вчених звань професора і доцента : Наказ Міністерства освіти України № 406 від 13.11.97 // Офіційний вісник України. – 1998. – № 2. – Ст. 144.

Прийняття колізійних норм надає можливість:

- звільнення нормотворчих органів від пояснень та зміни юридичних колізій;
- полегшення правозастосовчої практики, надавши рішення про види норми застосування права в разі колізій.

Неоднорідність та різноплановість юридичних колізій зумовлюють спеціалізацію розв'язання протиріч приписів. Уособлення окремих колізійних правил надає можливість виділити такі різновиди колізійних норм, як темпоральні, просторові та ієрархічні.

Темпоральні норми спеціалізуються на розв'язанні юридичних колізій між нормами права, що виникли з одного й того самого питання, але в різний час. Їх існування зумовлене стабільністю права та необхідністю видання правотворчим органом додаткових правових приписів, які по-різному регламентують однакові обставини, а також випадками, коли правотворчий орган, приймаючи акт, не скасовує попереднього. Існує два способи заміни нормативно-правових актів – прямий і фактичний.

Прямий спосіб характеризується як втрата нормативним актом обов'язковості із завершенням терміну його дії або видання спеціального акта, яким визначається перелік нормативних документів, що втратили чинність.

В умовах **фактичного способу** акт зупиняє дію, якщо він замінений пізніше виданим актом, що регулює аналогічні відносини, або якщо відсутні фактичні умови, які зумовлюють дію акта.

Просторові норми забезпечують ліквідацію колізій між приписами, які діють у різноманітних просторових межах їх існування, зумовлюються розбіжністю меж дії суспільних відносин та норм, які їх регулюють, унаслідок зміни просторових меж правового регулювання. Колізію норм у просторі слід розглядати як своєрідний конфлікт норм, що виникає внаслідок регулювання відносин правовими нормами, які діють на різній території. Саме просторові колізійні норми є способом розв'язання цих колізій. Зазначені норми розраховані на невизначену кількість випадків, яка в законодавстві є досить значною. Ці норми регламентують просторові колізії як між державами, так і всередині держави.

Ієрархічні норми забезпечують усунення юридичних колізій, які виникають між нормами з різною юридичною силою.

Саме вони забезпечують відносини всередині правової системи, що характеризуються певною субординацією. Причинами ієрархічних колізій є наявність права нормотворчих органів видавати різноманітні за змістом акти з одного питання та недостатня інформованість державних органів щодо наявності норми з метою попередження повторного прийняття аналогічного припису.

Існують й інші способи розв'язання юридичних колізій: тлумачення норм права, переговорний процес через узгоджувальні комісії, референдум тощо. Так, у межах тлумачення Конституційний суд України може розв'язати юридичну колізію.

Щодо референдумів, то такий спосіб було реалізовано в Росії у 1993 році, коли, обираючи між нормами, що виходили від президента Б. Єльцина, та нормами, що виходили від з'їзду народних депутатів і Верховної Ради РФСР, 48 мільйонів росіян 25 квітня висловили довіру саме Президенту Росії¹, тим самим усунувши юридичні колізії, що виникали між актами останнього та актами парламенту.

¹ Див.: Безелянский Ю. К. От Рюрика до Ельцина (Календарь российской истории) / Ю. К. Безелянский. – М. : Физкультура и спорт, 1993. – С. 351.

Правовідносини

Поняття, ознаки і види правовідносин • Структура правовідносин
• Юридичні факти, презумпції і фікції

§ 1. Поняття, ознаки і види правовідносин

Поняття і ознаки правовідносин

Правовідносини – це суспільний зв’язок, що виникає на основі норм права, учасники якого мають суб’єктивні права й юридичні обов’язки, забезпечені державою.

До ознак правовідносин можна віднести такі:

1. *Правовідносини – це відносини суспільні*, тобто відносини між людьми та їх організаціями. Правовідносини складаються між людьми чи колективами як суб’єктами права з приводу соціальних благ або забезпечення будь-яких інтересів. В епоху Середньовіччя існували правовідносини з тваринами чи предметами. Так, у Росії в період Смути XVI століття батогами побили дзвін, який дзвонив, коли було вбито царевича Дмитрія (мається на увазі так званий Лжедмитрій I), а потім цього дзвона було заслано до Сибіру¹. Сьогодні ж таких відносин існувати не може. Так, якщо людина знущається з тварин, то в правовідносини вона буде вступати не з тваринами, а зі спеціальними державними органами, які захищають тварин.

2. *Правовідносини існують у нерозривному зв’язку з юридичними нормами*, які є нормативною базою їх виникнення, зміни й припинення. Інакше кажучи, правовідносини – це відносини між людьми, що регулюються нормами права: відносини стосовно купівлі-продажу певного товару регулюються правилами,

¹ Див.: Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 375.

закріпленими цивільним правом. Узагалі правовідносини є способом реалізації норм права, тобто норми права втілюються в правовідносинах, відбувається їх індивідуалізація стосовно суб'єктів і конкретних ситуацій. У нормах права вже закладені правовідносини, але в абстрактній формі. Іноді може бути реалізація правових норм, проте правовідносин може не бути. Як приклад такої ситуації можна навести юридичну аналогію.

3. Учасники правовідносин пов'язані взаємними юридичними правами й обов'язками, які виникають у суб'єктів права при настанні певних юридичних фактів. Так, юридичним фактом правовідносин купівлі-продажу є відповідний договір, учасники якого (суб'єкти права) пов'язані між собою певними юридичними (тобто закріпленими в юридичних актах) правами та обов'язками. Так, одна сторона (продавець) зобов'язана передати майно у власність покупцеві, а інша сторона (покупець) зобов'язана прийняти це майно і сплатити за нього певну грошову суму. Це врегульовано ст. 665 Цивільного кодексу України. Згідно з принципом “Немає права без обов'язку, а обов'язку без права” продавець одержує право власності на гроші, а покупець – на майно.

4. Для правовідносин характерні визначеність, індивідуалізованість. До структури правовідносин входять об'єкт, суб'єкт та зміст. Неможливі правовідносини між суб'єктами взагалі, якщо ці суб'єкти не визначені: Іванов Петро Сидорович або АО “МММ”. Тобто суб'єкти повинні бути конкретизовані. Крім того, обов'язково слід зазначити об'єкт правовідносин: конкретні речі (стіл, акції тощо). Таким чином, індивідуалізованість означає, що в правовідносинах чітко зазначено суб'єктів правовідносин. Визначеність – це чітка вказівка на конкретний об'єкт правовідносин.

5. Правовідносини мають вольовий характер. Це означає, що вони пов'язані як із державною волею (право), так і з індивідуальною волею конкретного суб'єкта (психологічний момент дії права), тобто, дізнавшись про закон і оцінивши його, людина вирішує, що вона буде робити в умовах, передбачених законом.

Вольовий характер правовідносин виявляється у двох аспектах:

- 1) у втіленні в них *волі (інтересу) держави*, оскільки правовідносини виникають на основі норм права;
- 2) у втіленні в них *волі (інтересу) учасників правовідносин* – вони пов'язані предметом інтересу та досягненням його результату.

Однак слід зазначити, що правовідносини можуть виникати й припинятися, незважаючи на волю (інтерес) їх учасників. Так, наприклад, потерпілий втягується в кримінально-правові відносини зі злочинцем навіть усупереч своєму бажанню.

Проте реалізація правовідносин можлива лише на основі волевиявлення сторін. При цьому є правовідносини, що потребують як волевиявлення всіх сторін (наприклад, договір оренди), так і волевиявлення лише однієї зі сторін (проведення арешту).

6. Правовідносини охороняються державою. У разі невиконання умов правовідносин органи держави силою змушують суб'єктів до їх виконання, хоча здебільшого суб'єктивні права та юридичні обов'язки здійснюються без втручання держави. Державний примус потрібний лише в разі, якщо зацікавлена сторона звертається до компетентного державного органу, який видає акт застосування права з чітким визначенням прав та обов'язків сторін. Така можливість державного примусу створює режим соціальної безпеки і законності.

Види правовідносин. Правовідносини класифікуються по-різному: за галузями права, за змістом, за ступенем індивідуалізації, за характером обов'язку тощо (табл. 25.1).

Так, *за галузями права* правовідносини можуть бути конституційними, цивільно-правовими, адміністративними, кримінально-правовими, трудовими, сімейними тощо.

Таблиця 25.1. Класифікація видів правовідносин

Правовідносини	За галузями права	Конституційні
		Цивільно-правові
		Адміністративні
		Кримінально-правові
		Трудові
		Сімейні
	За змістом	Регулятивні
		Охоронні
	За ступенем індивідуалізації	Відносні
		Абсолютні
	За характером обов'язку	Пасивного типу
		Активного типу

Прикладом конституційних правовідносин є відносини громадянства в Україні, які регулюються нормативно-правовими актами конституційного права: Конституцією України та законом України про громадянство.

Прикладом цивільно-правових відносин є відносини купівлі-продажу в Україні, які регулюються основним нормативно-правовим актом цивільного права – Цивільним кодексом України.

Прикладом адміністративних правовідносин є відносини порядку сплати штрафу, які регулюються Кодексом про адміністративні правопорушення України.

Прикладом кримінально-правових відносин є відносини відповідальності за крадіжку, які регулюються Кримінальним кодексом України.

Прикладом трудових правовідносин є відносини за трудовим договором, які регулюються основним нормативно-правовим актом трудового права, – Кодексом законів про працю.

Прикладом сімейних правовідносин є аліментні відносини в Україні, які регулюються Сімейним кодексом.

За змістом правовідносини можуть бути регулятивними й охоронними.

Регулятивні правовідносини регулюються регулятивними нормами. Їх прикладом можуть бути трудові права й обов'язки, що виникають за трудовим договором.

Охоронні правовідносини регулюються охоронними нормами права. Їх прикладом може бути кримінальна відповідальність за злочин.

За ступенем індивідуалізації правовідносини бувають відносними й абсолютними.

Відносні правовідносини – правовідносини, де поіменно визначені всі їх учасники (правовідносини купівлі-продажу). Наприклад, за договором купівлі-продажу Іванов Петро Сидорович купує kota в Петрова Сидора Івановича. У договорі поіменно названі обидві сторони.

Абсолютні правовідносини визначають лише одну сторону (правовідносини власності). Наприклад, майно належить Сидорову Івану Петровичу. Визначена лише одна сторона – власник майна.

За характером обов'язку правовідносини можуть бути правовідносинами пасивного й активного типу.

Правовідносини пасивного типу виникають на основі забороняючих норм, які виражають статичну, закріплюючу функцію

права (правовідносини власності). Наприклад, правовідносини власності передбачають заборону зазіхання на майно з боку інших осіб (забороняюча норма).

Правовідносини активного типу виникають на основі зобов'язальних та управомочуючих норм і виражають динамічну функцію права (податкові правовідносини – обов'язок сплатити конкретну суму податку). Наприклад, правовідносини купівлі-продажу зобов'язують особу (покупця) сплатити конкретну суму за майно (зобов'язальна норма) та надають право володіти, користуватися та розпоряджатися цим майном (управомочуюча норма).

§ 2. Структура правовідносин

Суб'єкти правовідносин. Складовою правовідносин є стійкий правовий зв'язок між двома сторонами (учасниками), який досягається за допомогою основних суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. Ці особи є носіями зазначених прав та обов'язків, тобто є їх суб'єктами.

Суб'єкти правовідносин, або суб'єкти права, – це учасники правовідносин, які мають суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Основною характеристикою суб'єктів права є їх *правосуб'єктність*, тобто передбачена нормами права здатність (можливість) бути учасниками правовідносин. Вона складається з двох елементів – правоздатності та дієздатності.

Правоздатність – здатність мати права й обов'язки (виникає в момент народження і припиняється в момент смерті).

Дієздатність – здатність своїми діями здійснювати права й обов'язки. Розрізняють два види дієздатності – угодоздатність та деліктоздатність.

Угодоздатність – здатність укладати цивільно-правові угоди.

Деліктоздатність – здатність відповідати за свої вчинки.

Залежно від віку розрізняють такі види дієздатності (угодоздатності): часткова, відносна та повна.

Часткова дієздатність – суб'єкти права можуть укладати лише дрібні побутові угоди (малолітні до 15 років).

Відносна дієздатність – суб'єкти права можуть мати свої кошти, але розпоряджаються ними за згодою батьків або піклувальників (неповнолітні від 15 до 18 років).

Повна дієздатність – суб'єкти права самостійно здійснюють всі угоди (з 18 років).

Крім того, у певних випадках дієздатність може бути обмежена в судовому порядку повністю (для психічних хворих осіб) або частково (для осіб, які страждають від алкогольної або наркотичної залежності).

У першому разі особа вважається **недієздатною**, а у другому – **обмежено дієздатною**.

Приклад 25.1

В. Бернхем про цивільну дієздатність неповнолітніх осіб у США

Неповнолітня особа може укласти контракт, але може й анулювати його у будь-яку мить, поки залишається неповнолітньою (навіть якщо інша сторона повністю виконала свої зобов'язання). Для скасування контракту неповнолітній особі достатньо заявити, що вона не бажає бути зв'язаною даним контрактом. Наприклад, неповнолітній може купити автомобіль, поїздити на ньому протягом кількох місяців, а потім прийняти рішення про скасування контракту. Він може повернути автомобіль і одержати назад свої гроші, навіть коли зіпсував його. Неповнолітня особа може навіть укласти угоду про те, що братиме уроки пілотування, а потім розірвати її, оскільки уроки пілотування не є матеріальними засобами.

Можливість неповнолітніх осіб щодо скасування контрактів має певні обмеження. Одне з них стосується контрактів, пов'язаних з матеріальними засобами. У більшості юрисдикцій, якщо неповнолітня особа розірве контракт після того, як одержить, наприклад, гроші, продавець може повернути їх розумну частину, яка, вірогідно, буде меншою, ніж договірна ціна. Іншими сферами, де звичайно обмежується право неповнолітніх на розрив контракту, є угоди щодо грошової підтримки дітей, добровільного призову на військову службу та позики на освіту. Крім того, навіть коли контракт може бути анульований, деякі суди визнають неповнолітню особу відповідальною за прибуток, отриманий з предмета, або за зниження його цінності.

Після досягнення повноліття неповнолітня особа може ратифікувати контракт, що був раніше заперечним, і зробити його законним. Невдача щодо анулювання контракту розглядається як його ратифікація. Колишній неповнолітній після досягнення повноліття може також ратифікувати раніше заперечний контракт навіть на словах, усно. І, нарешті, колишній неповнолітній, після досягнення повноліття, може ратифікувати контракт своєю поведінкою, наприклад, наполягаючи, щоб інша сторона діяла, або розпочавши виконання угоди.

Джерело: Бернхем В. Вступ до права та правової системи США / Вільям Бернхем ; [пер. з англ.]. – К. : Україна, 1999. – С. 366–367.

Розрізняють такі категорії суб'єктів правовідносин: індивіди, організації та соціальні спільноти (табл. 25.2).

До *індивідів* належать громадяни держави, іноземні громадяни, особи без громадянства та особи з подвійним громадянством.

Громадяни держави. Наприклад, громадяни України доводять факт свого громадянства за допомогою паспорта громадянина України.

Іноземні громадяни. Наприклад, громадяни Венесуели, доводять факт свого громадянства за допомогою паспорта. Крім того, вони повинні перебувати за межами своєї країни, наприклад, в Україні.

Особи без громадянства (апатриди). Існує принаймні дві категорії осіб без громадянства. Перша категорія – особи, не здатні довести факт свого громадянства (наприклад, загубили паспорт, перебуваючи за кордоном). Після доведення факту свого громадянства (паспорт знайшли) особа визнається іноземним громадянином або громадянином держави. Більш поширеною є інша категорія апатридів – особа, що здобула право на постійне проживання в іншій країні, однак не має права громадянства (не може голосувати тощо). Наприклад, уряд Аргентини дуже зацікавлений

Таблиця 25.2. Види суб'єктів права

Суб'єкти права	Організації	Державні організації	Державні підприємства
			Державні установи
			Державні органи
			Держава в цілому
		Недержавні організації	Громадські організації
			Господарські організації
			Релігійні організації
		Індивіди	Громадяни держави
	Іноземні громадяни		
	Особи без громадянства		
	Особи з подвійним громадянством		
	Соціальні спільноти	Народ	
		Нація	
Населення регіону			

в освоєнні цілих земель Патагонії. Для цього він здійснює політику заохочення еміграції в Аргентину. Емігранти, які приїждять до цієї країни, легко здобувають право на постійне проживання в країні. Однак їм не відразу надається громадянство Аргентини: повинен пройти певний термін. У період, коли емігрант проживає в країні і ще не одержав її громадянства, його вважають особою без громадянства.

Особи з подвійним громадянством (біпатриди). Можна сказати, що існує також дві категорії біпатридів. Найпоширенішою є категорія біпатридів у симетричних федераціях: громадянин федерації і одночасно громадянин суб'єкта федерації. Однак буває так, що між окремими державами укладається угода про подвійне громадянство. Дуже часто це стосується осіб, які народилися від іноземних громадян у країнах, де визнається право крові. Якщо між державами є угода про подвійне громадянство, то така дитина при досягненні певного віку має право, крім громадянства своєї країни, ще й на громадянство країни свого народження. До речі, свого часу деякі діячі пропонували ввести інститут подвійного громадянства в межах СНД: наприклад, особа, яка мала родичів у двох республіках СНД, могла бути одночасно громадянином РФ та України або Казахстану та Білорусі. Ця пропозиція тоді не дістала підтримки.

Організації можуть бути державними та недержавними. До державних організацій, крім державних органів, установ і підприємств, належить і держава в цілому. До недержавних організацій належать громадські, господарські, релігійні організації тощо.

Так, суб'єктами адміністративного права можуть бути державні органи й установи, громадські й релігійні організації. Суб'єктами цивільного права – державні підприємства і господарські організації. Держава ж в цілому може бути суб'єктом міжнародного права.

До соціальних спільнот належать народ, нація, населення регіону.

Так, народ може бути суб'єктом конституційного права. Це можна проілюструвати на прикладі ч. II і III ст. 5 Конституції України, де зазначається: “Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати та змінювати конституційний лад в Україні належить тільки народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами”¹.

Об’єкти правовідносин. Люди вступають у правовідносини з метою задоволення своїх різноманітних інтересів та потреб з приводу матеріальних і духовних благ. Вони є об’єктами правовідносин, досягнення яких здійснюється за допомогою суб’єктивних прав та обов’язків.

Об’єкт правовідносин – це те реальне благо, на використання або охорону якого спрямовані суб’єктивні права й юридичні обов’язки.

Визначення об’єкта правовідносин є досить складним завданням. Характеризуючи об’єкт, необхідно виходити з того, що правовідносини є особливими ідеологічними відносинами, за допомогою яких норма права впливає на фактичні суспільні відносини. З цього випливає, що і норма права, і правовідносини мають своїм об’єктом фактичні суспільні відносини.

Залежно від суб’єктивних прав та юридичних обов’язків сторони будують свою поведінку. Ця поведінка має певну спрямованість, вона націлена на задоволення різноманітних законних інтересів особи, суспільства і держави.

У юридичній літературі існують різні позиції щодо розуміння об’єкта правовідносин. Так, *моністична* позиція передбачає наявність лише одного об’єкта правовідносин – поведінку людини, *плюралістична* – обстоює численність об’єктів правовідносин.

Саме з плюралістичних позицій розрізняють такі види об’єктів правовідносин, як предмети матеріального світу, послуги виробничого і невиробничого характеру, продукти духовної й інтелектуальної творчості та особисті немайнові блага.

Предметами матеріального світу є речі та цінності. *Речі* – предмети матеріального світу, що мають просторові межі чи грошовий еквівалент. Наприклад, будинки, споруди, земельні ділянки тощо. *Цінності* – акції, облігації, векселі, гроші, приватизаційні чеки, дипломи, атестати тощо. Купівля-продаж, обмін,

¹ Конституція України від 28 червня 1996 року : станом на 1 січня 2006 р. – Х. : ІГВІНІ, 2006. – С. 5.

дарування, спадкування речей та цінностей – це правовідносини, де об'єктом є предмети матеріального світу.

Послугами виробничого та невиробничого характеру є дії або бездіяльність, а також результати діяння, тобто виконання роботи, яка обумовлена договором (наприклад, договір підряду).

Продуктами духовної та інтелектуальної творчості є твори мистецтва, науки, культури, живопису, кіно, інформація, комп'ютерні програми та інші результати інтелектуальної діяльності. З приводу них виникають такі правовідносини, як відвідування громадянами музеїв, бібліотек, виставок тощо, а також купівля книг та комп'ютерних програм. Як бачимо, у суб'єкта до об'єкта є інтерес духовний чи інтелектуальний.

Особистими немайновими благами є ім'я, честь, гідність, життя, здоров'я, право на освіту тощо. Наприклад, між учителем та учнем виникають правовідносини, об'єктом яких є не ате-стат, а освіта.

Зміст правовідносин. Зміст правовідносин має подвійний характер. Розрізняють *юридичний* і *фактичний* зміст.

Юридичний зміст правовідносин – це можливість певних дій правомочної особи, а також необхідність певних дій або необхідність утриматися від певних дій зобов'язаної особи.

Поряд з юридичним змістом правовідносин виділяють *фактичний зміст* – самі дії, у яких реалізуються права й обов'язки.

Якщо це пояснити на прикладі договору купівлі-продажу автомобіля, що був укладений між І. та П., то суб'єктивним правом І. є придбання ним права власності на автомобіль, а його юридичним обов'язком є необхідність сплатити певну суму за цей автомобіль. Суб'єктивним же правом П. стає право власності на зазначену суму, а юридичним обов'язком є необхідність передати автомобіль І. Ці суб'єктивні права та юридичні обов'язки становлять юридичний зміст правовідносин. Фактичний же зміст у зазначеному прикладі полягає в безпосередній передачі автомобіля та сплаті грошей за нього.

Таким чином, юридичний зміст правовідносин – це суб'єктивні права і юридичні обов'язки.

Суб'єктивне право – передбачена для правомочної особи з метою задоволення її інтересів міра можливої поведінки, забезпечена юридичними обов'язками інших осіб.

Суб'єктивне право характеризується такими ознаками:

- суб'єктивне право становить собою можливу поведінку, що передбачає як активні дії, так і бездіяльність;
- оскільки виражає міру можливої поведінки, то воно обмежується рамками норми права;
- здійснюється в інтересах правомочної особи;
- суб'єктивне право забезпечується обов'язком іншої сторони.

Суб'єктивне право є складним утворенням, що має певну структуру. Її елементами є право на власні дії, право вимагання, право домагання та право користування.

Право на власні дії – це можливість позитивної поведінки самої правомочної особи.

Право вимагання – можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи з метою задоволення власних законних домагань.

Право домагання – можливість застосувати державний примус у разі невиконання зобов'язаною стороною свого обов'язку.

Право користування – можливість користуватися на основі цього права певними соціальними благами.

Юридичним обов'язком є запропонована зобов'язаній особі й забезпечена можливістю державного примусу міра необхідної поведінки, яку вона повинна наслідувати в інтересах правомочної особи.

Для юридичного обов'язку характерні також такі *ознаки*:

- необхідна поведінка, здійснення якої прямо визначається нормою права;
- міра необхідної поведінки, яка здійснюється чітко в межах юридичної норми;
- необхідна поведінка здійснюється в інтересах правомочної особи;
- її виконання забезпечується державним примусом, а в разі невиконання чи неналежного виконання настає юридична відповідальність.

Структура юридичного обов'язку поєднується зі структурою суб'єктивного права. Її елементами є:

- необхідність здійснити певні активні дії або утриматися від них;
- необхідність для зобов'язаної особи відреагувати на законні вимоги правомочної особи, що були звернені до неї;

- необхідність потерпати від заходів державного примусу за неналежне виконання вимог правомочної особи;
- необхідність не перешкоджати контрагенту користуватися тим благом, на яке він має право.

§ 3. Юридичні факти, презумпції і фікції

Юридичні факти. Правовідносини становлять собою стійкі правові зв'язки, що, проте, не є статичними. Вони виникають, змінюються і припиняються за наявності певних обставин. Так, народження дитини породжує в батьків правовідносини стосовно її виховання й утримування. Передумовами виникнення правовідносин є юридичні факти.

Юридичний факт – конкретна життєва обставина, з настанням якої норма права пов'язує виникнення, зміну або припинення правовідносин.

Для юридичного факту характерні такі ознаки:

- за своїм змістом юридичні факти становлять собою реальні явища дійсності, для них характерні конкретність та індивідуальність;
- юридичними фактами можуть бути лише ті обставини, що так чи інакше стосуються прав та інтересів суспільства, держави, індивідів тощо, а тому потребують правової регламентації;
- юридичні факти прямо передбачаються нормами права;
- юридичні факти об'єктивовані, виражені зовні;
- юридичні факти викликають передбачені законом правові наслідки.

Існує кілька основних класифікацій юридичних фактів (див. табл. 25.3).

Так, *за вольовою ознакою* юридичні факти можуть виражатися або у формі події, або ж у формі діяння.

Подія – це обставина, що як юридичний факт не залежить від волі та свідомості людей. До подій належать народження і смерть людини, рух часу, явища стихійного характеру. Юридичні факти-події становлять собою, як правило, природні явища. Навіть якщо вони так чи інакше були викликані діяльністю людини (наприклад, вбивство), то норми права в межах цих

Таблиця 25.3. Класифікація юридичних фактів

Юридичні факти	Підстава класифікації	Вид юридичних фактів	Підвид юридичних фактів	
	За вольовою ознакою	Події		Відносні події
				Абсолютні події
		Діяння		Дії
				Бездіяльність
	За юридичною природою	Правомірні		Юридичні акти
				Юридичні вчинки
		Неправомірні		Злочини
				Проступки
	За наслідками	Правостворюючі		
Правозмінюючі				
Правоприпиняючі				

правовідносин пов'язують правові наслідки не з визнаним правопорушенням, а з подальшим процесом проходження й розгортання їх результатів.

Події можуть бути відносними й абсолютними.

Відносні події – це обставини, викликані діяльністю людей, але в зазначених правовідносинах вони незалежні від тих причин, що сприяли їх появі. Прикладом відносних подій є смерть через самогубство, яке викликало юридичний факт – спадкування майна самогубця.

Абсолютні події – це обставини, які не викликані волею людей і не залежать від неї. Прикладом абсолютної події є падіння метеорита на завод, яке викликало юридичний факт – необхідність для страхової компанії сплатити певну кількість грошей власнику заводу, що застрахував своє майно від падіння метеорита на завод.

Діяння – це юридичні факти, які залежать від волі та свідомості особи. Діяння може виражатися у формі дії та бездіяльності.

Дії – це юридичні факти, які залежать від волі та свідомості особи і виражаються в активній поведінці (укладання угоди).

Бездіяльність – це юридичні факти, які залежать від волі та свідомості особи і виражаються в пасивній поведінці (залишення в небезпеці).

За правовими наслідками юридичні факти можуть бути правостворюючими, правозмінюючими та правоприпиняючими.

Правостворюючі юридичні факти – це конкретні життєві обставини, із настанням яких норма права пов’язує виникнення правовідносин.

Правозмінюючі юридичні факти – це конкретні життєві обставини, із настанням яких норма права пов’язує зміну правовідносин.

Правоприпиняючі юридичні факти – це конкретні життєві обставини, із настанням яких норма права пов’язує припинення правовідносин.

За юридичною природою юридичні факти можуть бути правомірними і неправомірними. У свою чергу, правомірні юридичні факти виражаються у формі юридичних актів та у формі юридичних вчинків, а неправомірні – у формі злочинів і проступків.

Юридичні акти – зовні виражені рішення людей, спрямовані на досягнення правового результату. Прикладом юридичного акта є цивільно-правова угода.

Юридичні вчинки – фактична поведінка людей, які складають зміст реальних життєвих відносин. Прикладом юридичного вчинку є безпосередня передача речей.

Презумпції і фікції в праві

Презумпція – закріплене в законодавстві припущення про наявність або відсутність певного факту, яке має юридичне значення.

Презумпції є важливим і досить гнучким інструментом регулювання правовідносин. Саме завдяки їм зникають сумніви щодо існування певного юридичного факту, оскільки в них:

- відображаються вихідні, принципові засади права;
- закладено механізм реалізації цих засад.

Для презумпцій характерні такі ознаки:

- 1) закріплення в законодавстві;
- 2) мають значення для правового регулювання;
- 3) викликають правові наслідки.

Існує кілька класифікацій правових презумпцій, але основними серед них є поділ презумпції за сферою дії та за можливістю спростування (див. табл. 25.4).

Таблиця 25.4. Види презумпцій

Презумпції	
За сферою дії	За можливістю спростування
Загальноправові	Незаперечні
Міжгалузеві	
Галузеві	Спростовні

Так, *за сферою дії* презумпції можуть бути загальноправовими, міжгалузевими і галузевими.

До *загальноправових презумпцій* належить презумпція знання закону, що визначає припущення, згідно з яким всі громадяни зобов'язані знати закони і незнання закону не звільняє від відповідальності.

До *міжгалузевих презумпцій* належить презумпція невинуватості, яка стосується кримінального та адміністративного права. Вона означає закріплене в праві припущення, відповідно до якого кожний обвинувачуваний у вчиненні злочину вважається невинуватим, поки його вина не буде доведена в передбаченому законом порядку і установлена вироком суду, який набув законної чинності.

До *галузевих презумпцій* належить презумпція вини відповідача, тобто відповідач вважається винним, якщо не доведе протилежного. Ця презумпція діє винятково в межах цивільного права.

За можливістю спростування презумпції можуть бути незаперечними і спростовними.

Незаперечні презумпції – це закріплене в законі припущення про наявність або відсутність певного факту, який не підлягає сумніву, а тому не потребує доведення. Прикладом такої презумпції є презумпція недієздатності неповнолітньої особи.

Спростовні презумпції – це закріплене в законі припущення про наявність або відсутність факту, який має юридичне значення доти, доки не буде встановлене інше. Прикладом спростовної презумпції є презумпція невинуватості.

Правова фікція – фактично неіснуюче положення, яке має юридичне значення внаслідок того, що право визнає його існуючим.

Так, у римському праві існувала правова фікція – визнання іноземця римським громадянином, якщо він виступав позивачем чи відповідачем у цивільних угодах. Французьке право знає таку правову фікцію: якщо дружина і чоловік загинули одночасно, то першим вважається померлим чоловік. Ця фікція потрібна для того, щоб установити чіткий порядок спадкування. За українським законодавством, днем смерті громадянина, оголошеного мертвим, вважається день набуття законної чинності рішенням суду про оголошення його мертвим.

Правова поведінка і юридична відповідальність

Правова і правомірна поведінка • Правопорушення • Юридична відповідальність

§ 1. Правова і правомірна поведінка

Правова поведінка. Поведінка визначається як процес взаємодії живих істот з навколишнім середовищем, опосередкований їх зовнішньою (руховою) і внутрішньою (психічною) активністю.

Право поряд з мораллю прагне до соціальної оцінки відносин, які виникають у різних сферах, використовуючи при цьому власні, юридичні критерії. Саме тому ту поведінку, яка складається у сфері реалізації права, називають правовою.

Правова поведінка – це поведінка суб'єктів суспільних відносин, яка відповідає вимогам права.

Правова поведінка має низку ознак, які можуть бути як загальними, так і юридичними. До загальних ознак належать соціальна значущість та психологізм (суб'єктивність).

Соціальна значущість – полягає в тому, що внаслідок своєї соціальної значущості будь-який людський вчинок породжує реакцію тих, хто знаходиться навколо людини, – схвалення або осуд.

Психологізм, або суб'єктивність, – залежно від співвідношення своїх дій із наявними нормами суб'єкт приймає рішення, яке визначає напрямок та інтенсивність поведінки.

Юридичними ознаками правової поведінки є: права регламентація, підконтрольність політичних партій державі в особі правоохоронних органів та органів застосування права, наявність юридичних наслідків як позитивного, так і негативного характеру.

Під **правовою регламентацією** розуміють об'єктивні й суб'єктивні моменти поведінки, які відбиваються в правових розпорядженнях.

Видами правової поведінки є правомірна поведінка, правопорушення, зловживання правом та об'єктивно-протиправне діяння.

Зловживання правом – вживання права на зло в тих випадках, коли правомочний суб'єкт володіє суб'єктивним правом, діє в його межах, але завдає певного збитку правам інших осіб або суспільству в цілому.

Зловживання правом характеризується низкою ознак.

Наявність в особи суб'єктивних прав. Уявімо дві земельні ділянки. Власники цих ділянок І. і П. мають на них право приватної власності.

Діяльність з реалізації цих прав. Як відомо, право власності складається з права володіти, користуватися і розпоряджатися майном. У цьому разі це право володіти земельною ділянкою, користуватися і розпоряджатися нею.

Використання прав у супереч їхньому соціальному призначенню або заподіяння цим збитку суспільним або особистим інтересам. І. побудував оранжерею для сонцелюбних рослин на своїй ділянці, а П. збудував великий котедж, який закритий сонце і тим самим погіршив стан рослин І.

Відсутність порушення конкретних юридичних заборон або обов'язків. У цьому разі не було порушено юридичних заборон і П., врешті-решт, не був зобов'язаний враховувати волю І.

Встановлення факту зловживання компетентним органом застосування права. І. звернувся до місцевого виконкому, який установив факт наявності котеджу, який порушує право власності І. на рослини.

Настання юридичних наслідків. Після цього І. має право звернутися до суду з так званим негаторним позовом, який пов'язаний не лише з вимогою усунення певних порушень прав власника, а й відшкодування спричинених ними збитків. Згідно з презумпцією вини відповідача, П. повинен довести, що він не порушував прав І. і не зловживав своїм правом.

Об'єктивно-протиправне діяння – дія або бездіяльність, яка порушує норму права, але не тягне юридичної відповідальності.

Видами об'єктивно-протиправного діяння є протиправне діяння недієздатної особи (наприклад, малолітньої) чи безвинне діяння (наприклад, діяння психічно хворої людини) (див. табл. 26.1, 26.2).

Будь-яка поведінка особи може тягнути за собою соціальну відповідальність.

Таблиця 26.1. Види правової поведінки з погляду юридичного позитивізму

Відповідає правовим вимогам	Суперечить правовим вимогам
- правомірна поведінка	- правопорушення
- зловживання правом	- об'єктивно-протиправне діяння

Таблиця 26.2. Види правової поведінки з погляду природно-правової доктрини

Відповідає правовим вимогам	Суперечить правовим вимогам
- правомірна поведінка	- правопорушення
	- зловживання правом
	- об'єктивно-протиправне діяння

Соціальна відповідальність – це суспільні відносини між суб'єктом і контролюючою його інстанцією.

Соціальну відповідальність розглядають у двох аспектах – позитивному і негативному.

У позитивному (*проспективному*) аспекті відповідальність характеризує позитивне ставлення особи до скоєних нею вчинків. Це – розуміння важливості своїх дій для суспільства, бажання і прагнення виконати їх якнайкраще, ефективніше, швидше. Коли говоримо про проспективну відповідальність, то маємо на увазі таке: “Ця людина відповідально ставиться до своєї справи: до роботи, до навчання тощо”.

У негативному (*ретроспективному*) аспекті відповідальність характеризується не тільки усвідомленням її особою, а й зовнішнім впливом з боку суспільства, держави, інших осіб за вже зроблене. Коли говоримо про ретроспективну відповідальність, маємо на увазі, що це відповідальність за вже скоєне порушення суспільного порядку. Така відповідальність може бути моральною, юридичною тощо.

Правомірна поведінка. Як правило, люди добровільно виконують приписи норм права. Це означає, що вони діють правомірно.

Правомірна поведінка – це поведінка, яка відповідає приписам правових норм.

Ознаки правомірної поведінки:

- правомірна поведінка відповідає вимогам правових норм, тобто слід робити те, що або дозволено законом, або ним не заборонено;
- правомірна поведінка зазвичай соціально корисна, тобто приносить користь суспільству.

Існує кілька класифікацій видів правомірної поведінки: за юридичним закріпленням, за об'єктивною і суб'єктивною стороною, за суб'єктом, за формою реалізації норм права (табл. 26.3).

Так, за юридичним закріпленням правомірна поведінка є об'єктивно необхідною, бажаною для суспільства і соціально припустимою.

Прикладом об'єктивно-необхідної правомірної поведінки є захист Батьківщини. Цей різновид правомірної поведінки є об'єктивно необхідним унаслідок того, що якщо не захищати Батьківщину, то гине держава, а з нею право.

Бажаною для суспільства правомірною поведінкою є участь громадян держави у виборах. Це пояснюється тим, що в умовах демократії вибори дозволяють привести до влади компетентних осіб, які будуть гарно піклуватися про суспільство.

Соціально припустимою правомірною поведінкою є розлучення.

Таблиця 26.3. Види правомірної поведінки

Правомірна поведінка	За юридичним закріпленням	Об'єктивно необхідна
		Бажана для суспільства
		Соціально припустима
	За об'єктивною стороною	Активна
		Пасивна
	За суб'єктом	Індивідуальна
		Групова
	За формою реалізації норми права	Дотримання заборон
		Виконання обов'язків
		Використання суб'єктивних прав
	За суб'єктивною стороною	Соціально активна
		Законослухняна
		Конформістська
Маргінальна		
Звична		

За об'єктивною стороною правомірна поведінка є активною або пасивною.

Активна – активна дія, яка виникає на основі зобов'язувальних чи правомочних норм. Прикладом такої поведінки є сплата податків чи захист Батьківщини.

Пасивна – бездіяльність, яка виникає на основі забороняючих норм. Для пасивної правомірної поведінки досить самого факту утримання від правопорушень.

За суб'єктом правомірна поведінка може бути індивідуальною або груповою.

Індивідуальна правомірна поведінка є правомірною поведінкою одного. Наприклад, сплата податків окремих громадянином України.

Групова правомірна поведінка є правомірною поведінкою групи людей. Наприклад, армія захищає Батьківщину.

За формою реалізації норм права правомірна поведінка виражається у формі дотримання заборон, використання суб'єктивних прав та виконання обов'язку.

I, нарешті, найцікавішою є правомірна поведінка *за суб'єктивною стороною*. За цією підставою вона може поділятися на соціально активну, законслухняну, конформістську, маргінальну та звичну.

Соціально активна правомірна поведінка характеризується прагненням принести користь суспільству. Наприклад, активні збройні дії, спрямовані на захист Батьківщини.

Законслухняна правомірна поведінка характеризується свідомим підпорядкуванням закону. Наприклад, оплата проїзду в суспільному транспорті.

Конформістська правомірна поведінка впливає з прагнення робити як усі. Наприклад, переходити вулицю на зелений колір світлофору.

Маргінальна правомірна поведінка викликається страхом перед покаранням. Наприклад, деякі особи не вчиняють злочин, боячись покарання за нього.

Корислива правомірна поведінка викликається міркуваннями особистої вигоди. Наприклад, деякі громадяни голосують за того чи іншого кандидата, вважаючи, що той стане лобювати їх інтереси.

Звична правомірна поведінка є такою, яка стала звичною внаслідок багаторазового повторення. Наприклад, дотримання більшості заборон.

§ 2. Правопорушення

Характеристика правопорушення. Протилежністю суспільно корисної, правомірної поведінки є неправомірна. Вона характеризується суспільністю шкідливістю для приватних і суспільних інтересів та цінностей, які охороняються правом, посягають на умови існування суспільства, створює загрозу правопорядку у цілому.

Оскільки такі діяння вчиняються всупереч правовим заборонам, вони визнаються правопорушеннями.

Правопорушення – це суспільно небезпечне або шкідливе діяння (дія або бездіяльність), яке порушує норму права.

Правопорушення характеризується низкою ознак:

- в умовах правопорушення акт поведінки виражається в дії або в бездіяльності. Дія – активна поведінка, спрямована на досягнення певного протиправного результату (робити те, що законом заборонено). Бездіяльність – пасивна поведінка (не робити те, що закон зобов’язує зробити). Думки, почуття, переконання не можуть бути правопорушеннями;
- правопорушення є тільки вольовими діяннями, тобто залежать від волі й свідомості учасників, здійснюються ними добровільно. Це означає, що суб’єкт усвідомлює, що він робить (не робить) і прагне це зробити (не зробити);
- індивід усвідомлює, що діє протиправно, діє винно. Індивід усвідомлює, що він порушує ті норми права, які діють у державі. Є правило: незнання закону не звільняє від відповідальності. У цьому разі мають на увазі, що незнання закону, який був опублікований у ЗМІ, не звільняє правопорушника від відповідальності;
- ця дія або бездіяльність протиправна, тобто порушує вимоги норм права. Зазначена дія або бездіяльність повинна бути зафіксована в діючих джерелах права;
- правопорушення завжди соціально негативне, суспільно шкідливе, тобто завдає шкоди чийсь інтересам (особистості, організації, державі тощо).

Правопорушення поділяються на злочини і проступки (див. табл. 26.4).

Злочини – суспільно небезпечні діяння, карні в кримінальному порядку. В Ірані до злочинів відносять порушення шариату

Таблиця 26.4. Види правопорушень

Правопорушення	
<i>Злочини</i>	<i>Проступки:</i> - адміністративні правопорушення - цивільно-правові делікти - дисциплінарні проступки - процесуальні проступки - міжнародні правопорушення

(ісламського права) жінками (якщо жінка вийшла на вулицю, не покривши обличчя). У Венесуелі ще до середини 1990-х років до злочинів належав адюльтер (подружня зрада) з боку жінки тощо. В Україні до злочинів відносять крадіжку, згвалтування, державну зраду, вбивство тощо.

Приклад 26.1

Свідчення П. Ломейка стосовно вбивства його дружини мурашками (лат. – форма)

Нікого в житті я так не кохав, як її. І ні до кого не відчував таких нападів ненависті. Вона приходила до мене, і йшла – коли хотіла. Можливо, зустрічалася з кимось, потім залишала...

Миритися – ось що їй подобалося! Знову відчуті хвилюючі дні зближення. Я реагував постійно однаково – холодний тон, суха манера спілкування. Це її лише підбадьорювало. Вона спрямовувала на мене всі свої чари. І я, зрозуміло, складав зброю. І, переконавшись у моїй покорі, вона знову ставилася до мене байдуже, виказуючи нудьгу та зневагу...

Вікторія вважала, що виконала свій життєвий обов'язок – дитинством без батьків, першим невдалим шлюбом, минулими розчаруваннями. Вона не бажала знати жодних зобов'язань. Лише права. Найбільше мене дратувала її постійна невдячність. Коли Вікторія залишала чергову службу, мені доводилося утримувати її та сина, а іноді й допомагати куди-небудь влаштуватися... Утім не в тому річ. Я був готовий і не на таке заради неї. Але вона сприймала все це як належне. За стільки років жодного разу не сказала: "Дякую"!

...Тепер розумію – обидва були гарні. Вона поводитися так від злості, від безсилля. Вона відчувала: я не належу їй. Мені слід було довести протилежне. Рішуче, по-чоловічому...

І все ж таки вона запропонувала п е р ш о ю. Їй не відмовиш у чутливості. Зрозуміти, як тяжко тридцятирічному холостяку, анахорету-вченому сказати: "Давай одружимося", на це здатна не кожна жінка. Віка зробила за мене

дев'ять кроків з необхідних десяти. І я злякався. Я висловив собі багато доводів “проти”, у тому числі й міщанські погляди моєї матері.

...Боронь боже, я не ревнував її до цього колишнього спортсмена. Але така публічна демонстрація... Помста за мою сльнявість? Поза всяких сумнівів... І однак же в ті хвилини я забув про все. Мені хотілося принизити її. В мене руки чесалися від бажання наздогнати її, вчепитися, скинути зі сходів...

Тобто наяву я б ніколи не зробив щось на зразок цього. Так би й перегоріло в мені все. Але я уявив з убивчою ясністю. Саме так я наздоганяю її і...

Можливо, мене це бажання і наверх повело. Чи то втішити себе розраховував, чи то більше роззлостити... Найжахливіші хвилини у моєму житті...

Цей... Костянтин схопив мене за руки, став щось лопотіти, виправдовуватися... Мені здається, я пройшов крізь нього, немов крізь повітря.

...Я часто ходив до неї розмовляти. Навіть жалітися. Вона була для мене особою жіночої статі. Безлика шелестка богиня. Я перейшов галявину і встав навколішки: і вона, як завжди, обійняла мене. Ніжний лоскіт лопок та вусиків по всьому тілу, таке дружлюбне... Я плакав та сповідався. А потім, чомось впевнений в її абсолютній підтримці та розумінні, подякував і пішов. Я не міг повернутися у цей дім; для мене він був священним, тут проходили мої найкращі часи; тепер вітвар сплюндрували... Ходив лісом, розповідав вголос вірші, то проклинав Віку, то оплакував... Злякався чогось, кинувся крізь чащу напролом; вже абсолютно обмираючи від жаху, дібрався до шосе. Одна думка не давала мені спокою: повернутися до міста. Йшов узбіччям, доки не настав ранок. І назустріч... з сиреною, з мигалками... міліцейські машини. Одна, друга. Потім пожежні – і знову міліція. Хіба я міг передбачити, хоча б віддалено...

...Безглуздо вважати, що Форміка зрозуміє мої слова і візьметься відомстити за образу. Відбулося інше. Ф е р о м о н и! Наше дихання, піт, сльози – це також феромони, хімічні сигнали. Вони малюють точну картину стану людини. Ми настільки бездарні, що не вміємо читати послання наших заліз. А вона навчилася за роки спілкування зі мною. І я знав це. Форміка блискуче відчувала мої бажання, навіть ті, що й словами не висловиш. Забути про її казкову чутливість – ось у чому мій злочин! Вона торкалася мене десятками тисяч своїх шустрих “клітин”, і в її свідомості склався образ. Годувальник у небезпеці. Він хоче, проте не може побороти ворога. Ворог у будинку. Годувальника слід рятувати. Не знаю – чи то з дружніх спонукань, але, напевно, і з метою, щоб не позбавитися піклування та основного джерела їжі... Я міг мовчати, хімія мого організму кричала: “Вбийвай!” І Форміка виконала команду. З тією докладністю та ретельністю, що притаманні мурашникам.

Джерело: Дмитрук А. Форміка : фант. рассказ / Андрей Дмитрук // Фантастика-85 : сборник произведений / сост. И. Черных. – М. : Молодая гвардия, 1985. – С. 190–191.

Проступки – діяння, що не караються в кримінальному порядку.

До проступків належать адміністративні, цивільно-правові, дисциплінарні, процесуальні, міжнародні тощо.

Адміністративні правопорушення (адміністративні проступки) – протиправне винне діяння, яке посягає на певну категорію відносин і за яке законодавством передбачається адміністративна відповідальність. Прикладом адміністративного правопорушення є проїзд у громадському транспорті без квитка.

Цивільно-правові делікти (цивільно-правові проступки) – протиправні діяння, які завдають шкоди врегульованим нормами цивільного права майновим і пов'язаним із ними особистим немайновим відносинам. Прикладом цивільно-правового делікту є невиконання зобов'язань за договором. Наприклад, втрата, нестача чи пошкодження майна охоронцем, який зобов'язаний його охороняти за договором схову.

Дисциплінарні проступки – протиправне винне невиконання працівником або службовцем своїх трудових або службових обов'язків, яке порушує правила внутрішнього трудового розпорядку. Прикладом може бути прогул.

Процесуальні порушення (кримінально-процесуальні правопорушення, цивільно-процесуальні правопорушення) – протиправне, винне порушення процесуального (кримінального та цивільного) законодавства. Прикладом може бути проголошення обшуку виїмкою.

Міжнародне правопорушення – протиправне діяння, яке полягає в порушенні державою чи іншим суб'єктом міжнародного права своїх міжнародних зобов'язань.

Юридичний склад правопорушення. Можна говорити про правопорушення лише в разі, коли в наявності є всі елементи складу правопорушення.

Сукупність ознак правопорушення в єдності його об'єктивної та суб'єктивної сторін, необхідних і достатніх для покладання юридичної відповідальності на суб'єкта, визначається як **склад правопорушення**.

Він містить такі елементи, як суб'єкт правопорушення, об'єкт правопорушення, об'єктивну і суб'єктивну сторони правопорушення.

Суб'єкт правопорушення – деліктоздатна фізична особа або організація, яка вчиняє правопорушення. Деліктоздатність означає здатність відповідати за свої вчинки. Фізична особа – індивід. Фізична особа та організація несуть цивільно-правову відповідальність. Кримінальну ж відповідальність несуть лише фізичні особи. Таким чином, суб'єктом злочину може бути лише фізична особа. Організація не здатна нести кримінальної відповідальності. Навіть засуджуючи злочинні угруповання, до кримінальної відповідальності притягують лише фізичних осіб, які входять до їх складу. Єдиний раз, коли організації були визнані злочинними: події Нюрнберзького судового процесу, під час якого трибунал оголосив НСДАП, гестапо, СД, СС та інші злочинними організаціями. Це означало, що кожен член цих організацій: від Гітлера до останнього прибиральника чи кухаря, по суті, були визнані злочинцями. Проте слід пам'ятати, що членами нацистської партії були Й. фон Ріббентроп і О. Шиндлер. Й. фон Ріббентроп засобами зовнішньої політики розчищав шлях до Другої світової війни, яка знищила колосальну кількість слов'ян, євреїв та німців. О. Шиндлер за допомогою хабарів викупив 1200 євреїв, урятувавши їх таким чином від газових камер. Й. фон Ріббентропа судили на Нюрнберзькому судовому процесі. Вироком була смертна кара через повішання. Після цього його тіло перевезли до Мюнхена, спалили там у печі крематорію, а попіл розвіяли. О. Шиндлер у 50-х рр. ХХ ст. приїздив до Ізраїлю. Його запросили посадити дерево в алеї праведників, і, врешті-решт, іудейські первосвященники його канонізували. Похований О. Шиндлер в Єрусалимі: єдиний німець, який удостоєний такої честі.

З погляду визнання нацистської партії злочинною організацією злочинцями є і Й. фон Ріббентроп, і О. Шиндлер.

Аналогічною стала б доля членів КПРС у разі визнання її злочинною організацією: усі комуністи (навіть герої Великої Вітчизняної війни) були б визнані злочинцями.

Об'єкт правопорушення – ті суспільні відносини, які порушуються при правопорушенні. Такими відносинами є право власності, право на життя, політичні, трудові, громадянські та інші права, свободи й обов'язки. Слід мати на увазі, що в кримінальному праві є поняття предмета злочину. Розглянемо це на прикладі. Художник С. викрав у запаснику музею картину Леонардо да Вінчі, яка вже частково була з'їдена щурами. С. реставрував картину. Однак після того, як було з'ясовано місце знаходження картини, С. притягнуто до кримінальної відповідальності за

крадіжку. У цьому разі картина є предметом злочину, а право власності на неї – об'єктом. І хоча для картини така крадіжка була досить позитивною, злочин все ж таки був.

Об'єктивна сторона правопорушення – зовнішнє вираження правопорушення. Зовні правопорушення виражається у формі матеріального складу і формального складу (табл. 26.5).

Правопорушення **матеріального** складу вважається скоєним, якщо є протиправне діяння, його соціально негативні наслідки і причинно-наслідковий зв'язок між ними. Розглянемо вбивство за допомогою снайперської гвинтівки. Є протиправне діяння: постріл зі снайперської гвинтівки. Є соціально-негативний наслідок – смерть жертви. Є причинно-наслідковий зв'язок між ними – жертва померла від того, що в неї влучила куля.

Правопорушення **формального** складу є скоєним, якщо є хоча б протиправне діяння, навіть якщо немає наслідків цього діяння.

У 1994 році в Японії помер напівлегендарний основоположник кюкусинкай (жорстке контактне карате) Ояма Масутацу. Він прославився тим, що, рекламуючи свій стиль в Європі, у 1962 році в Іспанії виступив у своєрідній кориді: бій з биками голими руками. Ояма трьох биків забив на смерть, а іншим зрубав роги ударом рука-меч (ребром долоні). Це – необхідне пояснення для того фантастичного прикладу (насправді цього випадку не було), який би проілюстрував правопорушення з формальним складом.

Уявімо собі: йде Ояма по вулиці, а назустріч йому вибігає озброєна пістолетом людина. З криком “Давай гаманець!” вона кидається до Оями. Захищаючись, Ояма калічить нападника. Після того як нападник вийде з лікарні, він піде в тюрму. Чому? Річ у тому, що з моменту його озброєної вимоги “Давай гаманець!” він скоїв злочин, який має назву розбійного нападу – злочину з формальним складом, для якого не обов'язковим є наявність соціально-негативних наслідків.

Таблиця 26.5. Об'єктивна сторона правопорушення

	<i>Вид правопорушення за об'єктивною стороною</i>	<i>Характерні ознаки</i>
Об'єктивна сторона правопорушення	Правопорушення з матеріальним складом	Діяння
		Наслідки
	Правопорушення з формальним складом	Діяння

Суб'єктивна сторона правопорушення – вина, мотив і мета (рис. 26.1).

Мотив – спонукальні причини, які підштовхнули правопорушника до вчинення правопорушення. Найпоширенішими мотивами є користь, помста, хуліганство тощо.

Мета – той результат, якого бажав досягти правопорушник при вчиненні правопорушення. Так, метою при користі є заволодіння майном.

Вина – психічне ставлення особи до скоєного нею правопорушення. Як правило, суб'єктивна сторона правопорушення виражається саме у вині. Мотив і мета – факультативні елементи суб'єктивної сторони складу правопорушення, вина – обов'язковий елемент. Вона виражається у формі умислу та необережності.

Умисел може бути прямим і непрямим.

Прямий умисел – особа усвідомлює факт свого діяння, передбачає настання його соціально-негативних наслідків і бажає їх настання. Так, у разі вбивства за допомогою снайперської гвинтівки суб'єкт усвідомлює, що він стріляє, передбачає смерть жертви і бажає їй смерті.

Непрямий умисел – особа усвідомлює факт свого діяння, передбачає настання його соціально-негативних наслідків і свідомо припускає їх настання або ставиться до них байдуже. Так, при

Рис. 26.1. Суб'єктивна сторона правопорушення

політичному теракті в людному місці за допомогою бомби терорист усвідомлює те, що він закладає бомбу, передбачає загибель багатьох жертв і ставиться до цього байдуже, адже головне для нього – заявити про себе, про свої погляди, про свою програму.

Необережність може виражатися у формі самовпевненості й у формі недбалості.

Самовпевненість – особа усвідомлює факт свого діяння, передбачає настання його соціально-негативних наслідків, але самовпевнено розраховує на їх запобігання.

Так, П., який напередодні посперечався з І. з приводу ділянки, вирішив йому помститися. Побачивши, що І. заснув у своєму котеджі, П. підпалив будинок. Потім він говорив, що розраховував на те, що І. зможе вчасно вийти з нього, але цього не сталося: І. задихнувся в диму. У цьому разі є вина у формі самовпевненості, адже П. усвідомлював те, що він підпалює будинок, передбачає загибель І. (врешті-решт, він говорив про те, що І. міг би й вискочити з будинку), але самовпевнено розраховує на те, що І. вискочить з будинку.

Недбалість – особа усвідомлює факт свого діяння, але не передбачає соціально-негативних наслідків, хоча повинна і могла їх передбачати. Як правило, правопорушення з цієї формою вини трапляються на будівництві при порушенні правил техніки безпеки.

Будівельник С., який брав участь у будівництві нового багатоповерхового будинку, прибирав сміття на десятому поверсі. Зібравши щєбінь, скло, розбиті цеглини, він вирішив не спускатися з десятого поверху, а зберегти час і викинути сміття з десятого поверху. Глянувши вниз, С. подумки вирішив, що там нікого немає. Утім він помітив, що внизу не глуха стіна, а є лоджії та балкони. Проте це не завадило йому кинути сміття вниз, що він і зробив. У цей час через балкон на першому поверсі, зберігаючи час (не захотів йти через двері), виліз виконроб, який за кілька секунд до цього зняв каску. Сміття впало йому на голову, спричинивши тяжкі тілесні ушкодження. У такому разі виявилася недбалість, адже С. усвідомлював те, що він викидає сміття з десятого поверху. І хоча він не передбачав появи виконроба, проте він повинен був і міг передбачити появу на першому поверсі будь-кого, хто ризикує підпасти під це сміття.

Без наявності хоча б одного елемента складу правопорушення немає самого правопорушення. Розглянемо це на прикладі відсутності об'єкта правопорушення. І. вкрав на державному

підприємстві А. деталь від верстата і встановив цю деталь на верстат державного підприємства Б., на якому він працював. У цьому разі право державної власності на цю деталь не порушується. Правда, це не означає, що не можна вчинити виндикаційний позов до підприємства А., тобто вимога повернення свого майна з чужого незаконного володіння. Немає об'єкта правопорушення – немає правопорушення.

Інший приклад пов'язано з відсутністю об'єктивної сторони правопорушення. Уявимо фантастичну ситуацію. Престарілий І. зробив зауваження молодому хулігану П. Взявши І. за ладкани піджака, П. відштовхнув його від себе. І., впавши, вдарився об бордюр. Коли приїхала міліція, з'ясувалося, що І. помер. П. могли засудити за вбивство з хуліганських мотивів, однак експертиза довела, що І. штовхнули, коли той був ще живий, однак на землю впав уже труп: І. помер від старості. У цьому разі є протиправна дія (поштовх І.), наслідок (смерть І.). Однак немає причинного зв'язку між ними, а тому немає об'єктивної сторони правопорушення.

Відсутність суб'єктивної сторони свідчить про об'єктивно-протиправне діяння у формі безвинного діяння, а відсутність суб'єкта – у формі протиправного діяння недієздатної особи. Інша річ, коли немає суб'єкта правопорушення – немає того, хто скоює правопорушення.

§ 3. Юридична відповідальність

Поняття, ознаки і види юридичної відповідальності. Як уже зазначалося, юридична відповідальність є ретроспективною. Проте деякі правознавці вважають, що вона може бути і проспективною. Як приклад вони наводять конституційну відповідальність депутатів за прийняті рішення. Проте, на нашу думку, у цьому разі відповідальність може мати моральний характер, але ж ніяк не юридичний.

Юридична відповідальність – це застосування уповноваженою особою до правопорушника передбачених санкцією юридичної норми заходів державного примусу, вираженого у формі позбавлень особистого, організаційного або майнового характеру.

Ознаки юридичної відповідальності:

- юридична відповідальність передбачає державний примус. Можна сказати, що юридична відповідальність – це обов’язок особи, яка скоїла правопорушення, зазнавати певного негативного впливу з боку держави, яка примушує цю особу виконувати зазначений обов’язок. Такий примус, як правило, є правовим;
- кількісні показники. Це означає, що юридична відповідальність – це не примус «взагалі», а певна «міра» такого примусу, чітко окреслений його обсяг. Тут мається на увазі, що в законодавстві зазначається певний термін ув’язнення чи певний розмір штрафу тощо;
- наявність фактичної підстави. Фактичною підставою юридичної відповідальності є правопорушення. Юридична відповідальність пов’язана з правопорушенням, вона слідує за ним і звернена на правопорушника;
- відповідальність тягне за собою негативні наслідки (позбавлення) для правопорушника. Такими наслідками є обмеження його прав (позбавлення волі, батьківських прав) та покладання на нього нових додаткових обов’язків (сплата певної суми, здійснення певних дій тощо);
- характер і обсяг позбавлень встановлюється в санкції юридичної норми. Наприклад, недотримання нотаріальної форми угоди зумовлює визнання самої угоди недійсною;
- покладання позбавлень, застосування державно-примусових заходів здійснюється в ході правозастосовчої діяльності компетентним державним органом у чітко визначеному законом порядку і формах. Це означає, що поза процесуальною формою юридична відповідальність неможлива.

В Україні найпоширенішими видами юридичної відповідальності є кримінальна, адміністративна, цивільно-правова, дисциплінарна і матеріальна.

Кримінальна відповідальність – настає за вироком суду на підставі Кримінально-процесуального кодексу за вчинення злочину. Поширені види покарання: позбавлення волі, виправні роботи, штраф тощо. Так, наприклад, за вчинення вбивства з корисливих мотивів можлива кримінальна відповідальність у формі довічного позбавлення волі.

Адміністративна відповідальність – настає за постановою адміністративних органів на підставі Кодексу про адміністративні правопорушення за вчинення адміністративних проступків.

Поширений вид покарання – штраф. Можливий адміністративний арешт терміном до 15 діб включно. Так, за безплатний проїзд за міськом транспорту передбачено штраф.

Цивільно-правова відповідальність – настає за рішенням суду на підставі Цивільно-процесуального кодексу за вчинення цивільно-правових деліктів. Поширені види покарання – пеня (штраф, неустойка), відшкодування шкоди. Може бути надолуження збитків. Так, за невиконання зобов'язань за договором можлива цивільно-правова відповідальність у формі пені.

Дисциплінарна відповідальність – настає на підставі наказу адміністрації підприємства відповідно до Кодексу законів про Працю за скоєння дисциплінарного проступку. Поширені види покарання – догана і звільнення. Так, за прогул (відсутність на робочому місці більше трьох годин) установлена дисциплінарна відповідальність у формі звільнення.

Матеріальна відповідальність – настає на підставі наказу адміністрації підприємства згідно з Кодексом законів про працю за заподіяння матеріального збитку підприємству. Поширений вид покарання – грошове стягнення. Матеріальна відповідальність може бути підвищеною, повною й обмеженою. Повна матеріальна відповідальність – матеріальний збиток підприємству стягується повністю безвідносно заробітної плати правопорушника. Підвищена матеріальна відповідальність – невеликий матеріальний збиток підприємству, установі, організації стягується у кратному розмірі (наприклад, п'ятикратному розмірі), але не більше середнього заробітку правопорушника. Обмежена матеріальна відповідальність – стягнення матеріального збитку обмежується розміром зарплати правопорушника.

Вище згадувалося про конституційну відповідальність. Проте її прихильники вважають, що може існувати й ретроспективна конституційна відповідальність. Як приклад вони наводять імпічмент президенту, який є своєрідним варіантом ретроспективної конституційної відповідальності. Не намагаючись когось переконати, зазначимо, що імпічмент є нічим іншим як своєрідним варіантом дисциплінарної відповідальності президента за неналежне виконання своїх обов'язків.

Принципи юридичної відповідальності. До принципів юридичної відповідальності належить законність, справедливність, незворотність настання, доцільність, індивідуалізація покарання, відповідальність за вину і неприпустимість подвоєння покарання.

Принцип законності означає вимогу суворості і неухильної реалізації правових розпоряджень. Для визнання відповідальності юридичною важливе значення має дотримання правозастосовчими органами норм права.

Принцип справедливості складається з вимог:

- *не можна призначати кримінальне покарання за проступки.* Мається на увазі, що не можна за безплатний проїзд у громадському транспорті карати кримінальним порядком: позбавляти волі на кілька років чи страчувати;
- *закон, який установлює відповідальність або посилює її, не має зворотної сили.* Пам'ятаєте приклад про кримінальну відповідальність за вбивство інопланетянина (гл. 3 “Правові аксіоми”). У цьому разі закон, який установлював би подібну кримінальну відповідальність, не поширювався б на вбивства інопланетян, скоєні до прийняття зазначеного закону;
- *якщо шкода, завдана правопорушенням, має зворотний характер, юридична відповідальність повинна забезпечувати його надолуження.* Це, наприклад, можливо в трудовому праві, у разі притягнення до матеріальної відповідальності, коли особа, яка зламала верстат на підприємстві, несе матеріальну відповідальність у певному обсязі. Це також можливо в цивільному праві, коли за невиконання певних зобов'язань особі слід не лише відшкодувати шкоду, а й відшкодувати збитки;
- *за одне правопорушення можливе лише одне покарання.* Мається на увазі основне: позбавлення волі, смертна кара тощо. Додаткове покарання: конфіскація майна, позбавлення батьківських прав тощо – додається до основного і вважається одним видом покарання;
- *відповідальність несе той, хто зробив правопорушення.* Мається на увазі, що ніхто не зобов'язаний відповідати за те правопорушення, яке не скоїв. Тут є певні нюанси: за об'єктивно-протиправні діяння, скоєні психічно хворими чи малолітніми, юридичну відповідальність можуть нести їхні батьки, опікуни тощо;
- *вид і міра покарання залежать від “ваги” правопорушення.* Наприклад, за вбивство за обтяжуючих обставин покарання може бути досить суворим (до довічного ув'язнення), а за безплатний проїзд у міському транспорті – більш м'яким (штраф).

Незворотність настання – неминучість настання юридичної відповідальності за скоєне правопорушення. Мається на увазі,

що юридична відповідальність “стоїть над шиєю” правопорушника, як той меч, який будь-якої миті зітне голову. Звісно, можливе ненастання покарання: відстрочення виконання вироку, умовне ув’язнення тощо. Однак це не означає, що принцип незворотності настання юридичної відповідальності є відсутнім. Навпаки, особа, яка умовно осуджена, не має більше права скоювати будь-яке правопорушення (не обов’язково кримінального характеру). Коли особа скоює правопорушення, вона повинна знати, що рано чи пізно правосуддя візьме гору і її засудять.

Доцільність – неприпустиме звільнення правопорушника від юридичної відповідальності без законних підстав. Іноді буває так, що під приводом доцільності, ефективності, політичних, ідеологічних та інших неправових мотивів особу звільняють від покарання. Прикладом цього може бути амністія бандітів, громил та інших злочинців, проведена в 1917 році Ф. Керенським (так звані “керенські пташки”). Їх звільнили як жертв царизму.

Індивідуалізація покарання – відповідальність за скоєне правопорушення винний повинен нести сам. Це впливає з принципу справедливості. Крім того, тут мається на увазі, що не можна притягти “правопорушника взагалі” до юридичної відповідальності. Це обов’язково повинен бути конкретний правопорушник.

Відповідальність за вину – відповідальність може настати лише за наявності вини правопорушника. Ця вина може бути у формі умислу або необережності.

Неприпустимість подвоєння відповідальності – неприпустимість поєднання двох і більше видів юридичної відповідальності за одне правопорушення. Останній принцип під сумнівом. Це пов’язано з тим, що деякі злочини можуть мати, крім покарання в кримінальному порядку, ще й цивільно-правові позови (заподіяння тяжких тілесних ушкоджень тощо).

Запитання для самоконтролю до розділу 6

1. Що таке правотворчість?
2. Що таке прогалина в позитивному праві?
3. Що таке юридична техніка?
4. Що таке правове регулювання?
5. Що таке правові засоби?
6. Що таке тлумачення права?
7. Що таке реалізація права?
8. Що таке юридичні колізії?
9. Що таке правовідносини?
10. Хто такі суб'єкти правовідносин?
11. Що таке юридичний факт?
12. Що таке правова поведінка?
13. Що таке склад правопорушення?
14. Що таке юридична відповідальність?

Розділ 7

ПОРІВНЯЛЬНЕ
ПРАВОНАВСТВО

Формально-правові правові сім'ї

Англо-американська правова сім'я • Романо-германська правова сім'я

• Звичаєва правова сім'я

§ 1. Англо-американська правова сім'я

Сім'я загального права. Сім'я загального права має ще назву англо-американської правової сім'ї.

Англо-американська правова сім'я – сукупність національних правових систем, що мають спільні ознаки, які виявляються у:

- єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі норми, яка сформульована суддями в судовому прецеденті, який, у свою чергу, домінує як форма права;
- у поділі права на загальне право і право справедливості, у визнанні закону лише після апробування його судовою практикою;
- домінуванні процесуального права над матеріальним;
- відсутності поділу права на приватне і публічне, а також галузевого поділу;
- казуїстичному характері норми права¹.

Географія сім'ї загального права подана такими країнами, як Великобританія, Ірландія, США, окремі країни Британської співдружності (Канада, Австралія, Нова Зеландія). Проте в сім'ї загального права можна виділити чотири *групи національних правових систем*: англосаксонську, американську, групу систем європейського загального права і групу систем позаєвропейського загального права.

Англосаксонська група правових систем. До англосаксонської правової системи належать такі частини Великобританії, як Англія (англійська правова система) та Уельс (уельська правова система).

¹ Див.: Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 590 і наст.

Основними джерелами англосаксонського права є:

- 1) судовий прецедент;
- 2) правовий звичай;
- 3) правова доктрина;
- 4) принципи права.

Система англосаксонського права складається з чотирьох категорій:

- 1) кримінальне і цивільне право;
- 2) публічне і приватне право;
- 3) матеріальне і процесуальне право;
- 4) муніципальне і публічне міжнародне право.

Співвідношення нормативно-правового акта і судового прецеденту полягає в тому, що нормативно-правовий акт потребує певної апробації за допомогою судового прецеденту.

Нормативно-правові акти в рамках англосаксонської правової системи мало кодифіковані.

Американська правова система. До американської правової системи насамперед належать США. Саме тому не існує американської групи правових систем, адже лише одна країна утворює цю правову систему.

Специфіка американської правової системи полягає в такому:

- за наявності юридичного прецеденту як основного джерела права, законодавство США також справляє значний вплив на правову діяльність, що пояснюється наявністю в США писаної Конституції;
- за територією нормативно-правові акти США поділяються на загальнофедеральні та нормативні акти штатів;
- у нормативно-правових актах США (так само, як і в умовах англосаксонської правової системи) відтворюються норми, створені судовою практикою;
- на відміну від англосаксонського права, право США характеризується більш вільною дією правила прецеденту. Якщо Апеляційний суд та Палата лордів Великобританії зв'язані власними прецедентами, то Верховний суд США і верховні суди окремих штатів не вважають за потрібне керуватися власними прецедентами;
- значно зросла роль правотворчих форм систематизації законодавства, хоча на загальнофедеральному рівні ця систематизація має характер консолідації прецедентів, а не створення нових норм;

- з метою введення одноманітності в правове регулювання найважливіших сторін суспільного життя федерації створюються типові закони (кодекси) для штатів;
- судова влада в США має більше значення і наділена більш широким обсягом компетенції. Іноді суди вирішують справи, які потребують політичної оцінки;
- суди штатів здійснюють юрисдикцію незалежно один від одного;
- інститут присяжних має в США більше значення, ніж в Англії;
- конституційний контроль в США здійснюється загальними судами – федерації та штатів (чого немає у Великобританії). Саме суди можуть визнати той чи інший акт неконституційним. Таке визнання тягне за собою позбавлення того чи іншого акта судового захисту. Тобто акт формально діє, але, по суті, втрачає юридичну чинність;
- судова влада в США є менш централізованою, ніж у Великобританії.

Система європейського загального права. До системи європейського загального права належать Ірландія і Шотландія.

Джерелами права в шотландській правовій системі є:

- юридичний прецедент;
- юридичний трактат, що має “інституційне значення”, тобто правову доктрину (наприклад, Інституції Юстиніана);
- закони, прийняті парламентами Шотландії та Великобританії;
- акти Європейського союзу, які стали джерелом права після вступу в ЄС самої Великобританії.

Щодо Ірландії, то основними ознаками її правової системи є таке:

- 1) джерелом права визнають закон і судовий прецедент;
- 2) визнається англійська доктрина судового прецеденту, згідно з якою рішення вищих судових інстанцій вважають обов’язковими для них самих та нижчих судів;
- 3) продовжують діяти судові прецеденти, які містять рішення вищих судів Ірландії, що з’явилися ще до її приєднання до Англії. Ці норми прецедентів входять до системи загального права Ірландії і мають низку незначних відмінностей від англійського права у сфері регулювання земельних договорів та відносин;
- 4) у сфері законодавства зберігають значення ті акти, які були прийняті парламентом Ірландії як до 1921 року (до утворення

- самостійної держави), так і після 1921 року, у тому числі акти Стормонтону (парламент Ірландії у 1929–1972 роках);
- б) найважливіші галузі законодавства не кодифіковані, хоча парламентські акти мають характер консолідованих нормативних актів;
 - в) активно розвивається система делегованого законодавства, яка дозволяє уряду і міністерствам приймати постанови і накази з найважливіших питань суспільного життя.

Система позаєвропейського загального права. Характерна для Канади, Австралії та Нової Зеландії.

Основними джерелами права в *канадській правовій системі* є:

- закони, що видаються канадським парламентом (статутне право);
- норми права справедливості, створені Судом справедливості лорда-канцлера в Лондоні XV–XVI століть;
- прецедентні норми англійського загального права.

Незважаючи на те що Канада є британським домініоном, а англійська королева є главою держави в Канаді, сучасне канадське право має свої досить специфічні ознаки:

- 1) система канадського загального права є самостійною;
- 2) система канадського статутного права є дворівневою внаслідок того, що Канада є федерацією;
- 3) наявність кодифікованих актів лише на території франкомовної канадської провінції Квебек.

На відміну від Канади, США та Великобританії *австралійська правова система* має такі ознаки:

- 1) в Австралії загальне право є єдиним для всіх штатів (іх шість) і територій (північна і столична);
- 2) законодавство Австралії є дворівневим – законодавство союзу і законодавство штатів;
- 3) чітко розділені компетенція союзу і компетенція штатів, проте може існувати їхня спільна компетенція. У разі колізій пріоритет залишається за загальносоюзними нормами;
- 4) систематизація законодавства здійснюється в основному у формі консолідації, хоча в окремих штатах здійснюються спроби кодифікації;
- 5) сучасне реформування законодавства проводиться з метою встановлення одноманітних законів союзу і штатів.

Для *Нової Зеландії* є характерним:

- 1) поділ судових прецедентів на обов'язкові (прецеденти, які виникли в Новій Зеландії) та переконуючі (прецеденти, які виникли в інших країнах англо-американської правової сім'ї);
- 2) наявність систематизованого законодавства у формі консолідації.

§ 2. Романо-германська правова сім'я

Романо-германська правова сім'я: загальна характеристика. Інша назва романо-германської правової сім'ї – сім'я континентального права.

Хоча романо-германська правова сім'я поширена здебільшого в країнах континентальної Європи, проте її вплив на інші регіони (Латинська Америка, Африка, країни Близького Сходу, Японія, Індонезія тощо) досить істотний.

Романо-германська правова сім'я – це сукупність національних правових систем держав, які мають спільні ознаки, що виявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку на основі давньоримського права та його застосування до нових національних умов¹.

Історично разом з давньоримським правом на континентальне право значною мірою вплинули місцеві норми-звичаї варварів та канонічне право Римської церкви.

Характерними ознаками романо-германської правової сім'ї є:

- 1) домінування нормативно-правового акта як основного джерела права;
- 2) чітка ієрархічність системи джерел права;
- 3) поділ системи права на дві підсистеми – приватне й публічне право;
- 4) диференціація й кодифікація галузей права;
- 5) норма права є загальним абстрактним правилом поведінки, яке встановлюється законодавцем або уповноваженим ним органом;
- 6) суди займаються винятково тлумаченням правових норм, а не створюють їх;

¹ Див.: Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 569.

- 7) правова наука романо-германської правової сім'ї є абстрактною внаслідок того, що юристи європейського континенту мислять категоріями норм і інститутів. Наслідком цього є правовий формалізм юриспруденції.

Романо-германська правова сім'я поділяється на романську групу правових систем і германську групу правових систем.

До *романської групи* належать Італія, Франція, Іспанія, Португалія, Бельгія, Люксембург, Нідерланди. Провідна роль у цій системі належить праву Франції.

До *германської групи* належать ФРН, Австрія, Швейцарія тощо. Провідну роль у цій системі відіграє право ФРН.

У межах романо-германської правової сім'ї значно знижена роль правової доктрини та судової практики.

Романська група національних правових систем. Найбільш відомою правовою системою серед романської групи є французька.

Як відомо, головні ознаки французького права були сформовані в період Великої Французької буржуазної революції 1789–1794 років та в період Першої імперії (Наполеон I Бонапарт). Найважливішими документами, які з'явилися на той час, були Декларація прав людини і громадянина 1789 року, Цивільний кодекс 1804 року (так званий «кодекс Наполеона»), Цивільно-процесуальний кодекс 1806 року, Торговий кодекс 1807 року та деякі інші.

Практично всі вони й досі зберігають свою юридичну чинність. Проте сьогодні провідне місце займають основні конституційні акти: Конституція П'ятої Республіки 1958 року, вищезазначена Декларація прав людини і громадянина та преамбула до Конституції Четвертої Республіки 1946 року, яка містить розгорнутий перелік демократичних прав і свобод громадян.

Якщо аналізувати систему нормативно-правових актів у сучасній Франції, то особливу роль тут відіграють закони, які доповнюють Конституцію, та *звичайні закони* – акти парламенту, які стосуються до окремих галузей, підгалузей чи інститутів права. Саме до звичайних законів відносять кодекси, які відповідають традиційній наполеонівській системі законодавства: кримінальний, цивільний тощо, зміни до яких вносяться шляхом видання законів.

Не менш важливим у французькій правовій системі є підзаконна правотворчість, особливу роль у якій відіграє правотворча діяльність органів виконавчої влади, результатом якої є підзаконні нормативно-правові акти різного рівня. Серед них найбільш

вагомими є *ордонанси* – акти, які приймаються урядом з дозволу парламенту і згідно з висновком Державної ради у сферах, які здебільшого регулюються законодавством. Важливу роль у системі підзаконних актів відіграють урядові декрети, що підписуються президентом, а також ті акти, які видаються самим президентом.

Французька правова система істотно вплинула на всю романську групу національних правових систем. Зокрема, основу правової системи Бельгії склали п'ять французьких кодексів: цивільний, торговий, кримінальний, цивільно-процесуальний та кримінально-процесуальний.

Окупаційна діяльність наполеонівської Франції не могла не вплинути на формування правових систем Іспанії, Італії, Люксембурга та Португалії.

Германська група національних правових систем. Основу германської групи складає правова система Федеративної Республіки Німеччини. Головні ж її засади закладені після утворення у 1867 році Північно-Германського Союзу, що у 1871 році перетворився на Другий Рейх – Германську імперію, у якому діяли такі акти, як Торгове укладення 1866 року, Кримінальне укладення 1871 року, Цивільне укладення 1896 року, Цивільно-процесуальне та Кримінально-процесуальні укладення, а також Закон про судоустрій 1877 року. Практично всі вони після внесення відповідних змін діють і понині.

У 1990 році відбулося «об'єднання двох Німеччин» – Федеративної Республіки Німеччини та Німецької Демократичної Республіки в одну державу – ФРН. Саме тому система джерел німецького права знає декілька видів внутрішніх *нормативних договорів*. Крім того, поряд із законодавчими актами (у т.ч. Конституцією ФРН 1949 року), важливим джерелом права визнаються постанови, які ухвалюються на підставі законів федеральним урядом, федеральними міністрами та урядами німецьких суб'єктів федерації – земель.

Значний вплив германська правова система справила на правову систему Австрії. Зокрема, можна зазначити, що торгові правовідносини в цій країні регулюються Германським торговим укладенням 1866 року.

Щодо Швейцарії, то її правова система почала складатися в 1874 році, коли Конституція віднесла до прерогативи центральної влади Конфедерації основних питань цивільного та кримінального права. Після цього були прийняті Цивільний (1912) та

Кримінальний (1942) кодекси, а інші питання життєдіяльності Швейцарської конфедерації врегульовані на рівні окремих законів або підзаконних нормативно-правових актів.

§ 3. Звичаєва правова сім'я

Сім'я звичаєвого права

Звичаєва правова сім'я – це сукупність національних правових систем держав, які мають спільні ознаки, що виявляються в єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі норми звичаю як основного джерела права, що становить собою тісне переплетення юридичних, моральних і міфічних приписів, які склалися природним шляхом і визнані державою.

Звичаєва правова сім'я формується зі звичаїв та філософсько-етичних вчень. Звичай, який є основним юридичним джерелом права, фіксується в нормативному акті або в судовому рішенні, а структура системи права, як правило, обумовлена впливом європейського права.

Звичаєва правова сім'я складається з двох правових систем – далекосхідної та звичаєво-общинної.

Далекосхідна група національних правових систем. *Далекосхідна група правових систем* – це сукупність правових систем, в основі формування яких лежать не норми права, а норми моралі, звичаї, традиції.

Далекосхідну групу правових систем складають правові системи Японії, Бірми, Південної Кореї, Монголії, країн Індокитаю, Малайзії тощо. Найістотніше специфіка морально-ідеологічного підходу до права, що значно впливав і на правові системи інших країн Сходу, виявляється в Японії.

Японське право – сукупність моральних, релігійних і правових норм, які склалися на основі релігійно-філософських концепцій Стародавнього Китаю, власних звичаїв, рецепції іноземного (американського та романо-германського) права¹.

Звичаєво-общинна група національних правових систем. *Звичаєво-общинна група правових систем* – це сукупність правових систем, які сформувалися на основі норм-звичаїв, що

¹ Див.: Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 678.

склалися природним шляхом, а також правових норм, які були запозичені в колоніальних державах¹.

Характерна для країн Тропічної й Екваторіальної Африки, а також для Мадагаскару.

Своєрідність звичаєво-общинної групи правових систем полягає у тому, що звичаєве право:

- 1) визнається більшістю населення як регулятор суспільних відносин, особливо за межами міст. Звичай в Африці є провідним джерелом права. Він установлює правила організації суспільства як у політичній, так і в економічній сфері, регулює шлюбно-сімейні відносини, правила обміну товарів, норм кримінального права та процесу тощо. Усе це пояснюється тим, що гармонія в суспільстві, яка підтримується за допомогою звичаю, є кращою, ніж повага до закону. І хоча сфера звичаїв у праві сьогодні дещо звужена, його значення не втрачено ще й досі;
- 2) діє в межах общини, відображає покору людини суспільству, прагне забезпечити єдність та згуртованість соціальної групи (племені, роду, селища тощо). Общинні зв'язки переважають індивідуальні;
- 3) становить собою поєднання моральних, релігійних та правових норм, а також ритуалів, які відображають культ предків, зв'язок із навколишнім середовищем, "духами" та іншими надприродними істотами. Відсутність покори звичаям означає неповагу до предків і може тягти за собою гнів духів землі, адже згідно з африканським віруванням останки предків містяться в ґрунті, проте їх дух витає над живими;
- 4) не є єдиним для всіх общин. Звичаєві норми є досить численними, адже кожна соціальна група має свої звички і традиції. Різноманітність звичаїв, їх розрізненість, а також значний вплив міфології та відсутність письмової форми викладення не дозволяють ефективно використовувати їх для створення африканських національних правових систем аналогічно європейським.

Останнє пояснюється тим, що між європейським та африканським правом є значні відмінності:

- 1) норми-звичаї не диференційовані на права та обов'язки;
- 2) акцент у них робиться насамперед на обов'язках морально-го, а не юридичного плану;
- 3) суб'єктивні права є несуттєвими порівняно з правами общини.

¹ Див.: Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 686.

Ідеократичні правові сім'ї

Релігійна правова сім'я • Соціалістична правова сім'я

§ 1. Релігійна правова сім'я

Релігійна правова сім'я: загальна характеристика

Релігійна правова сім'я – це сукупність національних правових систем держав, що мають спільні ознаки, які виявляються в єдності закономірностей та тенденцій розвитку на основі релігійної норми як основного джерела права, що становить собою тісне переплетення юридичних, моральних та міфічних приписів, які склалися природним шляхом і визнані державою.

Виходячи з цього визначення, можна сказати, що право в релігійній правовій сім'ї формується як невід'ємна частина релігії. Релігійні тексти мають нормативний характер, а акти світської влади як джерела права виконують лише допоміжну роль.

Для релігійної правової сім'ї характерна відсутність чітко вираженого галузевого поділу внаслідок впливу релігії.

Релігійна правова сім'я об'єднує групи мусульманського, індуського, іудейського та християнського права. Характеризується фундаментальним значенням релігійних вчень у поєднанні з тривалим збереженням общинного устрою.

Характерна для країн, які сповідують як державну релігію католицизм (Ватикан), іслам (Іран), індуїзм (Індія), іудаїзм (Ізраїль).

Найпоширенішими з правових систем, які входять до релігійної правової сім'ї, є мусульманська та індуська правові системи.

Індуська група національних правових систем. Індуське право – це сукупність релігійних, моральних і правових норм, що склалися на основі релігії індуїзму і підтримуються державою¹.

¹ Див.: Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 658.

Сучасне індуське право безпосередньо використовується під час розгляду таких питань, як:

- 1) сімейне право – законність дітей, опікунство, всиновлення, шлюб, сім'я з трьох та більше поколінь і розділ майна, спадкування майна (зокрема, нерухомого) померлого родичами, які пережили його;
- 2) сімейні громадські питання – релігійні та добродійні пожертвування;
- 3) питання суто громадського характеру – дамбупат (захист боржників), переважне право на купівлю, клятви, операції з бенами (угодами, за якими одна сторона купує або передає майно від імені іншої особи (бенамідара), яка, у свою чергу, є лише довіреною особою власника, і отримує прибуток або вигоду від результатів такої діяльності) і (певним чином) передача майна шляхом заповіту або іншого документа;
- 4) кастове право та відлучення.

Щодо останнього, то сьогодні каста може накладати покарання на своїх членів, які порушують релігійні приписи. Якщо ж суперечності мають релігійний характер, то порушники можуть бути виключені з касты за відмову підкоритися. Відповідно касты можуть підтримувати внутрішню дисципліну в питаннях поклоніння, харчування, шлюбу та інших питаннях віри. При цьому суд не може переглядати кастові правила, він лише слідкує за їх дотриманням та правильним застосуванням. Однак суд може анулювати рішення касты, якщо воно містить виклик національному правосуддю.

Ісламська група національних правових систем. *Мусульманське право* – сукупність релігійних, моральних і правових норм, які підтримуються державою і склалися на основі ісламу в тлумаченні вченими-богословами і правознавцями¹.

Традиційно мусульманське право діє в країнах Близького і Середнього Сходу та Перської затоки (Іран, Ірак, Йорданія, Туреччина, Кувейт, Афганістан тощо), Африки (Сомалі, Танзанія, Кенія, Єгипет та ін.), Малайзії, Індонезії тощо.

Певний вплив справляє мусульманське право на Балканах (Албанія, Косово), у Росії (Татарстан, Чечня, Інгушетія) та в Україні (кримські татари).

¹ Див.: Скакун О. Ф. Теория государства и права : учебник / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, 2000. – С. 634.

Приклад 28.1

Г. Гібб про основні ознаки мусульманського права

Перша характерна ознака мусульманського права полягає в тому, що воно містить вчення про обов'язки, і ці обов'язки є двозначними: обов'язки стосовно Бога (правовірність та дотримання ритуалів) і обов'язки стосовно інших людей. Але завдяки тому, що й ті, й інші приписані Богом, між ними немає відмінності.

Друга характерна особливість цього права – його практичність та неспекулятивність. Мусульманські законодавці виявляють мало зацікавленості до загальних принципів права. Основа права – комплекс конкретних приписів, що містяться в Корані. Виходячи з цієї основи і залучаючи як додаток матеріали хадисів, законознавці розробляли правила поведінки – публічні та приватні (як би ми їх назвали), але винятково в подібних конкретних термінах. Після дослідження кожного конкретного випадку ці етичні характеристики визначалися за шкалою, що складалася з п'яти рівнів: зобов'язальні, рекомендовані, дозвольні (нейтральні), несхвальні та заборонні.

Третя істотна ознака полягає в тому, що протягом перших трьох років ісламської ери завдання правового забезпечення та класифікації законів надзвичайно поглинала інтелектуальну енергію ісламської общини. Не лише теологи, мухаддіси та судді-практики, але й філологи, історики, белетристи робили внесок у скарбницю правової літератури і брали участь в обговоренні правових питань. Навряд чи у будь-якому іншому суспільстві право проникало так глибоко в життя та суспільну думку, як у ранній мусульманській цивілізації.

Джерело: Гібб Г. Принципы интеграции и роль права в исламском обществе // Сравнительное изучение цивилизаций : хрестоматия : учеб. пособие / сост. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – С. 358–359.

§ 2. Соціалістична правова сім'я

Соціалістична правова сім'я: загальна характеристика

Соціалістична правова сім'я – це система загальнообов'язкових правил поведінки, які виражають державну волю правлячої партії, що визначається, зрештою економічними умовами життя суспільства, встановлюються, санкціонуються і гарантуються державою, є регулятором суспільних відносин з метою побудови соціалізму і комунізму.

Правова сім'я соціалізму формується починаючи з Великої жовтневої соціалістичної революції 1917 року в Росії. Потім вона

поширилася на країни Східної Європи та деякі інші країни (Монголію, Кубу тощо).

Сьогодні характерна для КНР, КНДР, В'єтнаму, Куби. Хоча формальним джерелом права є нормативно-правовий акт, фактично все підкоряється рішенням правлячої партії.

Китайське право – сукупність етичних, релігійних та правових норм, що підтримуються соціалістичною державою і склалися на основі морально-філософських концепцій даосизму, конфуціанства та легізму.

Структура системи права характеризується галузевим поділом та відсутністю поділу права на приватне і публічне.

Становлення соціалістичної правової сім'ї у своєму розвитку проходить чотири стадії:

- 1) стадія закріплення переходу влади до рук трудящих на чолі з пролетарською партією і проголошення основ нового суспільного ладу;
- 2) стадія розвитку основ нового законодавства і активної правотворчої діяльності центральних та місцевих органів соціалістичної держави;
- 3) стадія конституційного закріплення співвідношення сил у класовій боротьбі, основ державного і суспільного ладу;
- 4) стадія кодифікаційного оформлення соціалістичного права.

У своєму подальшому розвитку соціалістичне право проходить три етапи:

- перший етап – соціалістичне право є правом пролетарським, адже воно служить інтересам і цілям диктатури пролетаріату;
- другий етап – соціально-класова основа соціалістичного права істотно розширюється і поглиблюється;
- третій етап – перетворення пролетарського права на загальнонародне.

Як бачимо, для соціалістичного права характерною є наявність ідеології.

Азіатська група національних правових систем соціалістичного права. Своєрідність азіатської групи національних правових систем соціалістичного права обґрунтовується тим історичним розвитком, який вони пройшли, перш ніж стати державами соціалістичного типу.

Становлення ж правових норм соціалістичних держав Азії (КНР, СРВ, КНДР) характеризувалося низкою ознак, які були

обумовлені особливостями історичного, економічного, політичного та правового розвитку. Зокрема, в азіатських країнах практично відразу після соціалістичних революцій було відмінено старе дореволюційне законодавство. Наприклад, у КНР у результаті перемоги соціалістичної революції було прийнято рішення про ліквідацію гомінданівського шестикнижжя (Конституція, Кримінальний та Цивільний кодекс, Торговий та процесуальний кодекс, закон про судоустрій). У КНДР відміна дії старого права була прискорена тією обставиною, що в Кореї, як японській колонії, раніше діяло японське право.

У В'єтнамі декретом від 10 жовтня 1947 р. відмінено дію старих законів, їх дозволялося застосовувати як виняток і лише в разі, якщо вони не суперечать принципу незалежності та демократії.

На першому етапі розвитку соціалістичних держав Азії створені конституційні та інші акти, які поклали початок новому ладу та новій державній організації. Разом з тим тут досить широко стали використовуватися звичаї, що пояснюються неповним законодавчим урегулюванням суспільних відносин та історичними особливостями розвитку права цих країн. Особливо широко звичаї застосовувалися в регіонах, у яких компактно мешкали національні меншини.

Крім того, істотною була й роль судової практики та правозастосовчої діяльності з приводу створення багатьох важливих положень і понять правових систем соціалістичних держав Азії, які пізніше були покладені в основу прийнятих кодифікаційних законодавчих актів. В умовах же, коли законодавство не було кодифіковане, керівні роз'яснення судових інстанцій мали важливе значення.

У подальшому саме кодифікація законодавства стала основою для процесу вдосконалення законодавства.

Правова система Куби. На відміну від азіатської групи кубинська правова система не відкидає старе право. Зокрема, вже після революції право все ще являє собою переплетення старих та нових нормативних актів. Зокрема, на території Куби (як колишньої іспанської колонії) діяли Цивільний кодекс 1889 р. та Торговий кодекс 1885 р. Використовувалися Кодекс соціального захисту 1936 р. та Військовий процесуальний кодекс 1882 р.

При цьому старі акти відмінялися лише після прийняття нових (післяреволюційних).

Проте така ситуація була характерною далеко не для всіх актів. Так, Кодекс соціального захисту 1936 р. залишився чинним, але до 1965 р. до нього було внесено більше ніж 150 значних поправок та змін. Такий шлях правової діяльності, який можна визначити як шлях *новелізації*, на думку кубинських юристів, повинен був призвести, врешті-решт, до створення нових, соціалістичних кодексів. Упродовж же тривалого періоду кубинське законодавство в цілому залишалось не кодифікованим, а хронологічно інкорпорованим. І лише у 1970-х роках після тривалого підготовчого періоду була здійснена кодифікація галузей кубинського права. Результатом цього процесу стала схвалена на референдумі у 1982 році Конституція Республіки Куба.

Відображаючи загальну тенденцію розширення меж конституційного регулювання, Основний закон охопив своїми настановами всі основні сторони життя кубинського суспільства. Так, згідно з нею політичною основою суспільства стала влада трудового народу, яка спирається на міцний союз робочого класу із селянством та іншими верствами трудящих міста і села під керівництвом робочого класу та його передового загону – Комуністичної партії Куби. Крім того, в Конституції країни закріплена соціалістична система ведення господарства, заснована за суспільній власності на засоби виробництва, на ліквідації експлуатації людини людиною.

Подальший же розвиток законодавства країни відбувався відповідно до положень Конституції як вищої ланки всієї правової системи Куби.

Змішані правові сім'ї

Скандинавська і латиноамериканська правові сім'ї • Пострадянська
правова сім'я

§ 1. Скандинавська і латиноамериканська правові сім'ї

Скандинавська правова сім'я. Регіонами поширення північно-європейського права є Швеція, Норвегія, Данія, Фінляндія, Ісландія. Значний вплив ця група справляє на країни Прибалтики: Латвію, Литву, Естонію.

Географічно скандинавська правова сім'я є близькою до романо-германської. Однак на відміну від останньої вона не зазнала глибокого впливу римського права.

Основними джерелами скандинавського права є:

- 1) закони, які поділяються на конституційні та звичаєві;
- 2) підзаконні акти, які приймаються урядом у порядку делегованого законодавства;
- 3) підзаконні акти міністерств та відомств;
- 4) правові звичаї, які визнаються допоміжними юридичними джерелами права;
- 5) судові прецеденти, що використовуються в разі, якщо певні питання не урегульовані нормативно-правовими актами;
- 6) принципи права, які можуть використовуватися як джерела права під час розгляду конкретних справ.

Латиноамериканська правова сім'я. Спільні ознаки правових систем держав Латинської Америки зумовлені спільністю історичних шляхів їх виникнення та подальшого розвитку під впливом континентального права, єдністю в структурі системи та норми права, спільністю основного формального джерела права – нормативно-правового акта і принципів регулювання суспільних відносин, а також однаковою сприйняттям американського конституційного права.

Країни Латинської Америки тривалий час були колоніями Іспанії, Португалії, Франції, а тому не могли не відчути впливу їх правових систем. І хоча сьогодні латиноамериканська права сім'я близька до романської групи національних правових систем (зокрема, Цивільний кодекс Франції став основою для латиноамериканського цивільного законодавства), однак її не можна повністю відносити до останньої, оскільки конструкційне право цих країн формувалося за умов значного впливу американського права, а демократична Конституція США стала основою для конституційного розвитку країн Латинської Америки.

Отже, *латиноамериканське право поєднало в собі романо-германську правову сім'ю* (у сфері приватного права) та *англо-американську правову сім'ю* (у сфері публічного права).

§ 2. Пострадянська правова сім'я

Пострадянська правова сім'я: загальна характеристика. Після ліквідації СРСР було створено правовий простір, де право характеризувалося такими ознаками:

- 1) соціалістичне право тривалий час вважалося класовим, та-ким, що виражає інтереси робітників та селян, трудящих;
- 2) право розглядалося як знаряддя державної влади;
- 3) у праві забезпечувалися домінуючі інтереси держави, звідси – пріоритетний захист державної власності;
- 4) право людини не набуло визнання як пріоритетне;
- 5) закон не відігравав головної ролі в правовій системі, де домінували партійно-адміністративні рішення;
- 6) достатньою мірою не забезпечувався судовий захист прав юридичних та фізичних осіб.

З початком ринкових реформ, курсом на демократію і плюралізм у політичній системі відкрилися широкі можливості до зближення соціалістичного права з романо-германської правовою сім'єю не лише ззовні, а й змістовно. Це знайшло своє відображення як у сфері приватного права (визнання багатоманітності форм власності та важливого значення приватної власності, поява окремих інститутів торгового права), так і в галузі права публічного (поділ влади, судовий конституційний контроль тощо).

Сьогодні виділяють три основні варіанти розвитку пострадянської правової сім'ї.

По-перше, «повернення» традиційних правових сімей, і перш за все романо-германської. Це, зокрема, простежується на тому, що численні правові ідеї й принципи реально стають спільними і сприймаються в Росії, Україні, Грузії та деяких інших країнах, «копіюються» законодавчі акти.

По-друге, формування спільного слов'янського права з пріоритетним впливом російської правової ідеології і законотворчих новел. Фундаментом для цього є культурно-історичні, релігійно-етичні та морально-психологічні зв'язки між Росією, Україною та Білорусією.

По-третє, поступове формування на теренах колишнього СРСР двох-трьох груп національних правових систем: прибалтійської (Латвія, Литва, Естонія), яка тяжіє до скандинавської правової сім'ї, російської правової системи в поєднанні з азіатсько-мусульманською групою національних правових систем (Казахстан, республіки Середньої Азії), східноєвропейської групи національних правових систем (Україна, Молдова, Білорусь, Грузія) з тяжінням до романо-германської правової сім'ї.

Слов'янська група національних правових систем. Зміст цієї групи національних правових систем (України, Росії, Білорусії) полягає не лише в характері юридичних джерел. Саме цей критерій дозволяє певною мірою віднести зазначені країни до романо-германської правової сім'ї, тим більше що між цими правовими системами немає чіткої відмінності. Відбувається взаємопроникнення елементів різних правових систем. Слов'янська правова спільнота спирається на значну культурно-історичну специфіку правових цінностей слов'янських країн.

Зазначена група національних правових систем має спільні ідеологічні, національні, духовні, історичні та спеціально-юридичні підстави, адже східні (а тим більше південні) слов'яни свого часу формували свої держави та засади своєї культурної (у тому числі й юридичної) традиції під сильним впливом Візантійської імперії – оплоту православ'я та східноєвропейської культури.

Знайомство з візантійським законодавством, установалення дипломатичних, торгових та інших відносин з Візантією зумовили стійке залучення християнської правової традиції, особливо традицій християнської синоптичної кодифікації. Вплив візантійського законодавства сильно виявився в законодавчих реформах Володимира Великого відразу після Хрещення Русі. Саме останнє поставило суспільство перед необхідністю прийняття не лише церковних догматів, а й чітко розробленої системи

канонічного та світського права. Візантійські місіонери прискорили процес рецепції римсько-візантійських юридичних настанов (періоду не пізніх, а більш ранніх кодифікацій). Так, Еклога ввійшла до збірки «Мірило праведне» у вигляді тексту під назвою «Леона та Костянтина вірна цісаря» і є повним перекладом цього джерела. «Правда Ярослава» також стала радикальним коригуванням цього рецепованого законодавства.

Рецепція римсько-візантійської правової спадщини відбувалася шляхом повного або часткового запозичення візантійських **номоканонів** – збірок змішаного церковного та світського призначення. Зокрема, у Київській Русі набули поширення не лише номоканони, а й цивільне та кримінальне право, викладене в Еклозі та Прохіроні. Але ці візантійські збірки були поширені на Русі під назвою «Кормча книга», «Градський закон», «Закон судний людям» тощо.

У цілому ж самотність слов'янської групи національних правових систем обумовлена не стільки формальними (техніко-юридичними), скільки змістовними (соціально-культурними та державними) засадами.

До основних ознак зазначеної групи можна віднести:

- 1) християнське уявлення про справедливість і правду;
- 2) самотність руської (російської, української чи білоруської) державності, яка обґрунтовується тим, що для руського (російського, українського та білоруського) права завжди був характерним зв'язок із державою;
- 3) міцний зв'язок традиційної основи права та держави зі специфікою православного християнства.

Крім того, юридичні джерела слов'янської групи національних правових систем успадкували законодавчі традиції римського права, а тому за природою джерел права зазначена група поєднується з романо-германською правовою сім'єю.

До складу слов'янської групи національних правових систем можна віднести й правову систему України.

Українська національна правова система. Існують різні думки щодо ставлення правової системи України до тієї чи іншої правової системи.

За низкою ознак правову систему України відносять до романо-германської правової сім'ї, адже основною формою права в Україні є нормативно-правовий акт. Усі ж нормативно-правові акти підпорядковані за їх юридичної чинністю і становлять певну

ієрархічну систему. Верхній щабель цієї системи належить писаній конституції. Існує поділ права на публічне й приватне. До публічного права відносять ті галузі й інститути, які визначають статус і порядок діяльності органів держави і відносини індивіда, державою, а до приватного – галузі й інститути, що регулюють взаємовідносини індивідів. Україна є країною кодифікованого права, тобто норми, які складають одну галузь права, зведені у великі, внутрішньосистематизовані нормативні акти. В Україні прийняті кримінальний, земельний, сімейний та інші кодекси. Відповідальність можлива лише за дії, передбачені як карані в законі. Недоліком цієї системи є її певна закостенілість – неможливо покарати фізичну або юридичну особу, якщо це прямо не передбачено законом, – навіть якщо дії цієї особи завдають значної шкоди суспільним чи приватним інтересам.

Можливі випадки, коли санкції, передбачені існуючим законом, виявляються недостатніми. У суддів можливості обмежені кодексами – від і до.

В Україні суддівська практика офіційно як джерело права не визнана, але інколи вона виявляє себе як неофіційне джерело. Ця позиція виходить з того, що право, яке міститься в нормативних актах, залишає багато нез'ясованих питань, остаточно не регулює суспільні відносини. Так, нижчі судові інстанції контролюють діяльність вищих інстанцій і намагаються наслідувати їх під час вирішення аналогічних справ, оскільки в протилежному разі їх вироки і рішення можуть бути відмінені вищими судами в апеляційному порядку. Також певним неофіційним джерелом права можна назвати постанови Пленуму Верховного Суду.

Водночас у межах української правової системи все ще залишається потужним вплив соціалістичної правової сім'ї. Саме тому правова система України, хоча й інтенсивно набирає нових ознак, але все ще зберігає низку колишніх.

По-перше, українська правова система, хоча формально визнавала основним джерелом свого права, своєї правової системи законодавчі акти, найбільш поширеним джерелом права мала і має, на жаль, підзаконні акти. Збереглася тенденція, властива радянському законодавству, коли законодавчі акти співвідносяться з підзаконними в пропорції 5 до 95%.

По-друге, непрямий характер дії законодавчих актів. Так, норми Конституції та інших основоположних актів не є актами прямої дії, бо застосування окремого законодавчого акта

передбачало і передбачає підготовку та прийняття нерідко цілого комплексу підзаконних нормативно-правових актів.

По-третьє, досить поширеною в Україні була і є локальна правотворчість: розроблення і прийняття численних нормативних актів керівниками (власниками), трудовими колективами, профспілковими організаціями підприємств, установ і організацій та органами місцевої державної влади і місцевого самоврядування.

По-четверте, звернення особи до судових чи інших державних органів за захистом своїх прав, свобод і законних інтересів чи з вимогами щодо усунення правопорушень нерідко оцінюється негативно і не задовольняється.

По-п'яте, нормативні акти в Україні охоплювали й охоплюють правовим регулюванням далеко не всі сфери суспільних відносин і виражають нерідко волю фактично лише частин суспільства.

Однак найбільшою мірою відрізняється існуюча в Україні правова система від романо-германської, як і інших правових систем, співвідношенням норм та галузей публічного і приватного права. Українське право, як соціалістичне право взагалі, є переважно публічним, що зумовлюється характером існуючих суспільних відносин. Романо-германська система навпаки – за всієї наявності галузей публічного права, тобто норм, які регулюють суспільні відносини, учасниками яких є громадяни. Щоправда, розвиток системи українського права відбувається шляхом розширення в ньому засад приватного права, а розвиток романо-германських правових систем – шляхом посилення публічних засад.

Запитання для самоконтролю до розділу 7

1. Які групи національних правових систем входять до англо-американської правової сім'ї?
2. Що таке романо-германська правова сім'я?
3. Що таке звичаєва правова сім'я?
4. Що таке релігійна правова сім'я?
5. Що таке соціалістична правова сім'я?
6. Що поєднало в собі латиноамериканське право?
7. Що таке візантійські номоканони?

Список рекомендованих джерел

1. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение (основные правовые системы современности) : [учебник]. – М. : Юристъ, 2003. – С. 151–344.
2. Скакун О. Ф. Теория государства и права / Ольга Федоровна Скакун. – Х. : Консум, Ун-т внутр. дел, 2000. – С. 225–693.
3. Сухонос В. В. (мол.). Структура правової норми у контексті теорії права / Володимир Вікторович Сухонос // Правовий вісник Української академії банківської справи. – 2009. – № 1 (2). – С. 9–13.
4. Сухонос В. В. Правова система і глава держави: особливості взаємовпливу в Україні / Володимир Вікторович Сухонос // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Спец-випуск. – С. 225–230.
5. Сухонос В. В. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2005. – С. 338–536.
6. Теорія держави і права : [підручник : академічний курс] / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.] ; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – [2-ге вид., перероб. і допов.]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
7. Трофимова З. В. Теорія держави і права : [навчальний посібник] / Зоя Василівна Трофимова. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2004. – С. 103–173.

Навчальне видання
Сухонос Володимир Вікторович
Теорія держави і права

Підручник

Головний редактор В.І. Кочубей
Художнє оформлення В.Б. Гайдабрус
Комп'ютерна верстка А.О. Литвиненко

Підписано до друку 17.10.2014.
Формат 60x90 ¹/₁₆. Папір офсетний.
Гарнітура Скулбук. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 34,00. Обл.-вид. арк. 27,4.
Додрук. Замовлення № Д14-10/24

Відділ реалізації
Тел./факс: (0542) 65-75-85
E-mail: info@book.sumy.ua

ТОВ «ВТД «Університетська книга»
40009, м. Суми, вул. Комсомольська, 27
E-mail: publish@book.sumy.ua
www.book.sumy.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 489 від 18.06.2001

Віддруковано на обладнанні ВТД «Університетська книга»
вул. Комсомольська, 27, м. Суми, 40009, Україна
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 489 від 18.06.2001